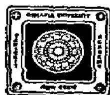
क्षेमेन्द्रलघुकाव्यसङ्ग्रहः

उस्मानियाविश्वविद्यालयसंस्कृतविभागाध्यक्षेण
डा० आर्येन्द्रशर्मणा
तथा
विद्यारत्नविरुदभाजा ई. व्ही. व्ही. राघवाचार्येण, एम्.ए.;
काव्यतीर्थ-साहित्यालङ्कारोपाधिमता द. गो. पाध्ये. बी.ए.
इत्यनेन च सम्पादितः

हैदराबादनगरे उस्मानियाविश्वविद्यालयस्थ-
संस्कृतपरिषदा

प्रकाशितः

प्रथमं संस्करणम्

१९६१

First Edition: 1961,

Price. Rs. 15.00.

Introduction Printed at the Sanskrit Academy Press
(Osmania University Press, Hyderabad.)

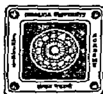
The text and appendixes printed at the Loka
vijaya Press, Gowliguda, Hyderabad.

Sanskrit Academy Series No. 7.
A 5

MINOR WORKS OF KṢEMENDRA

General Editor.
Dr. Āryendra Sharma
Head of the Department of Sanskrit
Osmania University, Hyderabad.

Edited by
Vidyāratna E. V. V. Rāghavāchārya, M.A.
&
D. G. Padhye, B. A.
Kāvyatīrth, Sāhityālankāra,
Editors, Sanskrit Academy.

The Sanskrit Academy
Osmania University,
Hyderabad-7.

1961

ABBREVIATIONS

अ.श.	अमरुशतकम्	(P. O. B. A. 1959)
उ रा.	उत्तररामचरितम्	of Bhavabhuti (Kane's edition 1915)
क. पू.	कर्पूरमंजरी	of Rajaśekhara (N.S.P. 1949)
काद. प्र.	कादम्बरी प्रस्तावना	(Bana's kādambarī. P. O. B. A. 1935)
का. मा—	काव्यमाला गुच्छः	१. २. ४. ५. ६. (N. S. P.)
कि.	किरातार्जुनीयम्	of Bhāravi (N.S.P. 1954)
कु. सं.	कुमारसंभवम्	of Kālidās (N.S.P. 1955)
च. व.	चतुर्वर्गसंग्रहः	of Ksmendra (Present edition)
जा. ह.	जानकीहरणम्	of Kumāradāsa (Nandaragikar's edition)
दू.	दूतांगदम्	N. S. P. K. M. No. 28.
ध्वन्या.	ध्वन्यालोक	of Ānanda Vardhana (N.S.P.)
प्र. पा.	प्रचण्डपाण्डवम्	of Rājaśekhara (N.S.P. 1949)
बा. रा.	बालरामायणम्	of Rājaśekhara
भ. श.	भल्लटशतकम्	(Kāvyamālā Gutcha IV. N.S.P. 1937)
म. भा.	महाभारतम्	(Vavilla edition 1932)
मा. मा.	मालतीमाधवम्	of Bhavabhūti (N.S.P. 1936)
मेघ.	मेघदूतम्	of Kālidāṣa (De's edition 1955)
र.	रघुवंशम्	of Kālidāsa (N.S.P. 1929)
रत्ना.	रत्नावली	of Shri Harsha (N.S.P. 1938)
वि. उ.	विक्रमोर्वशीयम्	of Kālidāsa (N.S.P.)
वि. शा.	विद्धशालभञ्जिका	of Rājśekhara (Arte's edition 1886)
वे. स.	वेणीसंहारम्	of Bhaṭṭa Nārayaṇa (N.S.P.)
सु. स.	सुभाषितसंग्रह	edited by Kosambi (1948)
सू. श.	सूर्यशतकम्—	of Mayūra (N.S.P. 1940)
से ब.	सेतुबन्ध	of Pravarasena (N.S.P. 1935)

अनुक्रमणिका

— 0 :—

Introduction

1. Date of Kṣemendra

The tenth and the eleventh centuries of the Christian Era are marked by almost unprecedented activity in the field of Sanskrit literary criticism. Some of the most eminent scholars and authors flourished during this period, especially in Kashmir and Malva; Abhinavagupta, Mammata, Kuntaka, Mahimabhaṭṭa, Dhanañjaya, Dhanika, Halāyudha, Bhoja and others.

Kṣemendra belongs to this period. He was a protege of King Ananta of Kashmir (reign 1028-'63)[1] and of his son and successor King Kalaśa (1063-1089)[2]. He completed his Bṛhatkathāmanjarī in 1037[3], Samayamātṛkā in 1050[4], Baudhāvadānakalpalatā in 1052[5] in 1061[6] and Dasāvatāracarita in 1066[7]. He states in the Bṛ. K.M., that he studied poetics at the feet of Abhinavaguptapāda[8], whose literary activity falls between 990 and 1020[9]. Ksemendra may, therefore, be assigned roughly to the first quarter of the 11th century and his literary career to the 2nd and 3rd quarters of the 11th century[10].

1. Last verse (5) of *A.V.C.*, last verse of *K.K.A.* and *V.* 40 in *S.V.T.* (Ch. III).
2. Vide *V.* 5 (p. 164) at the end of Daśāvatāra C.
3. Dr. Suryakānta's Kṣemendra Studies, pp. 11.
4. Vide *V.* 2 in the Appendix to *S.M.* (p 415) and 23 at *B.O.R.I.*, Poona 1936.
5. Verse 16 of Somendra's Introduction to *B.A K.L.*
6. Vide Colophon to the *A.V.C.* (p. 40 of Vol XII of D.C. of the Govt. MSS).
7. Vide verse 5 in the concluding portion of Daśāvatāra c. (p. 164).
8. Vide verse 37 in the concluding portion of *Br. K. M.*, (p. 620).
9. Kane, History of Poetics, p. LXXI.
10. Kane, Intro., p. XCIX.

2. Kṣemendra's Ancestry etc.

Ksemendra was the son of Prakāśendra[1] who was a staunch Śaivite, very wealthy and a liberal patron of the Brahmanas: he is said to have spent three crores on Devas, Bhūdevas and Maṭhas. Ksemendra was thus born with a silver spoon in his mouth. He studied under Gangakopādhyāya, Abhinavagupta and Somācārya. He says that he was a pupil of सर्वमनीषि This has been variously interpreted: as a proper name, as an epithet of Gaṅgakopādhyāya and as a reference to all the eminent scholars under whom Ksemendra has studied.

Like his teacher Abhinavagupta, who had studied under 20 different scholars, Ksemendra too might have studied under a number of reputed scholars of his time. Abhinavagupta had as many as 1200 pupils of which Ksemendra was one '. Ksemendra himself was a teacher to kings and princes[2]. At the suggestion of Sajjanānda[3], Ksemendra had, with the help of Vīryabhadra (an authority on Budhism), composed 107 chapters of *Baudha* A. K. Latā Chapter 108 was later added by his son, Somendra. Sūryaśri was a scribe under Ksemendra. Rāmayaśas[4] was a friend of Ksemendra, at whose request he had composed several works

---

1 Prakāśendra's greatness, lavish liberality etc are described in *V.* 2 at the end (p 164) of Daśāvatāra *c*, and in *VV* 3-5 at the end of Bhāratamañjarī (pp 849-850).

2 E g Rājaputra (Lakshmanāditya one of whose *VV* was cited by Ksemendra in the *K K A.* (p 83).

3 'Kṣemendra Studies', p 17.

4. Vide *V.* 39 of the Appendix to *Br. K M.*, (p. 620).

Kṣemendra was a great admirer of Vyāsa. He summarised the Mahābhārata in his Bhāratamañjarī, and acquired the title Vyāsadāsa. He inherited devotion for Śiva from his father, a Paramamāheshwar and also from Abhinavagupta (who has written a number of works on Saivism). Late in life he came under the influence of Somapāda[1], and eminent Vaisnava scholar, and adhered to Vaisnavism for life. His Daśāvatāra *C. appears to have been written in the spirit of a true Vaisnava.*

3. Name-sakes of Ksemendra

1. Ksemendra, the author of Hastijanaprakāśa, and the son of Yaduśarmā of Gujerat.

2. Ksemerāja of Kashmir, a pupil of Abhinavagupta and a fellow student of our Ksemendra. Ksemarāja was a profound scholar in Kashmir. Saivism with a good number of works, like commentary on Śivasūtras and on Abhinavagupta's Paramārthasāra, to his credit. Dr. Peterson and after him Sir A. Stein, at first thought that Kṣemerāja and our Ksemendra were identical. Subsequently Dr. Peterson corrected his view.

It is to be noted that Ksemendra in almost all his works uses 'Vyāsadāsa' as his alias, while Ksemerāja always gives his simple as 'Ksemerāja.' Ksemarāja was the grand-son (Pautra) of Varāhagupta, while Ksemendra was the grand-son of Nimnāśaya. (See Dr. K. C. Pandey's Abhinavagupta: a *Historical &* Philosophical Study, Banaras, 1935, pp. 153-56).

1. Vide *V.* 39 of the Appendix to *Br. K.M.* p. 620

3. Ksemendra, the author of Ekasṛnga (printed in 1901 at Leipzig, edited by Ḥ. Franeke). This author also is perhaps different from our Ksemendra, but the question is still open.

4. Ksemendra, the author of *Spandasandoha*.
5. Ksemendra, the author of Sāmbāpancāśikā.
6. (Arya) Ksemīśwara, the author of the well-known play, Caṇḍa-Kauśika.

4. Kṣemendra's Popularity in the Literary world.

Kṣemendra was a well-known figure in the literary circle of his time. He was the Guru of princes and kings. Beginning with Jalhana (13th century) down to the present day he has been popular with Sanskrit anthologists. No important Sanskrit anthology has ignored the works of Ksemendra. At least thirteen anthologies, three of which are in MSS. have cited numerous vv. of Ksemendra.

During the last quarter of the 19th century, the Nirnayasāgara Press, Bombay, published......... minor works of Ksemendra in their *K.M.* Gucchakas and five works in the Kāvyamālā Series, thus giving a wide publicity to his writings. The *B.I.* of Calcutta published Kṣemendra's Baudhāvadāna-Kalpalatā with a Tibetan version in two volumes-between 1888-1918. Ksemendra's fame also reached Europe in the Eighties of the last century. His Kavikaṇṭhābharana was translated into German by Prof. Schonberg and published in 1884, even before the 1st Ed. of the original was published by the N. S. Press, in 1887. At least nine works of Ksemendra have been translated into six Indian Languages and two European languages. This is an index to the popularity of Ksemendra, not only in his own country, but in the West as well.

5. Ksemendra as a scholar and literary critic.

Kṣemendra was a polymath and a prolific writer Besides a number of descriptive, narrative, didactive and satiric poems, he also wrote several works on Poetics, Metrics, Poetic discipline and Erotics and versified abstracts of the Rāmāyana, the Mahābhārata. Gunādhya's Brhatkathā, the Buddhist Avadānas, Bana's Kādambarī and Vātsyayāna's Kāmasūtra. He was a versatile genius, an accomplished savant, a methodical writer and an impartial critic. He practised all that he preached to the prospective poet and writer and achieved an enviable poetic flavour and literary skill.

He thus occupies a unique place in Sanskrit Literature on account of his varied writings and his vast literary output. In this respect he has no compeers in the wide range of Sanskrit Literature except, perhaps king Bhoja and Hemacandra.

6. Ksemendra as a humourist and a witty writer.

Ksemendra was an adept in gladdening the hearts of his readers by his delightful humour and pungent wit. Humour is the rose and wit is the thorn. A humourous remark is enjoyed even by a person against whom it was passed, while a wit pricks the person at whom it was intended.

In Kalāvilāsa (IX 9), Kṣemendra says that the vendor of medicines with his head bald as a copper vessel guarantees that the medicine in his hand is an infallible cure for baldness and finds purchasers, though no one questions his own baldness.

The poor and ignorant astrologer with the help of his paraphernalia is able to calculate the exact time when the star Viśākhā approaches the Moon, though blissfully unaware of his lady indulging in the company of a variety of lovers, behind his back (Kalāvilāsa-IX. 6).

A bad or inefficient doctor administers his quack medicines to his credulous patients and thus experimenting kills a thousand patients and in the end is declared great success. (Kalā V. XI. 14).

The old man marries a youthful damsel and to rejuvenate himself partakes of highly efficacious medicines. Thanks to one of her admirers, by chance his young wife brings forth a child which is suspected by all to be natural.All near and dear and the neighbouring ladies are invited for the festivity at child-birth. All the ladies present admire the unusual strength of the dotard husband with sarcastic smiles. They sing a song about this wonder:—

" Withered and leafless tree doth yield
unexpected fruit in the field."

(Deśopadeśa VII. 25).

A palmist examines the palm of a young lady from a high family and says that the line of prosperity in her palm is very thick and long, indicating her excessive prosperity, while her husband is fickle-minded. He thus satisfied himself by squeezing her palm, delicate as a lotus. (Kalā *v. IX.* 16).

7. Kṣemendra as a Satirist.

Satire is a composition, in which is employed sarcasm, or irony, ridicule in denouncing, exposing

or deriding vice, folly, foibles, or evils of any kind; it is a lampoon on individuals for the ostensible purpose of exposing and discouraging vice or folly. Satire has been deftly utilised by three well-known writers, Daṇḍin, Somadeva & Kṣemendra in Sanskrit with the pious motive of reforming the administrative machinery and the degenerating anti-social elements in the country.

Kṣemendra used political and social satire effectively. Of his works Kalāvilāsa, Darpadalana, Deśopadeśa, Narmamālā and Samayamātṛkā are replete with poignant satire.

The motive of the poet in composing these works is edification rather than entertainment. He states more than once that 'his satire is not merely for the sake of satire, but for the sake of social reform and cultural regeneration.' At the commencement and conclusion of Deśopadeśa, Kṣemendra begs to be pardoned for using uncivil or impolite language on his part or because of his fault-finding nature, but because of his earnest anxiety to see that the people disentangle themselves from unlawful occupations, ignoble manners and anti-social customs. He was quite aware of the utility of humour, rather than the satirical or sarcastic language in imparting discipline in morals to raw youths with hot blood. Kṣemendra saw around him in Kashmir the depraved condition of society and he was urged with a keen desire to reclaim it according to his lights. With this end in view he utilised sarcastic ridicule or satire of men, manners, customs and occupations. Endowed with an eagle-eye he could easily detect the malady under(with) which the society was ailing. He was not a misanthrope and his criticism or satire was not altogether destructive. He detected hypocrisy, sham and loopholes in society. He brings them out prominently and ridicules them.

Ksemendra's Cārucaryā, Caturvargasaṅgraha, Canto X of the Kalāvilāsa and Sevyasevakopadeśa may be perused for the remedies prescribed by Ksemendra, to purge the society of its evils or ailments.

Some of the works of Ksemendra are replete with graphic caricatures of an extensive cross-section of the society around him. He was endowed with a rare and comprehensive social out-look(vision) which discloses his intimate contact with the people all and sundry. Hence his vivid ' depiction of the multifarious facts' of the contemporary society in Kashmir is both precise and effective *e.g.* " The unscrupulous banglings of the Kāyastha bureaucracy, the sad plight of the common folk, the clever pranks of a grabbling money-lender; the unrelenting malevolence of a close-fisted hoarder; the peevish arrogance of an upstart scholar, the voluptuous ventures of a misguided student, the reckless preoccupations of a vain comptuary; the ludicrous hankering of a senile husband; the ostentatious piety of an orthodox brahman; the facile credulity of a victim of medical, literary and musical quacks and others like the hookwinking astrologer.. The Kāyastha, in various forms, held the Kashmir of his day in the grip and vitiated the social life into a sordid existence. The merciless exploitation to which the common people were subjected by this all-devouring tyrant must have been appalling, indeed, and Kṣemendra effectively voiced the injured feelings of his age in his spirited verse.

Kṣemendra's Works.

Kṣemendra wrote some forty works. Of these eighteen are available and already published. Seventeen works are yet to be recovered. They are known mainly from references and citations in his works

available to us The present collection contains the following eleven works —

(1) Auchityavichāra-carcā, (2) Kavikanthā bharana, (3) Suvrtta Tilak dealing with Sāhitya (Rhetoric), (4) Çaturvarga Sangraha, (3) Cārucaryā, (6) Darpadalana, (7) Sevyasevakopadeśa Describe Niti (8) Kalavilasa (9) Deśapadeśa, (10) Narmamālā and (11) Samayamatrkā deal with ricucude and satire

These are described in detail in section (c) below

The seven major works of Ksemendra available and already published are as follows —

1 The Baudhāvadana Kalpalatā published in two volumes in the B I Series, Calcutta between 1888 1918 This work is also known as Bodhisattvāvadanakalpalata This is again printed in 1958 in the Mithila Series

B K L is a collection of Jataka stories or legends of Bodhisattva or Gautamabuddha or Śākyasimha It consists of 108 chapters called Pallavas as appropriate to the name Kalpalatā, 107 chapters are written by Kṣemendra, the last chapter being added by his son in order to make the number auspicious This work was completed in 1052 A D

2 The Bhāratamañjarī published in the Kāvyamālā Series as No 18 This is the only printed edition, though three parvans with notes and translations were published for the University students The complete work is in 19 parvans with Harivamsā as a supplement It has a total of 10692 verses

3. Bṛhatkathāmañjarī published in the K. M. Series as No. 83. It has 18 lambakas with an upasaṁhāra and a pariśiṣṭa. The whole work contains 7639 verses. This is one of the three epitomes of Guṇādhya's prākrit work Bṛhatkathā; the other two being the Kathāsaritsāgara of Somadeva-a contemporary of Ksemendra, and Bṛhatkathā śloka Saṅgraha of Buddhaswāmin (c. 900 A.D.).

4. Daśāvatāracaritam published in the K. M. Series as No. 26 It has ten chapters with 1764 verses.

5 Nītikalapataru (No. 1 of " P. G. & Research Department Series of the B.O.R.I. Poona. Critically edited for the first time by Dr. V. P. Mahajan, 1956). This is a work on Rājanīti in 138 chapters called Kusumas.

6 Rāmāyaṇamañjarī (Kavyamala Series No. 83); a summary of Vālmīki's Rāmāyaṇa. It is in 7 Kāṇḍas and contains 6186 verses.

7. Lokaprakaśa published in Shetha Devachanda Labhai Jain Pustakodhāra Series Vol. 65. Bombay, 1926. This is a Lexicon. Dr. Buhler states it to be a genuine work of Ksemendra. It contains a vast amount of miscellaneous information on the daily life of the Hindus; forms of huṇḍees and letters of exchange bonds; Titles of most Kashmirian officials and a list of paraganas into which Kashmir was partitioned.

B. Works yet to be published.

The following seventeen works are known mainly from Ksemendra's own citations:—

1. Amṛtataraṅga— a minor poem or Laghukavya dealing with the churning of the milky ocean by Devas and Pūrvadevas.

2. Avatārasāra—probably a minor poem describing some great king, perhaps his own patron king Ananta.

3. Citrabhārata—A play based on the Mahābhārata.

4. Kanakajānakī—Most probably a play based on the story of Rama after his return from the exile.

5. Kavikarnikā—a work on poetics and is mentioned in the 2nd Introductory verse of Ksemendra's Aucitya-Vicārca Caraā (See Kane p. XCVIII).

6. Ksemendra-Prakaśa—The nature of this work is not known.

7. Lalitaratnamālā—a play based on the love story of Vatsarāya and Ratnavati (cf. Harśa Ratnāvali.)

8. Lāvaṇyavatī Kavya—a poem depicting the story of a courtesan Vāsantikā trying to seduce a Vedic scholar Atrivasu. Lāvanyavatī is probably the heroine of the poem, after whom, it was named.

9. Muktāvalī—a poem depicting the life of an ascetic.

10. Munimatamīmāṁsā—a Kavya depicting the essence of the teachings of the great Sage Vyāsa, worshipped by Kṣemendra.

11. Nīti Kalpalatā—a didactic poem imparting moral instructions with ancedotes from the Rāmāyaṇa.

12. Nṛpavatī (Rājāvati)—a historical poem about the Dynasties of the Kashmir Kings. Known only through the remark in the Rājataraṅginī.

13. Padya--Kādambarī—a Kavya epitomising Bāna's famous Kādambarī in verses.

14 Pavana--pancāśikā—a minor poem in 50 verses describing wind.

15. Śaśivaṁśa—probably a Mahā--Kvya depicting the stories of the rulers of the lunar dynasty.

16. Vātsyāyana-Sūtra-Sāra—an abstract of Vātsyāyana's Kāmasūtra.

17. Vinayavatī—probably a poem based on some story from the Mahabharata.

C. Kṣmendra's Works in the Present Text.

1. Aucitya-Vicāra-Carcā—This is perhaps the best known work of Ksemendra. It consists of 38 Karikas. 5 concluding verses and 107 illustrative stanzas dealing with Auchitya (appropriateness in Literary composition). Of the illustrative stanzas thirty six or about one-third are from Ksemendra's own works. As a judicious and impartial critic Ksemendra cites his own verses both of Auchitya and Anauchitya. He does not hesitate to point out defects in the verses of even reputed authors like Amaruka, Kālidāsa, Bhavabūti, Bāna, Kumaradāsa, Māgha and Rājaśekhara. He has not even spared Bhaṭṭendurāja the Guru of his own Guru Abhinavagupta.

In *A. V. C.* Ksemendra propounds the theory that appropriateness is verily the soul of poetry and in its comprehensive scope are merged the other important elements such as ध्वनि, रस, गुण, रीति, अलकार, वक्रोक्ति.

The work is not divided into chapters. The first ten Karikas and their Vyākyas explain what is meant by Auchitya and what is its importance in poetry.

This is followed by a detailed discussion of Auchitya with reference to 27 topics such as word, sentence verb, adjective etc. Discussion regarding each of these begins with a Kārikā followed by explanation and one or two illustrative verses of earlier or contemporary poets with comments thereon. Frequently counter example is also quoted and commented upon.

Topics discussed are as follows: पद, वाक्य, प्रबन्ध, गुण, अलंकार, रस, क्रियापद, कारक, लिंग, वचन, विशेषण, उपसर्ग, निपात, काल, देश, कुल, व्रत, तत्त्व, सत्त्व, अभिप्राय, स्वभाव, सारसंग्रह, प्रतिभा, अवस्था, विचार, नाम, आशीर्वाद.

In the counter examples cited Ksemendra occasionally suggests amendments which may remove the flaw.

2. Kavi-kaṇṭhabhāraṇa—This work has 5 chapters-Sandhis and Kārikās. This is an excellent guide in literary training to the prospective poet. Chapter. I has 24 Kārikās and 3 illustrative verses dealing with the acquisition of skill in the poetic art. Chapter II consists of 22 Kārikās and 9 illustrative verses. It deals with the instructions to one who has achieved mastery over speech. Chapter III deals with exposition of Poetic charm and contains only 3 Kārikās and 10 illustrations. Chapter IV deals with classification of merits and demerits. This classification is based on clarity of words, sense and aesthetic emotion. Chapter V deals with acquisition of culture. It has one introductory and three concluding verses with 28 illustrations.

3. Suvṛttatilaka—This is an interesting work on metrics dealing with some important aspects of prosody untouched in any other work till that time. how a particular metre is embellished

or spoiled, which metre is to be used in a particular context or in evolving or evoking a particular Rasa etc.

The work is divided into three chapters called Vinyasas. The first is called Vṛttavachana (choice of metres.). It contains 38 Kārikās with 26 illustrations; the second is known as गुणदोषवर्णन (exposition of merits and demerits) and contains 46 Kārikās with 47 illustrations. The Third known as वृत्तविनियोग (proper use of the various metres) contains 40 Kārikās and 16 illustrations. In this small work, he deals with 27 metres. He does not spare his own verses if they contain any blemish or flaw. The work though not comprehensive, is strikingly original, exhibiting fine critical acumen and wide experience of the author. He has tried to point out the excellences and flaws in each Chandas and to fix the usage of several metres as to how and when a particular metre is to be used.

The 27 metres are as follows:— अनुष्टुम्, भुजगशिशुभृत, दोधक, द्रुतविलम्बित, हरिणी, इन्द्रवज्रा, कुमारललित, मन्दाक्रान्ता, मालिनी नर्कुटक, प्रहर्षिणी, प्रमाणी, पृथ्वी, रथोद्धता, शालिनी, शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, श्लोक, स्रग्धरा, स्वागता, तनुमध्या, तोटक, उपजाति, उपेन्द्रवज्रा, विद्युन्माला, वंशस्थ, वसन्ततिलक.

He states that अभिनन्द was adept in handling अनुष्टुम् पाणिनि in उपजाति; भारवि in वंशस्थ; रत्नाकर in वसन्ततिलक, कालिदास in मन्दाक्रान्ता, and राजशेखर in शार्दूलविक्रीडित.

सुवृत्ततिलक occupies an unique place among works on metres. In this work he has discussed for the first time the merits, flaws and proper usages of several metres. This difficult task has been very well accomplished by him. He was a pioneer in this type of work without any followers till today.

4. Caturvarga-Sañgrah—*This is didatic poem in* four cantoes consisting of 106 verses and describing the four पुरुषार्थंधर्मं, अर्थं, काम and मोक्ष. The chapter on काम(love) is perfectly depicted.

5. Cārucaryā—This small poem *contains* 101 verses in अनुष्टुम् metre. It is didactic in nature. Its main purpose being instruction in law and polity and depicting as to how a house-holder should follow the daily routine in the most pleasant and attractive manner. The first half of each verse enunciates a moral maxim and the second half illustrates the truth thereof by means of some story found in one of the following classics—रामायण, महाभारत, हरिवंश, बृहत्कथा, कथा-सरित्सागर.

6. Darpadalana—This is a didactical and satirical poem consisting of 596 verses divided into 7 chapters called विचार. It is a denunciation of different types of human frailty. The human pride or arrogance is stated to be of seven varieties. These seven chapters are as follows:—

1. Noble descent of Birth, 2. Health, 3. Learning, 4. Beauty, 5. Valour, 6. Charity and 7. Austerities.

Each of these chapters deals with some appropriate general remarks about the genesis of the particular kind of pride and ends with a pertinent illustrative story wherein the proud hero of the chapter has a clear fall.

Though the didactic element is dominant and prominent, the irrepressible satirical element in the poet peeps out often and often.

7. Sevyasevakopadeśa—This work is a homely with shrewed reflections on the duties and responsibilities of the master and the servant. Planned with the pious motive of improving their mutual relations.

8. Kalāvilāsa—This work containing 557 verses divided into 10 chapters, and is the master-piece of Ksemendra. In this the poet wields his weapon of satire with lesser coarseness but with greater sense of the comical element. This work describes at full length the treachery, the various deceptive arts of cheats, a quack doctor, harlots, traders, goldsmiths, singers, beggars and pretenders. He has illustrated each item by amusing tales and interesting anecdotes. The first chapter called the Dambhākhyāna gives a general survey of the several forms of deception and exponents. In the 2nd known as लोभवर्णन describes the origin of greed residing generally in various trades. The third chapter called the वेश्यावर्णन exposes the seductive nature of harlots; the fourth is कामवर्णन; the fifth chapter called the कायस्थचरित is a satire exposing the unscrupulous कायस्थ adept in crooked writing and proves the target of Ksemendra's special invective. The sixth named मदवर्णन denounces vanity (मद) or conceits. In this chapter the poet does not feel any compunction. In the 7th chapter the poet directs his pointed satire against the nomadic tribes of bards, singers, dancers and actors. The 8th chapter called सुवर्णकारवर्णन is also a satire against the goldsmiths who are are thieves and deft swindlers. The 9th chapter known as नानाधूर्तवर्णन depicts the various varieties of roguery practised by the quack of a doctor, an astrologer and vendor of patent medicines, merchants etc. The tenth chapter called सकलकलावर्णन winds up the discourses and offers constructive advice as to the nature of the various arts, the pitfalls from which inexperienced youngsters should carefully guard themselves.

9. Deśopadeśa—This work is in 8 chapters called Upadesha (lectures or instruction with 300 verses. In this work Ksemendra describes in detail the results of his eagle eyed obervation of the unlawful occupation, ignoble customs and manners of his time and clime. The first chapter deals with the unscrupulous and dishonest villain. In the second are described the avaricious and tight fisted miser and his miserable, dirty and desolate habits. The third chapter describes the unprincipled and deceitful courtesan and her chief and deceptive tricks. The fourth chapter depicts a ruthless and crooked bawd collecting money by cheating innocent and credulous people. The fifth chapter describes a viṭa or an ostentacious voluptuary frequenting the houses of various prostitutes. The sixth chapter describes the evil manners and vulgar behaviour of the students of Gauda, studying at the Vidyapithas in Kashmir. In the seventh chapter the author condemns mercilessly the accused marriage of an old hag with a young damsel. In the eighth chapter the daily life of all and sundry in Kashmir of those times is depicted. A poeticule, struggling with his shabby verses, a bragging alchemist, the quack. The Nirguta with a bag of rice under his armpit and the scribe with his hand and face besmeared with drops of ink.

10. The Narmamālā:—This work has three chapters called the Parihasas or jokes. This work is akin to Deśopadeśa in plan, method and theme. The style is fluent and forcible, simple and humourous. Replete with jokes and sharp satires it is intended to be a source of recreation to the Good and learned. In this work, the author mercilessly condemns the villainous administration of the former Kāyastha Cabinet and gives a sound warning to his contemporaries who were in power under King Ananta not to tread in

their course of life and administration. It contains satirical pen-pictures, composed as they are in the best literary manner. The Kāyastha whose pen was his sword, monopolised all the key-positions in the State. All top officers were Kāyasthas. The first chapter deals with the mythological origin of the Kāyastha the public activities of the Kāyastha officers, their parasites and their enormities. The rest of the work describes in outlines the graphic picture of the depraved private life of a typical Kāyastha, his lassivious wife, the quack doctor, ignorant astrologer, budhist nun acting as a procuress, the barber surgeon and Saivaguru. The concluding verses of the work depict the miserable end of the Kāyastha who was a hypocrite without any virtue, throughout his life.

11. The Samayamātrkā--This work has 639 verses divided into 8 chapters. This work is one of the finest of among the compositions of Ksemendra. It is didactic in character. In this work the author describes the varied snares and traps of harlots. It describes the social life at the time of Prime Minister of Mahārāja Jayāpīda. The first chapter describes how Kalāvatī, a prospective prostitute was introduced to an old bawd Kañkati, by a barber. In the 2nd chapter the barber relates amusing and humorous account of the rambles of Kankāli in Kashmir. Kañkāli marries several persons one after another, and becomes a widow of all of them. She follows many professions and at last becomes a procuress again. In the 3rd an elegant description of the incidents happening at the prostitutes in the evening is given. In the 4th chapter, Kañkālī meets Kalāvati and imparts to her detailed instructions. The 5th chapter gives 8 classes of lovers and 23 tricks to get rid of penniless lovers. The 6th chapter gives a beautiful description at the prostiture in the morning. The 7th and the 8th chapters describe how Kalāvati

ensnares a young boy son of a merchant and cheats his parents.

Besides these the present volume contains 3 Stutis known as the दशावतारस्तुति, वाल्मीकिप्रशसा and व्यासस्तुति culled out from his दशावतारचरित; रामायणमजरी and भारतमजरी in the beginning. In the end are added four autobiographical sketches from these three and the बृहत्कथामञ्जरी.

Historical Notes on the writers cited by Ksemendra.

1. *Abhinandi*—Was the son of Bhatta Jayanta and the author of Yogavāsisthasāra and the Kādambarī Kathāsāra, a poetical epitome in 8 cantos of Bana's Kādambarı. His skill excells in handling Anustubh. He belonged to 900-950 A D

2. *Amaruka*:—He was the famous poet of Amaruśataka. He has been quoted by many writers on poetics He is supposed to be the revere Śankarācārya. He is supposed to belong to the 7th century.

3. Ānandavardhana:—He was a poet at the Court of Avantivarman of Kashmir (855-884 A.D.) along with Muktākana, Sivaswāmi and Ratnākara. He was in fact the originator of Auchitya theory which was later elaborated and systematised by Ksemendra.

4. Āryabhaṭṭa:—He was a reputed astronomer and was born in 576 A D. He was the author of Āryasiddhānta, Daśagītısūtra and Āryāśataka. Though a writer on scientific works he was like Bhāskarachārya and Lolimbarajya a fine poet as well.

5. Bāṇa:—the famour author of Kadambari and Harshacharita, seems to have composed the Kādambarī in verse as well, which work might have been lost even by the time of Ksemendra. He belonged to the 7th century.

6 Bhallaṭa was a poet of the Court of King Sañkarvarman of Kashmir (884-902 A.D.). He was obliged to lead a despicable life on account of the King's aversion to poets and scholars He was the author of a didactic śataka containing anāypadeśas which are very nice. The Bhallata śataka is printed in the Kāvyamāla Series No. IV.

7. Bhatṛhari:—He was a famous poet and a grammarian His Vākyapadīya is a well known work on Philosophy of Grammar. His subhāsitatriśati is known to every Hindu either in the original or in translation. He is stated to have died in 651 A.D. by Itsing the Buddhist pilgrim.

8. Bhatrmenṭha was a neglected poet. He was patronised by king Mātrgupta of Kashmir. He was the author of Hayagrīvavadha. He is also known as Hastipaka. He was an adept in the use of Vakrokti.

9. Bhattanarāyana was a famous play wright. His drama Venīsamhāra was often quoted in the works on poetics The author is known as Niśānārāyana. He belongs to the first half of the 7th century.

10. Bhaṭṭa Tauta was the Guru of Abhinavagupta. He was the author of Kāvyakautuka available in fragments of quotations, seems to be mostlly in verse. He belonged to the 10th century.

11. Bhttaendurāja was the son of Bhūtirāja and grandson of Sanetika. He was the pupil of Mukulabhaṭta the poet at the Court of King Anantivarman of Kashmir. He belonged to the 9th century. Many of his verses are quoted in the anthologies.

12. Bhaṭṭi—was the author of Bhāṭṭikāvya also known as Rāvanavadha He deliberately composed this Mahākāvya to illustrate the rules of grammar and rhetorics. He is supposed to have lived between 500-600 A D.

13. Bhattodaya Simla—was one of the pupils of Kṣemendra. He might have been a Mahārāja. He was the author of two Mahākāvyas—Lalita Mahākāvya and Bhaktibhāvamahākāvya. He belongs to the 11th century.

14. Bhavabhūti—was the reputed author of the three dramas, the Mālatī-Madhāva, Uttararāmā-charita and the Mahāviracharita. He was a protege of the Royal Poet Yashovarman. Bhavabuti is described to have a special liking for the Śikharinī metre. He belonged to the 8th century.

15. *Bhaumaka*—was the author of the Mahākāvya Rāvaṇarjunīya which illustrates the whole of Pānini's Aṣṭdhyāyī. He was famous in Kashmir and belongs to the 7th century A.D.

16. Bhāravi—was the reputed author of the Mahākavya, the Kirātārjunīya which was one of the fine mahākāvyas to be studied by Sanskrit students. His poetry is well known for sublimity of thought. He was fond of Vamśastha metre. He belongs to the 6th century.

17. Cakrapīla or Chalkra or Chakra—is stated to be the brother to Muktākaṇa, and patronised by King Avantivarman. He belonged to the 9th century.

18. Chandraka or Chaṇḍaka—was a poet at the Court of third Tunjīna of Kāshmir (319 A.D.). He was quoted by Abhinavagupta and Dhanika. He was mentioned as a Mahākavi in the Rājataraṅgiṇī and an incarnation of the great sage Kṛsnadwaipāyāna. He belonged to the 4th century.

19. *Damodaragupta*—was the minister and constant companion of Mahārāja Jayāpīḍa of Kashmir (779-813 A.D.). His treatise, the Kuṭṭanīmata is an interesting work on pornography. He is extensively quoted in anthologies and by poeticians Ksemendra was inspired by this work, and exclusively modelled his satires on the lines of Kuṭṭanīmata.

20. Dharmakīrti—was a famous and neglected writer. He was a reputed Buddhist philosophical writer. He was the author of some 18 works on Buddhism. Dhadanta was a title of Dharmakīrti. He belonged to the 7th century.

21. Dīpaka—is the most neglected poet. He was the author of a novel called Vinayawatī and is quoted in the anthologies.

22. *Gandmaka*—was a forgotten poet. Only one verse of his has been preserved by Ksemendra.

23. *Gangaka*—was one of the Teachers of Kṣemendra. He belongs to the 11th century.

24. Gauḍakumbhakāra—is identical with Abhinanda the author of Rāmacharita. The poet seems to be a potter by Caste.

25. Harsadeva—was the well known emperor who ruled North India (604-647 A.D.). He was a great scholar and a poet. Bāna, Mayūra, Mātangadivākara and a host of other learned scholars adorned his Court. He was the author of three plays the Nāgananda, The Ratnāvalī and Priyadarśikā.

26. Iudrabhānu (Rissu) was described as the Sandhivigrahika of King Bhimasāhi of Udabhaṇḍapura in Gāndhara (Vide Rajat. VI. 178).

27. KalaśaMahārāja—was the son of Mahārāja Ananta and father of the royal Poet Harsha of Kashmir. Ksemendra was patronised by Kalaśa. Kalasha's valour and scholarship and liberality to the men of letters were very much praised. Vide Bilhaṇa (V. D. C. XIII. 56) and Kalhaṇa (TR. VII. 259). He belonged to the 11th century.

28. Kālidāsa—the well known poet and dramatist was highly praised by Ksemendra for wielding the Mandākrāntā metre.

29. Karpaṭika—is a forgotten poet of the 11th century.

30. Kumaradāsa—is stated to have been born blind (Vide p. 12 Kāvyamīmamsā). He is supposed to be a king of Ceylon. His Mahākāvya, the Jāankiharana in 20 cantos imitated Kalidasa in style and subject. Only 10 cantos of this kāvya have seen the light of the day till now.

31. Rājaputra Laxmanāditya--was a pupil of Kṣemendra.

32. Bhaṭṭa Laṭṭana—is an unknown poet. He might be a Kashmirian as can be surmised from his name.

33. Lāta Diṇḍīra—is also a forgotten poet to the world of scholars. The prefix Lāta to his name indicates that he belonged to Lāta or Gujerat.

34. Mayūra—was the father-in-law of Bāna and was at the Court of the Emperor Harsavardhana. He lives in Sanskrit Literature just in virtue of of his Sūryaśataka alone. He belonged to the 7th century.

35. Māgha—was the son of Dattakasarvāśraya and grand-son of Suprabhadeva He wrote only one mahākāvya, the Śiśupālavadha. He is assigned to 725-775 A D.

36 Mālava Kuvalaya—was a forgotten poet. He must have lived earlier than 800 A.D. being quoted by Vamana in his Kāvyālankāra Sūtra Vṛtti 2-5

37. Mālava Rudra—is a neglected poet The prefix Mālava to his name indicates that he hailed from the country of Mālava. He belonged to the 9th century.

38 Mātṛgupta—was a great but forgotten poet and a writer on Nātya and Sañgīta. He was the Court poet of Harsa Vikramāditya who deputed him to ascend the throne of Kashmir after Hiranya. After the death of his patron he abdicated the throne and took ascetic orders He patronised the eminent poet Bhatṛmentha He is very much quoted in anthologies.

39 Muktākana—was the elder brother of Rāmakanṭha and Chakrapāla He adorned the Court of the King Avantivarman. He belonged to the 9th century.

40 Muktāpīda—was a prince of the Kākoṭaka

Dynasty of Kashmir. He was the son of Pratāpāditya and Narendraprabha. He was not only a scholar and a poet but also a patron of poets and scholars. He was a great devotee of Vishnu for whose glorification, he built 9 temples.

41. Bhaṭṭa Muktikalaśa—was the great grand father of Bilhana. He was a devout sacrificer and a poet.

42. Pānini—the reputed author of the Astādhyāyī was the greatest grammarian in Sanskrit. He is also supposed to be a poet and to have written a kāvya called as Jāmbavatīvijāya or Pātālavijaya. This work is quoted in works on poetics and anthologies.

43. *Parimala* (Padmagupta) was known as Parimala Kālidāsa. He was a poet of the Court of King Munja of the Paramāra dynasty. He wrote the Mahākāvya, the Navasāhasankacharita in 18 cantos glorifying Munja and the Paramāra dynasty. He belonged to the 11th century-first half.

44. Parivrājaka—is familiar to the world in virtue of just one verse in A.V.C. *v.* 95.

45. Prabhākarabhaṭṭa—*No information* of this poet is available. Only one verse has been quoted in A. V. C. *v.* 60.

46. *Pravarsena*—was the famous author of the Prakrit kavya 'Setubandha or Rāvanavadha' in 15 cantos. Some of his verses are quoted in anthologies. According to Cunningham he is assigned to C. 432 A.D.

47. Ratanākara-was known as Vākyapati or Vājīshwara. He was a protege of King Chipaṭṭa Jayāpīda

of Kashmir (832-844 A.D.). He wrote the Mahākāvya Haravijaya in 50 cantos. He was praised as a poet of vast learning and imagery. He was at the Court of Avantivarman of Kashmir. Ksemendra says that he was fond of the Vasantatilaka metre.

48. Rajaśekhara—was the son of Durduka and Śilavatī. He hailed from Mahārāstra from a highly respected family of scholars and poets. He has stated that he was an incarnation of Vālmīki, Mantha and Bhavabhūti. He wrote about 8 works. Ksemendra says that Rājaśekhara excells in making the śārdūla metre dance. His date is 875-925 A.D.

49. Sāhila—is a forgotten poet. Only one verse of his is quoted by Ksemendra.

50. Śivaswāmin—was a Kashmirian poet. He was during the reign of King Avantivarman of Kashmir (855-884 A.D.) and was probably a junior contemporary of Ratnākara. He wrote his poem Kāphinābhyudaya in 20 cantos at the instance of his Buddhist preceptor Candramitra. This work is based on the story of Buddhist Avadana of Kāphina. He however dedicates the poem to śiva which shows that he was not a Buddhist by religious profession. He is quoted in the Kāvyaprakāśa. This work was published in the Punjab University Oriental Publications No. 26, Lahore in 1937. He is said to have composed 7 Mahākāvyas and several dramas and eleven lacs of hymns in praise of śiva. He is very much quoted in anthologies.

51. Bhaṭṭa Shyāmala—was the Guru of Mahima-bhaṭṭa who flourished between 1020-1050 A.D. He is the author of Bhanapadatādhitaka (published in 1922).

52 Tunjına (Rāmadıtya)–was a kıng of Kashmır There were three kıngs of Kashmır bearıng the name Tunjına Out of these Tunjına III, whose orıgınal name was Rāmādıtya was a poet He was the brother of Narendra II and was the son of Yudhısthıra and Padmāvatī His reıgn ıs depıcted by Kalhana ın the Rāj Tar 3 386 473

53 Utpalarāja--was the same as Muñja of Dhāra, who ruled between 974-997 A D He was otherwise known as Vākapatırāja I, Śrīvallabha, Prthwīvallabha and Amoghavarsa He was the paternal uncle of the famous Bhoja He was vanquished and beheaded by King Tailapa II, of the Chalukya dynasty of Kalyān He was a great poet and patron of poets and men of letters He ıs quoted ın anthologies and works on poetics

54 Varāhamıhıra—was a famous astrologer, astronomer and Mathematician of Ancient India He was a voluminous writer and an expert versifier He was the author of Brhatsamhıtā, Brhat and Laghujātaka, Brhat and Swalpavıvāhapatala and Yogāvatāra He belonged to the 2nd half of the 6th century

55 Vachaspatı Bhatta—was a poet earlier than Dhanıka, the commentator on Daśarūpaka He was different from Vāchaspatı Misra the Philosopher. He was quoted ın anthologies

56 Vāgbhata—was a poet and also the writer of the poetical work, the Astāngahrdaya, on medicine He belonged to the 11th century

57 Vıdyānanda–No details of this poet are available He ıs remembered only because of one verse ın Kṣemendra's work He ıs supposed to be a grammarian by Dr. Aufrecht ın c c Vol I

58. Vīradeva—No information of this poet is available. Ksemendra quotes a couple of verses of this poet which seem to be culled from the Mahisāsuramardinī stotra.

59. Vyāsa Bhagwān—He was the son of Parāśara who was the great-great grandson of Vasiṣṭha. He was the author of the Mahābhārata and a number of Puranas. Ksemendra was a staunch devotee of this Vyāsa, about whom he has composed an astaka which is printed on p. 8 of the present volume. Ksemendra summarised the Mahābhārata in the Bhāratamañjarī and got a title of Vyāsadāsa.

60. Yaśovarman—was a royal poet. He was the king of Kanoja and a patron of poets like Vākapatirāja and Bhavabhūti etc. He was' defeated and killed by Muktāpāda Lalitāditya of Kashmir in about 750 A.D. He belonged to the 8th century. He is quoted in anthologies and works on poetics.

—.0.—

· BIBLIOGRAPHY

The present edition of the Minor Works of Kṣemendra published for the first time in a single volume is based upon the following printed editions. They are shown here in the same order as they are given in the work itself.—

1. THE DAŚĀVATĀRA STUTI taken from the Daśāvataracharita printed and published by the Nirnaya Sāgara Press, Bombay, in the Kāvyamālā Series No. 26 in 1930.

2. THE VĀLMĪKI PRAŚAMSĀ taken from the Rāmāyanamanjari printed and published by the Nirnaya Sāgara Press, Bombay in the Kavyamala Series No. 83 in 1931.

3 THE VYĀSASTUTI taken from the Bhārata-mañjarī, printed and published by the Nirnaya Sagara Press, Bombay in the Kavyamala Series No. 65 in 1931.

4. THE AUCHITYA VICHĀRACHARCHA printed and published by the Nirnaya Sagara Press, Bombay in the Kāvyamālā Guccha No. 1 in 1886.

5. THE KAVIKANṬHĀBHARANA printed and pubby the Nirnaya Sāgara Press, Bombay in the Kāvya mala Guccha No. 4

6. THE SUVṚTTA TILAKA printed and published by Nirnaya Sagara Press, Bombay in the Kavyamālā Guccha No. 2 in 1932.

7. THE CHATURVARGASAMGRAHA printed and published by the Nirnaya Sāgara Press, Bombay in the Kāvyamāla Gucchā No. 5 in 1937.

8. THE CHĀRUCHARYĀ printed and published by the Nirnaya Sagara Press, Bombay in the Kavyamala Guccha No. 2 in 1932.

9. THE DARPADALANA printed and published by the Nirnaya Sagara Press, Bombay in the Kāvyamālā Guccha No. 6 in 1930.

10. THE SEVYASEVAKOPADEŚA printed and published by the Nirnaya Sāgara Press, Bombay in the Kāvyamālā Guccha No. 2 in 1932

11. THE KALĀVILĀSA printed and published by the Nirnaya Sāgara Press, Bombay in the Kāvyamālā Guccha No. 1 in 1886.

12. THE DEŚOPADEŚA and NARMAMĀLĀ printed and published byPunjab University.

13. THE SAMAYAMĀTRKĀ printed and published by the Nirnaya Sāgara Press, Bombay in the Kavyamālā Series.

14. KṢEMENDRA'S BIOGRAPHICAL SKETCH culled from his works the Daśāvatāra Charita, The Rāmāyanamānjari, the Bhāratamānjarī and the Bṛhatkathāmanjari, all printed and published by the Nirnaya Sagara Press, Bombay.

15. THE AUCHITYA-VICHARA-CHARCHA, KAVIKANTHABHARANA and SUVRTTA TILAKA printed and published by the Chowkhamba Series

Appendix 5 gives a list of words and compounds with their tentative meanings in English not recorded by any of the lexicons of Monier Williams, Apte and Schmidt so far. The verses quoted as illustrations are traced to the original sources, as far as possible and noted in the proper places. Suitable headings are given to

the different topics dealt with in the above works The Kārikas and illustrations are shown in different types

Shri A G Deval helped the editors in arranging the verse Index, for which they are thankful to him

A SHARMA
E V V Raghavacharya
D G Padhye

—.o.—

क्षेमेन्द्रलघुकाव्यसंग्रहः

Minor Works of Kṣemendra

१. स्तुतयः

(१) दशावतारस्तुतिः

अशेषविश्ववैचित्र्यरचनारुचये नम ।
मायागहनगूढाय नानारूपाय विष्णवे ॥१॥

देव पायादपायात् त्रिभुवनभवनस्तम्भभूत स युष्मा–
नायुष्मान् यस्य भक्त्या प्रभवति पुरुष स्वर्गमार्गेऽपवर्गे ।
मत्स्य कूर्मो वराह पुरुषहरिवपुर्वामनो जामदग्न्य
काकुत्स्थ कसहन्ता स च सुगतमुनि कल्किनामा च विष्णु
॥ २ ॥

आदिमत्स्य स जयताद् य श्वासोच्छ्वासितैर्जलै ।
गगने विदधेऽम्भोधि गगन च महोदधौ ॥३॥

त नमस्कुर्महे कूर्म य क्ष्माटमसकटम् ।
अतीतसर्वब्रह्माण्डमवशेषमिवावहत् ॥४॥

वराह नौमि सानन्ता येनात्क्षिप्ता क्षिति परम् ।
अधोधृतार्धच्छत्रेव तलस्थार्कातपासहा ॥५॥

जयाय नृहरिर्वोऽस्तु दैत्योर शोणितार्णवे ।
हारमौक्तिकगर्भास्ताश्चेर्यंत्रखशुक्तय ॥६॥

त्रिविक्रमोऽस्तु भूत्यै व प्राग् लघ्वी मध्यमा तत ।
यस्य पश्चादनन्ताभूत् मत्सर्गनिरियाकृति ॥७॥

अभग्न जामदग्न्यो वः प्रयच्छतु जयोदयम् ।
यत्कुठारकठोराग्नौ भूपालैः शलभायितम् ॥८॥

नौमि रामं रिपोश्चक्रे यः काञ्चननिभैः शरैः ।
होमानलशिखारूढमिव वक्त्रवन पुनः ॥९॥

शौरिर्जयति कंसस्य जीवितप्रथमातिथिः ।
यश्चक्रे चक्रदानेन बाणबाहुप्रतिग्रहम् ॥१०॥

यस्य सभ्रूभ्रमाकम्पा माररामाः ससैनिकाः ।
चक्रुर्न राग न द्वेष स शान्त्यै सुगतोऽस्तु वः ॥११॥

स्वच्छन्दप्रोच्छलन्म्लेच्छतिमिरोद्भेदसच्छविः ।
कल्किविष्णुः प्रकाशाय प्रभानार्क इवास्तु वः ॥१२॥

अवतारकथायुक्त्या भक्त्या भगवतो हरेः ।
श्रीव्यासदास. क्षेमेन्द्र. कुरुते सरमां स्तुतिम् ॥१३॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते दशावतारस्तुतिः समाप्ता ॥
(१. १-१३)

(२) वाल्मीकिप्रशंसा

ज्येष्ठो जयति वाल्मीकिः सर्गबन्धे प्रजापति ।
य. सर्वहृदयालीन काव्यं रामायण व्यधात् ॥१॥

स्वच्छप्रवाहसुभगा मुनिमण्डलसेविता ।
यस्मात् स्वर्गादिवोत्पन्ना पुण्या प्राची सरस्वती ॥२॥

नुमः सर्वोपजीव्यं त कवीना चक्रवर्तिनम् ।
यस्येन्दुधवलैः श्लोकैर्भूषिता भुवनत्रयी ॥३॥

स वः पुनातु वाल्मीकेः सूक्तामृतमहोदधि. ।
ओंकार इव वर्णाना कवीना प्रथमो मुनि ॥४॥

इति क्षेमेन्द्रविरचितायां रामायणमञ्जर्यां वाल्मीकिप्रशंसा समाप्ता ॥

(पृ. १ श्लो २-४, पृ ५०९, श्लो. २)

(३) व्यासाष्टकस्तोत्रम्

नमो ज्ञानानलशिखापुञ्जपिङ्गजटाभृते ।
कृष्णायाकृष्णमहसे कृष्णद्वैपायनाय ते ॥ १ ॥

नमस्तेजोमयश्मश्रुप्रभाशबलितत्विषे ।
वक्त्रवागीश्वरीपद्मरजसेवोदितश्रिये ॥ २ ॥

नम सन्ध्यासमाधाननिष्पीतरवितेजसे ।
त्रैलोक्यतिमिराच्छेददीपप्रतिमचक्षुषे ॥ ३ ॥

नम सहस्रशाखाय धर्मोपवनशाखिने ।
सत्त्वप्रतिष्ठापुष्पाय निर्वाणफलशालिने ॥ ४ ॥

नम कृष्णाजिनजुषे बोधनन्दनवासिने ।
व्याप्तायेवालिजालेन पुण्यसौरभलिप्सया ॥५॥

नम शशिकलाकारब्रह्मसूत्रांशुशोभिने ॥
श्रिताय हंसकान्त्येव सम्पर्कार्कमलौकस ॥ ६ ॥

नमो विद्यानदीपूर्णशास्त्राब्धिसकलेन्दवे ।
पीयूषरससाराय कविव्यापारवेधसे ॥ ७ ॥

नम सत्यनिवासाय स्वविकासविलासिने ।
श्यामाय धाम्ने तपसा संसारायामहारिणे ॥ ८ ॥

समाप्तमिद भारतमञ्जरीस्थ व्यासाष्टकस्तोत्रम् कवेर्व्यासदासापरनाम्न प्रकाशेन्द्रसूनो क्षेमेन्द्रस्य ॥ (पृष्ठ ८५०, श्लो १३-२०)

२. साहित्यम्

(१) औचित्यविचारचर्चा

कृतारिवञ्चने दृष्टिर्येनाञ्जनमलीमसा ।
अच्युताय नमस्तस्मै परमौचित्यकारिणे ॥ १ ॥

कृत्वापि काव्यालकारा क्षेमेन्द्र कविकर्णिकाम् ।
तत्कलङ्क विवेक च विधाय विबुधप्रियम् ॥२॥

औचित्यस्य चमत्कारकारिणश्चारुचर्वणे ।
रसजीवितभूतस्य विचार कुरुतेऽधुना ॥ ३ ॥ (युग्मम्)

काव्यस्यालमलकारै किं मिथ्यागणितैर्गुणै ।
यस्य जीवितमौचित्य विचिन्त्यापि न दृश्यते ॥ ४ ॥

अलकारास्त्वलकारा गुणा एव गुणा सदा ।
औचित्य रससिद्धस्य स्थिर काव्यस्य जीवितम् ॥ ५ ॥

परस्परोपकारकरुचिरशब्दार्थरूपस्य काव्यस्य उपमोत्प्रेक्षादयो ये प्रचुरालकारास्ते कटककुण्डलकेयूरहारादिवद् अलकारा एव, बाह्यशोभाहेतुत्वात् । येऽपि काव्यगुणा केचन तल्लक्षणविचक्षणै समाम्नाता, तेऽपि श्रुतसत्यशीलादिवद् गुणा एव, आहार्यत्वात् । औचित्य त्वग्रे वक्ष्यमाणलक्षण स्थिरमविनश्वर जीवित काव्यस्य, तेन विनाऽस्य गुणालकारयुक्तस्यापि निर्जीवत्वात् । रसेन शृङ्गारादिना सिद्धस्य प्रसिद्धस्य काव्यस्य धातुवादरससिद्धस्येव तज्जीवित स्थिरमित्यर्थ ।

उक्तार्थस्यैव विशेषमाह —

उचितस्थानविन्यासादलंकृतिरलंकृतिः ।
औचित्यादच्युता नित्य भवन्त्येव गुणा गुणाः ॥ ६॥

अलंकृतिरुचितस्थानविन्यासादलंकर्तुं क्षमा भवति, अन्यथा त्वलंकृतिव्यपदेशमेव न लभते । तद्वद् औचित्यादपरिच्युता गुणा गुणतामासादयन्ति, अन्यथा पुनरगुणा एव ।

यदाह —

१ कण्ठे मेखलया नितम्बफलके तारेण हारेण वा
पाणौ नूपुरबन्धनेन चरणे केयूरपाशेन वा ।
शौर्येण प्रणते रिपौ करुणया नायान्ति के हास्यताम्
औचित्येन विना रुचिं प्रतनुते नालंकृतिर्नो गुणा ॥

किं तदौचित्यमित्याह —

औचित्यम्

उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य यत् ।
उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते ॥ ७॥

यत्किल यस्यानुरूपं तदुचितमुच्यते, तस्य भावमौचित्यं कथयन्ति ।

औचित्यप्रकाराः

अधुना सकलकाव्यशरीरजीवितभूतस्य औचित्यस्य प्राधान्येनोपलभ्यास्थितिं दर्शयितुमाह—

पदे[1] वाक्ये[2] प्रबन्धार्थे[3] गुणे[4]ऽलंकरणे[5] रसे[6] ।
क्रियायां[7] कारके[8] लिङ्गे[9] वचने[10] च विशेषणे[11] ॥ ८॥

[12] उपसर्गे [13] निपाते च [14] काले [15] देशे [16] कुले [17] व्रते ।
[18] तत्त्वे [19] सत्त्वेऽप्य[20]भिप्राये [21] स्वभावे [22] सारसंग्रहे ॥ ९ ॥

[23] प्रतिभायाम[24]वस्थायां [25] विचारे [26] नाम्न्य[27]थाशिषि ।
काव्यस्याङ्गेषु च प्राहुरौचित्यं व्यापि जीवितम् ॥ १० ॥

एतेषु पदप्रभृतिषु स्थानेषु मर्मस्विव काव्यस्य सकलशरीरव्यापि जीवितमौचित्यं स्फुटत्वेन स्फुरदवभासते ।

१ पदौचित्यम्

तेषूदाहरणानि क्रमेण दर्शयितुमाह—

तिलकं बिभ्रती सूक्तिर्भात्येकमुचितं पदम् ।
चन्द्राननेव कस्तूरीकृतं श्यामेव चान्दनम् ॥ ११ ॥

एकमेवोचितं पदं तिलकायमानं बिभ्राणा सूक्तिः समुचितपरभाग-शोभातिशयेन रुचिरतामावहति ।

यथा परिमलस्य—

२. मग्नानि द्विषतां कुलानि समरे त्वत्खड्गधाराकुले
नाथास्मिन्निति वन्दिवाचि बहुशो देव श्रुतायां पुरा ।
मुग्धा गुर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याशया पाथसः
कान्तारे चकिता विमुञ्चति मुहुः पत्युः कृपाणे दृशौ ॥"

अत्र मुग्धापदेन अर्थौचित्यचमत्कारकारिणा सूक्तिः शरदिन्दुवदनेव श्यामतिलकेन, श्यामेव शुभ्रविशेषकेण विभूषिता सकलकविकुलललामभूता विच्छित्तिमातनोति ।

न तु यथा धर्मकीर्तेः —

३. लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान् स्वीकृतः
स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद् वराकी हता
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ॥

अत्र 'तन्व्या' इति पदं केवलशब्दानुप्रासव्यसनितया निबद्धं न काचिदर्थौचित्यचमत्कारकणिकामाविष्करोति । 'सुन्दर्या' इत्यत्र पदमनुरूपं स्यात् । अन्यानि वा निरतिशयरूपलावण्यव्यञ्जकानि । तन्वीपदं तु विरहविधुररमणीजने प्रयुक्तमर्थौचित्यशोभां जनयति ।

यथा श्रीहर्षस्य —

४ परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥
रत्ना २. १३

अत्र सागरिकाया विरहावस्थासूचकम् 'कृशाङ्ग्याः' इति पदं परममौचित्यं पुष्णाति ।

२ वाक्यौचित्यम्

वाक्यगतमौचित्यं दर्शयितुमाह —

औचित्यरचितं वाक्यं सततं संमतं सताम् ।
त्यागोदग्रमिवैश्वर्यं शीलोज्ज्वलमिव श्रुतम् ॥ १२ ॥

औचित्यरचितं वाक्यं काव्यविवेकविचक्षणानामभिमततमम् ।

यथा मम विनयवल्ल्याम्—

५. देवो दयावान् विजयो जितात्मा यमौ मम सयममाननीयौ ।
इति ब्रुवाण स्वभुज प्रमार्ष्टि यः कीचकाकालिककालदण्डम् ॥

६. धीर स किर्मीरजटासुरारि कुबेरशौर्यप्रशमोपदेष्टा ।
दृष्टो हिडिम्बादयित कुरूणा पर्यन्तरेखागणनाकृतान्त. ॥
(युग्मम्)

अत्र भीमस्य भीमचरितोचितकीचकाकालिककालदण्डहिडिम्बादयिता-दिभि पदैरतिरौद्ररसस्वरूपानुरूपो वाक्यार्थ सजीव इवावभासते ।

यथा वा राजशेखरस्य—

७ सम्बन्धी पुरुभूभुजा मनसिजव्यापारदीक्षागुरु–
गौराङ्गीवदनोपमापरिचितस्तारावधूवल्लभ ।
सद्योमार्जितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युति
चन्द्र सुन्दरि दृश्यतामयमितश्चण्डीशचूडामणि ॥
बा रा १०. ४१

अत्रापि चन्द्रमस शृङ्गारान्तरङ्गैरनङ्गोद्दीपनै पदैर्निर्वर्तितो वाक्यार्थ सदर्थौचित्यसामर्थ्येनात्यर्थमर्थनीयता प्राप्त ।

न तु यथास्यैव –

८ नाले शौर्यमहोत्पलस्य विपुले सेतौ समिद्वारिधे:
स्तम्भे शत्रुभुजङ्गचन्दनतरौ क्रीडोपधाने श्रिय ।
आलाने जयकुञ्जरस्य सुहृदां कन्दर्पदर्पे पर
श्रीदुर्योधनदोष्णि विक्रमपरे लीने जगन्नन्दतु ॥
प्र पा २ ११

अत्रानिशमपरकर्कशगात्रसंगुभटभुजस्तम्भस्याग्रसूचितेन प्रयुक्तेनाल-ङ्काराधिरोपणेन वाक्यार्थ शोभामनर्घेव निबद्ध परिशोभते ।

३ प्रबन्धार्थौचित्यम्

प्रबन्धार्थौचित्य दर्शयितुमाह—

उचितार्थविशेषेण प्रबन्धार्थ. प्रकाश्यते ।
गुणप्रभावभव्येन विभवेनेव सज्जन. ॥ १३ ॥

अम्लानप्रतिभाप्रकर्षोत्प्रेक्षितेन सकलप्रबन्धार्थाप्यायिपीयूषवर्षेण समुचितार्थविशेषेण महाकाव्य स्फुरदिव चमत्कारकारितामापद्यते ।

यथा कालिदासस्य—

९ जात वशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकाना
जानामि त्वा प्रकृतिपुरुष कामरूप मघोन ।
तेनार्थित्व त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽह
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

मेघदूतम्-६

अत्र अचेतनस्य चेतनाध्यारोपेण मेघस्य दौत्ययोग्यताधानाय प्रथितपुष्करावर्तकपर्जन्यवश्यत्वम् अमात्यप्रकृतिपुरुषत्व च यदुपन्यस्त तेन समस्तप्रबन्धस्य अभिधानतोत्प्रेक्षितेतिवृत्तरुचिरतरस्य निरतिशयमौचित्यम् उद्द्योतितम् ।

यथा वा भवभूते —

(नपथ्ये)

१०. योऽयमश्व पताकेयमथवा वीरघोषणा ।
सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विष ॥

उ. रा. ४ २७

लव — (सगर्वमिव) अहो सन्तापनान्यक्षराणि । भो भो , किमक्षत्रिया पृथिवी यदेवमुद्घुष्यते । (विहस्य) आ , किं नाम स्फुरन्ति शस्त्राणि (धनुरारोपयन्)

११. ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-
मुद्गारिघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।
ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्र-
जृम्भाविडम्बि विकटो दरमस्तु चापम् ॥
उ. रा. ४. २९

अत्रार्थे रामायणकथातिक्रमेण नूतनोत्प्रेक्षिता रामतनयस्य सहजविक्रमानुसारिणी शौर्योत्कर्षभूमि. परप्रतापस्पर्शासहिष्णुता प्रबन्धस्य रसबन्धुरामौचित्यच्छाया प्रयच्छति ।

न तु यथा राजशेखरस्य –

रावण:–

१२. यत्पार्वतीहठकचग्रहणप्रवीणे
पाणौ स्थितं पुरभिद. शरदां सहस्रम् ।
गीर्वाणमारकणनिर्मितगात्रमत्र
तन्मैथिलीक्रयधनं धनुराविरस्तु ॥
बा. रा. १. ३९.

जनक:–आविरस्तु ममगर्भसम्भवया सीतया ।

अत्र 'आविरस्तु सम सीतया' इति जनकराजेन यदुच्यते, तेनास्य पिशिताशनाय तनयाप्रतिपादनमभिमतमिवोपलक्ष्यते । न चैतद्विद्यः कथं भक्ष्यभूता कुसुमकोमलाङ्गी पुरुपादाय प्रतिपाद्यते । इत्यनौचित्येन प्रसिद्धेन वृत्तवैपरीत्यं परं हृदयविसवादमादधाति ।

यथा वा कालिदासस्य –

१३. ऊरुमूलनखमार्गपङ्क्तिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हर: ।
वासस प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वती प्रियतमामवारयत् ॥
कु. सं. ८. ८७

अत्राम्बिकासम्भोगवर्णने पामरनारीसमुचितनिर्लज्जसज्जनखराजि-विराजितोरुमूलहृतविलोचनत्वं त्रिलोचनस्य भगवतस्त्रिजगद्गुरोर्यदुक्तं तेनानौचित्यमेव परं प्रबन्धार्थं पुष्णाति ।

४ गुणौचित्यम्

गुणौचित्यं दर्शयितुमाह –

प्रस्तुतार्थोचितः काव्ये भव्यः सौभाग्यवान् गुणः ।
स्यन्दतीन्दुरिवानन्दं सम्भोगावसरोदितः ॥ १४ ॥

प्रस्तुतस्यार्थस्यौचित्येनौजःप्रसादमाधुर्यसौकुमार्यादिलक्षणो गुणः काव्ये भव्यः सौभाग्यवत्तामवाप्तः सहृदयानन्दसन्दोहमिन्दुरिव स्यन्दति ।

यथा भट्टनारायणस्य –

१४ महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक–
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥
वे सं ३ ४

अत्रौजस्विनः भटमुकुटमणेरश्वत्थाम्नः स्फूर्जदूर्जितप्रतापानुरूपं वाक्य-मोजसा काव्यगुणेन उदग्रतामवाप्तं सहस्रगुणमिव विक्रमौचित्यगौरवमावहति ।

यथा वा भट्टबाणस्य–

१५ हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।
यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ॥

अत्र विप्रलम्भभरभग्नधैर्याया. कादम्बर्या विरहव्यथावर्णना माधुर्य-सौकुमार्यादिगुणयोगेन पूर्णेन्दुवदनेव प्रियवदत्वेन हृदयानन्ददायिनी दयिततमतामातनोति ।

न तु यथा चन्द्रकस्य–

१६. युद्धेषु भाग्यचपलेषु न मे प्रतिज्ञा
दैवं नियच्छति जयं च पराजयं च ।
एषैव मे रणगतस्य सदा प्रतिज्ञा
पश्यन्ति यन्न रिपवो जघनं हयानाम् ॥

अत्र क्षत्रवृत्तिरिवौजसा काव्यगुणेनास्पृष्टा सुभटोक्तिरुचितार्थापि तेजोजीवितविरहिता दुर्गतगृहदीपशिखेव मन्दायमाना न विद्योतते ।

यथा वा राजशेखरस्य–

१७. एतस्याः स्मरसंज्वर. करतलस्पर्शैः परीक्ष्यो न यः
स्निग्धेनापि जनेन दाहभयतः प्रस्थंपचः पाथसाम् ।
निर्वीर्यीकृतचन्दनौषधविधौ तस्मिन्स्तडत्कारिणो
लाजस्फोटममी स्फुटन्ति मणयः सर्वेऽपि हारस्रजाम् ॥
बा. रा ५. ११

अत्र विरहविधुररमणीमनोभवावस्थानुरूपं माधुर्यमुत्सृज्य तडत्कारिणो लाजस्फोटं स्फुटन्तीत्योज.स्फूर्जितोर्जितस्वभावाधिवासिता सूक्तिर्लावण्यपेशलनतुलेलितललनेव परुषभाषिणी झटित्यनौचित्यं चेतसि संचारयति ।

५ अलङ्कारौचित्यम्

अलङ्कारौचित्यं दर्शयितुमाह–

अर्थौचित्यवता सूक्तिरलंकारेण शोभते ।
पीनस्तनस्थितेनेव हारेण हरिणेक्षणा ॥ १५ ॥

प्रस्तुतार्थस्यौचित्येन उपमोत्प्रेक्षारूपकादिनालङ्कारेण सूक्तिश्चकास्ति कामिनीवोच्चकुचचुम्बिना रुचिरमुक्तावलापेन ।

यथा श्रीहर्षस्य—

१८　विश्रान्तविग्रहकथो रतिमान् जनस्य
　　　　चित्ते वसन् प्रियवसन्तक एव साक्षात् ।
　　पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय
　　　　वत्सेश्वर कुसुमचाप इवाभ्युपैति ॥

रत्ना १ ८

अत्र वत्सेश्वरस्य कुसुमचापेन उपमा शृङ्गारावसरसरसचारुतरता-मौचित्येन कामपि चेतश्चमत्काग्णिमाविष्करोति ।

न तु यथा चन्द्रकस्य—

१९　खगोत्क्षिप्तैरन्त्रैस्तरुशिरसि दोलेव रचिता
　　　　शिवा तृप्ताहारा स्वपिति रतिखिन्नेव वनिता ।
　　तृषार्तो गोमायु सरुधिरमांस लेढि बहुशो
　　　　बिलान्वेषी सर्पो हतगजकराग्र प्रविशति ॥

अत्रानुचितस्थानस्थिताया पुरुषपिशिततृप्तसुप्ताया शिवाया सुरत-केलिक्लान्तकान्तया विच्छायैवोपमा पर वैपरीत्य प्रकाशयति ।

यथा वा मालवरुद्रस्य—

२०　अभिनववधूरोषस्वादु करीषतनूनपा-
　　　　दसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरण ।
　　गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
　　　　र्विरहिवनितावक्त्रौपम्य बिभर्ति निशाकर ॥

अत्र रोषस्वामिनीकोपेन करीषकृशानो सादृश्य हीनममयस्वादुनया हृदयसवादसुन्दरमप्यनुचितत्वेन सहसैव चेतस सङ्कोचमिवादधाति ।

यथा वा राजशेखरस्य –

२१. चिताचक्रं चन्द्रः कुसुमधनुषो दग्धवपुषः
कलङ्कस्तत्रत्यः स्पृशति मलिनाङ्गारकलनाम् ।
यदेतत् मज्ज्योतिर्दरदलितकर्पूरधवलं
महद्भिर्भस्मैतत् प्रसरति विकीर्णं दिशि दिशि ॥

अत्राप्यानन्दिसुधावस्यन्दसुन्दरस्य इन्दोश्चिताचक्रत्वमनुचिततया कर्णकटुकमातङ्कमिवातनोति । योऽर्थस्तु हृदयसंवादी स यद्यनौचित्यस्पर्शलेशरहितस्तदधिकतरामलङ्कारशोभां पुष्णाति ।

यथा कार्पटिकस्य –

२२. शीतेनोद्धूषितस्य माषशिमिवच्चिन्तार्णवे मज्जतः
शान्ताग्निं स्फुटिताधरस्य धमतः क्षुत्क्षामकण्ठस्य मे ।
निद्रा क्वापि विमानितेव दयिता संत्यज्य दूरं गता
सत्पात्रप्रतिपादितेव वसुधा न क्षीयते शर्वरी ॥

अत्रानौचित्यस्पर्शपरिहारेण केवलं हृदयसंवादसौन्दर्यमेव स्वादुतामादधाति ।

यथा श्रीहर्षस्य—

२३ उद्दामोत्कलिका विपाण्डुररुच प्रारब्धजृम्भा क्षणा-
दायास श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मन ।
अद्योद्यानलतामिमा समदना नारीमिवान्या ध्रुव
पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुख देव्या करिष्याम्यहम् ॥
रत्ना २ ४

अनेर्ष्याविप्रलम्भरूपस्य शृङ्गाररसस्य वागवदत्तायामवेक्ष्यमाणस्य नवमालिकालताया ललितवनितातुल्यतया विरहावस्थारोपणेन नितरामौचित्यरुचिरचमत्कारिणी दीप्तिरुपपादिता ।

यथा वा कालिदासस्य—

२४ बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद् बभु पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागताना नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥
कु स ३ २९

अत्र पार्वत्या परमेश्वरस्याभिलाषशृङ्गारे वक्ष्यमाणे प्रथममुद्दीपनविभावभूतस्य वसन्तस्य वर्णनाया कामुकाध्यारोपेण वनस्थलीललनाना कुटिललोहितपलाशकलिकाभिर्नवसगमयोग्यनखक्षतानि उत्प्रेक्षितानि परमौचित्यचारुता प्रतिपादयन्ति ।

न तु यथास्यैव—

२५ वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकार दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना पराङ्मुखी विश्वसृज प्रवृत्ति ॥
कु स ३ २८

अत्र केवलकर्णिकारकुसुमवर्णनमात्रेण विधातृवाच्यतागर्भेणैव प्रस्तुतशृङ्गारानुपयोगिना तदुद्दीपनविभावोचित न किंचिदभिहितम् ।

हास्यरसे यथा मम लावण्यवतीनाम्नि काव्ये–

२६ सीधुस्पर्शभयान् न चुम्बसि मुखं किं नासिका गूहसे
रे रे श्रोत्रियता तनोऽपि विषमा मन्दोऽसि वेश्या विना ।
इत्युक्त्वा मदघूर्णमाननयना वासन्तिका मालती
लीनस्याग्निवसो करोति बकुलस्येवासवासेचनम् ॥

अत्र श्रोत्रियस्याग्निवसोरपवित्रसीधुस्पर्शशङ्कासंकोचनिलीनस्य शुष्कबकुलवृक्षस्येव सरसतापादनाय वेशविलासिन्या यदासवासेचनं तदङ्गभूतशृङ्गाररसाभासस्पर्शेन हास्यरसस्य वरासवस्येव सहकाररसवेधेन सचमत्कारमौचित्यमाचिनोति ।

यथा वा मम लावण्यवत्यामेव–

२७ मार्गे कण्टकसूचिभिन्नचरणा सीत्कारिणी केरली
रम्यं रम्यमहो पुनः कुरु विटेनेत्यर्थिता सस्मिता ।
कान्ता दन्तचतुष्कबिम्बितशशिज्योत्स्नापटेन क्षणं
धूर्ताविष्कृतलज्जितेव तनुते मन्ये मुखाच्छादनम् ॥

अत्रापि हास्यरसस्य कुटिलविटनर्मोक्तिवचनौचित्येन शृङ्गाररसाभासाधिवासितस्य सचमत्कारं परं परिपोषं समुन्मिषति ।

न तु यथा श्यामलस्य–

२८ चुम्बनगतेन सोऽस्या दशनं च्युतमूलमात्मनो वदनात् ।
जिह्वामूलप्राप्तं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

अत्र हास्यरसस्य बीभत्सरसाधिवासितस्य लशुनलिप्तस्येव कुसुमसंभारस्यातिजुगुप्सितवादनोपितस्य परमानौचित्येन चमत्कारस्तिरोहितः । वृद्धापरिचुम्बने जिह्वामूलप्राप्तस्य च्युतदशनस्य खाट्कारोदितष्ठीवनेन बीभत्सस्यैव प्राधान्यम् न तु हास्यरसस्य।

करुणे यथा मम मुनिमतमीमांसायाम् –

२९ प्रत्यग्रोपनताभिमन्युनिधने हा वत्स हा पुत्रके-
त्यश्रुद्राविं सुभद्रया प्रलपितं पार्थस्य यत्तत्पुरः ।
येनोद्बाष्पविमुक्तशष्पकवलैः सेनातुरङ्गैरपि
न्यञ्चत्पार्श्वगतैककर्णकुहरैर्नि स्पन्दमन्दं स्थितम् ॥

अत्र प्रत्यग्रोपनतप्रियतरतनयवियोगोपजनितशोकाख्यस्थायिभावोचित दृषदामपि हृदयद्रावणं सुभद्रया यत्प्रलपितं तदर्जुनचेतसि प्रतिफलितं न केवलमुद्दीप्ततामुपगतं यावत्तिरश्चां तुरङ्गमाणामप्यन्तः सङ्क्रान्तमुद्बाष्पविमुक्त-शष्पकवलनिःस्पन्दस्थितादिभिरनुभावैः उदीर्णतरुणकरुणरसप्रतिपत्तिं किमप्यादधाति ।

न तु यथा परिमलस्य –

३० हा शृङ्गारतरङ्गिणीकुलगिरे हा राजचूडामणे
हा सौजन्यसुधानिधान हहहा वैदग्ध्यदुग्धोदधे ।
हा देवोज्जयिनीभुजङ्ग युवतिप्रत्यक्षकन्दर्प हा
हा सद्बान्धव हा कलामृतकर क्वासि प्रतीक्षस्व नः ॥

अत्र हाहेति हतमहीपतिविरहे तद्गुणामन्त्रणपदैर्वक्तृवक्त्रगत एव शोकः केवलमुपलक्ष्यते । न तु विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेन शोकाख्यस्य स्थायिभावस्य उचितं रसीकरणं किञ्चिन्निरूपितम् ।

रौद्रे यथा भट्टनारायणस्य –

३१ यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपं
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥
वे स ३ ३२

अत्र क्रूरतोवस्थाविभावात्मकस्य उचितरसरौद्रस्य उचिता गिग्गुम्थविर-गर्भगतविशसननिस्त्रिंशकर्माध्यवसायाधिरोहणसवादिनी द्रोणवधविधुरामर्ष-विषविषमव्यथाकश्मलशिथिलमश्वत्थाम्न स्थेमान प्रतिज्ञापयति ।

न तु यथा श्रीप्रवरसेनस्य –

३२ दणुएन्दरुहिरलग्गे जस्स फुरन्ते णहप्पहाविच्छड्डे ।
गुप्पन्ती विवलाआ गलिअ व्व थणसुए महासुरलच्छी ॥
(दनुजेन्द्ररुधिरलग्ने यस्य स्फुरति नखप्रभाविच्छर्दे ।
व्याकुला विपलायिता गलित इव स्तनांशुके महासुरलक्ष्मी ॥)
से २ १ ?

अत्र ओधव्यञ्जकपदविरहिततया 'दनुजेन्द्ररुधिरलग्ने यस्य नरसिंहस्य स्फुरति नखप्रभासमूहे व्याकुलीभवन्ती विपलायिता गलितस्तनांशुका महा-सुरलक्ष्मी' इति वर्णनया रुधिरलग्न इति बीभत्सरससस्पर्शे व्याकुलीभवन्ती दैत्यश्री पलायिता इति भयानकरसमकरेण प्रकृतोचितप्रधानभूतस्य रौद्ररस-स्य क्वचिद् मुखमपि न दृश्यते ।

वीरे यथा मम नीतिलतायाम् –

३३ शौर्याराधितगर्भभार्गवमुने शस्त्रग्रहोन्मार्गिण
मक्षेपेण निवार्य मक्षयमयी क्षत्रोचिता तीक्ष्णताम् ।
आवर्णायनकृष्टचापकुटिलभ्रूभङ्गममर्गिणा –
येनान्यायनिषेधिना शममयी ब्राह्मी प्रदिष्टा स्थितिः ॥

यथा वा राजशेखरस्य-

३४ स्त्रीणां मध्ये सलीलं भ्रमितगुरुगदाघातनिर्नष्टसत्त्व
सद्यो वध्योऽभवस्त्वं पशुरिव विवशस्तेन राज्ञार्जुनेन ।
तस्य च्छेत्तापि योऽसौ सकलनृपरिपुर्जामदग्न्यो भुजानां
जित्वोच्चैः सोऽपि येन द्विज इति न हतस्तापसस्त्वेष रामः ॥

दूताङ्गद ३ ७८

अत्र रावणकार्तवीर्यजामदग्न्योत्कर्षोत्कर्षतरसोपानपरम्पराधिरोहण-क्रमेण प्रधाननायकस्य प्रतापः परां कोटिमारोपितः ।

न तु यथा भवभूतेः -

३५. वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
युद्धं स्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

उ रा ५ ३४

अत्राप्रधानस्य राममूनो कुमारलवस्य परप्रतापोत्कर्षासहिष्णोर्वीर-रसोद्दीपनाय सकलप्रबन्धजीवितसर्वस्वभूतस्य प्रधाननायकगतस्य वीररसस्य ताडकादमनखरणापसरणान्यरणमसवतवालिव्यापादनादिजनविहितापवाद - प्रतिपादनेन स्ववचसा कविना विनाशः कृत इत्यनुचितमेतत् ।

भयानके यथा श्रीहर्षस्य-

३६. कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलाचलचरणरणत्किङ्किणीचक्रवालः ।
दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥

रत्ना २ २

अपि च—

३७　नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥
रत्ना २ ३

अत्र अङ्गनानां निशितदशननखशिखोल्लेखातङ्कदानेन प्रचुरतरवानराभिसरणभयसम्भ्रान्तान्तःपुरिकवृद्धवामनकिरातकुब्जादीनां पुरुषगणनाविहीनतया धैर्यविरहकातराणामुचितचेष्टानुभाववर्णनया भयानकरसस्वादिरुचिरौचित्यमाचकास्ति ।

न तु यथा राजपुत्रमुक्तापीडस्य—

३८　नीवारप्रसराग्रमुष्टिकवलैर्यो वर्धितः शैशवे
पीतं येन सरोजपत्रपुटके होमावशेषं पयः ।
तं दृष्ट्वा मदमन्थरालिवलयव्यालोलगल्ल(ण्ड) गजं
सानन्दं सभयं च पश्यति मुहुर्दूरे स्थितस्तापसः ॥

अत्र गजस्याघातविधूननचेष्टानुवर्णनाविरहिततया स्थायिभावस्य भयास्यानुभाववर्जितस्य केवलं नाममात्रोदीरणेन च भयानकरसोचितसम्भ्रमाभावादनुचितमौचित्यं न किञ्चिदुपलभ्यते ।

बीभत्सं यथा मम मुनिमतमीमांसायाम्—

३९　सर्वापायचयाश्रयस्य नियतं दुःखानिकायस्य वि-
नाशस्यास्य विभूषणं गुणगणैरानन्दनैश्चन्दनैः ।
अत्यन्तस्य शरीरकस्य सुचिरं पुष्टस्य नाशस्य भूः
को दिन्यन्तदिनं प्रयाति विमुखाः कोऽप्ययमाशा अरे ॥

अत्र वैराग्यवासनाऽऽशुचिनीभवनस्य जुगुप्साख्यस्थायिभावो-

चितकायगतकुत्सिततरान्त्रतन्त्रादिसमुदीरणेन परा परिपुष्टिं निःसार-शरीराभिमानवैरस्य जननी प्रतिपादिता ।

न तु यथा चन्दकस्य –

४० कृश काण खञ्ज श्रवणरहित पुच्छविकल
क्षुधाक्षामो रूक्ष पिठरककपालार्दितगल ।
व्रणै पूतिक्लिन्नै क्रिमिपरिवृतैरावृततनु
शुनीमन्वेति श्वा तमपि मदयत्येष मदन ॥

अत्राशुचिचर्वणरुचेरपचितविचिकित्सकुत्सानिकायकायस्य स्वभाव-जुगुप्सितयोने शुनकस्य किमेतै बीभत्सविशेषणैरतिशयनिर्बन्धानुबद्धैरधिक-मुद्भासितम । एतैरेव पुरुषगतैर्जुगुप्सा पर गौरवमावहति ।

अदभुते यथा चन्दकस्य –

४१ कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद भक्षिता स्वेच्छया
सत्य कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम ।
व्यादेहीति विकासितेऽथ वदन दृष्ट्वा समस्त जगत
माता यस्य जगाम विस्मयपद पायात् स व केशव ॥

अत्र पाण्डुराङ्गकरसाक्षिलक्षितमृद्भक्षणाक्षेपोद्यतजननीभयचकितस्य अपह्नवकारिण शिशोर्विकासितास्यस्यान्त समस्तजगद्दर्शनेन मातुश्च तत्प्रभावानभिज्ञतया वात्सल्यविह्वलाया विस्मयगमनेनात्युचितोऽयमदभुता-तिशय ।

न तु यथा मम मुनिमतमीमासायाम –

४२ समस्ताश्चर्याणा जलनिधिरपार सयसति–
स्ततोऽप्याश्चर्य यत पिबति सकल त किल मुनि ।
इद त्वत्याश्चर्य लघुकलशजन्मापि यदसौ
परिच्छेत्तु को वा प्रभवति तवाश्चर्यमगणिम् ॥

अत्रापारसरित्पतिप्रभावेण मुनिना तस्यैकचुलुकाचमनेन मुनेश्च लघुकलशजन्मना क्रमाक्रान्तिसमारूढोऽप्यसमविस्मयमयोऽयमद्भुतप्रसरः संसारस्य एवंविधैवाश्चर्यसरणिरपरिच्छिन्ना न किञ्चिदेतत्कौतुकमित्यर्थान्तरन्यासमसामर्थ्येन सहसैवावरोपित इव निरोभूततामुपगतः ।

शान्ते यथा मम चतुर्वर्गसङ्ग्रहे (४ ७)–

४३ भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्तेऽग्निभूभृद्भयं
दास्ये स्वामिभयं गुणे खलभयं वंशे कुयोषिद्भयम् ।
माने म्लानिभयं जये रिपुभयं काये कृतान्ताद् भयम्
सर्वं नाम भवे भवेद् भयमहो वैराग्यमेवाभयम् ॥

अत्र सकलजनाभिमतभोगसुखवित्तादीनां भयमयतया हेयतां प्रतिपाद्य वैराग्यमेव सकलभयायासशमनमुपादेयतया यदुपन्यस्तं तेन शान्तरसस्य निरर्गलमार्गावतरणमुचिततरमुपदिष्टं भवति ।

यथा वा मम मुनिमतमीमांसायाम् –

४४ कुसुमशयनं पाषाणो वा प्रियं भवनं वनं
वसनमसृणस्पर्शं वासस्त्वचश्च तारवी ।
सरसमशनं कुल्माषो वा धनानि तृणानि वा
शमसुखसुधापानक्षीब्ये सम हि महात्मनाम् ॥

अत्र सकलविकल्पतल्परहिताभेदावभासमानात्मतत्त्वविश्रान्तिजनितनैर्गाम्यगममुल्लसितशमसुखमणीयूषपानादितनित्यानन्दघूर्णमानमानसानां प्रियाप्रियसुखदुःखादिषु महतां सदृशी प्रतिपत्तिरिति जीवन्मुक्तिरमसुचितमभिहितम् ।

न तु यथा श्रीमदुत्पलराजस्य –

४५ अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।

तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित् पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥

अत्र जीवन्मुक्तोचितं प्रियाप्रियरागद्वेषोपशमलक्षणमोक्षक्षमं सर्वसाम्यमहिहारसुहृदरिसमदृष्टिरूपमभिदधता क्वचित् पुण्यारण्ये यदभिहितं तद्विकल्पप्रतिपादकमभेदवासनाविरुद्धमनुचितमवभासते । धाराधिरूढसर्वसाम्यविगलितभेदाभिमानग्रन्थेः हि सर्वत्र सर्वं शिवमयं पश्यतस्तपोवने नगरावस्करकूटे च विमलात्मलाभतृप्ततया समानदृशः क्वचित् पुण्यारण्यादिवचनमनुचितोच्चारणमेव ।

यथा मधुरतिक्ताद्या रसाः कुशलयोजिताः ।
विचित्रास्वादतां यान्ति शृङ्गाराद्यास्तथा मिथः ॥ १७ ॥
तेषां परस्पराश्लेषात् कुर्यादौचित्यरक्षणम् ।
अनौचित्येन संस्पृष्टः कस्येष्टो रससंकरः ॥ १८ ॥

रसाः कटुकमधुराम्ललवणाद्याः कुशलसूदेन वेसवारपानादिषु (शुण्ठ्यादिचूर्णपानादिषु) योजिता विचित्रास्वादतामुपयान्ति तथैव परस्परमविरुद्धाः शृङ्गारादय इति । तेषामन्योन्यमङ्गाङ्गिभावयोजनायामौचित्यस्य जीवितसर्वस्वभूतस्य रक्षां कुर्यात् । अनौचित्यरजसा रससंयोगः स्पृष्टो न कस्यचिदभिमत इत्यर्थः ।

रससंकरौचित्ये शान्तशृङ्गारयोरङ्गाङ्गिभावो यथा भगवतो महर्षेर्व्यासस्य–

४६ सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।
किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गिलोलं हि जीवितम् ।

अत्र भगवता जन्तुहिताभिनिविष्टेन मोक्षक्षमोपदेशे अङ्गिनः शान्तरसस्य रागिजनानिष्टत्वात् सकलजनमनःप्रह्लादने बालगुडजिह्विकया शृङ्गारोऽङ्गभावमुपनीतः पर्यन्ते शान्तस्यैव लोलं जीवितमित्यनित्यताप्रतिपादनपरिनिर्वाहेण परमौचित्यमुच्चैः कृतम् ।

बीभत्सशृङ्गारयोरङ्गाङ्गिभावो यथा मम बोद्धावदानकल्पलतायाम्-

४७　क्षीवस्येवाचलस्य द्रुतहृतहृदया जम्बुकी कण्ठसक्ता
रक्ताभिव्यक्तकामा कमपि नखमुखोल्लेखमासूत्रयन्ती ।
आस्वाद्यास्वाद्य यून क्षणमधरदल दत्तदन्तव्रणाङ्क
लग्नानङ्गाङ्गक्रियायामियमतिरभसोत्कर्षमाविष्करोति ॥

अत्र श्लेषोपमया तुल्यकक्षाधिरूढयोरपि परस्परविरुद्धयोरर्थयो बीभत्सशृङ्गाराङ्गाङ्गिभावयोजनाया जम्बुकी तरुणशवस्य क्षीवस्येव निश्चलस्थिते सहसैव हृतहृदयपद्मा कृष्टचित्ता वा, कण्ठे लग्ना शोणिते भृशमभिव्यक्तस्पृहा रक्ताभिव्यक्तकामा वा, नखोल्लेखमासूत्रयन्ती दत्तदन्तव्रणमधरमास्वाद्यास्वाद्य अङ्गच्छेदक्रियायामनङ्गभोगक्रियाया वा लग्ना गात्राणामूर्ध्वगत कर्षण रक्तकौशलोत्कर्ष वा, प्रकाशयतीति समानयो बीभत्सशृङ्गारयो कामिनीपदपरित्यागेन केवल जम्बुक्या कर्तृत्वेन बीभत्सस्यैव प्राधान्ये शृङ्गारेऽङ्गतामुपगते वक्तुर्बोधिसत्त्वस्यान्तर्गतगाढवैराग्यवासनाधिवासितचेतस कुत्साहृंजुगुप्सया नितम्बिनीरतिविडम्बनम् औचित्यरुचिरतामादधाति। यद्यप्यत्र महावाक्ये शान्तस्यैव प्राधान्य तथाप्युदाहरणश्लोकवाक्ये बीभत्सस्यैव ।

वीरकरुणयो यथा मम मुनिमतमीमासायाम्-

४८- गाण्डीवस्रुवमार्जनप्रणयिन स्नातस्य बाष्पाम्बुभि-
श्चण्ड खाण्डवपावकादपि पर शोकानल बिभ्रत ।
जिष्णोर्नूतनयौवनोदयदिनच्छिन्नाभिमन्योश्चिर
हा वत्सेति बभूव सैन्धववधारब्धाभिचारे जप ॥

अत्र त्रिगर्तसग्रामगतस्य गाण्डीवधन्वन शत्रुभिर्नवयौवनोदयसमयनिहततनयस्य कार्मुकस्रुवमुन्मार्जयत प्रसरदश्रुस्नानस्य शोकाग्निमुद्वहतश्चिर हा पुत्रेति जयद्रथवधारब्धाभिचारे जपो बभूवेति यदुपन्यस्त तेनाग्निक्षये दीक्षासमुचितव्रतवर्णनया शोकाग्नेश्चण्डत्वेन खाण्डवपदोदीरणेन वीररसस्याङ्गिन

सहसैवागन्तुके करुणरसे प्रज्वलिते सैन्धववधारब्धाभिचाराभिधानेन पर्यन्ते शौर्यनिर्वाहिण परमौचित्यमुज्जृम्भते ।

शान्तशृङ्गारकरुणबीभत्सानां यथा मम तत्रैव—

४९. तीक्ष्णान्तस्त्रीकटाक्षक्षतहृदयतया व्यक्तसक्तरक्ताः
क्रोधादिक्रूररोगव्रणगणगणनानीततीव्रव्यथार्ताः ।
स्नेहक्लेदातिलग्नैः कृमिभिरिव सुतैः स्वाङ्गजैर्भक्ष्यमाणाः
संसारक्लेशशय्यानिपतिततनवः पश्य सीदन्ति मन्दाः ॥

अत्र मुख्यस्याङ्गिनः शान्तरसस्यैवोद्दीपने कारणीभूताः तीक्ष्णान्तस्त्रीकटाक्षक्षतहृदयव्यथार्तस्नेहक्लेदातिलग्नकृमितुल्यतनयादिपदोपादानेन शृङ्गारकरुणबीभत्साः शान्तमुखप्रेक्षिणः सलीनतया स्तिमितवृत्तयो भृत्या इव परमौचित्यं दर्शयन्ति ।

रससङ्करस्यानौचित्यमुद्भावयितुमाह । शृङ्गारशान्तयोः यथा अमरुकस्य—

५०. गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त्वरा
द्वित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन् मुखम् ।
संसारे घटिकाप्रणालविगलद्वारा ममे जीविते
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद् वा न वा सगमः ॥

अत्र प्रकरणवर्तिनः शृङ्गाररसस्य पश्यामि यावन्मुखमित्युत्कण्ठोत्कण्ठासमुज्जृम्भमाणस्य स्वभावविरोधिनि शान्तेऽङ्गभावमुपनीते विस्तीर्णनरानित्यतावर्णनया वैराग्येण रतेर्व्यंग्यभावमापादयन्त्याप्रधानरससंबन्धेनाधिकमनौचित्यमुत्साहितम् । निःसारसंसाराचिन्ताश्रवणेन हि कठिनक्रियाक्रूरचेतसामप्युत्साहभङ्गादङ्गान्यलसीभवन्ति, किमुत कुसुमसुकुमारशृङ्गाररसकोमलमनसां विलासवताम् । प्रान्ते च शान्तपरिपोषनिर्वाहिणि रागवैरस्यमेव पर्यवस्यति । तदुक्तमानन्दवर्धनेन—

विरोधी वाविरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे ।
परिपोषं न नेतव्यस्तेन स्यादविरोधिता ॥
ध्वन्या ३ ८०.

तदेवात्र वैपरीत्येनोपलभ्यते परिपोषविपरीते स्वभावविरोधिन्यपि प्रधानानुरोध एव ।

यथा राजशेखरस्य –

५१ माण मुचध देह वल्लहजणे दिट्ठि तरंगुत्तर
　　तारुण्ण दिअहाइ पच दह वा पीणत्थणत्थभण ।
इत्थ कोहलिमजुसिजिणमिसाहेवम्म पचेसुणो
　　दिण्णा चित्तमहूसवेण महसा आणव्व सव्वक्सा ॥

(मान मुञ्चत ददत वल्लभजने दृष्टि तरङ्गोत्तरा
　　तारुण्य दिवसानि पञ्च दश वा पीनस्तनस्तम्भनम् ।
इत्थ कोकिलमञ्जुशिञ्जितमिषाद देवस्य पञ्चेषो-
　　र्दत्ता चैत्रमहोत्सवेन सहसाज्ञेव सर्वकषा ॥)

क म १ १८

अत्र 'मान मुञ्चत, ददत वल्लभजने दृष्टि तरङ्गिता, तारुण्य दिनानि पञ्च दश वा पीनस्तनस्तम्भनमित्य कोकिलमधुरध्वनिव्याजेन देवस्य पञ्चेषोश्चैत्रमहोत्सवेनाज्ञेव सर्वकषा दत्ता इति वाक्ये मुख्य शृङ्गाररस प्रारम्भपर्यन्तव्याप्तिशाली कतिपयदिवसस्थायि यौवनमित्यनित्यतारूप-शान्तरसबिन्दुना मध्यबुडितेनेव विरसता न नीत । विरुद्धस्य परिपोषाभावात् । विरुद्धवर्णनोदितेन ह्यनौचित्येन स्थायी कुञ्जर इव श्वभ्रपतित पुनरुत्थातु नोत्सहत इत्यत्र विस्तरेण । अनया दिशा रसमङ्कुरे भेदप्रपञ्चौचित्य विपश्चिद्भि स्वय विचार्यम् ।

७ क्रियापदौचित्यम्

रसौचित्यविचारानन्तरम् उद्देशानुसारक्रमेण क्रमापन्न क्रियापदौचित्य दर्शयितुमाह –

सगुणत्वं सुवृत्तत्वं साधुता च विराजते ।
काव्यस्य सुजनस्येव यद्यौचित्यवती क्रिया ॥ १९ ॥

काव्यस्य माधुर्यादिगुणवत्ता वसन्ततिलकादिसुवृत्तता परिपूर्णलक्षणसाधुता च विराजते, यद्यौचित्ययुक्त क्रियापद भवति । सुजनस्येवेति तत्तुल्यत्व स्पष्टार्थमेव ।

क्रियापदौचित्य यथा मम नीतिलतायाम् –

५२. य प्रख्यातजव सदा स्थितिविधौ सप्ताब्धिसन्ध्यार्चने
दोर्दर्पेण निनाय दुन्दुभिवपुर्ग कालकङ्कालताम् ।
य पातालमसृङमय प्रविदधे निष्पिष्य मायाविन
सुग्रीवाग्र्यविभूतिलुण्ठनपटुर्वाली स किं स्मर्यते ।

अत्र सप्ताब्धिसन्ध्यार्चनप्रख्यातजवो महिषरूपदुन्दुभिदानवोन्माथी मायाविदानवनिष्पेषोद्भूतशोणितपूरितपातालतल. स किं वाली स्मर्यत इति क्रियापदेन शुकसारणाभ्या रावणस्य दुर्नयाभिनिवेशिनस्तद्विरामाय हितोपदेशेन भवान् वसनकोणनियमिततनु कक्षाया नि क्षिप्त इत्युचितयुक्तियुक्तमुक्त भवति ।

न तु यथा श्रीप्रवरसेनस्य –

५३. सग्ग अपारिजाअ कोत्थुहलच्छिरहिअ महुमहस्स उर ।
सुमिरामि महणपुरओ अमुद्धअन्द हरअडापब्भार ॥
(स्वर्गमपारिजात कौस्तुभलक्ष्मीरहित मधुमथनस्योर. ।
स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्र च हरजटाप्राग्भारम् ॥)
से ब ४ २०

अत्र जाम्बवताभिधीयमाने 'स्वर्गमपारिजात कौस्तुभलक्ष्मीभ्या विरहित मधुमथनस्योर स्मराम्यमृतमथनपुरतोऽप्यबालचन्द्र हरजटाप्राग्भारम्' इति प्रगुणाख्यानप्रसङ्गे क्रियापदेन जराजर्जरशरीरत्वमात्रमेव प्रतिपादितम् । न तु पौरुषोत्कर्षविशेषातिशय कश्चिदुचित समुचित ।

८ कारकौचित्यम

कारकौचित्य दर्शयितुमाह् –

सान्वय शोभते वाक्यमुचितैरेव कारकैः ।
कुलाभरणमैश्वर्यमौदार्यचरितैरिव ॥ २० ॥

उचितैरेव कारकै सदन्वयवद् वाक्य विराजते सद्वशभूषितमैश्वर्य सच्चरितैरिव ।

कर्तृपदौचित्यम्

कर्तृपदौचित्य यथा भट्टबाणस्य –

५४ स्तनयुगमश्रुस्नात समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्ने ।
चरति विमुक्ताहार व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥
काद परि १०

अत्र शत्रुस्त्रियो व्रत चरन्तीति वक्तव्ये, स्तनयुग बाष्पसलिलस्नात शोकाग्निसमीपवर्ति विमुक्तभोजन विगतमुक्ताहार च सद् व्रत चरति इत्युक्ते कर्तृपदमौचित्यमुपचित जनयति ।

न तु यथा परिमलस्य –

५५ आहार न करोति नाम्बु पिबति स्त्रैण न ससेवते
शेते यत सिकतासु मुक्तविषयश्चण्डातप सेवते ।
त्वत्पादाब्जज प्रसादकणिकालोभोन्मुखस्तन्मरौ
मन्ये मालवसिंह गुर्जरपतिस्तीव्र तपस्तप्यते ॥

अत्र गुर्जरपतिर्विद्रुतो मरुगहन प्रविष्ट परित्यक्ताहारादिसमस्तविषयश्चण्डातपोपसेवी तपश्चरतीति यदुक्त तत्कर्तृपदस्य विशेषाभिप्रायोचित न किंचिदुपलक्ष्यते, शत्रुत्रासतरलतया मरुकान्तारान्तरावसन्न सकलविषयसुखभोगपरिभ्रष्ट किमन्यत् कुर्यात् । स्तनयुगवत् कर्तृपदस्य चमत्कारोचित न किंचिदभिहितम् ।

कर्मपदौचित्यम्

कर्मपदौचित्य यथा मम लावण्यवत्याम् –

५६ सदा सक्त शैत्य विमलजलधारापरिचित
धनोल्लास क्ष्माभृत्पृथुकटकपाती वहति य ।
विधत्ते शौर्यश्रीश्रवणनवनीलोत्पलरुचि
स चित्र शत्रूणा ज्वलदनलताप भवदसि ॥

अत्र निश्चलममलजलधारागत शैत्य तैक्ष्ण्य शीतलत्व च, घनोल्लासो निबिडोत्साह पर्जन्यतुल्योदयश्च, क्ष्माभृता सानुसैन्यनिपाती वहति स शौर्यश्रीश्रवणनवनीलोत्पलतुल्य त्वत्खड्गश्चित्र शत्रूणा सन्ताप करोति इति यदुक्त तत्कर्मभूतस्य तापस्य शिशिरतरसामग्रीजन्मन पर वैचित्र्य रुचिरमौचित्यमासूत्रितम् ।

न तु यथा ममैवावसरसारे –

५७ भग्नाहितश्वसितवातविबोध्यमान
काष्ठाश्रयेण महसैव विवृद्धिमाप्त ।
ताप तनोति निहतारिविलासिनीना
वह्निद्युतिर्भुवननाथ भवत्प्रताप ॥

अत्र विद्रुताराति नि श्वसितानिलप्रबोध्यमान काष्ठाश्रयेण दिक्चक्रपूरणेन प्रौढता प्राप्त पावकतुल्यस्त्वत्प्रताप शत्रुकान्ताना तापमात्र तनोतीति तत समुचितमाश्चर्य न किचित् ।

करणौचित्यम्

करणौचित्य यथा गौडकुम्भकारस्य –

५८ पादाङ्गुष्ठेन गर्भमिनमान् वल्पित प्रोत नभो मौलिना
व्याधूना जङ्घा सटाभिरुद्वो दंष्ट्राभिरुन्मिता ।

प्रोत्तीर्णो जलधिर्दृशैव हरिणा स्वैराट्टहासोर्मिभि –
लङ्केशस्य च लङ्घितो दिशि दिशि प्राज्य प्रतापानल ॥

अत्र हरिणा हनुमता जलनिधितरणे तरणिर्लाङ्गूलेन वलयित किरीट-प्रान्तेन शशी प्रोत सटाभिर्मेघा व्याधूतास्तारा दंष्ट्राभिरायासितास्तीर्णोऽब्धिर्दृष्ट्यैवाट्टहासतरङ्गै लङ्केशस्य विस्तीर्ण प्रतापाग्नि शमित इति बहुभि करणपदैरुत्साहाधिवासितै विस्मयशिखरारोहणसोपानैरिव रघुपतिप्रभावारम्भविजयध्वजायमानस्य पवनसूनोरौचित्यातिशय प्रकाशित ।

न तु भट्टबाणस्य –

५९ जयत्युपेन्द्र स चकार दूरतो बिभित्सया य क्षणलब्धलक्ष्यया।
दृशैव कोपारुणया रिपोरुर स्वय भयाद् भिन्नमिवास्रपाटलम् ॥
काद प्र ३

अत्र भगवतो नृसिंहस्य कोपरक्तया दृष्ट्यैव क्षणलब्धलक्ष्यया हिरण्यकशिपोर्वक्ष स्वय भयाद् भिन्नमिवेति यदुक्त तन्महोत्साहपराक्रमस्य प्रतिनायकस्य रिपो प्रधाननायकप्रतापोद्दीपनोपकरणीभूताधिकधैर्यस्य स्वय भयविह्वलतया हृदयस्फुटनमित्युपचितमनौचित्य 'दृशैव' करणपदस्य शिरसि विश्रान्तम् ।

सम्प्रदानम्

सम्प्रदानौचित्य यथा भट्टप्रभाकरस्य –

६० दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वय रोमाञ्चिता पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपर रामाय तस्मै नम
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिद यत्रैव चास्त गतम् ॥

अत्र दिग्गजचतुरस्रा भू. साध्यते, सा च सिद्धा हेलयैवात्रमुष्टिरिवैकस्मै विप्रमात्राय प्रतिपाद्यत इति निरतिशयौदार्याश्चर्यचमत्काररुचिरौचित्यचर्वणया

वय रोमाञ्चाञ्चिता पश्यत, रोमाञ्चस्य प्रत्यक्षपरिदृश्यमानत्वात्। किमपरम पूर्वत्यागिने भार्गवाय तस्मै नम इति विप्राय इति सप्रदानपदगत एव उत्कर्षविशेष प्रकाशते ।

न तु यथा राजशेखरस्य –

६१ पौलस्त्य प्रणयेन याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देयो नैप हरप्रसादपरशुस्तेनाधिक ताम्यति ।
तद्वाच्य स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्य ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥
बा रा २ ३०

अत्र रावणदूतेन परशु याचितो भार्गवो ब्रूते–' नैप हरप्रसादलब्ध परशुर्दानयोग्य । तत्तस्मादस्मद्वचसा स दशग्रीवो वाच्य । पृथ्वी मया कश्यपाय प्रतिपादिता । तुभ्य पातालत्रिदिवयोर्मध्यात् किं निर्जित्य दीयताम्' इत्यनुचित मुनेर्लोकहितप्रवृत्तस्य त्रैलोक्यकण्टकभूताय राक्षसाय भुवन प्रतिपादनम् ।

अपादानौचित्यम

अपादानौचित्य यथा मालवरुद्रस्य –

६२ एतस्माज् जलधर्मिताम्बुकणिका काश्चिद् गृहीत्वा तत
पाथोदा परिपूरयन्ति जगती रुद्धाम्बरा वारिभि ।
भ्राम्यन्मन्दरकूटकोटिघटनाभीतिभ्रमत्तारका
प्राप्यैका जलमानुषी त्रिभुवन श्रीमानभूदच्युत ॥

अत्र यदुक्तमेतस्मात् महोदधे परिमिताम्बुकणिका प्राप्य अब्दा जगत् पूरयन्ति तथा भ्रमन्मन्दरकूटकोटिघट्टनामतरत्तारकामेका जलमानुपी श्रिय प्राप्य श्रीमानच्युतोऽभूदिति तत सागरगतनिरतिशयोत्कर्षविशेष प्रदर्शित । एतस्माज् जलधेरित्येतत्पदमौचित्यस्य मूलभूमि ।

न तु यथा भट्टेन्दुराजस्य –

६३ आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
　　किं नाम साधितमनेन महार्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
　　पातालमूलकुहरे विनिवेशितं च ॥

अत्र महार्णवव्यपदेशेन अन्यायोपार्जितद्रविणदुर्व्ययकारिणः सत्संविभागविमुखस्य कस्यचिदुच्यते । सरितां मुखेभ्यः समन्तात् तोयमादायापात्रेभ्यः प्रतिपादितं दूषितम् । यत्त्वत्र सरिद्भ्यः समादायेति वक्तव्ये सरिन्मुखेभ्य इति यदुक्तं मुखशब्दस्य नैरर्थक्यादत्रानौचित्यमेव पर्यवस्यति ।

अधिकरणौचित्यम्

अधिकरणौचित्यं यथा कुन्तेश्वरदौत्ये कालिदासस्य –

६४ इह निवसति मेरुः शेखरः क्ष्माधराणा
　　मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।
इदमहिपतिभोगस्तम्भविभ्राज्यमानं
　　धरणितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ॥

अत्र महाराजदूतोऽपि सामन्तास्थाने स्वप्रभुसमुचितगौरवपूजार्हमासनमनासाद्य कार्यवशेन भूमावेवोपविष्टः प्रागल्भ्यगाम्भीर्येणैव ब्रूते यथास्मद्विधाना वसुधातल एव भुजगपतिभोगस्तम्भप्राग्भारनिष्कम्पे धरासने स्थानं युक्तं यस्मादिहैव मेरुश्चलचक्रवर्ती समुपविष्टः सप्तमहाब्धयश्च तत्तुल्यता एव अस्माकमित्यौचित्यमधिकरणपदसम्बद्धमेव ।

न तु यथा परिमलस्य –

६५ तत्र स्थितं स्थितिमता वर देव दैवाद्
　　भृत्येन ते चकितचित्तमियन्त्यहानि ।

उत्कम्पिनि स्तनतटे हरिणेक्षणाना
हारान प्रवर्तयति यत्र भवत्प्रताप ॥

अत्र त्वदभृत्येन मया तत्र तस्मिन देशे स्थित यत्र भवत्प्रताप कम्पतरलस्तनतटे हरिणदृशा हारान् प्रवर्तयतीति यदुक्त तेन शौर्यशृङ्गारगुणोत्कर्षस्तुतौ सर्वतो दिग्गमनाविच्छिन्नप्रसर प्रताप पारिमित्य प्राप्त । एकत्र परिच्छिन्ने देशे मया तत्र स्थित यत्र त्वत्प्रतापस्तरुणीस्तनतटेषु हारतरलन करोत्यन्यदेशे विलक्षणमुपलक्षणम् । सर्वगतश्चेत प्रताप तत सर्वत्रैव मया स्थितमिति वक्तव्ये तत्रेत्येकदेशाभिधायि पद नोपपद्यते । दस्युमानस्याप्येकदेशे जृम्भमाणप्रतापत्वात् । तदनाधिकरणपदगतमनौचित्यमुपलभ्यते । तत्र तत्र मया स्थित यत्र यत्र भवत्प्रताप इत्येव स्तुत्युचित युक्तमुक्त स्यात् ।

९ लिङ्गौचित्यम

लिङ्गौचित्य दर्शयितुमाह—

उचितेनैव लिङ्गेन काव्यमायाति भव्यताम् ।
साम्राज्यसूचकेनेव शरीर शुभलक्षणा ॥ २१ ॥

प्रस्तुतार्थोचितेन लिङ्गेन काव्य भव्यतामुपयाति राजलक्षणेनेव शरीरम्।

यथा मम ललितरत्नमालायाम् —

६६ निद्रा न स्पृशति त्यजत्यपि धृति धत्ते स्थिति न क्वचित्
दीर्घा वेत्ति कथा व्यथा न भजत सर्वात्मना निर्वृतिम् ।
तेनाराधयता गुणस्तव जपध्यानेन रत्नावली
नि सङ्गेन पराङ्गनापरिगत नामापि नो सह्यते ॥

अत्र वत्सेश्वरस्य रत्नावलीविरहविधुरचेतस स्मरावस्थामुचित विदूषकेण सुसगतार्थं यदभिहित निद्रा न स्पृशति, धृति त्यजति, स्थिति न धत्ते दीर्घा कथा व्यथामिव वेत्ति, निर्वृति न भजते, ना विना तेन तद्गुणजापिना तद्ध्याननित्येन जनमङ्गयाभिनान्यासामङ्गनाना नाममात्रमपि न

सह्यते । स्थितिधृतिक्रियानिर्वृतीना स्त्रीलिङ्गाभिधानेन अङ्गनात्वाध्यारोपेण परमौचित्य प्रतिपादितम् ।

न तु यथा मम नीतिलतायाम् –

६७ वरणरणसमर्था स्वर्गभङ्गे कृतार्था
यमनियमनशक्ता मारुतोन्माथसक्ता ।
धनदनिधनसज्जा लज्जते मर्त्ययुद्धे
दहनदलनचण्डा मण्डली मद्भुजानाम् ॥

अत्र रावण कपिनिकारामर्षविषमविकाराविष्कारोचित ब्रूते । वरुणादिलोकपालविशालबलावलेपविप्लवकारिणी मर्त्यमात्रयुद्धे लज्जते प्रचण्डा मदभुजमण्डली इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशस्त्रैलोक्यविजयोर्जितस्य प्रतापस्य कठोरतामपहरन् अनौचित्य सूचयति ।

१० वचनौचित्यम

वचनौचित्य दर्शयितुमाह –

उचितैरेव वचनै काव्यमायाति चारुताम् ।
अदैन्यधन्यमनसा वदन विदुषामिव ॥ २२ ॥

उचितैरेकवचनद्विवचनबहुवचनै काव्य चारुतामायाति । अदैन्योदारचेतसा विदुषामिव वदनमयाच्ञारुचिरौचित्यचारुभिर्वचोभि ।

यथा मम नीतिलतायाम् –

६८ त्रैलोक्याक्रमणार्णवैराहृविजयैर्नि सख्यरत्नाप्तिभि
प्रख्यात स्वरसस्त्वयवरशतैर्युद्धाब्धिमध्ये श्रिय ।
साश्चर्यैर्बलिबन्धनैश्च बहुभिर्नित्य हसत्युत्थित
पौलस्त्य मकुन्दमथमवशाद व्यासक्तनिद्र हरिम् ॥

अत्र शुकसारणाभ्या रघुपतेरग्रे दशग्रीवपराक्रमेऽभिधीयमाने यदुक्त

पौलस्त्य शेषशायिन हरिमेकवारोद्योगश्रमवशेन ससक्तालस्यनिद्रमेकत्रैला-क्यात्रमणैर्वराहविजयिना सुभटाना जयैरनेकरत्नप्राप्तिभि समरसमुद्रमध्ये बहुवारविहितै श्रिय स्वयवरशतै बलिना च लोकपालाना बन्धनै प्रख्यात सदोत्थित सोत्साह सतत हसति इति बहुवचनै एव हरिवैलक्षण्यलक्षण-मुपचितमौचित्यमुदञ्चितम् ।

न तु यथा मातृगुप्तस्य –

६९ नाय निशामुखसरोरुहराजहस
वीरीकपोलतलकान्ततनु शशाङ्क ।
आभाति नाथ तदिद दिवि दुग्धसिन्धु –
डिण्डीरपिण्डपरिपाण्डु यशस्त्वदीयम् ॥

अत्र नाय शशी त्वदीयमिद दुग्धाब्धिफेनपिण्डपाण्डुर यश इति यद-भिहित तदविच्छिन्नप्रसराणा यशसा बहुवचनेन वर्णनाया समुचितायामेव वचनोपन्यास चन्द्रबिम्बाकारेण पिण्डमात्रपरिच्छिन्नतया सङ्कोचरूपमनौ-चित्यमुद्भावयति ।

११ विशेषणौचित्यम

विशेषणौचित्य दर्शयितुमाह –

विशेषणै समुचितैर्विशेष्योऽर्थ प्रकाशते ।
गुणाधिकैर्गुणोदार सुहृद्भिरिव सज्जन ॥ २३ ॥

काव्ये विशेष्योऽर्थ समुचितैरेव विशेषणै शोभा लभते । गुणोदार साधु-र्यथाभ्यधिकगुणै सुहृद्भि ।

यथा मम मुनिमतमीमासायाम् –

७० नेत्रे भूमिनयौवनान्युपवनान्यामोदिनी पद्मिनी
ज्योत्स्नाप्रावरणानि रत्नवलभीहर्म्याणि रम्या श्रिय ।

सर्वं चारुतरं न कस्य दयितं यस्मिंस्तु तद् भुज्यते
तन् मृन्निर्मितमामभाजनमिव क्षिप्रक्षयं जीवितम् ॥

अत्र युधिष्ठिरस्यामादितमहाविभूते मयनिर्मितमणिमयसभाभिमानिनो विभवप्रभावे वर्ण्यमाने सकलभावाभावस्वरूपाभाववादोपदेशिनो महामुने-राशयविचारावसरे यदुक्तं कुसुमसमयसमुपचितयौवनान्युपवनानि, मकरन्दा-मोदसुन्दरारविन्दिनी, ज्योत्स्नापटप्रावृतानि रत्नवलभीहर्म्याणि, रमणीया रमण्यश्चेति सर्वमेतच् चारुतरं सर्वस्याभिमतम्। किं तु यस्मिन् भुज्यते तज्-जीवितमाममृत्पात्रनिःसारं क्षिप्रक्षयमिति तद्विशेष्यपदोत्कर्षकारिविशेषणपदो-दितसौन्दर्येण पर्यन्तनिःसारतानिर्वेदसंवादि स्फुरदौचित्यमाननोति ।

न तु यथा भट्टलट्टनस्य –

७१ ग्रीष्मं द्विपन्तु जलदागममर्थयन्तां
ते सङ्कटप्रकृतयो विकटास्तडागाः ।
अब्धेस्तु मुग्धशफरीचटुलाचलेन्द्र –
निष्कम्पकुक्षिपयसो द्वयमप्यचिन्त्यम् ॥

अत्र ग्रीष्मं द्विपन्तु, मेघागमं सङ्कटस्वभावा विकटा विस्तीर्णाश्च तटाकाः प्रार्थयन्ताम्, महाब्धेस्तु बालशफरीलोलाचलेन्द्रनिश्चलकुक्षिपयसो ग्रीष्मघनागमौ अप्यगणनीयौ इति यदुक्तम्, तत्र तडागविशेषणयोः सङ्कट-विकटपदयोः परस्परविरुद्धार्थयोः अनौचित्यं स्पष्टमवभासते । सङ्कटस्वभा-वस्य हि विकटत्वं विस्तीर्णत्वं नोपपद्यते । अथ स्वभावे सङ्कटत्वमाकारे विपुलत्वं तदपि तटाकस्य निश्चेतनस्य स्वभावाभावाद् अनुपपन्नमेव ।

१२ उपसर्गौचित्यम्

उपसर्गौचित्यं दर्शयितुमाह –

योग्योपसर्गसंसर्गनिरर्गलगुणोचिता ।
सूक्तिर्विवर्धते सम्पत् सन्मार्गगमनैरिव ॥ २४ ॥

उचितैः प्रादिभिरुपसर्गैः सूक्तिरुन्नतिमासादयति । विभूतिरिव सन्मार्गगमनं ।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्**—

७२ आचारं भजते त्यजत्यपि मदं वैराग्यमालम्बते
कर्तुं वाञ्छति सङ्गभङ्गगलितोत्तुङ्गाभिमानं तपः ।
दैवन्यस्तविपर्यये सुखशिखाभ्रष्टः प्रणष्टो जनः
प्रायस्तापविलीनलोहसदृशीमायाति कर्मण्यताम् ॥

अत्र दुर्योधनस्य घोषयात्रायां गन्धर्वबन्धपराभवभग्नाभिमानस्य प्राज्यसाम्राज्यमुत्सृज्य तपःप्रयत्नाभिनिविष्टस्य दुर्ग्रहे वर्ण्यमाने यदुक्तं, सर्वो जनः सुखभ्रष्टः प्रणष्टविभवः सदाचारं भजते, मदं त्यजति, वैराग्यमाश्रयति सङ्गभङ्गेन विगलितोत्तुङ्गाभिमानं तपः कर्तुं वाञ्छति प्रायो बाहुल्येन तापविगलितलोहपिण्डसदृशीं कर्मण्यतामायाति, अत्रोत्पूर्वतया सोपसर्गस्य तुङ्गशब्दस्य स्वभावोन्नतिः द्विगुणतामुपयाता दुर्मदाभिमानार्थौचित्यमुच्चैः करोति ।

न तु यथा **कुमारदासस्य**—

७३ अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोदगम एष वर्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥
जा० ह० [?]

अत्र अभिनवानङ्गसंगमगाढमालिङ्गननिश्चलाङ्गच्छन्नाङ्गनाप्रबोधने [?] सख्या यदुक्तं वल्लभं मुञ्च प्रभातसन्ध्यायाम् अरुणकिरणोद्गमो वर्तते, कुक्कुटाश्च सम्प्रवदन्ति इति, तत्र सम्प्रोपसर्गशून्यशब्दापूरणमात्रेण [?] निरर्थकत्वादनुचितमेव ।

१३ निपातौचित्यम्

निपातौचित्यं दर्शयितुमाह—

उचितस्थानविन्यस्तैर्निपातैरर्थसङ्गतिः ।
उपादेयैर्भवत्येव सचिवैरिव निश्चला ॥ २५ ॥

उपादेयैश्चादिभिर्निपातैरुचितपदविनिवेशितैः काव्यस्य अर्थसङ्गतिरसंदिग्धा सत्सहायैरिव भवति ।

यथा मम मुनिमतमीमांसायाम् –

७४. सर्वे स्वर्गसुखार्थिनः क्रतुशतैः प्राज्यैर्यजन्ते जडाः –
स्तेषां नाकपुरे प्रयाति विपुलः कालः क्षणार्धं च तत् ।
क्षीणे पुण्यधने स्थितिर्न तु यथा वेश्यागृहे कामिनां
तस्मान् मोक्षसुखं समाश्रयत भो सत्यं च नित्यं च यत् ॥

अत्र स्वर्गसुखस्य वेश्याभोगवदवसानविरसचपलतायां प्रतिपादितायां निश्चलमोक्षसुखस्य निःसन्देहनिश्चिता प्रतिपत्तिः निपातपदोपबृंहिता वाक्यार्थौचित्यं जनयति ।

न तु यथा श्रीचक्रस्य –

७५. देवो जानाति सर्वं यदपि च तदपि ब्रूमहे नीतिनिष्ठं
सार्धं सन्धाय जालान्तरधरणिभुजा निर्वृतो बान्धवेन ।
म्लेच्छानुच्छिन्धि भिन्धि प्रतिदिनमयशो रुन्धि विश्वं यशोभिः
सोदन्वन्मेखलायां परिकलय करं किं च विश्वंभरायाम् ॥

अत्र क्षितिपतिस्तुतिप्रस्तावे 'देवो जानाति सर्वं यदपि च तदपि' इति यदुक्तं तत्र पूर्वापरपदयोरसबद्धत्वेन निरर्थक एव निरुपयोगश्चकारः प्रततोत्सवबहुजनभोजनपङ्क्तौ अपरिज्ञातः स्वयमेव मध्ये समुपविष्टः पश्चादभिव्यक्तः परं लज्जादुर्मना इवानौचित्यं प्रतनोति ।

१४ कालौचित्यम्

कालौचित्यं दर्शयितुमाह –

कालौचित्येन यात्येव वाक्यमर्थेन चारुताम् ।
जनावर्जनरम्येण वेषेणेव सतां वपुः ॥ २६ ॥

कालकृतौचित्ययुक्तेनार्थेन वाक्यं चारुतामेति वेषपरिग्रहेणेव कालयोग्येन सतामवसरज्ञानां वपुः ।

यथा मम मुनिमतमीमांसायाम् –

७६. योऽभूद् गोपशिशुः पयोदधिशिरश्चौरः करीषंकष –
स्तस्यैवाद्य जगत्पते खगपते शौरे मुरारे हरे ।
श्रीवत्साङ्क जडैरिति स्तुतिपदैः कर्णौ नृणां पूरितौ
ही कालस्य विपर्ययप्रणयिनी पाकक्रियाश्चर्यभूः ॥

अत्र अमर्षविषविषमाविष्कारमुमूर्षुणा शिशुपालेन अभिधीयमाने यत् किल गोपालबालः पयोदधिशिरश्चौरः करीषकषोऽभूत् तस्यैवाद्य जगन्नाथादिभिः स्तुतिपदैर्नृणां कर्णौ पूरितौ, ही बत, कालस्य विपर्ययकारिणी पाकक्रियाश्चर्यभूमिः इति । तत्राभूद् इतिभूतकालेन आश्चर्यपरिपोषरुचिरमारब्धाधिक्षेपलक्षणं वाक्यौचित्यं कृतम् ।

यथा वा मालवकुवलयस्य –

७७. च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमैरलसा द्रुमा
मनसि च गिरं गृह्णन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः ।
अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥

अत्र शिशुतरवसन्तकान्तोपवननवरसोल्लाससूच्यमानमनसिजोत्कण्ठावर्णनायाम् ऋतुसन्धिसमुचिताः कुन्दाः कुसुमावसानशून्यतनवः, किंशुकाशोकाः कलिकोद्गमभरालसाः, मनसि कोकिलाः कलकूजितानि अनुसंदधति, रवेर्मरीचयः शीतोल्लासमथ च निवारयन्ति न च सन्तापदायिनी प्रौढतामालम्बन्ते, इत्युक्ते वर्तमानकालपदेषु एव हृदयसंवादसुन्दरमौचित्यं किमप्यामोदते ।

यथा वा भट्टभल्लटस्य –

७८. मृत्योगम्यमिवानत धनुरिदं मूर्च्छद्विपाश्चेषवः
शिक्षा सा विजितार्जुना प्रतिकलं सर्वाङ्गलग्ना गतिः ।

अन्त शौर्यमहो शठम्य मधुर हा हारि गीत मुखे
　　व्याधस्यास्य यथा भविष्यति तथा मन्ये वन निर्मृगम् ॥
　　　　　　　　　　　　　　　भ श ९७

अत्र लुब्धकस्य धनु सायकशिक्षागतिशौर्यगीतानि तथा यथा वन निर्मृग भविष्यति इति भविष्य काल प्रकृतार्थपरिपोषेण हृदयसवादौचित्यमादधाति।

न तु यथा वराहमिहिरस्य—

७९ क्षीणश्चन्द्रो विशति तरणेर्मण्डल मासि मासि
　　लब्ध्वा काचित् पुनरपि कला दूरदूरानुवर्ती ।
सपूर्णश्चेत कथमपि तदा स्पर्धयोदेति भानो—
　　र्नो दौजन्याद विरमति जडो नापि दैन्याद् व्यरसीत् ॥

अत्र रवेर्मण्डल क्षीण शशी प्रतिमास प्रविशति तत काचिदाप्यायिका कला प्राप्य दूरे दूरे भवति । परिपूर्णश्च तस्यैव स्पर्धयाभ्युदेति । दौर्जन्यान् न विरमति न च दैन्याद व्यरसीत् इति एतौ 'विरमति' 'व्यरसीत्' इति परस्परासगत कालपदद्वय चन्द्रस्य सदृशयो दौर्जन्यदैन्ययो सर्वकालमभि-निर्वृत्तयो यदुपन्यस्त तत्र व्यरसीद इति विरुद्धाथ वाद अनुचितमेव ।

१९ देशौचित्यम

देशौचित्य दर्शयितुमाह—

देशौचित्येन काव्यार्थ ससवादेन शोभते ।
पर परिचयाशसी व्यवहार सतामिव ॥ २७ ॥

देशविषयौचित्येन हृदयसवादिना काव्यार्थ सता व्यवहार इव परिचय-सूचक शोभत ।

यथा भट्टभवभूते —

८० पुरा यत्र स्रोत पुलिनमधुना तत्र सरिता
　　विपर्यास यातो घनविरलभाव क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदम्
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥
उ रा २ २७

अत्र बहुभिः वर्षसहस्रैरतिक्रान्तैः शम्बूकवधप्रसङ्गेन दण्डकारण्यं रामः पूर्वपरिचितं पुनः प्रविष्टः समन्तादवलोक्य एवं ब्रूते—'पुरा यत्र नदीनां प्रवाहस्तत्रेदानीं तटम्, वृक्षाणां घनविरलत्वे विपर्ययश्चिराद् दृष्टं वनमिदम-पूर्वमिव मन्ये, पर्वतसंनिवेशस्तु तदेवैतद् इति बुद्धिं स्थिरीकरोति' इत्युक्ते चिरकालविपर्ययपरिवृत्तसंस्थानकाननवर्णनया हृदयसंवादी देशस्वभावः परमौचित्यम् उद्योतयति ।

न तु यथा राजशेखरस्य—

८१ कर्णाटीदशनाङ्कितः शितमहाराष्ट्रीकटाक्षाहतः
प्रौढान्ध्रीस्तनपीडितः प्रणयिनीभ्रूभङ्गवित्रासितः ।
लाटीबाहुविवेष्टितश्च मलयस्त्रीतर्जनीतर्जितः
सोऽयं संप्रति राजशेखरकविर्वाराणसीं वाञ्छति ॥

अत्र कर्णाटमहाराष्ट्रान्ध्रलाटमलयललनासंभोगसुभगः कालेन गलित-रागमोहः संप्रति राजशेखरकविः वाराणसीं गन्तुमिच्छति इत्युक्ते शृङ्गार-रसतरङ्गितवराङ्गनाप्रसङ्गेऽनङ्गनिरर्गलदक्षिणापथदेशोद्देशमध्ये प्रणयिनी-भ्रूभङ्गविश्रासित इति देशोपलक्षणविरहितकेवलप्रणयिनीपदेन देशौचित्य-मुपचितमप्यनुचितता नीतम् ।

१६ कुलौचित्यम्

कुलौचित्यं दर्शयितुमाह—

कुलोपचितमौचित्यं विशेषोत्कर्षकारणम् ।
काव्यस्य पुरुषस्येव प्रियं प्रायः सचेतसाम् ॥ २८ ॥

पुरुषस्येव काव्यस्य कुलोन्नतमौचित्यं सविशेषोत्कर्षजनकं प्रायेण बाहुल्येन सहृदयानामभिमतम् ।

यथा कालिदासस्य —

८२ अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥
रघु ३.७०

अत्र "अथ स राजा वृद्धस्तरुणाय सूनवे राज्यं प्रतिपाद्य तया देव्या सह तपोवनं भेजे । विरक्तचेतसामिक्ष्वाकूणामन्ते हि कुलव्रतमिदमेव" इति उक्ते भूतवर्तमानभाविना तद्वंश्यानामौचित्यमुन्मीलितम् ।

न तु यथा यशोवर्मदेवस्य —

८३ उत्पत्तिर्भण्डकुले यदभीष्टं तत्पदं समाक्रान्तम् ।
भोगास्तथापि दैवात् सकृदपि भोक्तुं न लभ्यन्ते ॥

अत्र समोत्पत्तिर्भण्डकुले समीहितपदावगमेन न निष्पन्ना तथापि दैवात्पितृप्रियाविप्रयोगाद् भोगा भोक्तुं न लभ्यन्ते इत्यभिहिते स्वसंवेद्यमेव भण्डकुलमन्यत्राप्रसिद्धं स्वयमेव निर्दिश्यमानम् उत्कर्षविशेषणविरहितं केवलपदोपादानेन निरर्थकतया निरौचित्यमेव । इक्ष्वाकुकुलस्य तु निर्विशेषणत्वमुपपद्यत एव त्रिभुवनप्रसिद्धौचित्यचरितत्वात् ।

१७ व्रतौचित्यम्

व्रतौचित्यं दर्शयितुमाह —

काव्यार्थं साधुचारं सद्व्रतौचित्यशोभितम् ।
सन्तोषनिर्भरं भव्यं करोति जनमानसम् ॥ २९ ॥

काव्यार्थः समुचितव्रतगौरवात् साधुवादयोग्यः सन्तोषपूर्णं जनमनः करोति । भक्तिः विच्छित्तिः ।

यथा मम मुक्तावलीकाव्ये—

८४. अत्र वल्कलजुषः पलाशिनः पुष्परेणुभरभस्मभूषिताः ।
लोलभृङ्गवलयाक्षमालिकास्तापसा इव विभान्ति पादपाः ॥

अत्र तपोधनोचितव्रतव्यञ्जकवल्कलभस्माक्षसूत्रप्रणयिपादपवर्णनायाम् अचेतनानामपि शमसमयविमलचित्तवृत्तिः औचित्यमुपजनयति ।

न तु यथा दीपकस्य—

८५. पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीकपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् ।
द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥

अत्र वैराग्यनिर्गलवर्णनायां भिक्षाकपालीमादाय क्षुत्क्षामः कुक्षिपूरणाय प्रवृत्तो मानी वरं द्वारं द्वारं यष्टिनिविष्टपाणिः परिभ्रान्तो न पुनरनिशं तुल्यकुल्येषु दीनः इत्युक्ते सहजप्रशमविमलमानसविश्रान्तिसन्तोषमुत्सृज्य तुल्यकुल्यद्वेषविजिगीषापरमेव वाक्यं भृशमनौचित्यमुद्भावयति । वरमेतत् तीव्रव्रतकष्टं न तु स्वजनदैन्ययाचनमिति संसारग्रन्थिबन्धाभिमानोपन्यासः ।

१८ तत्त्वौचित्यम्

तत्त्वौचित्यं दर्शयितुमाह—

काव्यं हृदयसंवादि सत्यप्रत्ययनिश्चयात् ।
तत्त्वोचिताभिधानेन यात्युपादेयतां कवेः ॥ ३० ॥

तत्त्वोचिताभिधानेन कवेः सूक्तं सत्यप्रत्ययस्थैर्यात् संवादि गृह्यतां याति ।

यथा मम बौद्धावदानलतिकायाम् —

८६. दिवि भुवि फणिलोके शैशवे यौवने वा
　　जरसि निधनकाले गर्भशय्याश्रये वा ।
　　सहगमनसहिष्णोः सर्वथा देहभाजां
　　न हि भवति विनाशः कर्मणः प्राक्तनस्य ॥

अत्र प्राक्तनस्य कर्मणः त्रैलोक्ये शैशवयौवनवृद्धत्वावस्थासु देहिना सहगमने समर्थत्वात् न विनाशोऽस्ति इत्युक्ते निःसंशयसकलजनहृदयसंवादितत्त्वाख्यानमौचित्यं ख्यापयति ।

न तु यथा माघस्य —

८७ बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ।
　　न विद्यया केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फलाः कलाः ॥

अत्र आर्यार्थार्थितापरत्वेन धनमेवार्जय, क्षुधितैर्व्याकरणं न भुज्यते, न काव्यरसः पिपासितैः पीयते, न च विद्यया कुलं केनचिद् उद्धृतम् इत्युक्ते सर्वमेतद् दारिद्र्यदैन्यनिद्रुतधैर्यकातरतया तत्त्वविरहितं विपरीतमुपन्यस्तमनौचित्यं सुव्यक्तमेव । विद्यानामेव सर्वसंपत्प्रसविनीनां कुलोद्धरणक्षमत्वं नान्यस्य ।

१९ सत्त्वौचित्यम्

सत्त्वौचित्यं दर्शयितुमाह —

चमत्कारं करोत्येव वचः सत्त्वोचितं कवेः ।
विचाररुचिरोदारचरितं सुमतेरिव ॥ ३१ ॥

सत्त्वोचितं सर्वजनचमत्कारं करोति सुमतेरिव विचार्यमाणं रुचिरमुदारचरितम् ।

यथा मम चित्रभारते नाटके—

८८ नदीवृन्दोद्दामप्रसरसलिलापूरिततनु
स्फुरत्स्फीतज्वालानिविडवडवाग्निक्षतजल ।
न दर्पं नो दैन्यं स्पृशति बहुसत्त्व पतिरपा–
मवस्थाना भेदाद् भवति विकृतिर्नैव महताम् ॥

अत्र पयोधिव्यपदेशेन युधिष्ठिरस्य सत्त्वोत्कर्षेऽभिधीयमाने सरित्पूरप्रवर्धिततनुर्वडवाग्निनिष्पीतश्च नोत्सेकं न सकोचम अब्धिर्विपुलसत्त्व स्पृशति। न ह्यवस्थाना भेदाद महाशयाना विकारो भवति इत्युक्ते गम्भीरधीग सत्त्ववृत्तिरौचित्यमातनोति ।

न तु यथा भट्टेन्दुराजस्य—

८९ आश्चर्यं वडवानल स भगवानाश्चर्यमम्भोनिधि–
र्यत्कर्मातिशय विचिन्त्य मनस कस्य समुत्पद्यते ।
एकस्याशयघस्मरस्य पिबतस्तृप्तिर्न जाता जलै-
रन्यस्यापि महात्मनो न वपुषि स्वल्पोऽपि जात श्रम ॥

अत्र वडवानलसमुद्रयो सत्त्वमहत्त्वे वक्ष्यमाणे नातिविपुलाशयत्वाद् एकस्य पिबत पयोभि तृप्तिर्न जाता, द्वितीयस्य तदुपजीव्यमानस्य न मनागपि खेद , तदेतदुभयमाश्चर्यमित्युक्ते नि सन्तोषतया सततया च कस्य [?] न वडवाग्ने लज्जा । न च जलनिधेराश्रितैकार्थिपूरणसामर्थ्यमित्यसत्त्वे सत्त्वस्तुति अनौचित्यमावहति ।

२० अभिप्रायौचित्यम्

अभिप्रायौचित्य दर्शयितुमाह—

अवक्रदर्शनया सूक्तमभिप्रायसमर्पकम् ।
चित्तमावर्जयत्येव सतां स्वस्थमिवार्जवम् ॥ ३२ ॥

अक्लेशेन अभिप्रायसमर्पकं काव्यं हृदयमावर्जयति सज्जनानां निर्मल-मार्जवम् इव ।

यथा दीपकस्य –

९० श्येनाङ्घ्रिग्रहदारितोत्तरकरा ज्याङ्कप्रकोष्ठान्तर-
श्यातामाधरपाणिपादनयनप्रान्तः पृथूरःस्थलः ।
मन्येऽम्ब द्विजमध्यगो नृपसुतः कोऽप्यम्ब निःशम्बलः
पुण्येव यदि कोष्ठमेतु सुकृतैः प्राप्तो विशोपातिथिः ॥

अत्र स्वैररमणी रमणीयं दिनावसाने युवानं पथिकमालोक्य अभिप्राय-सूचकं जननीमेव ब्रूते । यदसौ राजपुत्राकृतिः श्येनग्रहनाराचपरिचयोचितः सायसमये प्राप्तः इत्युक्ते मात्रापि अभिप्रायपूरकमभिहितम् । पुत्रि यद्येवं तत्कोष्ठाङ्कं प्रविशतु सुकृतैर्विशेषोऽतिथिः प्राप्तः पूज्य इत्येतेन स्फुटाभि-प्रायसूचकम् औचित्यमुपचितम् आचकास्ति ।

न तु यथा अस्यैव –

९१ अयि विरहविचित्ते भर्तुरर्थे तथार्ता
सपदि निपतिता त्वं पादयोश्चण्डिकायाः ।
स्वयमुपहितधूपस्थालकच्छत्रशृङ्गा-
द्दलितमपि ललाटं यन्न नैवालक्ष्यः ॥

अत्र विनयवत्या सुचिरात् पत्यावागते ललाटनखोल्लेखापह्नववचने सख्या समुपदिश्यमानं, हे विरहोन्मत्ते भर्तुरर्थे चण्डिकापादपतने स्वयं स्था-पितधूपस्थालकोटिक्षतमपि न लक्षितं भवत्या ललाटमित्युक्तौ स्वैरापह्नव-निक्षामात्रमेव उपलक्ष्यते । न तु नम्या मम्या वा कश्चिदभिप्रायविशेषः ।

२१ स्वभावौचित्यम्

स्वभावौचित्यं दर्शयितुमाह –

स्वभावौचित्यमाभाति सूक्तीनां चारु भूषणम् ।
अकृत्रिममसामान्यं लावण्यमिव योषिताम् ॥ ३३ ॥

स्वभावोचितत्व कविवाचामाभरणमाभाति अकृत्रिममनन्यसामान्य लावण्यमिव ललनानाम् ।

यथा मम मुनिमतमीमासायाम् –

९२ कर्णोत्तालितकुन्तलान्तनिपतत्तोयक्षणासङ्गिना
हारेणेव वृतस्तनी पुलकिता शीतेन सीत्कारिणी ।
निर्धौताञ्जनशोणकोणनयना स्नानावसानेऽङ्गना
प्रस्यन्दत्कबरीभरा न कुरुते कस्य स्पृहार्द्रं मन ॥

अत्र व्याससूनो शुकस्य गाढवैराग्यनि मङ्गस्य गगनगङ्गातीरे स्नानोत्तीर्णा त्रिदशयोषितो विवसना तद्दर्शननि सकोचा पश्यत प्रशमविमलमनस स्मरव्यतिकरनिर्विकारताया प्रतिपाद्यमानाया कर्णमूलोत्क्षिप्तालकपर्यन्तनिपतत्तोयकणसन्तानेन स्तनयो कृतमुहूर्तहारविभ्रमा शीतेन, रोमाञ्चसीत्कारिणी, धौताञ्जनारुणनयनान्ता, प्रस्रवन्मुक्तकेशकलापा, स्नानोत्तीर्णा तरुणी कस्य स्पृहार्द्रं न मन करोति इत्युक्ते स्वयमार्द्रस्वभाव परमप्यार्द्रीकरोति इत्युचितमेतत् ।

न तु यथा मम तत्रैव –

९३ भक्ति कातरता क्षमा सभयता पूज्यस्तुतिर्दीनता
धैर्य दारुणता मति कुटिलता विद्याबल क्षीवताम्(?) ।
ध्यान वञ्चकता तप कुहकता शीलव्रत षण्ढता
पैशुन्यव्रतिना गिर किमिव वा नायाति दोषार्द्रताम् ॥

अत्र पिशुनस्वभावे वर्ण्यमाने भक्त्यादीना गुणाना वैपरीत्ये प्रतिपादिते पिशुनाना वचसा कि वा दोषार्द्रता नायाति इत्यभिहिते स्वयमनार्द्रस्वभावस्य परार्द्रीकरणमनुचितमेव ।

२२ सारसंग्रहौचित्यम्

सारसंग्रहौचित्य दर्शयितुमाह –

सारसंग्रहवाक्येन काव्यार्थ फलनिश्चित ।
अदीर्घसूत्रव्यापार इव कस्य न समत ॥ ३४ ॥

सारसङ्ग्रहवाक्येन काव्यार्थं सुनिश्चितफल शीघ्रकारिणि इव व्यापार वस्य नाभिमत ।

यथा मम मुनिमतमीमासायाम् –

९४ विविधगहनगर्भग्रन्थसभारभारै-
मुनिभिरभिनिविष्टैस्तत्त्वमुक्त न किचित् ।
व्रतश्चिरविचार सारमेतन् महर्षे-
रहमिति भवभूमिर्नाहमित्येव मोक्ष ॥

अत्र भगवद्गीतार्थविचारे सारसग्रहोऽभिहित , यत् किल मुनिभिरनेक-भेदभिन्नशास्त्रजडैरभिनिविष्टमतिभिस्तत्त्वमुपादेय न किचित् कथितम् । भगवतो महर्षेर्व्यासस्य सुमतेर्विमलविचारोत्तीर्णं निश्चितमेतदेव, यदहकार ममारमूलभूमि , ममतापरित्याग एव मोक्ष इति तत्सक्षेपेण भवक्षयोपदेश प्रश्नार्थस्य परमौचित्य पुष्णाति ।

न तु यथा परिव्राजकस्य –

९५ तपो न तप्त वयमेव तप्ता भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता ।
जरा न जीर्णा वयमेव जीर्णास्तृष्णा न याता वयमेव याता ॥

अत्र वयमेव तप्ता भुक्ता जीर्णा याता इत्युक्ते नि सारार्थत्वाद् अपर्यवसिनो वाक्यार्थं फल्गुशून्यतया सारसग्रहोचित न किचित् प्रतिपादयति ।

२३ प्रतिभौचित्यम्

प्रतिभौचित्य दर्शयितुमाह –

प्रतिभाभरण काव्यमुचित शोभते कवे ।
निर्मल सुगुणस्येव कुल भूतिविभूषितम् ॥ ३५ ॥

यथा मम लावण्यवत्याम्—

९६ अदय दशसि किं त्वं बिम्बबुद्ध्याधरं मे
भव चपल निराशः पक्वजम्बूफलानाम् ।
इति दयितमवेत्य द्वारदेशाप्तमन्या
निगदति शुकमुच्चैः कान्तदन्तक्षतौष्ठी ॥

अत्र कयापि द्वारदेशाप्तं प्रियं ज्ञात्वा अन्यकामुकदशनखण्डितौष्ठ्या सम्प्रति तदागमनानभिज्ञयेव शुकमुद्दिश्य यदुक्तं, निर्दय किं त्वं बिम्बफललोभादधरं मम विदारयसि, पक्वानां जम्बूफलानामिदानीं चपल निराशो भव, कुपिता तुभ्यं नो दास्यामि इति, तेनोच्चैः प्रत्यायनापह्नवनवोन्मेषप्रज्ञाचातुर्यचारुवचनमौचित्यचमत्कारं करोति ।

यदाह भट्टतौत —'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति ।

न तु यथा मम तत्रैव—

९७ निर्याते दयिते गृहे विशयने निर्माल्यमाल्ये हृते
प्राप्ते प्रातरसह्यरागिणि परे वारावहारेऽन्यया ।
द्वारालीनविलोचना व्यसनिनी सुप्ताहमेकाकिनी-
त्युक्त्वा नीविविकर्षणं स चरणाघातैरशोकीकृत ॥

अत्र वेश्या व्यालग्नकामुकस्य वारावहारं विधाय, नवकामुकेन सह क्षपायां नीतायां, प्रभाते तस्मिन् निर्याते, शय्याकुसुमादिसंभोगलक्षणे निवारिते, वारवञ्चनकुपिते गाढानुरागग्रहग्रस्तमतौ पूर्वकामुके प्राप्ते, त्वदालोकनकाङ्क्षिणी व्यसनिनी द्वारन्यस्तनयना अहमेकाकिनी सुप्ता इति प्रत्यायनावचनविलीनमन्युः सरभससरसनीविविकर्षणोद्यताकृतिः कृतेर्ष्याकोपया चरणनलिनप्रहारैः अशोकीकृत, शङ्काशल्योन्मूलनात् निःशोकः संपादित, सन्ततपुलकाङ्कुरत्वाद् अशोकतरुतुल्यतां नीत इति वा वाक्यार्थः । केवलमत्यविप्रलम्भप्रागल्भ्यमात्रमेव गणिकाया गाढरागमूलतां च प्रतिपादयति । न तु प्रतिभोद्भूतामौचित्यकणिकां सूचयति ।

२४ अवस्थौचित्यम्

अवस्थौचित्य दर्शयितुमाह—

> अवस्थोचितमाधत्ते काव्य जगति पूज्यताम् ।
> विचार्यमाणरुचिर कर्तव्यमिव धीमताम् ॥ ३६ ॥

अवस्थोचिततया काव्य जगति श्लाघ्यतामायाति मतिमतामिव कृत्य विचारनिर्घर्षरुचिरम् ।

यथा मम लावण्यवत्याम्—

> ९८ मुक्त कन्दुकविभ्रमस्तरलता त्यक्तैव बाल्योचिता
> मौग्ध्य निर्धुतमाश्रिता गजगतिर्भ्रूलास्यमभ्यस्यते ।
> यन्नर्मोर्मिषु निर्मित मृगदृशा वैदग्ध्यदिव्य वच-
> स्तद् विद्म सुभगाभिमानलटभाभावे निबद्धो भर ॥

अत्र यदुक्त कन्दुकक्रीडा त्यक्ता, बालचापल्य परिहृत, मौग्ध्य निरस्त, गजगतिरङ्गीकृता, भ्रूलतालास्याभ्यास क्रियते, नर्मोर्मिषु वचनवैचित्र्यमासूत्रित, तेन जानीमहे शैशवावस्था समुत्सृजन्त्या यौवनमाश्रयन्त्या प्रौढतामनारूढयापि नवसभोगगौरवगर्भेण सुभगाभिमानेन लटभाभावे बालया भरो निबद्ध इत्यभिहिते स्फुटमृदुसम्बद्धाया वयोवस्थामध्यभङ्गिवर्णनायामौचित्य स्फुरदिवावभासते ।

न तु यथा राजशेखरस्य—

> ९९ ज्यायान् धन्वी नवधृतधनुस्ताम्रहस्तोदरेण
> क्षत्रश्रोत्रध्वनिभयपटुज्याटघाताडनेन ।
> वर्णाभ्यर्णस्पृग्निनर्गिन्न क्षीरकण्ठेन मार्ग
> सोढु यास्यन् न कथममुना लज्जते जामदग्न्य ॥

बा रा ४.१

अत्र भार्गव स्थविरावस्थास्थित स्थिरतरपराक्रमकर्कशप्रौढो धनुर्धर शिशुना रामेण धनुर्ग्रहणारुणितकोमलकरकमलतलेन, क्षत्रियक्षयसंरम्भप्रगल्भ ताटकाताडकेन स्फुरदाकर्णपलित संभाव्यमानजननीस्तनक्षीरकण्ठेनामुना युयुत्सु कथ न लज्जते इत्युक्ते पेशलतया राघवावस्थाया जामदग्न्यावस्थाविपरीताया प्रतिपाद्यमानाया ताटकाताडकेन इति विरुद्धाधिवासोऽयं किमप्यनौचित्येन चेतसि संकोचमादधाति ।

२५ विचारौचित्यम

विचारौचित्य दर्शयितुमाह –

> उचितेन विचारेण चारुता यान्ति सूक्तय ।
> वेद्यतत्त्वावबोधेन विद्या इव मनीषिणाम् ॥ ३७ ॥

विचारौचित्येन सूक्तयश्चारुता यान्ति ज्ञेयस्वरूपज्ञानेन विद्या इव विदुषाम् ।

यथा मम मुनिमतमीमासायाम् –

१०० अश्वत्थामवधाभिधानसमये सत्यव्रतोत्साहिना
मिथ्या धर्मसुतेन जिह्मवचसा हस्तीति यद् व्याहृतम् ।
सा सत्यामृतरश्मिवैरमसम संसूचयन्त्या सदा
शङ्के पङ्कजसंश्रयेण मलिनारम्भा विजृम्भा श्रिय ॥

अत्र द्रोणनिधनाख्याने सत्यव्रतोत्साहवता धर्मतनयेनापि मिथ्या स्पृवचसा कुञ्जर इति यदुक्त सा सतत सत्यचन्द्रद्वेष सूचयन्त्या श्रिय शङ्के पङ्कजसंश्रयेण मलिनव्यापारा विजृम्भा इत्यभिहिते भगवादल्क्ष्मीस्वभावपरिभावनतया तत्त्वावबोधेन मूलविश्रान्त्या फलपर्यवसायी विचार सहृदयसवेद्यमौचित्य व्यनक्ति ।

न तु यथा मम तत्रैव –

१०१ प्रस्थाने चिरराज्यवृत्तदयितावैशम्प्रगावर्पणे
क्रूर राक्षसवंशम यदि कृत भीमेन दु शासने ।

तत्कालक्षमिणा कुशाश्मपरुषारण्यप्रवासे चिरं
किं पीतं तत तापमग्नमहिषस्वेदाम्बुपृक्तं पयः ॥

अत्र भीमसेनचरिते विचार्यमाणे त्रयोदशवर्षपर्युषिते कृष्णाकेशाकर्षणपराभवे भीमेन भीमं राक्षसकर्म दुःशासने यदि कृतं तत् सद्यः कृतापराधकालक्षमिणा सुचिरं दर्भसूचीविषमाश्मपरुषवनवासे किं ग्रीष्मतापनिमग्नमहिषस्वेदस्रुतिपृक्तं पयः पीतम् इत्यनुपपन्नकृत्ये अभिहिते कारणविचाराभावात् निर्मूलोपालम्भमात्रमनौचित्यम् अनुबध्नाति ।

२६ नामौचित्यम्

नामौचित्यं दर्शयितुमाह –

नाम्ना कर्मानुरूपेण ज्ञायते गुणदोषयोः ।
काव्यस्य पुरुषस्येव व्यक्तिः संवादपातिनी ॥ ३८ ॥

काव्यस्य कर्म औचित्यं तेन नाम्ना पुरुषस्येव गुणदोषव्यक्तिः संवादिनी ज्ञायते ।

यथा कालिदासस्य–

१०२ इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातान्दोलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥
वि ३ २ ६

अत्र प्रारम्भ एव ममेदं मनः पञ्चबाणः सुदुर्लभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं शबलीकरोति । किमुत लीलोद्यानसहकारैर्मलयानिलान्दोलितबालपल्लवैरङ्कुरेषु दर्शितेषु इत्युक्ते मदनस्य पञ्चबाणाभिधानमुचितमेव ।

यथा वा मम बौद्धावदानलतायाम् –

१०३ तारुण्येन निपीतशैशवतया सानङ्गशृङ्गारिणी
तन्वङ्ग्या सकलाङ्गसङ्गमसखी भङ्गिर्नवाङ्गीकृता ।
निःसरम्भपराक्रमं पृथुतरारम्भाभियोगं विना
साम्राज्ये जगतां यया विजयते देवो विलासायुधः ॥

अत्र यौवननिपीतशैशवतया तन्वङ्ग्यानङ्गशृङ्गारवती सर्वाङ्गसंगमसखी सा काप्यभिनवा भङ्गिरङ्गीकृता यया निष्प्रयत्नपराक्रमं प्रभूततरारम्भसंभारं विहाय, त्रिभुवनसाम्राज्ये जयति देवो विलासायुधः इत्युक्ते कामस्य विलासायुध इति नामोपपन्नमेव । तन्वङ्गीभङ्ग्यैव सिद्धत्रैलोक्याधिपत्यविजिगीषाया काममायकादीनां नैरर्थक्यात् ।

न तु यथा कालिदासस्य –

१०४. क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥
कु. सं. ३. ७२

अत्र पश्यतो भगवतः त्रिनेत्रस्य स्मरशरनिपातक्षोभे वर्ण्यमाने तन्निकारकोपशमाय संहर संहर प्रभो क्रोधमिति यावद् वचः खे देवानां चरति, तावद् भवनेत्रोद्भूय स वह्निः मदनं भस्मराशिशेषमकार्षीद् इत्युक्ते संहारावसरे रुद्रस्य भवाभिधानमनुचितमेव ।

२७ आशीर्वचनौचित्यम्

आशीर्वचनौचित्यं दर्शयितुमाह –

पूर्णार्थदातुः काव्यस्य सन्तोषितमनीषिणः ।
उचिताशीर्नृपस्येव भवत्यभ्युदयावहा ॥ ३९ ॥

संपूर्णार्थसमर्पकस्य मनीषितविदुषः काव्यस्य नृपतेरिवोचितम् आशीःपदमभ्युदयावहं भवति ।

यथा अम्मकुपाध्यायगङ्गकस्य –

१०५ स कोऽपि प्रेमार्द्रः प्रणयपरिपाकप्रचलितो
विलासोऽक्ष्णां देयात् सुखमनुपमं वो मृगदृशाम् ।
यदाकूतं दृष्ट्वा पिदधति मुखं तूणविवरे
निरस्तव्यापारा भुवनजयिनः पञ्च विशिखाः ॥

अत्र स कोऽप्यसामान्यप्रेमप्रणयविश्रान्तिप्रगल्भकुरङ्गदृशां निरुपमो नयनविलासः सुखं वो देयात्, यदभिप्रायमालोक्य भुवनविजयिनः कामस्य पञ्च सायकाः समाप्तव्यापाराः तूणीरविवरे लज्जयेव मुखं पिदधति इत्युक्ते सुखं वो देयाद् इत्याशीःपदम् उचितमेव, प्रियानयनविभ्रमस्य सुखार्पणयोग्यत्वात् ।

यथा वा मम वात्स्यायनसूत्रसारे –

१०६ कामः कामं कमलवदनानेत्रपर्यन्तवासी
दासीभूतत्रिभुवनजनः प्रीतये जायतां वः ।
दग्धस्यापि त्रिपुररिपुणा सर्वलोकस्पृहार्हा
यस्याधिक्यं रुचिरनितरामञ्जनस्येव याता ॥

अत्र कामः प्रीतये वो जायतां यस्य दग्धस्याप्याञ्जनस्य इव आधिक्यं रुचिर्याता इत्युक्ते, प्रीतये जायताम् इत्युचितं, कामस्य प्रीत्यात्मकत्वात् ।

न तु यथा अमरुकस्य –

१०७ आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं
किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्भसां सीकरैः ।
तन्वङ्ग्या सुतरां रतान्तसमये वक्त्रं रतिव्यत्यये
तत् त्वां पातु चिराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्दैवतैः ॥
अ श ३

अत्र तन्व्या रतिव्यत्यये लोलालकं चलत्कुण्डलं स्वेदसलिलेन किंचिद्-

न्मृष्टतिलक यद् मुख तत् त्वा पातु, किं हरिहरस्कन्दादिभिर्देवतै इत्युक्ते पातु त्वामित्यनुचितम्, आनन्दयतु त्वामित्युचितं स्यात् । अन्येषु काव्याङ्गेषु अनयैव दिशा स्वयमौचित्यमुत्प्रेक्षणीयम् । तदुदाहरणानि आनन्त्यात् न प्रदर्शितानि इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

उपसंहार

आसीत् प्रकाशेन्द्र इति प्रकाश काश्मीरदेशे त्रिदशेश्वरश्री ।
अभूद् गृहे यस्य पवित्रसत्रमच्छिन्नमग्रासनमग्रजानाम् ॥ १ ॥

य श्रीस्वयंभूभवने विचित्रे लेप्यप्रतिष्ठापितमातृचक्र ।
गोभूमिकृष्णाजिनवेदमदाता तत्रैव काले तनुमुत्ससर्ज ॥ २ ॥

तस्यात्मज सर्वमनीषिशिष्य श्रीव्यासदासापरपुण्यनामा ।
क्षेमेन्द्र इत्यक्षयकाव्यकीर्तिश्चक्रे नवौ**चित्यविचारचर्चाम्** ॥ ३ ॥

श्रीरत्नसिंहे सुहृदि प्रयाते शार्व पुर श्रीविजयेशराज्ञि ।
तदात्मजस्योदयसिंहनाम्न कृते कृतस्तेन गिरा विचार ॥ ४ ॥

यस्यासि परिवारकृत् त्रिभुवनप्रख्यातशीलश्रुते
सर्वस्यावनतेन येन नितरा प्राप्ता विशेषोन्नति ।
आशा शीतलता नयत्यविरत यस्य प्रतापानल –
स्तस्य **श्रीमदनन्तराजनृपते**. काले किलाय कृत ॥ ५ ॥

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापराख्यश्रीक्षेमेन्द्रकृता
औचित्यविचारचर्चा समाप्ता ।

कविकण्ठाभरणम्

कवित्वप्राप्तिर्नाम प्रथमः संधिः

जयति जितसुधाम्भःसंभवद्वाग्भवश्री –
रथ सरससमुद्यत्कामतत्त्वानुभावा ।
तदनु परमधामध्यानलब्धमोक्षा
रविशशिशिखिरूपा त्रैपुरी मन्त्रशक्तिः ॥ १ ॥

शिष्याणामुपदेशाय विशेषाय विपश्चिताम् ।
अयं सरस्वतीसारः क्षेमेन्द्रेण प्रदर्श्यते ॥ २ ॥

तत्राकवेः कवित्वाप्तिः शिक्षा प्राप्तगिरः कवेः ।
चमत्कृतिश्च शिक्षाप्तौ गुणदोषोद्गतिस्ततः ॥ ३ ॥

पश्चात् परिचयप्राप्तिरित्येते पञ्च संधयः ।
समुद्दिष्टाः क्रमेणैषां लक्ष्यलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

सुविभक्ति समन्वितं सुधैर्गुणलयुक्तममुक्तमौष्ठ्यं ।
रचित पदरूः सुवर्णयत् कविकण्ठाभरणं विचार्यताम् ॥ ५ ॥

ॐ स्वस्त्यङ्क स्तुम. सिद्धमन्तराद्यमितीप्सितम् ।
उद्यदूर्जप्रदं देव्या ऋन्तॄल्लॄनिगहनम् ॥ ६ ॥

एकमैश्वर्यसंयुक्तमोजोवर्धनमौषधम् ।
अन्तरान्तः कलाखण्डगलद्घनसुधाङ्कितम् ॥ ७ ॥

चन्द्रोच्छलज्जल प्रोज्झदज्ञान टठसंयुतम् ।
डम्बरप्रौढकिरण तथतां दधद्दुन्नतम् ॥ ८ ॥

परं फलप्रदं बद्धमूलोद्भवमय वपु. ।
रम्य लघुवरं शर्म वर्षत् सर्वसहाक्षरम् ॥ ९ ॥

एता नम. सरस्वत्यै यः क्रियामातृकां जपेत् ।
क्षेमेन्द्र स लभते भव्योऽभिनववाग्भवम् ॥ १० ॥

श्वेता सरस्वतीं मूर्ध्नि चन्द्रमण्डलमध्यगाम् ।
अक्षराभरणा ध्यायेद् वाङ्मयामृतवर्षिणीम् ॥ ११ ॥

त्रिकोणयुगमध्ये तु तडित्तुल्या प्रमोदिनीम् ।
स्वर्गमार्गोद्गतां ध्यायेत् परमामृतवाहिनीम् ॥ १२ ॥

निर्विकारा निराकारा शक्ति ध्यायेत् परात्पराम् ।
एषा बीजत्रयी वाच्या त्रयी वाक्काममुक्तिसू. ॥ १३ ॥

काव्यक्रियेच्छाङ्कुरमूलभूमिमन्विष्य विश्रान्तिलवेन मोक्ष ।
अन्याबधाने मदनस्य मोक्षस्तृतीयबीजे सकलेऽस्ति मोक्ष ॥ १४ ॥

अथ पौरुष ।

तत्र त्रय शिष्या काव्यक्रियायामुपदेश्या. । अल्पप्रयत्नसाध्य, कृच्छ्रसाध्य, असाध्यश्चेति ।

तत्र प्रथमः—

कुर्वीत साहित्यविदः सकाशे श्रुतार्जनं काव्यसमुद्भवाय ।
न तार्किकं केवलशाब्दिकं वा कुर्याद् गुरुं सूक्तिविकासविघ्नम्॥ १५ ॥

विज्ञातशब्दागमनामधातुश्छन्दोविधाने विहितश्रमश्च ।
काव्येषु माधुर्यमनोरमेषु कुर्यादखिन्नः श्रवणाभियोगम् ॥ १६ ॥

गीतेषु गाथास्वथ देशभाषाकाव्येषु दद्यात् सरसेषु कर्णम् ।
वाचां चमत्कारविधायिनीनां नवार्थचर्चासु रुचिं विदध्यात् ॥ १७ ॥

रसे रसे तन्मयतां गतस्य गुणे गुणे हृद्यवशीकृतस्य ।
विवेकसेकस्वकपाकभिन्नं मनः प्रसूतेऽङ्कुरवत् कवित्वम् ॥ १८ ॥

अथ द्वितीयः—

पठेत् समस्तान् किल कालिदासकृतप्रबन्धानितिहासदर्शी ।
काव्याधिवासप्रथमोद्गमस्य रक्षेत् पुरस्तार्किकगन्धमुग्रम् ॥ १९ ॥

महाकवेः काव्यनवक्रियायै तदेकचित्तः परिचारकः स्यात् ।
पदे च पादे च पदावशेषसंपूरणेच्छां मुहुराददीत ॥ २० ॥

अभ्यासहेतोः पदसंनिवेशैर्वाविपर्यस्यैर्विदधीत वृत्तम् ।
श्लोकं परावृत्तिपदैः पुराणं यथास्थितार्थं परिपूरयेच्च ॥ २१ ॥

३. वाण्यर्थाविव संयुक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये ।
जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणीशशिशेखरौ ॥

अथ तृतीयः—

यस्तु प्रकृत्याश्मसमान एव कष्टेन वा व्याकरणेन नष्टः ।
तर्केण दग्धोऽनलधूमिना वाप्यविद्धकर्णः सुकविप्रबन्धैः ॥ २२ ॥

न तस्य वक्तृत्वसमुद्भवः स्यात् छिक्षाविशेषैरपि सुप्रयुक्तैः ।
न गर्दभो गायति शिक्षितोऽपि संदर्शितं पश्यति नार्कमन्धः ॥ २३ ॥

इति ततसुकृतानां प्राक्तनानां विपाके
भवति शुभमतीनां मन्त्रसिद्धं कवित्वम्
तदनु पुरुषयत्नैर्धीमतामभ्युदेति
स्फुरति जडधिया श्रीशारदा साधनेन ॥ २४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृते कविकण्ठाभरणे
कवित्वप्राप्तिः प्रथमः संधिः ।

प्राप्तगिरः कवेः शिक्षाकथनं नाम द्वितीयः संधिः

छायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।
भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी स्वोन्मेषतो वा भुवनोपजीव्यः ॥ १ ॥

छायोपजीवी यथा भट्टभल्लटस्य —

४ नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥
भ श. ४

यथा च श्रीमदुत्पलराजदेवस्य –

५. मात्सर्यतीव्रतिमिरावृतदृष्टयो ये
ते कस्य नाम न खला व्यथयन्ति चेत ।
मन्ये विमुच्य गलकन्दलमिन्दुमौले–
र्येषां सदा वचसि वल्गति कालकूट ॥

पदवोपजीवी यथा मुक्ताकणस्य –

६ यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणय ।
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसनपरिपिङ्गाश्च ककुभ–
स्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखण्डे स्मरदव ॥

यथा चैतद्भ्रातुश्चक्रपालस्य–

७ सरस्यामेतस्यामुदरवलिवीचीविलुलित
यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोल्लङ्घनकरम् ।
यथा लक्ष्यश्चाय चलनयनमीनव्यतिकर–
स्तथा मन्ये मग्नः प्रकटकुचकुम्भ स्मरगज ॥

पादोपजीवी यथामरुकस्य –

गन्तव्य यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केय त्वरा
द्वित्राण्येव दिनानि तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन् मुखम्।
संसारे घटिकाप्रणालविगलद्वारा समे जीविते
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद् वा न वा सगम ॥

त्वत्सङ्गेन करोमि जन्ममरणोच्छेदं गृहीतत्वरः
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद् वा न वा संगम. ॥

सकलोपजीवी यथार्यभट्टस्य–

१०. शब्दैर्निसर्गकटुभिर्मलिनस्वभावा.
श्रोत्रं खला निगडवत् परितस्तुदन्ति ।
श्रव्यैरलुप्तपदबन्धतयातिमञ्जु–
मञ्जीरवत् तु सुजना जनयन्ति मोदम् ॥

यथा च भट्टबाणस्य–

११. कटु क्वणन्तो मलदायका. खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभि. पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥
कादं. प्र. ६

भुवनोपजीव्यो यथा भगवान् व्याम ।

तथा चोक्तम्–

१२. इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयं प्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥
म भा. ?

प्राप्तगिरः कवेः शिक्षास्तावदाह–

व्रतं सारस्वतो यागः पूर्वं विघ्नेशपूजनम् ।
विवेकशक्तिरभ्यासः संधानं प्रौढिरश्रमः ॥ २ ॥

वृत्तपूरणमुद्योगः पाठः परकृतस्य च ।
काव्याङ्गविद्याधिगमः समस्यापरिपूरणम् ॥ ३ ॥

सहवासः कविवरैर्महाकाव्यार्थचर्वणम् ।
आर्यत्वं सुजनैर्मैत्री सौमनस्यं सुवेषता ॥ ४ ॥

नाटकाभिनयप्रेक्षा शृङ्गारालिङ्गिता मति ।
कवीना सभवे दान गीतेनात्माधिवासनम् ॥ ५ ॥

लोकाचारपरिज्ञान विविक्ताख्यायिकारस ।
इतिहासानुसरण चारुचित्रनिरीक्षणम् ॥ ६ ॥

शिल्पिना कौशलप्रेक्षा वीरयुद्धावलोकनम् ।
शोकप्रलापश्रवण श्मशानारण्यदर्शनम् ॥ ७ ॥

व्रतिना पर्युपासा च नीडायतनसेवनम् ।
मधुरस्निग्धमशन धातुसाम्यमशोकता ॥ ८ ॥

निशाशेषे प्रबोधश्च प्रतिभा स्मृतिरादर ।
सुखासन दिवा शय्या शिशिरोष्णप्रतिक्रिया ॥ ९ ॥

आलोक पत्रलेख्यादौ गोष्ठीप्रहसनज्ञता ।
प्रेक्षा प्राणिस्वभावाना समुद्राद्रिस्थितीक्षणम् ॥ १० ॥

रवीन्दुताराकलन सर्वर्तुपरिभावनम ।
जनसघाभिगमन देशभाषोपजीवनम ॥ ११ ॥

आधानोद्धरणप्रज्ञा कृतसशोधन मुहु ।
अपराधीनता यज्ञसभाविद्यागृहस्थिति ॥ १२ ॥

अतृष्णता निजोत्कर्षे परोत्कर्षविमर्शनम ।
आत्मश्लाघाश्रुतौ लज्जा परश्लाघानुभाषणम् ॥ १३ ॥

सदा स्वकाव्यव्याख्यान वैरमत्सरवर्जनम् ।
परोन्मेषजिगीषा च व्युत्पत्त्यै सर्वशिष्यता ॥ १४ ॥

पाठस्यावसरज्ञत्व श्रोतृचित्तानुवर्तनम् ।
इङ्गिताकारवेदित्वमुपादेयनिबन्धनम् ॥ १५ ॥

उपदेशविशेषोक्तिरदीर्घरससंगतिः ।
स्वसूक्तप्रेषणं दिक्षु परसूक्तपरिग्रहः ॥ १६ ॥

वैदग्ध्यं पटुताभङ्गिनिःसङ्गैकान्तनिर्वृतिः ।
आशापाशपरित्यागः संतोषः सत्त्वशीलता ॥ १७ ॥

अयाचकत्वमग्राम्यपदालापः कथास्वपि ।
काव्यक्रियासु निर्बन्धो विश्रान्तिश्चान्तरान्तरा ॥ १८ ॥

नूतनोत्पादने यत्नः साम्यं सर्वसुरस्तुतौ ।
पराक्षेपसहिष्णुत्वं गाम्भीर्यं निर्विकारता ॥ १९ ॥

अविकत्थनता दैन्यं परेषां नष्टयोजनम् ।
पराभिप्रायकथनं परसादृश्यभाषणम् ॥ २० ॥

सप्रसादपदन्यासः ससंवादार्थसंगतिः ।
निर्विरोधरसव्यक्तिर्युक्तिर्व्याससमासयोः ॥ २१ ॥

प्रारब्धकाव्यनिर्वाहः प्रवाहश्चतुरो गिराम् ।
शिक्षाणां शतमित्युक्तं युक्तं प्राप्तगिरः कवेः ॥ २२ ॥

इति बहुतरशिक्षालक्षणक्षीणदोषे
प्रभवति गतनिद्रे प्रातिभे सुप्रभाते ।
कविरविरविलुप्तव्याप्तिभिः सूक्तपादै-
र्नयति नवनवत्वं भावभायस्वभावम् ॥ २३ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृते कविकण्ठाभरणे
प्राप्तगिरः कवेः शिक्षाकथनं द्वितीयः संधिः ।

चमत्कारकथन नाम तृतीय सधि

अथ शिक्षितस्य कवे सूक्तिचमत्कारमाह–

सुकविरतिशयार्थी वाक्चमत्कारलोभा-
दभिसरति मनोज्ञे वस्तुशब्दार्थसार्थे ।
भ्रमर इव वसन्ते पुष्पकान्ते वनान्ते
नवकुसुमविशेषामोदमास्वादलोल ॥ १ ॥

न हि चमत्कारविरहितस्य कवे कवित्व काव्यस्य वा काव्यत्वम् ।

एकेन केनचिदनर्घमणिप्रभेण
काव्य चमत्कृतिपदेन विना सुवर्णम् ।
निर्दोषलेशमपि रोहति कस्य चित्ते
लावण्यहीनमिव यौवनमङ्गनानाम् ॥ २ ॥

चमत्कारविरहो यथा मालवरुद्रस्य –

१३ वेल्लत्पल्लव समिल्ल्लत लसत्पुष्प स्फुटत्कुड्मल
स्फूर्जद्गुच्छभर क्वणन्मधुकरक्रीडाविनोदाकर ।
रक्ताशोक सखे दया कुरु हर प्रारब्धमाडम्बर
प्राणा कण्ठमुपागता प्रियतमो दूरे त्वमेवविध ॥

चमत्कारो यथा यशोवर्मण –

१४ रक्तस्त्व नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यै प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखा स्मरधनुर्मुक्ता सखे मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन् ममाप्यावयो
सर्वं तुल्यमशोक केवलमह धात्रा सशोक कृत ॥

तत्र दशविधश्चमत्कार – अविचारितरमणीय, विचार्यमाणरमणीय, समस्तसूक्तव्यापी, सूक्तैकदेशदृश्य, शब्दगत, अर्थगत, शब्दार्थगत, अलकारगत, रसगत, प्रख्यातवृत्तिगतश्च ।

अविचारितरमणीयो यथा मम शशिवंशे—

१५ गुणा सन्ति सहस्रश सुचरितै पूर्ण जगत् पण्डितै
सख्या नास्ति कलावता बहुतरै शान्तैर्वनान्ता श्रिता ।
त्यक्तु य किल वित्तमुत्तममति शक्नोति जीवाधिक
सोऽस्मिन् भूमिविभूषण शुभनिधिर्भव्यो भवे दुर्लभ ॥

विचार्यमाणरणीयो यथा मम पद्यकादम्बर्याम्—

१६ अङ्गेऽनङ्गज्वरहुतवहश्चक्षुषि ध्यानमुद्रा
कण्ठे जीव करकिसलये दीर्घशायी कपोल ।
असे वीणा कुचपरिसरे चन्दन वाचि मौन
तस्या सर्व स्थितमिति न तु त्वा विना क्वापि चेत ॥

समस्तसूक्तव्यापी यथा मम शशिवंशे—

१७ माधुर्यानुभवेऽपि ते सुवदने तीक्ष्णा कटाक्षा पर
पर्यन्तस्थिततारका अपि नृणा रागानुबन्धोद्यता ।
नैवोज्झन्ति विवेकिनश्चपलतामुत्सेकसवादिनी—
माश्चर्य श्रवणौ स्पृशन्ति च पुनर्मार च कुर्वन्त्यमी ॥

सूक्तैकदेशदृश्यो यथा मम पद्यकादम्बर्याम्—

१८ नित्यार्चा हृदयस्थितस्य भवत पद्मोत्पलैश्चन्दनै—
स्त्वद्भक्तिस्त्वदनुस्मृतिश्च मनसि त्वन्नाममन्त्रे जप ।
सर्वत्रैव घनानुबन्धकलना त्वद्भावना सुभ्रुव-
स्तस्या जीवविमुक्तिरेव दिवसैर्देव त्वदाराधनात् ॥

शब्दगतो यथा मम चित्रभारते नाटके—

१९ इतश्चञ्चच्चूतच्युतमधुचया वान्ति चतुरा
समीरा सतोप दिशि दिशि दिशन्तो मधुलिहाम् ।

निशान्ते कान्ताना स्मरसमरकेलिश्रममुषो
विजृम्भन्ते जृम्भाकलितकमलामोदसुहृद ॥

अर्थगतो यथा मम लावण्यवत्याम् –

२० सदासक्त यैत्य विमलजलधारापरिचित
घनोल्लास क्ष्माभृत्पृथुकटकपाती वहति य ।
विधत्ते शौर्यश्रीश्रवणनवनीलोत्पलरुचि
स चित्र शत्रूणा ज्वलदनलताप भवदसि ॥

शब्दार्थगतो यथा मम पद्मकादम्बर्याम् –

२१ किंचित्कुञ्चितवामकार्मुकलतामैत्री विचित्रा भ्रुवो-
र्नर्मोक्ति स्मितकान्तिभि कुसुमिता प्रागल्भ्यगर्भा गिर ।
रागोत्सङ्गनिषङ्गिभि सरसतामवादिभिर्विभ्रमै-
रायुष्य परम तया रतिपते प्राप्त मृगाक्ष्या वय ॥

अलङ्कारगतो यथा मम लावण्यवत्याम् –

२२ स्तनौ स्तब्धौ तीक्ष्ण नयनयुगल निम्नमुदर
भ्रुवोर्वंश्या वृत्तिर्विहितमुनिमारोऽधरमणि ।
तथाप्यस्मिं दैवादियति विषमे दुर्जनगणे
गुणौ मध्ये हार स्पृशति नव दोलातरलताम् ॥

रसगतो यथा मम कनकजानक्याम् –

प्रख्यातवृत्तिगतो यथा मम शशिवंशे –

२४ अग्र गच्छत यच्छत स्वपृतना व्यूहक्षिति रक्षत
क्षोणी पश्यत नश्यत द्रुततर मा मा स्थिति मुञ्चत ।
यत्नात् तिष्ठत पृष्ठतस्तनुभिदामुग्रा गति पत्रिणा-
मित्यासीज् जनभञ्जने रथपथे पार्थस्य पृथ्वी श्रुति ॥

इत्युक्त एष सविशेषचमत्कृतीना
सार प्रकारपरभागविभाव्यमान ।
कर्पूरवेध इव वाङ्मधुगन्धयुक्ते-
श्चैत्रासवस्य सहकाररसाधिवास ॥ ३ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृते कविकण्ठाभरणे चमत्कारकथन
तृतीय संधि ।

गुणदोषविभागो नाम चतुर्थ संधि ।

अथ गुणदोषविभाग –

काव्यैकपात्रविलसद्गुणदोषदुग्ध-
पाय समूहपृथगुद्धरणे विदग्धा ।
जानन्ति कर्तुमभियुक्ततया विभाग
चन्द्रापदातमतय कविराजहसा ॥ १ ॥

तत्र शब्दवैमल्यमर्थवैमल्य रसवैमल्यमिति त्रय काव्यगुणा । शब्द-कालुष्यमर्थकालुष्य रसकालुष्यमिति काव्यदोषा । सगुण निर्गुण सदोष निर्दोष सगुणदोष च काव्यम् ।

शब्दवैमल्य यथा मम पद्यकादम्बर्याम्–

२५ तत्कालोपनते वयस्यनिधने हा पुण्डरीकेति तन्
मोहव्यञ्जनमश्मभञ्जनमल जीवस्य सतर्जनम् ।
कुञ्जव्यापि कपिञ्जलेन करुण निस्पन्दमाक्रन्दित
येनाद्यापि च तं स्मृतेन हरिणं शष्प परित्यज्यते ॥

अर्थवैमल्य यथा मम शशिवशे–

२६ स्निग्धश्यामलशाद्वले फलतरुच्छायानिपीतातपे
चञ्चद्वीचिचयोच्छलत्कल कले नि सङ्गगङ्गातटे ।
अन्योन्याभिमुखोपविष्टहरिणे स्वस्थैर्यदि स्थीयते
तत् का श्री किमकाण्डभङ्गुरमुखैर्मोहस्य दत्तोऽञ्जलि ॥

रसवैमल्य यथा मम पद्यकादम्बर्याम्–

२७ अथोदयी बाल्मुहृत् स्मरस्य श्यामाधव श्यामलपक्षमभङ्गधा ।
तारावधूलोचनचुम्बनेन लीलाविगीनाञ्जनबिन्दुरिन्दु ॥

शब्दवालुप्य यथा भट्टश्रीशिवस्वामिन –

२८ उत्खातप्रखरा सुधासुरभयी खडगासिता येल्गा
वैश्रृङ्ग्वल्यसलीकृनाभिलम्बला सत्सेतवे स्थापिता ।
गेटादुत्थनितु निसर्वमनसा मौर्य्यं सुरान्सखस्ट
नि सस्यान्यनिरर्वसर्वमणिभूगम्यातु सस्यानि व ॥

अर्थवालुप्य यथा तस्यैव–

रसकालुष्यं यथा भट्टनारायणस्य वेणीसंहारे भानुमत्या नकुलप्राणि-स्वप्नदर्शने पाण्डवनकुलस्वैरसंगमेर्ष्यासद्भावश्चक्रवर्तिमहिष्या सामान्यनीचवनितावत् ।

सगुणं यथा कालिदासस्य –

३० श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान् –
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥
मेघ १०१

निर्गुणं यथा चन्द्रकस्य –

३१ स्तनौ सुपीनौ कठिनौ ठिनौ ठिनौ कटिर्विशाला रभसा भसा भसा ।
मुखं च चन्द्रप्रतिमं तिमं तिमं अहो सुरूपा तरुणी रुणी रुणी ॥'

सदोषं यथा भट्टश्रीशिवस्वामिनः –

३२ अद्यत्वावधि शिण्डि शिण्डि दृढतागूढानि गूढेनरा
प्रौढिं ढौकय पिण्डि पिण्डि च रुजं रूढापरूढा तया ।
मूढं मूढममूढयस्व हृदयं लीढवाथ मूढवा तमं
सोऽव्यूढामिति च प्रभापरिवृढाव्यूढा द्रढिम्नेऽस्तु वः ॥

निर्दोषं यथा श्रीभीमसाहे साधिविग्रहिकस्येन्द्रभानोः –

३३ स्नातुं वाञ्छसि किं मुधैव धवलक्षीरोदफेनच्छटा-
छायाहारिणि वारिणि द्युसरितो दिक्पूरविस्तारिणि ।
आस्ते ते कलिकालकल्मषमषीप्रक्षालनैकक्षमा
कीर्तिः संनिहितैव सप्तभुवनस्वच्छन्दमन्दाकिनी ॥

सगुणदोष यथा भट्टमयूरस्य—

३४. अस्तव्यस्तत्वशून्यो निजरुचिरनिशानश्वर कर्तुमीशो
विश्व वेश्मेव दीप. प्रतिहततिमिर य प्रदेशस्थितोऽपि ।
दिक्कालापेक्षमासौ त्रिभुवनमटतस्तिग्मभानोर्नवाख्या
यात शातक्रतव्या दिशि दिशतु शिवं शोचिषामुद्गमो व. ॥
सूर्यश. १८

इति गदितगुणार्थो त्यक्तनिर्दिष्टदोषः
कविरुचिरपदस्थश्चक्रवर्तित्वसिद्धचै ।
किमपि कृतविवेक. साधुमध्याधमानां
नृप इव परिरक्षेत् संकर वर्णवृत्तेः ॥२॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृते कविकण्ठाभरणे गुणदोष-
विभागश्चतुर्थ सधि ।

परिचयप्राप्तिर्नाम पचम सधि

अथ परिचयचारुत्वमाह—

न हि परिचयहीनः केवले काव्यकष्टे
कुकविरभिनिविष्टः स्पष्टशब्दप्रविष्टः ।
विबुधसदसि पृष्टः क्लिष्टधीर्वेत्ति वक्तुं
नव इव नगरान्तर्गह्वरे कोऽप्यपृष्टः ॥१॥

तत्र तर्कव्याकरणभरतचाणक्यवात्स्यायनभारतरामायणमोक्षोपायात्म-
ज्ञानधातुवादरत्नपरीक्षावैद्यकज्योतिषधनुर्वेदगजतुरगपुरुषलक्षणद्यूतेन्द्रजाल-
प्रकीर्णेषु परिचयः कविसाम्राज्यव्यञ्जन ।

तर्कपरिचयो यथा मम पद्यकादम्बर्याम् –

३५. यत् प्राप्य न मनोरथैर्न वचसा स्वप्नेऽपि दृश्यं न यत्
तत्रापि स्मरविप्रलब्धमनसां लाभाभिमानग्रहः ।
मोहोत्प्रेक्षितशुक्तिकारजतवत् प्रायेण मूनां भ्रमं
दत्ते तैमिरिकद्विचन्द्रसदृशं खे नूनमाशा कृपिः ॥

व्याकरणपरिचयो यथा भट्टमुक्तिकलशस्य –

३६. द्विगुरपि सद्वन्द्वोऽहं गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

भरतपरिचयो यथा भट्टश्रीशिवस्वामिनः –

३७. आतन्वन् सरसां स्वरूपरचनामानन्दि बिन्दूदयं
भावग्राहि शुभप्रवेशकगुणं गम्भीरगर्भस्थिति ।
उच्चैर्वृत्ति सपुष्करव्यतिकरं संसारविष्कम्भकं
भिन्द्याद् वो भरतस्य भाषितमिव ध्वान्तं पयो यामुनम् ॥

चाणक्यपरिचयो यथा मम पद्यकादम्बर्याम् –

३८. स्वामी प्रमादेन मदेन मन्त्री कोपेन राष्ट्रं व्यसनेन कोपः ।
छिद्रेण दुर्गं विषमेण सैन्यं लोभेन मित्रं क्षयमेति राज्ञाम् ॥

वात्स्यायनपरिचयो यथा भट्टदामोदरगुप्तस्य –

३९. अधरे बिन्दुः कण्ठे मणिमाला कुचयुगे शशप्लुतकम् ।
तव सूचयन्ति सुन्दरि कुसुमायुधशास्त्रपण्डितं रमणम् ॥
कुट्ट. ४०२

भारतपरिचयो यथा मम देशोपदेशे (४.५) –

४०. भगदत्तप्रभावाढ्या कर्णशल्योत्कटस्वना ।
सेनेव कुरुराजस्य कुट्टनी किं तु निष्कृपा ॥

रामायणपरिचयो यथा भट्टवाचस्पते.--

४१ जनस्थाने भ्रान्त कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्त रामत्व कुशलवसुता न त्वधिगता ॥

मोक्षोपायपरिचयो यथा मम मुक्तावल्याम्--

४२ निरासङ्गा प्रीतिर्विषयनियमोऽन्तर्न तु बहि
स्वभावे भावाना क्षयजुषि विमर्श प्रतिदिनम् ।
अथ सक्षेपेण क्षपिततमसामक्षयपदे
तपोदीक्षाक्षेपक्षपणनिरपेक्ष परिकर ॥

आत्मज्ञानपरिचितिर्यथा मम चित्रभारतनाम्नि नाटके--

४३ पृथुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम् ।
अन्वेष्टव्य प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम ॥

धातुवादपरिचयो यथा राजशेखरस्य--

४४ नखदलितहरिद्राग्रन्थिगौरे शरीरे
स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्यय पाण्डुभाव ।
बलवति सति यस्मिन् सार्धमावर्त्य हेम्ना
रजतमिव मृगाक्ष्या कल्पितायङ्गकानि ॥

रत्नपरीक्षापरिचयो भट्टभल्लटस्य--

४५ द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपक ।
बहुविधाभ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणि ॥

वैद्यकपरिचयो यथा मम पद्यकादम्बर्याम् –

४६ अङ्गं चन्दनपङ्कपङ्कजबिसच्छेदावलीनं मुहु-
स्तापः शाप इवैष शोषणपटुः कम्पः सखीकम्पनः।
श्वासाः संवृततारहाररुचयः संभिन्नचीनांशुकाः
जातः प्रागतिदाहवेदनमहारम्भः स तस्या ज्वरः ॥

ज्योतिःशास्त्रपरिचयो यथा विद्यानन्दस्य –

४७. यामालोकयता कलाः कलयता छायां समाचिन्वता
क्लेशः केवलमङ्गुलीर्गणयता मौहूर्तिकानामयम्।
धन्या सा रजनी तदेव सुदिनं पुण्यः स एव क्षणो
यत्राज्ञातचरः प्रियानयनयोः सीमानमेति प्रियः ॥

धनुर्वेदपरिचयो यथा मम कनकजानक्याम् –

४८ आर्यस्यास्त्रघनौघलाघववती सधानसंबन्धिनी
स्थाणुस्थानकसौष्ठवप्रणयिनी चित्रक्रियालंकृतिः।
निष्पन्देन मयातिविस्मयमयी सत्यस्थितप्रत्यया
संहारे खरदूषणत्रिशिरसामेषैव दृष्टा स्थितिः ॥

गजलक्षणपरिचयो यथा मम कनकजानक्याम् –

४९. कर्णाभ्यर्णविकीर्णचामरमरुद्विस्तीर्णनिःश्वासवाञ्
छन्नस्वच्छत्रविराजिराज्यविभवद्वेषी विलीनेक्षणः।
स्मृत्वा राघवकुञ्जरः प्रियतमामेकाकिनीं कानने
मन्यन्ता चिरमुक्तभोगकवलः क्लेशोष्मणा शुष्यति ॥

तुरगलक्षणपरिचयो यथा ममामृततरंगनाम्नि काव्ये –

५०. आवर्तशोभी पृथुगत्वराशिः फेनावदातः पवनोग्रवेगः
गम्भीरघोषोऽद्रिनिमर्दवेदादश्वाकृतिं कर्तुमिवोद्यतोऽब्धिः ॥

उच्चैःश्रवाः शक्रमुपाजगाम स विश्वसाम्राज्यजयप्रदोऽश्वः ।
जग्राह हेलाघनशङ्खशब्दनिवेदिताशेषशुभं तमिन्द्रः ॥

(युग्मम्)

पुरुषलक्षणपरिचयो यथा कालिदासस्य—

५२. व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः सालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥

रघु १-१३

द्यूतपरिचयो यथा चन्द्रकस्य—

५३. यत्रानेके क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन् द्वाविवाक्षौ
कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्राणिसारैः ॥

इन्द्रजालपरिचयो यथा श्रीहर्षस्य—

५४ एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं
दोर्भिर्दैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः ।
एषोऽप्यैरावणस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये
नृत्यन्त्यो व्योम्नि चैताश्चलचरणरणन्नूपुरा दिव्यनार्यः ॥

रत्ना. ४.११

प्रकीर्णे चित्रपरिचयो यथा भगवतो व्यासस्य—

५५. अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्ति विचक्षणाः ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥

देशपरिचयो यथा मम शशिवंशे—

५६ भोजैर्भञ्जनभीरुभिर्विलुलितं व्यामीलितं मालवैः
मद्रैर्विद्रुतमेव यातमसकृन् मार्गादितो मागधैः ।

वङ्गानामभिमन्युकङ्कणरवैर्व्रति पुरः सूचिते
मीनैः संकुचितं परस्परधृतैर्नीरन्ध्रमन्धैः स्थितम् ॥

वृक्षपरिचयो यथा मम कनकजानक्याम् –

५७. जम्बूबिम्बकदम्बनिम्बबकुलप्लक्षाक्षभल्लातक-
द्राक्षाकिंशुककर्णिकारकदलीजम्बीरकोदुम्बरैः ।
सा संतानकबिल्वतिल्वतिलकश्लेष्मातकारग्वध-
न्यग्रोधार्जुनशातनासनवनश्यामान् ददर्शाश्रमान् ॥

वनेचरपरिचयो यथा मम तत्रैव –

५८. वामस्कन्धनिषण्णशार्ङ्गकुटिलप्रान्तार्पिताधोमुख-
स्यन्दच्छोणितलम्बमानशशकान् पाणिस्खलच्चामरान् ।
ज्यान्तप्रोतकपोतपोतनिपतद्रक्ताक्ततूणीरकान्
सापश्यत् करिकुम्भभेदजनिताक्रन्दान् पुलिन्दान् पुरः ॥

औदार्यपरिचयो यथा मम चतुर्वर्गसंग्रहे (१.२६)–

५९. मान्य. कुलीनः कुलजात् कलावान् विद्वान् कलाज्ञाद् विदुषः सुशीलः
धनी सुशीलाद् धनिनोऽपि दाता दातुर्जिता कीर्तिरयाचकेन ॥

अचेतनचेतनाध्यारोपपरिचयो यथा मच्छिष्यमहाश्रीभट्टोदय-
सिंहस्य ललिताभिधाने महाकाव्ये –

६०. इह विषमदशोकास्तोकपुष्पोपकारै-
रयमतिनयरस्नः सवनगुस्निग्धभावः ।
त्रिभुवनजयमग्ज. प्राज्यमाप्राज्यभाजः
प्रथयति नृपमैत्री पुष्पनापस्य चैत्रः ॥

भक्तिपरिचयो यथास्यैव भक्तिभवनाम्नि महाकाव्ये –

६१ बाल्यादेव निरर्गलप्रणयिनी भक्तिर्भवानीपतौ
जन्माभ्यासविकासवासितमन सवाससदायिनी ।
प्राय प्राक्तनकर्मनिर्मितमहामोहप्ररोहापहा
भव्याना भवभीतिभञ्जनसखी सजायते सन्मति ॥

विवेकपरिचयो यथा मच्छिष्यराजपुत्रलक्ष्मणादित्यस्य –

६२ आशापाशविमुक्तियुक्तममल सतोषमान्य मन
सेवायासविवर्जित विहरण मायाविहीन वच ।
चण्डीशार्चनमात्मशुद्धिजननी गङ्गेव सत्सगति
सोऽय सतरणे पर परिकर ससारवारानिधे ॥

प्रशमपरिचयो यथा मम चतुर्वर्गसग्रहे (४ २३) –

६३ चित्त वातविकासिपासुसचिव रूप दिनान्तातप
भोग दुर्गतगेहवन्धचपल पुष्पस्मित यौवनम् ।
स्वप्न वन्धुसमागम तनुमपि प्रस्थानपुण्यप्रपा
नित्य चिन्तयता भवन्ति न सता भूयो भवग्रन्थय ॥

इत्युक्ता रुचिरोचिता परिचयप्राप्तिविभागैर्गिरा
दिङ्मात्रेण विचित्रवस्तुरचनामैत्रीपवित्रीकृता ।
यद्यस्त्यत्र नवोपदेशविषये लेशोऽप्युपादेयता
तत् सद्भिर्गुणकौतुकादवसर श्रोतु समाधीयताम् ॥२॥

कृत्वा निश्चलदैवपौरुषमयोपाय प्रसूत्यै गिरां
क्षेमेन्द्रेण यदर्जित शुभफल तेनास्तु काव्यार्थिनाम् ।

निर्विघ्नप्रतिभाप्रभावसुभगा वाणी प्रमाणीकृता
सद्भिर्वाग्भवमन्त्रपूतविततश्रोत्रामृतस्यन्दिनी ॥३॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृते कविकण्ठाभरणे परिचय-
प्राप्ति पञ्चम सधि ।

काश्मीरेषु पृथुप्रतापसवितु कीर्त्यंशुतारापते
प्रौढारातिवनानलस्य धनदस्येन्द्रस्य भूमण्डले ।
विश्वाकारवत पुन कलियुगे विष्णोरिवोत्साहिनो
राज्ये श्रीमदनन्तराजनृपते काव्योदयोऽय कृत ॥

इति कविकण्ठाभरण समाप्तम् ।

---

(३) सुवृत्ततिलकम् ।

प्रथमो विन्यास वृत्तावचय.

गणपतिगुरोर्वक्रश्चूडाशशाङ्ककलाङ्कुरः
स्फुटफणिफणारत्नच्छायाछटाछुरणारुणः ।
गिरिपतिसुतासंसक्तेर्ष्याविलासकचग्रह-
च्युतनखशिखालेखाकान्तस्तनोतु सुखानि वः ॥ १ ॥

स्वच्छन्दलघुरूपाय त्रिजगद्गुरवे नमः ।
स्पष्टवामनवृत्ताय मायावक्राय चक्रिणे ॥ २ ॥

नमश्छन्दोनिधानाय सुवृत्ताचारवेधसे ।
तपःसत्यनिवासाय व्यासायामिततेजसे ॥ ३ ॥

क्षेमेन्द्रेण सुशिष्याणां सरस्वत्याः प्रसाधनम् ।
सुवृत्ततिलकं वर्णरुचिरं क्रियते मुखे ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा छन्दांसि सौन्दर्यं विचार्यार्थप्रियः कृतः ।
प्रसिद्धकाव्यकर्मण्यवृत्तानामेव संग्रहः ॥ ५ ॥

दीर्घं संयोगपूर्वं च गुरुसंज्ञं प्रकीर्तिता ।
असंयोगग्रहं ह्रस्वं लघुसंज्ञं प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥

त्रिगुरु: प्राग्गुरुर्मध्यगुरुरन्तगुरुस्तथा ।
त्रिलघुः प्राग्लघुर्मध्यलघुरन्तलघुस्तथा ॥ ७ ॥

मभजा सनया रेफतकारौ चेति सज्ञिता ।
ज्ञेयो लघुर्लकारोऽत्र गकारश्च गुरुर्मत ॥ ८ ॥ (युग्मम्)

क्वचिद् विक्षिप्तसस्थानं क्वचिदेकपदस्थितं ।
सयोगस्थं क्वचिद् दत्तमुदाहरणमक्षरं ॥ ९ ॥

पूर्वाक्षरद्वयासक्तविरामेण षडक्षरा ।
तकारेण यकारेण तनुमध्याभिधीयते ॥ १० ॥

यथा मम –

१ तेन प्रविभक्ता काम वयसा सा ।
येन प्रविलास धत्ते तनुमध्या ॥

सप्ताक्षरसमायुक्त जसाभ्या गुरुणा तथा ।
अविराम विदुर्वृत्त कुमारललिताभिधम् ॥ ११ ॥

यथा मम –

२ जन स्मृतिदशाप्त गतानुगतिव किम् ।
न शोचति जनोऽय कुमारललित तत ॥

मकारयुगपर्यन्ते यत् सयुक्तगुरुद्वयम् ।
विद्युन्मालाभिध तद्धि वृत्तमष्टाक्षर विदु ॥ १२ ॥

यथा मम –

३ मौन ध्यान भूमौ शय्या गुर्वी तस्या नामावस्था ।
मेघोत्सङ्गे नृत्तासक्ता यस्मिन् काले विद्युन्माला ॥

लघोर्गुरोश्च विच्छित्या यथानन्तर्यसगति ।
वृत्तप्रमाणनिपुणै सा प्रमाणीति कीर्तिता ॥ १३ ॥

यथा मम –

४. लघु श्रुतं मदोद्धतं गुरुश्रमाय केवलम् ।
न यत् परोपकारकृद् वृथैव तत् प्रमाण्यपि ॥

पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

असंख्यो भेदसंसर्गादनुष्टुप्छन्दसां गणः ।
तत्र लक्ष्यानुसारेण श्रव्यतायाः प्रधानता ॥ १५ ॥

यथा भगवतो व्यासस्य –

५. ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥

म. भा द्रो. १८४.४६

नवाक्षरापि ननमैरक्षरैरुपलक्षिता ।
भुजगाग्रा शिशुभृता कथिता वृत्तकोविदैः ॥ १६ ॥

यथा मम –

६. न नमति चरणौ भक्त्या किमिति जडमतिर्लोक ।
भवभयशमनौ शंभोर्भुजगशिशुभृतावग्रे ॥

संयुक्तं भमसैरन्ते गुरुणा च दशाक्षरम् ।
वृत्तं रुक्मवती नाम कथितं वृत्तशालिभिः ॥ १७ ॥

यथा मम –

७. भग्नमसत्यं कायसहस्रैर्मोहमयी गुर्वी भवमाया ।
स्वप्नविलासा योगवियोगा रुक्मवती हा कस्य कृते श्रीः ॥

तकाराभ्यां जकारेण युक्तं गुरुयुगेण च ।
इन्द्रवज्राभिधं प्राहुर्वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥ १८ ॥

यथा मम –

८. तौ जन्मगूढौ चरणेन (?) यस्य
कष्टौ निविष्टौ हृदि कामकोपौ ।
त दु सहास्ता ज्वलदिन्द्रवज्र-
पातोपमा क्लेशदशा विशन्ति ॥

जतजैर्गुरुयुग्मेन ससवर्तैरुपलक्षितम् ।
वदन्त्युपेन्द्रवज्राख्य वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥ १९ ॥

यथा मम –

९ जितो जगत्येप भवभ्रमस्तै-
र्गुरूदित ये गिरिश स्मरन्ति ।
उपास्यमान कमलासनाद्यै-
रुपेन्द्रवज्रायुधवारिनाथै ॥

पदानन्तरविन्यासप्रयोगैर्बहुभिरेतयोः ।
वैचित्र्यजातिरुचिरा भवन्त्येवोपजातयः ॥ २० ॥

भकारत्रयसंयुक्तमन्ते गुरुयुगान्वितम् ।
कथितं दोधकं नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥ २१ ॥

यथा मम –

१०. भो भवविभ्रमभङ्गुरभोगा
गच्छत नास्त्यधुना मम मोहः ।
तिष्ठति चेतसि चन्द्रकलाभृद्
भक्तजनाभयदोऽत्र मृगाक्षी ॥

पूर्वाक्षरचतुष्कान्तविरतिर्मततान्विता ।
गुरुद्वितययुक्ता च शालिन्येकादशाक्षरा ॥ २२ ॥

यथा मम –

११. मत्ता गोष्ठीगर्भमूढप्रलापा
प्रौढा गाढालिङ्गिता यौवनेन ।
मध्वाताम्रस्वेदमीलत्कपोला
लोला लीलाशालिनी कस्य नेष्टा ॥

रनरैरन्वितं युक्तं लघुना गुरुणा तथा ।
ख्यातं रथोद्धता नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥ २३ ॥

यथा मम –

१२ रम्यनर्मकलभोगतर्जनी
भ्रूलतेव तरलारियोषिताम् ।
वैजयन्त्यभिमुखी रणे रणे
भाति ते नरपते रथोद्धता ॥

गुरुद्वययुतैरन्ते रनभैरुपलक्षितम् ।
गदितं स्वागता नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥ २४ ॥

यथा मम –

१३. रत्नभङ्गविमलैर्गुणतुङ्गै-
रर्थिनामभिमतार्पणसक्तैः ।
स्वागताभिमुखनम्रशिरस्कै-
र्जीव्यते जगति साधुभिरेव ॥

सकारैरन्वितं वृत्तं चतुर्भिर्युगपत्स्थितैः ।
उदितं तोटकं नाम वृत्तं द्वादशाक्षरम् ॥ २५ ॥

यथा मम –

१४　सरस स्मरसारतरो वयस
　　समय स्मृतिशेषदशापतित ।
　गलिताखिलरागरुचिर्विजने
　　परितोऽष्ट कपालकर सुमते ॥

सलक्षित जतजरैर्द्वविशाक्षरमक्षरै ।
छन्दोविचक्षणा वृत्त वंशस्थाख्य प्रचक्षते ॥ २६ ॥

यथा मम –

१५　जनस्य तीव्रातपजार्तिवारणा
　　जयन्ति सन्त सतत समुन्नता ।
　सितातपत्रप्रतिमा विभान्ति ये
　　विशालवंशस्थतया गुणोचिता ॥

अभिव्यक्त नभभरैरक्षरैर्द्वादशाक्षरम् ।
वदन्ति वृत्तजातिज्ञा वृत्त द्रुतविलम्बितम् ॥ २७ ॥

यथा मम –

१६　नभसि भर्गगलच्छविभिर्घनै–
　　र्द्रुतविलम्बितगै परिवारित ।
　सितकर कल्हस इवाभित–
　　स्तरति सवलितो यमुनोर्मिभि ॥

समन्वित मनजरैस्छिन्न पूर्वक्षिरैस्त्रिभि ।
त्रयोदशाक्षर नाम्ना कीर्तयन्ति प्रहर्षिणीम् ॥ २८ ॥

यथा मम –

१७　मानोज गुरुभिगुर्णैर्यश सिताना
　　निर्व्याजा निजभुजविक्रमप्रमाप्ता ।

सर्वाशाप्रणयिजनोपजीव्यमाना
　　भव्याना भवति परप्रहर्षिणी श्री ॥

अभिज्ञातं तभजजैरन्तासवतगुरुद्वयम् ।
चतुर्दशाक्षरं वृत्तं वसन्ततिलकं विदु· ॥ २९ ॥

यथा मम –

१८ तद्भाजि जन्मसचिवे भगवन्यनङ्गे
　　प्राप्ते लसत्कुसुममण्डलपाण्डुरेण ।
भृङ्गावलीकुटिलकुन्तलसन्निवेशा
　　याता वसन्ततिलकेन विभूषिता भू ॥

अष्टाक्षरविरामेण युक्त ननमयै सयैः ।
वदन्ति मालिनीनाम वृत्त पञ्चदशाक्षरम् ॥ ३० ॥

यथा मम –

१९ नननननमयवाणी मेखलाकृष्टिवाले
　　प्रविचलदिव शील नोत्सृजन्ती दुकूलम् ।
तृणलवचलनेऽपि स्वैरिणी शङ्कमाना
　　दिशि दिशि वृतदृष्टिर्मालिनी यस्य नेष्टा ॥

नजभैर्जजलैरन्तगुरुभिर्नर्कुटाभिधम् ।
वृत्तं घानष्टविच्छेद विदु सप्तदशाक्षरम् ॥ ३१ ॥

यथा मम –

२०. निजभुजजैविशालगुणविभ्रमवीतिमरै
　　प्रविदधता सुधांशुधवल भवता भुवनम् ।
ययय यय शृतेयमतिरागवती जनता
　　चरितमपूर्वमेव तव यस्य न नर्कुटकृत् ॥

जसजं. सयलैर्गेन युताष्टनवसहृतिः ।
दशसप्ताक्षरा पृथ्वी कथिता वृत्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥

यथा मम –

२१ जवात् स रजसा युत श्रमविसस्थुलाङ्ग पथा
व्रजन् सततसेवक पिशुनधाम वेश्म प्रभो ।
कदाचिदवलोकनं फलविवर्जितैर्मन्यते
जड करसर्गापितामिव मदेन पृथ्वीमिमाम् ॥

नसमं रसलैर्गेन युक्ता सप्तदशाक्षरा ।
विच्छिन्ना हरिणी षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिस्तथा ॥ ३३ ॥

यथा मम –

२२ न समरसना काले भोगाञ्चल घनयौवन
कुरुत सुकृत यावन्नेय तनु प्रविशीर्यते ।
किमपि कलना कालस्येय प्रधावति सत्वरा
तरुणहरिणी सनस्तेव प्लवप्रविसारिणी ॥

यमनै सभलैर्गेन युक्ता सप्तदशाक्षरा ।
षडेकादशविच्छेदवती शिखरिणी मता ॥ ३४ ॥

यथा मम –

२३ यथा मन्युर्लीन स च विभवभङ्ग स्मरपद-
स्तथा जाने जाता शमसमयरम्या परिणति ।
इदानी ससारव्यतिकरहरा तीव्रतपसे
विविक्ता युक्ता मे गिरिवरमही सा शिखरिणी ॥

चतु षट्सप्तविरति वृत्त सप्तदशाक्षरम् ।
मन्दाक्रान्ता मभनतैस्तगाभ्यां चाभिधीयते ॥ ३५ ॥

यथा मम –

२४. मध्ये भङ्गीवलनविततापाङ्गससङ्गभाज
स्मर्यन्ते ते यदि धृतिमुष पक्ष्मलाक्षीकटाक्षा ।
तत् किं मिथ्या नियमनिभृतं कानने धीयते धी-
र्मन्दाक्रान्ता दशति निशिता पन्नगी पाणिसक्ता ॥

मसजं. सततैर्गेन युक्तमेकोनविंशवत् ।
शार्दूलक्रीडितं प्राहुश्छिन्नं द्वादशसप्तभिः ॥ ३६ ॥

यथा मम –

२५ माद्यत्सज्जसमाततोग्रसुभटोद्भिन्नेभकुम्भस्थल-
श्लिष्यन्मौक्तिकदन्तुर सरभसोद्वेल्लद्यश.केशर ।
जृम्भारम्भभयकरव्यतिकरत्रस्तं समुद्वीक्षितः
शत्रूणा त्वदसि करोति समरे शार्दूलविक्रीडितम् ॥

युक्तं मरभनैर्यश्च त्रिभि सप्ताक्षरैस्त्रिभि ।
छेदैश्च स्रग्धरावृत्तमेकविंशाक्षरं विदुः ॥ ३७ ॥

यथा मम –

२६. सारारम्भानुभावप्रियपरिचयया स्वर्गरङ्गाङ्गनाना
लीलावर्णावतंसश्रियमतनुगुणश्लेषया सश्रयन्त्या ।
आभाति व्यक्तमुक्ताविचकिलवलीवृन्दकुन्देन्दुकान्त्या
त्वत्कीर्त्या भूषितेय भुवनपरिवृढ स्रग्धरेव त्रिलोकी ॥

इति सरलतरत्वात् सर्वकाव्योचितत्वात्
सुकविपरिचितत्वात् कीर्णकर्णामृतत्वात् ।
पदविषमभागाद्विरामोज्झितेय
प्रचुररुचिरवृत्तव्यक्तिरस्ता हिताय ॥ ३८ ॥

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापरनामश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते सुवृत्ततिलके
वृत्तावचयो नाम प्रथमो विन्यास ।

द्वितीयो विन्यासः गुणदोषदर्शनम्

कृते प्रसिद्धवृत्तानां लक्ष्यलक्षणसंग्रहे ।
अधुना क्रियते तेषां गुणदोषप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

न षट्सप्ताक्षरे वृत्ते विश्राम्यति सरस्वती ।
भृङ्गीव मल्लिकाबालकलिकाकोटिसंकटे ॥ २ ॥

समासैर्लघुवृत्तानामसमासैर्महीयसाम् ।
शोभा भवति भव्यानामुपयोगवशेन वा ॥ ३ ॥

अनुष्टुप्छन्दसा भेदे कैश्चित् सामान्यलक्षणम् ।
यदुक्तं पञ्चमं कुर्याल् लघु षष्ठं तथा गुरु ॥ ४ ॥

तत्राप्यनियमो दृष्टः प्रबन्धे महतामपि ।
तस्मादव्यभिचारेण श्रव्यतैव गरीयसी ॥ ५ ॥

यथा कालिदासस्य—

२७ तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥

रघु. १।१२

उपजातिविकल्पानां सिद्धो यद्यपि संकरः ।
तथापि प्रथमं कुर्यात् पूर्वपादाक्षरं लघु ॥६॥

यथा श्रीमदुत्पलराजस्य—

२८ हृताञ्जनश्यामरुचस्तवैते स्थूला किमित्यश्रुकणा पतन्ति ।
भृङ्गा इव व्यायतपङ्क्तयो ये तनीयसीं रोमलतां श्रयन्ति ॥

सूत्रस्येवात्र तीक्ष्णाग्रं श्लोकस्य लघुना मुखम्
कर्णं विशति निर्विघ्नं सरलत्वं च नोज्झति ॥७॥

गुर्वक्षरेण संरुद्धं ग्रन्थियुक्तमिवाग्रतः ।
करोति प्रथमं स्थूलं किंचित् कर्णकदर्थनाम् ॥८॥

यथा कालिदासस्य –

२९. अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥
कु १.१

त्र्यक्षरैस्त्र्यक्षरैरेव च्छेदैराभाति दोधकम् ।
अतोऽल्पैरधिकैर्वापि यतिं तालमिवोज्झति ॥९॥

यथा मम –

३०. सज्जनपूजनशीलनशोभा-
मर्जय वर्जय दुर्जनसङ्गम् ।
दुस्तरसंसृतिसागरवेगे
मज्जनकारणवारणमेतत् ॥

अतोऽल्पाधिकैर्यथा तुञ्जीरस्य –

३१. त्वन्मुखचन्द्रनिरीक्षणवर्त्या
यः सुतरामिह निर्मलनेत्रः ।
सर्वजनस्य पुरः स्थितमेतत्
सोऽन्तकवर्त्म न पश्यति चित्रम् ॥

शालिनी श्लथबन्धेव स्वभावेन विभाव्यते ।
उत्तेजयेत् तां यत्नेन मन्ददीपशिखामिव ॥१०॥

श्लथा यथा मम –

३२ प्लोषक्लेश प्रोषिताना दिशन्ती
मानम्लानिं मानिनीना दधाना ।
गाढ सक्ता सद्गुणग्लानिदाने
चन्द्रस्य श्रीर्दुर्जनस्येव जाता ॥

शान्ताक्षरसयोगै किंचित्कार्कश्यकारिभि ।
अन्ते विसर्जनीयैश्च शालिनी याति दीप्तताम् ॥११॥

यथा मम –

३३ लज्जामज्जल्लोलताराग्तकान्ता
स्तिर्यनिर्यद्दलकेतकीपत्रतीक्ष्णा ।
मग्नाश्चित्ते कस्य निर्यान्ति भूय
प्रेमोन्मीलत्पक्ष्मलाक्षीकटाक्षा ॥

श्लथस्वभावान्माधुर्यं शालिन्या परिवर्ज्यते ।
रुचि प्रयाति मन्दाग्ने क्षीरेणात्यन्तमन्दताम् ॥१२॥

विसर्गयुक्तं पादान्तैर्विराजति रथोद्धता ।
कलापरिचयैर्याता लटभेव प्रगल्भताम् ॥१३॥

यथा मम –

३४ अत्र चैत्रसमये निरन्तरा
प्रोषिताहृदयकीर्णपावका ।
यान्ति कामुकमनोविमोहना
व्याललोलमलयाचलानिला ॥

अविसर्गैस्तु पादान्तैनिष्प्रभेव रथोद्धता ।
अप्रार्थनाप्रणयिनी म्लानमानेव मानिनी ॥१४॥

यथा कलशकस्य –

३५. अन्जलौ जलमधीरलोचना
लोचनप्रतिशरीरशारितम् ।
आत्तमात्तमपि कान्तमुक्षितु
कातरा शफरशङ्किनी जहौ ॥

साकारार्धविसर्गान्तैः सर्वपादैः सविभ्रमा ।
स्वागता स्वागता भाति कविकर्मविलासिनी ॥१५॥

यथा मम –

३६. व्यावलन्ति तरला जलधाराः
पान्थसंगमधृतेः परिहाराः ।
प्रान्तरत्ननिभविद्युदुदारा
प्रावृषः पृथुपयोधरहाराः

न तु यथा ममैव –

३७, अम्बरेऽम्बुभरलम्बिपयोदे
मत्तबर्हिरुचिरेऽद्रिनितम्बे ।
पुष्पधामनि कदम्बकदम्बे
का गतिः पथिक कालविलम्बे ॥

द्रुततालल्यैरेव व्यक्तं स्फाक्षरैः पदैः ।
प्रनर्तयति यच् चित्तं तत् तोटकमभीप्सितम् ॥१६॥

यथा मम –

३८. मदघूर्णितलोचनपट्नरणं
घनरागमनङ्गपराभरणम् ।

कमलद्युति मुग्धवधूवदन
सुकृती पिबतीह सुधासदनम् ॥

असमस्तपदं पादसंधिविच्छेदसुन्दरम् ।
सर्वपादैर्विसर्गान्तैर्वंशस्थं यात्यनर्घताम् ॥१७॥

यथा भट्टबाणस्य –

३९ जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता
दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिन
स्तमश्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसवः ॥
काद प्र. २

विपरीत यथास्यैव –

४० नमामि भर्वोश्चरणाम्बुजद्वय
सशखरैर्मौखरिभि कृतार्चनम् ।
समस्तसामन्तकिरीटवेदिका-
विटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥
काद प्र ४

प्रारम्भे द्रुतविन्यास पर्यन्तेषु विलम्बितम् ।
विच्छित्त्या सर्वपादाना भाति द्रुतविलम्बितम् ॥१८॥

यथा मम –

४१ कमलपल्लववारिकणोपम
किमिव पासि सदा निधन धनम् ।
करभकर्णचलाञ्चलचञ्चल
स्थिरतराणि यशासि न जीवितम ॥

द्रुतहीन विलम्बित यथा मम –

४२ निपतता भ्रमता विनिमज्जता प्रविशता परिवारशतैरध ।
तनुभृता भव एव भवार्णवे भयमये भगवानवलम्बनम् ॥

आकारमन्थरैः प्रायः पादे पादेऽक्षरैस्त्रिभिः ।
शेषाक्षरैर्द्रुततरैः प्रहर्षाय प्रहर्षिणी ॥ १९ ॥

यथा श्रीहर्षदेवस्य –

४३. दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।
तद् भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥

रत्ना. २.८

विपरीतं यथा मम –

४४ संकोचव्यतिकरबद्धभीतिलोलैर्-
निर्यद्भिर्भ्रमरभरैः सरोरुहेभ्यः ।
आरब्धं क्षणमिव संध्यया जगत्या-
मुत्पत्त्यै घनतिमिरस्य बीजवापः ॥

वसन्ततिलकस्याग्रे साकारे प्रथमाक्षरे ।
ओजसा जायते कान्तिः सविकासविलासिनी ॥ २० ॥

यथा विद्याधिपत्यपरनाम्नो रत्नाकरस्य –

४५. कण्ठश्रियं कुवलयस्तवकाभिराम-
दामानुकारिविकटच्छविकालकूटाम् ।
बिभ्रत् सुखानि दिशतादुपहारपीत-
धूपोत्थधूममलिनामिव धूर्जटिर्वः ॥

आकारेऽपि कृते पूर्वं सन्धेऽल्पपदपेशले ।
वसन्ततिलकं धत्ते निर्गन्धि रमणीयताम् ॥ २१ ॥

यथा परिमलस्य –

४६ अच्छासु हंस इव बालमृणालिकासु
भृङ्गो नवास्विव मधुद्रुममञ्जरीषु ।

कोऽवन्तिभर्तुरपरो रसनिर्भरासु
पृथ्वीपति सुकविसूक्तिषु बद्धभाव ॥

विसर्गहीनपर्यन्ता मालिनी न विराजते ।
चमरी छिन्नपुच्छेव वल्लीवालूनपल्लवा ॥ २२ ॥

यथा भट्टवल्लटस्य –

४७ वरमिह रवितापै किं न शीर्णासि गुल्मे
किमु दवदहनैर्वा सर्वदाह न दग्धा ।
यदहृदयजनौघैर्वृन्तपर्णानभिज्ञै-
रितरकुसुममध्ये मालति प्रोम्भितासि ॥

सपूर्णा सा यथा कालिदासस्य –

४८ अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्ग
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्र
शतमखमुपतस्थ प्राञ्जलि पुष्पकेतु ॥
कु स २ ६४

द्वितीयार्धे समस्ताभ्या पादाभ्या मालिनी वरा ।
प्रथमार्धे समस्ताभ्या पादाभ्यामवरा मता ॥ २३ ॥

द्वितीयार्धे समस्तपादा यथा नन्दिनकस्य –

४९ करतरलितबन्ध कञ्चुक कुर्वतीना
प्रतिफलितमिदानी दैपमातास्रमर्चि ।
स्तनतटपरिणाहे भामिनीना भविष्य
न्नखपदलिपिलीलासूत्रपात करोति ॥

प्रथमार्धे समस्तपादा यथा राजशेखरस्य –

५० इह हि नववसन्ते मञ्जरीपुञ्जरेणु
च्छुरणधवलदेहा बद्धहेल सरन्ति ।
तरलमलिसमूहा हारिहुंकारकण्ठा
बहुलपरिमलालीसुन्दर सिन्दुवारम् ॥

वि भा १०३०

अङ्गोऽप्यलक्ष्य मालिन्या वीणायामिव विस्वरम् ।
श्रुत्वैवोद्वेगमायाति वाचा वक्तु न वेत्ति यम् ॥ २४ ॥

यथा भट्टेन्दुराजस्य –

५१ रहसि हृतदुकूला मीलिता तैलदीपे
त्वदुपगतसमृद्ध प्रेयसी श्रोत्रियस्य ।
विकिरति पटवासंहन्ति वर्णावतसं
शमयति मणिदीप पाणिफूत्कानिलेन ॥

गुरुलघ्वादिनियमादविभ्रष्टेऽपि लक्षणात् ।
दोषस्त्वदुपगेत्यत्र श्रोत्रग्राह्योऽस्ति विस्वर ॥ २५ ॥

प्रथम द्व्यक्षरैश्छेदैस्ततस्त्रिचतुराक्षरै ।
पञ्चाक्षरैश्च पर्यन्ते नर्कुट याति चारुताम् ॥ २६ ॥

यथा वीरदेवस्य –

५२ तव शतपत्रपत्रमृदुताम्रतलश्चरण
श्चलकलहंसनूपुरकलध्वनिना मुखर ।
महिषमहासुरस्य शिरसि प्रसभ निहित
सकलमहीधरेन्द्रगुरुता कथमम्ब गत ॥

विपरीत यथास्यैव –

५३ सशिखिशिखेव धूमनिचिताञ्जनशैलगुहा
सकपिशपन्नगेव यमुनोन्नतनीलशिला ।
महिषमहासुरोपहितभासुरशूलकरा
बहुलनिशेव भासि सतडिद्गुणमेघयुता ॥

असमास पदैर्भाति पृथ्वी पृथ्वी पृथक्स्थित ।
समासग्रन्थिभि सैव याति सकोचखर्वताम् ॥ २७ ॥

पृथक्पदा यथा साहिलस्य –

५४ कचग्रहमनुग्रह दशनखण्डन मण्डन
दृगञ्चनमवञ्चन मुखरसार्पण तर्पणम ।
नखार्दनमतर्दन दृढमपीडन पीडन
करोति रतिसगरे मकरकेतन कामिनाम ॥

समासवती यथा मम –

५६ कचग्रहसमुल्लसत्कमलकोपपीडाजड
द्विरेफकलकूजितानुकृतसीत्कृतालकृता ।
जयन्ति सुरतोत्सवव्यतिकरे कुरङ्गीदृशा
प्रमोदमदनिर्भरप्रणयचुम्बिनो विभ्रमा ॥

पृथ्वी साकारगम्भीरैरोज सर्जिभिरक्षरै ।
समासग्रन्थियुक्तापि याति प्रत्युत दीर्घताम् ॥ २८ ॥

यथा भट्टनारायणस्य –

५७ महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहु ।

रव श्रवणभैरव स्थगितरोदसीकन्दर
　　कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्व श्रुत ॥

वे म ३४

त्वरातरलविच्छेदैर्विभाति हरिणी पदे ।
मन्थरैर्ग्रन्थिबद्धेव याति नि स्पन्दसङ्गताम् ॥ २९ ॥

तरऽपदा यथा दीपकस्य –

५८ तनुधनहरक्रूरस्तेनोत्कटा विकटाटवी
　　तरति तरसा शौर्योत्सेकात स्वसार्थवशाज् जन ।
पुरवरवधूलीलावल्गत्कटाक्षवलाकुले
　　नगरनिकटे पन्था पान्थ स्फुट दुरतिक्रम ॥

मन्थरैर्यथा भट्टेन्दुराजस्य –

५९ गुणपरिचयस्तीर्थे वासस्थिरोभयपक्षता
　　वपुरतिदृढ वृत्त सम्यक् सखे तव किं पुन ।
सरति सुमते यस्त्वा पातु दृशा विनिमेषया
　　वडिश विषम तस्याक्षण करोषि सहामुभि ॥

त्रिषु पादेषु विश्रान्तविलासैर्ललिता पदै ।
अन्ते तरङ्गितगतिर्हरिणी हारिणीतराम् ॥ ३० ॥

यथास्यैव –

६० उपपरिसर गोदावर्या परित्यजताध्वगा
　　सरणिमपरो मार्गस्तावद भवद्भिरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोक कयापि हताशया
　　चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुक ॥

६

शिखरिण्याः समारोहात् सहजैवौजसः स्थितिः ।
सैव लुप्तविसर्गान्तैः प्रयात्यत्यन्तमुन्नतिम् ॥ ३१ ॥

यथा मुक्ताकणस्य –

६१ यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसनपरिपिङ्गाश्च ककुभ-
स्तथा मन्ये लग्नः पथिक तरुखण्डे स्मरदवः ॥

विपरीता यथा भट्टश्यामलस्य –

६२ धृतो गण्डाभोगे मधुप इव बद्धोऽञ्जविवरे
विलासिन्या मुक्तो बकुलतरुमापुष्पयति यः ।
विलासो नेत्राणां तरुणसहकारप्रियसखः
स गण्डूषः सीधोः कथमिव शिरः प्राप्स्यति मधोः ॥

शिखरिण्याः पदैश्छिन्नैः स्वरूपं परिहीयते ।
मुक्तालतायाः निःसूत्रमुक्तैर्मुक्ताफलैरिव ॥ ३२ ॥

यथा भट्टभवभूतेः –

६३ असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥
मा. मा. ९.५९

श्लोकेऽस्मिन् सचमत्कारसरसास्वादशालिनि ।
केवलं शिखरिण्येव स्वरूपमहारितम् ॥ ३३ ॥

मन्थराक्रान्तविस्रब्धैश्चतुर्भिः प्रथमाक्षरैः ।
मध्यषट्केऽतिचतुरे मन्दाक्रान्ता विराजते ॥ ३४ ॥

यथा कालिदासस्य –

६४. ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद् भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारासारैस्त्वमिव कमलान्यभ्यषिञ्चन् मुखानि ॥

मेघ १.५१

आदिमध्ये *तुल्या यथास्यैव* –

६५. कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥

मेघ. १

साकाराद्यक्षरैः पादपर्यन्तैः सविसर्गकैः ।
शार्दूलक्रीडितं धत्ते तेजोजीवितमूर्जितम् ॥ ३५ ॥

सेव्यन्ता व्योमयात्राश्रमजलजयिनः सैन्यसीमन्तिनीभि-
दत्यिूहव्यूहकेलीकलितकुहकुहारावकान्ता वनान्ता. ॥
बा रा. १.६३

विपरीत यथा चक्रस्य-

७४. सत्य पातालकुक्षिंभरि चिरविलसद्दिक्करि प्रीणिताभ्रं
थीगर्भश्वभ्रमभ्रंलिहलहरि हरिस्थानमप्येव किंचित् ।
कल्पान्ते व्याप्तविश्व परिरटति सरित्नाथ पाथस्त्वदीयं
किं त्वेतत् कुम्भयोने करकुहरदरीपूरमाचामतोऽभूत् ॥

आद्यन्ताकारविरहाद् बन्धदोषः स्फुटोऽपि यः ।
अविलुप्तविसर्गान्तैः स्रग्धरायां समोहते ॥ ४२ ॥

यथा मम-

७५. शौर्यश्रीकेशपाश करिदलनमिलन्मौक्तिकव्यक्तपुष्पः
क्षोणीरक्षाभुजंगः कुलशिखरिलुठत्कीर्तिनिर्मोकपट्टः ।
शत्रुव्रातप्रतापप्रलयजलधरस्फारधाराकराल.
प्रीत्यै लक्ष्मीकटाक्ष कुवलयविजयी यस्य पाणौ कृपाण ॥

एवमुद्देशलेशेन वृत्तानां दर्शितः क्रमः ।
अनयैव दिशा सर्वं ज्ञेयं तज्ज्ञैर्यथोचितम् ॥ ४३ ॥

मन्दाक्रान्ता भवेन् मध्ये शालिनी पूरिताक्षरा ।
उपेन्द्रवज्रं वंशस्थं पर्यन्तैकाक्षराधिकम् ॥ ४४ ॥

इत्यादि दर्शितं नेह स्वतःसिद्धो ह्ययं क्रम. ।
न वेत्ति तदवृत्तज्ञस्तज्ज्ञस्य क्वोपयुज्यते ॥ ४५ ॥

इति परिचितनानारूपवाणीगुणानां
विदितविविधदोषोद्देशलेशान्तराणाम् ।

इदमतिशयसूक्ष्मंवृत्तचर्चाविचारं-
रभिहितमभिगम्य योगितुल्याशयानाम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीप्रकाशे द्रात्मजव्यासदासापरनामश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते सुवृत्ततिलके
गुणदोषवर्णन नाम द्वितीयो विन्यास ।

तृतीयो विन्यास वृत्तविनियोग

प्रबन्ध सुतरा भाति यथास्थान विवेचक (निवेशितै) ।
निर्दोषैर्गुणसयुक्तै सुवृत्तैर्मौक्तिकैरिव ॥ १ ॥

शास्त्र काव्य शास्त्रकाव्य काव्यशास्त्र च भेदत ।
चतुष्प्रकार प्रसर सता सारस्वतो मत ॥ २ ॥

शास्त्र काव्यविद प्राहु सर्वकाव्याङ्गलक्षणम् ।
काव्य विशिष्टशब्दार्थसाहित्यसदलकृति ॥ ३ ॥

शास्त्रकाव्य चतुर्वर्गप्राय सर्वोपदेशकृत् ।
भट्टिभौमककाव्यादि काव्यशास्त्र प्रचक्षते ॥ ४ ॥

तत्र केवलशास्त्रेऽपि केचित् काव्य प्रयुञ्जते ।
तिक्तौषधरसोद्वेगे गुडलेशमिवोपरि ॥ ५ ॥

यथा वैद्यके वाग्भटस्य –

७६ मधु मुखमिव सापन्द प्रियाया वन्गसना परिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनाहरा च शय्या विगन्धिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥

शास्त्र कुर्यात् प्रयत्नेन प्रसन्नार्थमनुष्टुभा ।
येन सर्वोपकाराय याति सुस्पष्टसेतुताम ॥ ६ ॥

नातश्छिन्नतरं निशाकरकलालावण्यदुग्धोदधे
भूमेयंद् भवता विरिञ्चिनगरी कीर्तिप्लवैः प्लाव्यते ॥

विसर्जनीयस्योत्वेन पदैर्निम्नोन्नतैरिव ।
शार्दूलक्रीडितं याति पाठे सायासतामिव ॥ ३६ ॥

यथा मुक्ताकणस्य –

६८. लीलाचामरडम्बरो रतिपतेर्बालाम्बुदश्रेणयो
रागोद्दण्डशिखण्डिनो मुखविधूद्भूतास्तमोविभ्रमा ।
सौगन्ध्योद्धतधावदाकुलवलन्मत्तालिमालाकुलो
धम्मिल्लो हरिणीदृशो विजयते स्रस्तो रतिव्यत्यये ॥

विच्छिन्नपादं पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् ।
शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽधमम् ॥ ३७ ॥

पूर्वार्धे यथा भट्टभवभूते –

६९ अज्ञानाद् यदि वाधिपत्यरभसादस्मत्परोक्षं हृता
सीतेयं प्रविमुच्यतां शठ मरुत्पुत्रस्य हस्तेऽधुना ।
नो चेल् लक्ष्मणमुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-
च्छत्रच्छन्नदिगन्तमन्तकपुरं पुत्रैर्वृतो यास्यसि ॥

विपरीतं यथा रिस्सो –

७०. स्नातुं वाञ्छसि किं मुधैव धवलक्षीरोदफेनच्छटा-
छायाहारिणि वारिणि द्युसरितो डिण्डीरविस्तारिणि ।
आस्ते ते कलिकालकल्मषमषीप्रक्षालनैकक्षमा
कीर्तिः संनिहितैव सप्तभुवनस्वच्छन्दमन्दाकिनी ॥

आद्यन्तयोर्गुणोत्कर्षकान्त्या सर्वातिशायिनोः ।
शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ॥ ३८ ॥

यथा कालिदासस्य –

७१. गाहन्ता महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥
शा २१

आद्यन्ताकारविरहात् पर्यन्ते चाविसर्गतः ।
शार्दूलक्रीडितं स्वस्य रूपं नैवोपलभ्यते ॥ ३९ ॥

यथा श्रीयशोवर्मणः –

७२. यत् बन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

सुकुमाररसस्यात्र रक्षार्थं वृत्तमुद्धतम् ।
वाक्पाकेनेव गलितं कविना नीतमल्पताम् ॥ ४० ॥

आकारगुरुयुक्तादिपर्यन्तान्तविसर्गिणी ।
असंयुतविरामा च स्रग्धरा राजतेतराम् ॥ ४१ ॥

यथा राजशेखरस्य –

७३. ताम्बूलीनद्धमुग्धक्रमुकतरुलताप्रस्तरे सानुगामि-
पायं पायं कलायीकृतवदलितं नारिकेलीफलाम्भः ।

काव्ये रसानुसारेण वर्णनानुगुणेन च ।
कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोग विभागवित् ॥ ७ ॥

शास्त्रकाव्येऽतिदीर्घाणा वृत्तानां न प्रयोजनम् ।
काव्यशास्त्रेऽपि वृत्तानि रसायत्तानि काव्यवित् ॥ ८ ॥

पुराणप्रतिबिम्बेषु प्रसन्नोपायवर्त्मसु ।
उपदेशप्रधानेषु कुर्यात् सर्वेष्वनुष्टुभम् ॥ ९ ॥

नानावृत्तविशेषास्तु कवेः शस्तस्य शासनात् ।
यान्ति प्रभोरिवात्यन्तमयोग्या अपि योग्यताम् ॥ १० ॥

उग्रगोग्रहसंग्रामे तत्कालसदृशोपमाः ।
दृष्टास्त एव वैराटेस्त एवाश्वाः किरीटिन ॥ ११ ॥

तथाप्यवस्थासदृशैः साधुशब्दपदस्थिताः ।
सुवृत्तैरेव शोभन्ते प्रबन्धा सज्जना इव ॥ १२ ॥

वृत्तरत्नावली कामादस्थाने विनिवेशिता ।
कथयत्यज्ञतामेव मेखलेव गले कृता ॥ १३ ॥

नहि नाम नवोन्मेषिकुचायाश्चारुचक्षुषः ।
चिरत्यक्तस्मराचारे जराजीर्णकचे रुचिः ॥ १४ ॥

तस्मादत्र यथास्थाने विनियोगाय संगतिः ।
उदाहरणदिङ्मात्रैर्दर्शिताभिमता सताम् ॥ १५ ॥

आरम्भे सर्गबन्धस्य कथाविस्तरसंग्रहे ।
शमोपदेशवृत्तान्ते सन्त· शंसन्त्यनुष्टुभम् ॥ १६ ॥

आरम्भे यथा भर्तृमेण्ठस्य–

७७ आसीद्दैत्यो हयग्रीव सुहृद्वेश्मसु यस्य ता ।
प्रथयन्ति बल बाह्वो सितच्छत्रस्मिताः श्रियः

कथाप्रसङ्गे यथाभिनन्दस्य –

७८ तस्या निजभुजोद्योगविजितारातिमण्डल ।
आखण्डल इव श्रीमान् राजा शूद्रक इत्यभूत् ॥

शमोपदेशे यथा मम–

७९ पृथुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम् ।
अन्वेष्टव्य प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम् ॥

शृङ्गारालम्बनोदारनायिकारूपवर्णनम् ।
वसन्तादि तदङ्ग च सच्छायमुपजातिभि ॥ १७ ॥

रूपवर्णन यथा कालिदासस्य–

८० मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
वलित्रय चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥

कु स १ ३९

वसन्तवर्णन यथास्यैव–

८१. बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्
बभु पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागताना
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

कु म ३ २९

रथोद्धता विभावेषु भव्या चन्द्रोदयादिषु ।
षाड्गुण्यप्रगुणा नीतिर्वशस्थेन विराजते ॥१८॥

चन्द्रोदये यथास्यैव –

८२ अङ्गुलीभिरिव केशसचय
सनियम्य तिमिर मरीचिभि ।

कुड्मलीकृतसरोजलोचनं
चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

नीतिर्यथा भारवे –

८३ श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥

कि १ १

वसन्ततिलकं भाति संकरे वीररौद्रयोः ।
कुर्यात् सर्गस्य पर्यन्ते मालिनीं द्रुततालवत् ॥१९

वीररौद्रयोर्यथा रत्नाकरस्य –

८४ जृम्भाविकासितमुखं नखदर्पणान्त-
राविष्कृतप्रतिमुखं गुरुरोषगर्भम् ।
रूपं पुनातु जनितारिचमूविमर्श-
मुद्वृत्तदैत्यवधनिर्वहणं हरेर्वः ॥

सर्गान्ते यथा कालिदासस्य –

८५ अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥

कु म १ ६०

उपपन्नपरिच्छेदकाले शिखरिणी मता ।
औदार्यरुचिरौचित्यविचारे हरिणी वरा ॥ २० ॥

उपपन्नपरिच्छेदे यथा भर्तृहरेः -

८६. भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियामत्र गुरवो
विचित्रालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।
तथाप्येव ब्रूमो न हि परहितात् पुण्यमपरं
न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥
सु स २८७

औदार्येऽप्यस्यैव -

८७. विपुलहृदयैरन्यैः कैश्चिज् जगज् जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥
सु स. १६२

साक्षेपक्रोधधिक्कारे परं पृथ्वी भरक्षमा ।
प्रावृट्प्रवासव्यसने मन्दाक्रान्ता विराजते ॥ २१ ॥

साक्षेपे यथा यशोवर्मणः -

८८. स यस्य दशकन्धरं कृतवतोऽपि कक्षान्तरे
गतः स्फुटमवन्ध्यतामधिपयोधि साध्यो विधिः ।
तदात्मज इहाङ्गदः प्रहित एष सौमित्रिणा
क्व स क्व स दशाननो ननु निवेद्यतां राक्षसाः ॥

प्रावृट्प्रवासे यथा कालिदासस्य -

८९. तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानु
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥
मेघ २

शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ।
सावेगपवनादीनां वर्णने स्रग्धरा मता ॥२२॥

शौर्यस्तवे यथा **श्रीचक्रस्य** –

९० नेतुं नौभिरिभा न यान्ति दृतिभिस्तार्याः कियन्तो हया-
स्तज्जानुद्वयसेन देव पयसा सैन्यं समुत्तार्यताम् ।
नो चेद् भङ्गभयद्रुताखिलवनितानेत्रप्रणालीलुठद्-
वाष्पाम्भःप्लवपूरितोभयतटी द्राग् वर्त्स्यतीरावती ॥

सावेगपवने यथा मम **पवनपञ्चाशिकायाम्** –

९१ प्रेङ्खच्छङ्खाभिघातस्फुटदखिलचलच्छुक्तिनिर्मुक्तमुक्ता-
मुक्तव्यक्ताट्टहासाः स्मरनृपसकलद्वीपसंचारचाराः ।
सर्पत्कर्पूरपूरप्रवणकरचिता दिग्वधूकर्णपूरा
धावन्त्याध्मातविश्वा रतविधुतवधूबन्धवो गन्धवाहाः ॥

दोधकतोटकनर्कुटयुक्तं मुक्तकमेव विराजति सूक्तम् ।
निर्विषयस्तु रसादिषु तेषां निर्नियमश्च सदा विनियोगः ॥२३॥

शेषाणामप्यनुक्तानां वृत्तानां विषयं विना ।
वैचित्र्यमात्रपात्राणां विनियोगो न दर्शितः ॥२४॥

इत्येष वश्यवचसां सर्ववृत्तप्रसङ्गिनाम् ।
उक्तो विभागः सद्वृत्तविनिवेशे विशेषवान् ॥२५॥

एकस्मिन्नेव यैर्वृत्ते कृतो द्वित्रेषु वा श्रमः ।
न नाम विनियोगार्हास्ते दरिद्रा इवोत्सवे ॥२६॥

वृत्ते यस्य भवेद् यस्मिन्नभ्यासेन प्रगल्भता ।
स तेनैव विशेषेण स्वसदर्भं प्रदर्शयेत ॥ २७ ॥

एकवृत्तादर प्राय पूर्वेषामपि दृश्यते।
तत्रैवातिचमत्कारादन्यत्रारब्धपूरणात् ॥ २८ ॥

अनुष्टुप् सततासक्ता साभिनन्दस्य नन्दिनी ।
विद्याधरस्य वदने गुलिकेव प्रभावभू ॥ २९ ॥

स्पृहणीयत्वचरित पाणिनेरुपजातिभि ।
चमत्कारैकसाराभिरुद्यानस्येव जातिभि ॥ ३० ॥

वृत्तच्छत्रस्य सा कापि वशस्थस्य विचित्रता।
प्रतिभा भारवेर्येन सच्छायेनाधिकीकृता ॥ ३१ ॥

वसन्ततिलकारूढा वाग्वल्ली गाढसङ्गिनी ।
रत्नाकरस्योत्कलिका चकास्त्याननकानने । ३२ ॥

भवभूते शिखरिणी निरर्गलतरङ्गिणी ।
रुचिरा घनसदर्भे या मयूरीव नृत्यति ॥ ३३ ॥

सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रन्ता प्रवल्गति ।
सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगाङ्गना ॥ ३४ ॥

शार्दूलक्रीडितैरेव प्रख्यातो राजशेखर ।
शिखरीव पर वक्रै सोल्लेखैरुच्चशेखर ॥ ३५ ॥

इत्येव पूर्वकवय सर्ववृत्तकरा अपि ।
अस्मिन हार इवैकस्मिन प्रायणाभ्यधिकादरा ॥ ३६ ॥

सुवर्णाहप्रबन्धेषु यथास्थाननिवेशिनाम् ।
रत्नानामिव वृत्तानां भवत्यभ्यधिका रुचि ॥ ३७ ॥

तस्माद् यथायं विनियोगमार्गः प्रदर्शितो वृत्तनिवेशनेषु ।
तथैव कार्यः कविभिः कृतज्ञैरवश्यवाचा नियमस्तु नायम् ॥ ३८ ॥

इत्यारुरुक्षो: प्रथमोपयुक्तं प्रवृत्तवाचश्च विवेककारि ।
महाकवेरप्यतिसूक्ष्मतत्त्वविचारहर्षप्रदमेतदुक्तम् ॥ ३९ ॥

इत्यौचित्यप्रचुररचनाविश्रुतश्रव्यवृत्त-
व्यक्तिः शक्तिप्रसृतवचसां दर्शिता संग्रहेण ।

क्षेमेन्द्रेण प्रणयिविपदा हर्तुराश्चर्यकर्तु-
र्भूभृद्भर्तुर्भुवनजयिनोऽनन्तराजस्य राज्ये ॥ ४० ॥

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापरनामश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते सुवृत्ततिलके वृत्तविनियोगो नाम तृतीयो विन्यासः

इति सुवृत्ततिलकम् ।

३. नीतयः

चतुर्वर्गसंग्रहः

प्रथमः परिच्छेदः धर्मप्रशंसा

सत्यस्कन्धस्तरुणकरुणापूतपीयूषसिक्त
 क्षान्तिच्छाय शुभमतिलतालङ्कृत शीलमूल ।
भूयात् सत्त्वप्रसवविलसत्पल्लव पुण्यभाजा
 धर्म प्रोद्यत्कुशलकुसुम श्रीफलो मङ्गलाय ॥ १ ॥

उपदेशाय शिष्याणा मनोदाय मनीषिणाम् ।
क्षेमेन्द्रेण निजश्लोकै नियते वर्गसग्रह ॥ २ ॥

धर्म शर्म परत्र चेह च नृणा धर्मोऽन्धकारे रवि
 सर्वापत्प्रशमक्षम सुमनसा धर्माभिधानो निधि ।
धर्मो बन्धुरबान्धवे पृथुपथे धर्म सुहृन् निश्चल
 ससारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्त्येव धर्मात् पर ॥ ३ ॥

कर्णे धर्मकथा मुखे परिचित धर्माभिराम वच–
 श्चित्ते धर्ममनोरथ प्रणयिनी सर्वत्र धर्मस्थिति ।
काये धर्ममयी क्रिया परिकर सोऽत्र शुभप्राप्तये
 कल्पापायपदेऽप्युपप्लववलवैरस्पृष्टवेलाफल ॥ ४ ॥

निन्द्य जन्म भ्रमोहस्थिरतरतमगा यन् मनुष्यत्वहीन
 बुद्धया हीनो मनुष्य शुभफलविकलस्तुल्यचेष्ट पशूनाम् ।

बुद्धि पाण्डित्यहीना भ्रमति सदसतोस्तत्त्वचर्चाविचारे
पाण्डित्य धर्महीन शुकसदृशगिरा निष्फलक्लेशमेव ।। ५ ।।

पाण्डित्य यन् मदान्धाना परोत्कर्षविनाशनम् ।
मात्सर्यपांसुपूरेण मातङ्गस्नानमेव तत् ।। ६ ।।

तत् प्राज्ञत्व हरति विमल येन शील न वाम–
तद् धीरत्व प्रशमवशता यान्ति येनेन्द्रियाणि ।
तद् वैदग्ध्य भुवनजयिनी वञ्च्यते येन माया
तत् पाण्डित्य भवपरिभव शान्तिमायाति येन ।। ७ ।।

अन्ध स एव श्रुतवर्जितो य शठ स एवार्थिनिरर्थको य ।
मृत स एवास्ति यशो न यस्य धर्मे न धीर्यस्य स एव शोच्य ।। ८ ।।

हित न किंचिद विहित परस्य दत्त न वित्त न च सत्यमुक्तम् ।
यस्मिन् दिने निष्फलता प्रयातमायु स काल परिदेवनस्य ।। ९ ।।

न दानतुल्य धनमन्यदस्ति न सत्यतुल्य व्रतमन्यदस्ति ।
न शीलतुल्य शुभमन्यदस्ति न क्षान्तितुल्य हितमन्यदस्ति ।। १० ।।

सत्य वाचि दृशि प्रसादमयता सर्वाशयाश्वासिनी
पाणौ दानविमुक्तिरात्मजननक्लेशान्तचिन्ता मतौ ।
ससक्ता हृदये दयैव दयिता काय परार्थोद्यमो
यस्यैक पुरुष स जीवति भवे श्वाम्यन्त्यजीवा परे ।। ११ ।।

परप्राणत्राणप्रणिहितधिया धर्मजननी
दयैवैका लोके सकलजनताजीवितसुधा ।
असामान्य पुण्य मुनिभिरुदित ज्ञाननयनै–
रहिंसा ससारे स्वपरकुशलश्लाघ्यसरणि ।। १२ ।।

प्राणाना परिरक्षणाय सतत सर्वा क्रिया प्राणिना
प्राणेभ्योऽप्यधिक समस्तजगता नास्त्येव किंचित् प्रियम् ।

पुण्य तस्य न शक्यते गणयितु य पूर्णकारुण्यवान्
    प्राणानामभय ददाति सुकृती तेषामहिंसाव्रत ॥ १३ ॥

स एव सत्त्वाभरणप्रभावभूर्भुव प्रकामाभरण नरोत्तम ।
मुखाम्बुजे यस्य वसत्यनत्यया सदैव सत्याभरणा सरस्वती ॥ १४ ॥

खिन्न कोपनिपण्णमर्थिविफल शल्यायते यत्पर
    वित्त क्लेशनिमित्तमेव मलिन यातु स्वय तत् क्षयम् ।
यत् कारुण्यपरोपकारविकल भूभारभूत वपु
    स्वार्थासक्तमनर्थसार्थसदन मा मास्तु तत् कस्यचित् ॥१५॥

वन्द्य स पुसा त्रिदशाभिवन्द्य कारुण्यपुण्योपचयक्रियाभि ।
ससारसारत्वमुपैति यस्य परोपकाराभरण शरीरम् ॥ १६ ॥

परद्रविणनि स्पृह परकलत्रनिष्कौतुक
    परप्रणयवत्सल परनिकारवद्धक्षम ।
परस्तुतिविशारद परगुणापवादोज्झित
    परार्तिहरणोद्यतो भवति भूरिपुण्यैर्नर ॥ १७ ॥

पद्मनामिव सा सता सगुणता या सश्रयार्हा श्रिय
    सा श्रीर्भद्रगजेन्द्रमूर्तिरिव या दानेन विभ्राजते ।
तद् दान नवचन्द्रवद् यदनिश मानेन सपूर्यते
    मानोऽसौ तृणवन् न य परिचयस्थान शनै शुष्यति ॥ १८ ॥

क्षान्ति चिन्तयता तम शमयता तत्त्वश्रुतिं शृण्वता
संसारे न परोपकारसदृशं पश्यामि पुण्यं सताम् ॥ २० ॥

तीर्थानि दीर्घाध्वपरिश्रमाणि बहुव्ययानि क्रतुडम्बराणि ।
तपांसि मुक्त्वा तनुशोषणानि हिंसाविरामे रमतां मतिर्वः ॥ २१ ॥

यज्वा विप्रः शुचिरनुचरः संयतात्मा तपस्वी
मन्त्री विद्वानवनिवनिताभूषणं भूमिपालः ।
धर्मोद्याने सुकृतसलिलासारसंसिच्यमाने
पूर्णः सोऽयं कृतयुगतरोर्भाविनो बीजवापः ॥ २२ ॥

दम्भेन शीलव्रतमस्पृहत्वं विरक्तता श्रोत्रियता मृदुत्वम् ।
एतानि मूलानि निगूढगूढकौटिल्यलीनानि कलिद्रुमस्य ॥ २३ ॥

यावन्ति दानानि वदन्ति सन्तस्तपांसि तीर्थानि च यानि सन्ति ।
तत् पुण्यमेकत्र विभाति सर्वं महार्हमेकत्र च निःस्पृहत्वम् ॥ २४ ॥

सतामदैन्यं वदनस्य शोभा निर्लोभतान्तर्वचसामयाच्ञा ।
कायस्य सत्सेव्यमसेवकत्वं पाणेरनुत्तानतलत्वमेव ॥ २५ ॥

मान्यः कुलीनः कुलजात् कलावान् विद्वान्कलाज्ञाद् विदुषः सुशीलः ।
धनी सुशीलाद् धनिनोऽपि दाता दातुर्जिता कीर्तिरयाचकेन ॥ २६ ॥

तप्तैस्तीव्रव्रतैः किं विकसति करुणास्यन्दिनी यद्यहिंसा
किं दूरैस्तीर्थसारैर्यदि शमविमलं मानसं सत्यपूतम् ।
यत्नादन्योपकारे प्रसरति यदि धीर्दानपुण्यैः किमन्यैः
किं मोक्षोपाययोगैर्यदि शुचिमनसामच्युते भक्तिरस्ति ॥२७॥

इति धर्मप्रशंसा नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीय परिच्छेद अर्थप्रशंसा ।

प्रधानधाम्ना निधये धनाय नमोऽस्तु तस्मै गुणिनोऽपि यत्नात् ।
यदाशया निर्गुणभूपतीनामग्रे गुणान् पण्यदशां नयन्ति ॥ १ ॥

दानादिधर्मं क्रियते धनेन धनेन धन्या धनमाप्नुवन्ति ।
धनैर्विना कामकथापि नास्ति त्रिवर्गमूलं धनमेव नान्यत् ॥ २ ॥

यत् क्लीवैर्भटकुक्कुटोत्कटरणक्रीडा समादिश्यते
यन् मूर्खे मुखलीलया कविगुरुकालापश्चिर चर्व्यते ।
नीचैरुच्चतरश्च सेवकहय स्वाम्येन यद् वाह्यते
तद् वित्तस्य विलासनृत्तवमलेन्द्ववृत्तवृत्तायितम् ॥ ३ ॥

पूजा धनेनैव न सत्कुलेन कीर्तिर्धनेनैव न विक्रमेण ।
रूपं धनेनैव न यौवनेन श्रिया धनेनैव न जीवितेन ॥ ४ ॥

वृद्धा प्रसिद्धा विबुधा विदग्धा शूरा श्रुतिज्ञा ववय कुलीना ।
विलोकयन्त सधनस्य वक्त्र जयेति जीवेति सदा वदन्ति ॥ ५ ॥

श्रद्धया युत निश्चलपक्ष्मनेत्र मौनान्वित देवमिवाकुलीनम् ।
दीन कुलीन प्रणमन् कुलीन कृताञ्जलि स्तौति धनाभिकाम ॥ ६ ॥

तस्मादलब्धद्रविणस्य लाभे लब्धस्य रक्षानियमे यतेन ।
संरक्षमाणस्य सदा विवृद्धौ वृद्धस्य न स्थानविभागसर्गे ॥७॥ (युग्मम्)

धर्माधानोऽदानिशुचियम (?) प्रेयसीमित्रबन्धु-
स्थानोत्साहोपायदिजयप्राणविद्याकलाप्तौ ।
इलाघ्ये देहप्रनमसमये निर्विवादे विभाग
वित्तत्यागे न भवति सता ग्रन्थिरन्यानुबन्ध ॥ ८ ॥

गोष्ठी विद्वद्भिरर्थरसचर्या वेश्यारति साधुविनयगन्ध ।
स्पर्धा गुर्वेर्निजवृत्तिलज्जा प्रधानमेनन् निधयं धनानाम् ॥ ९ ॥

जाया शीलविवर्जिता व्ययवती मायानिकायः सुहृद्
दुष्पूरो गुरुरर्थभोगनिचयैर्बन्धुर्दरिद्रः शठः ।
दासश्चौर्यपरोऽलसश्च कुपदे पुत्रः खलैः पातितः
सोऽयं क्लेशशताप्तसंचयनिधेः प्रत्यक्षलक्ष्यः क्षयः ॥ १० ॥

दाक्ष्यं वित्तस्य मूलं सुनयपरिचयः सपदुद्यानसेकः
प्रागल्भ्यं रत्नवर्षि व्यसनवनसमुन्मूलनं संयतत्वम् ।
श्रीरक्षा मन्त्रगुप्तिर्विपदुपशमनं वर्जनं दुर्जनाना-
मालस्यं मानवानां धनवननलिनासह्यभारस्तुषारः ॥ ११ ॥

हिमासहत्वं रवितापभीतिः कथामतिर्मार्गजनप्रतीक्षा ।
लज्जाभिमानः क्षणसंमुखत्वं नक्षत्रचर्चा च धनस्य विघ्नाः ॥ १२ ॥

वेपः परिक्लेशविशेषचिन्ता परोपरोधः स्ववशावलेपः ।
नदीफलानामिव शीघ्रगानां हानिर्धनानां ग्रहणे विलम्बः ॥ १३ ॥

गुरुगणकैरबुधानां क्षयचतुरैश्चौरभूपकैर्वणिजाम् ।
कायस्थगायनगणैर्भूमिभुजां भुज्यते लक्ष्मीः ॥ १४ ॥

दारिद्र्येण कुलं मदेन कुशलं द्वेषेण विद्याफलं
शीलं दुर्जनसंगमेन मलिनाचारेण शुक्लं यशः ।
आलस्येन धनं प्रयाति निधनं लौल्येन मानोन्नति-
र्याच्ञादैन्यपरिग्रहेण च गुणग्रामः समग्रो नृणाम् ॥ १५ ॥

मौग्ध्यान् मृगार्थी रघुनन्दनोऽपि बाणः प्रमादाद् बलिराजवेन ।
नलः कुसङ्गेन ययातिजश्च क्लेशासहत्वाद् व्यसनान्यवापुः ॥ १६ ॥

मौग्ध्यं प्रमादोऽविश्वासः कुसङ्गः क्लेशभीरुता ।
पञ्च सकोचदा दोषाः पद्मिन्या इव संपदः ॥ १७ ॥

कुभूपकूपान्तरलम्बनाप्तवित्तानि रन्ध्रैर्घटसंनिभानाम्
असंवृतैरिन्द्रियनामधेयैः पुंसां पयांसीव परिस्रवन्ति ॥ १८ ॥

सास्वादे नवसौरभे मधुलिहा पद्मोदरे बन्धन
　　दीपे रूपरता प्रयान्ति सततापातात् पतङ्गा क्षयम्।
गीतेनैव मृगा पतन्ति करिणीस्पर्शेन नीता गजा-
　　स्तस्मादिन्द्रियसक्तिरेव सहसा पुसा विपद्दूतिका॥ १९॥

कुल कुवृत्त्या कलुषीकृत तै कृतो गुणौघस्तृणतुल्यमूल्य ।
मानस्य मूले निहित कुठार प्राप्त न वित्त परिरक्षित यै । २०॥

जात सत्कुलज स नीचविनयी सेवावमानैरध-
　　स्तस्योग्र पतित स्वमानयशसोर्द्रोहेण शापानल ।
तेनास्वस्तिमता स्वहस्तनिहित याच्ञाविष भक्षित
　　वित्त येन न रक्षित रिपुमुख तेन स्थित वीक्षितुम्॥२१॥

धावन् सेवितुमेति माधुरधम वन्ध्यस्ततो यात्यसौ
　　नीता मूल्यतुला गुणाश्च गुणिभि कश्चिन् न गृह्णाति तान्।
याच्ञा मानमहाशनिर्धनकृता प्राप्त न किचित् तया
　　कि कि वा न विधीयते धनधिया धन्य स यस्यास्ति तत्॥२२॥

विद्याकलापरिचय क्षितिपालसेवा
　　दिग्द्वीपमार्गगिरिभ्रमणप्रयास ।
युद्धक्रियाश्च भुवि भोजनलाभलोभात्
　　तद्वित्तरम्यमिति वित्तवता प्रवाद ॥ २३ ॥

तावद्धर्मकथा मनोभवरुचिर्मोक्षस्पृहा जायते
　　यावत् तृप्तिसुखोदयेन न जन क्षुत्क्षामकुक्षि क्षणम्।
प्राप्ते भोजनचिन्तनस्य समये वित्त निमित्त विना
　　धर्म कस्य धिय स्मर स्मरति क कैनेष्यते मोक्षम्॥२४॥

अर्थार्थिष्टि विधातु पटुरटनपटुर्दाम्भिक धीजडाना
　　जाना सन्यासवृत्तिर्गुणिविपणिगुणश्लोकपाठैस्त्वरज्ज ।

आर्यः कुर्यान् न सेवां कुलविनयगुणैस्तेन मूकोऽर्थनायां
तीक्ष्णानां मार्गणानां भवति हि पुरतः क्ष्मापतेर्लक्षलाभः ॥ २५ ॥

इत्यर्थप्रशंसा नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः कामप्रशंसा ।

ललितललनालीलोदञ्चद्विलोलविलोचनो-
त्पलवनरुचा चञ्चल्लीनां चर्यैरिव चर्चिता ।
सुरभिसुहृदः पक्षच्छायावृतेव च षट्पदैः
कुसुमधनुषः श्यामा मूर्तिस्तनोतु सुखानि वः ॥ १ ॥

भ्रमद्भ्रमरकेतकीविकसदेकपत्रप्रभा
सनीलमणिनायका इव विमुक्तमुक्तालता ।
दृशः शशिकला इव प्रचितपक्ष्मलेशाङ्किता
जयन्ति हरिणीदृशाममृतकालकूटच्छटाः ॥ २ ॥

क्रतुः धनानां फलमग्र्यमाहुः फलं क्रतूनामविवादि पुण्यम् ।
पुण्यस्य पूर्णं फलमिन्द्रलोको द्विरष्टवर्षाः स्त्रिय एव नाकः ॥ ३ ॥

एताः सन्ति वधूविलासकुटिला भ्रूकार्मुकश्रेणयः
कर्णान्तायतपातिनश्च तरुणीनेत्रत्रिभागेषवः ।
निर्दग्धोऽन्धकवैरिणा नवमनःक्षोभाभियोगोद्भवात्
संरम्भादविचार्य केवलमसौ मिथ्या तपस्वी स्मरः ॥ ४ ॥

लज्जावक्रो मनसिजधनुर्भ्रूविलासेन तन्व्या-
श्चिन्तापाण्डु स्पृशति कृशतां वक्त्रकान्त्या शशाङ्कः ।
यात्येवाधः प्रहसितरुचिर्दोर्लताभ्यां मृणाली
क्लीबं धत्ते कुवलयकुलं कालिमानं कटाक्षैः ॥ ५ ॥

अयोमयानां हृदयेषु तेषां कोऽप्यस्ति नूनं कुलिशोपदेशः ।
सोढानि यैः प्रौढविलासिनीनां कर्णान्तमुक्तानि विलोचनानि ॥ ६ ॥

कुवलयमयी लोलापाङ्गे तरङ्गमयी भ्रुवो
शशिशतमयी वक्त्रे गात्रे मृणाललतामयी ।
मलयजमयी स्पर्शे तन्वी तुषारमयी स्मिते
दिशति विषमं स्मृत्या तापं किमग्निमयीव सा ॥ ७ ॥

स्मरशरनिशिताक्ष्याः कम्पयन्ते न केषां
कुरव इव कटाक्षाः प्रौढशल्या मनांसि ।
भुवनजनजिगीषोत्साहयोगाय येषा-
मधिचपलतराणां निश्चला वर्णमैत्री ॥ ८ ॥

स्तनस्थले हारिणि सुन्दरीणां नितम्बबिम्बे रशनासनाथे ।
धत्ते विशेषाभरणाभिमानलीलां नवोल्लेखलिपिः प्रपञ्चम् ॥ ९ ॥

कान्ताया विलसद्विलासहसितस्वच्छातपत्रामरं
ससवनावभिषेकहेमकलशौ यत्र नन्दनाङ्कौ स्तनौ ।
यत्प्रार्तस्वरकान्ति चारु जघनं सिंहासनं भूभुजा
साम्राज्यं तदिदं जयाजयमयं शेषस्तु चिन्तामयः ॥ १० ॥

मासादितानि वनवासदृढव्रतेन
चित्राणि नेत्रचरितानि मृगैर्मृगाक्ष्याः ।
कान्तानिरञ्जनविभ्रमसादहो नु
हेम्ना हुताशपतनैरपि नैव लब्धा ॥ ११ ॥

अभिनवपयोधरोद्गतिविषमस्थितिहारहमनुसरन्तिना ।
शैवलवल्लीव नाभ्यास्तिरस्खलिता भाति रोमलता ॥ १२ ॥

नैव तरुण्यास्त्रिवलीतरङ्गदुर्गाङ्गिनी गजति रोमराजिः ।
स्नात्वा गतोऽस्या स्मरसैलिखास्यां कन्दुकैर्गाभसराय पन्थाः ॥ १३ ॥

वर्णं कोकिलकामिनीकलरव सतप्तसूचीचय
फुल्लाशोकपलाशचम्पकवनाद्युद्दामदावानल ।
तन्वङ्ग्या विरहे वसन्तसमय काल विमन्यन् नृणा
देहोच्चाटनमेव षट्पदघटाक्वाणोऽतिथिर्मन्मथ ॥ १४ ॥

आपाण्डुता मदनकीर्तिसखी मुखेन्दौ
प्रौढि बिभर्ति विरहे हरिणायताक्ष्या ।
अच्छिन्नबाष्पविसरारुणनेत्रकोण-
क्षीनप्रतापमिव मन्मथमुद्वहन्त्या ॥ १५ ॥

वियोगे तन्वङ्ग्या हृदयदमने दैन्यसदने
घने भर्तृस्नेहाद् मदनदहने धैर्यचलने ।
समासन्ने चिन्ताव्यसनशमने प्राणगमने
तनुस्तापम्लाने वलति नलिनीपत्रशयने ॥ १६ ॥

दाक्षिण्यप्रणयेन पादपतिते कान्ते मया नेक्षिते
प्राणाना ज्वलित प्रवासपिशुन शापानल पश्यसि ।
एतै सभ्रमकातरे किमधुना मिथ्यासमाश्वासनै
सतापाय सखि त्वयैव ननु मे मानोपदेश कृत ॥ १७ ॥

समायाते पत्यौ बहुतरदिनप्राप्यपदवी
समुल्लङ्घ्याविघ्नागमनचतुर चारुनयना ।
स्वय हर्षोद्बाष्पा हरति तुरगस्यादरवती
रज स्कन्धालीन निजवसनकोणावहननै ॥ १८ ॥

वास कम्पविशृङ्खल वितिलक स्वेदोद्गमादानन
सदष्टोऽधरपल्लव कलयति श्वासोष्मणा म्लानताम् ।
दूति त्वद्वचने शठस्य कठिनस्याग्रे गते कुण्ठता
मत्स्नेहाद् विहितस्त्वया कुपितया क्लेशप्रवेश कियान् ॥ १९ ॥

व्याप्तास्वशोकज्वलनेन दिक्षु निरन्तरापातशिलीमुखासु ।
रुद्धासु जालैर्वनमञ्जरीणा नष्टा गति पान्थकुरङ्गकस्य ॥ २० ॥

विकसति सहकारे द्रु सहे कर्णिकारे
मधुकरपरिहारे सस्मिते सिन्धुवारे ।
अहह विरहभीत्या कामिनी कण्ठलग्ना
त्यजति नववसन्ते हन्त कापालिव क ॥ २१ ॥

तन्वङ्ग्या नवसगमे व्यवसिते कान्ते वल्गान् मेखला
मोक्तु श्वासविकासकम्पविकला कण्ठे लुठन्त्य सुधाम् ।
मीलत्पद्मनिपीडितालिरणिता क्षीवा (?) किरन्ति क्षण
धन्याना ननेति नि सहतया हुकारगर्भा गिर ॥ २२ ॥

गाढालिङ्गननिश्चलाङ्गलतिका कान्तेन रुद्धा बला
दाम्म्यालकवल्लरी विदधता वक्त्राम्बुजे चुम्बनम् ।
यम्रप्रस्फुरिताधरदला बाला निमील्याक्षिणी
मन्ये मानसजन्मजीवजनन जप्य ममभ्यस्यति ॥ २३ ॥

वेनैते विशिखा स्फुरच्छिखिशिखामाखामगा मानिनी-
मौनोन्मायपृथुप्रथा विरहिणीनि श्वासपक्षानिला ।
सह्यन्ते रतिवल्लभस्य लटभानेश्रान्ततीक्ष्णानना
मदष्टाधरपल्लवाग्रतरणीसीत्कारसूत्कारिण ॥ २४ ॥

आयुर्दीर्घतर तनोतु नयनद्वद्व कुरङ्गीदृशा
कीर्ति ते स्मितमतति स्तननटश्रोणी विशालश्रियम् ।
देवस्य त्रिजगज्जयाय पटहे दत्त मृगाक्षीगुरो
रित्युत्माहमहे हिताय विहिना जाने जन याशिप ॥ २५ ॥

इति कामप्रगसा नाम तृतीय परिच्छेद ।

चतुर्थ परिच्छेद मोक्षप्रशसा

भोगाभोगविलोपकोपकलहैरस्तोकशोकाकुल
काम काममकामधामसमय योग वियोगानुगम् ।
रोगोद्गारविकारपाकविषम निर्मूल्य नेत्रव्यथा
सेक मोक्षफलस्य सशयतरोरेष विवेक तुम ॥ १ ॥

उद्याने मधुचन्द्रिका शशिमुखीगीत सुहृत्सत्कथा
कस्येद न सुखाधिक सुखसखी प्रीति परा वर्षति ।
किं त्वेतत् खलसङ्गसर्परसनामातङ्गकर्णाञ्चल-
प्रौढापाङगपतङ्गपक्षगणिकारागेन्द्रजालोपमम् ॥ २ ॥

बाल्य दु सहमोहसहतिहत रागोल्वण यौवन
वृद्धत्व सकलोपभोगकलनावैकल्यशल्याकुलम् ।
वैराग्येण विना विनष्टविमलालोक मशोक सदा
ससारे सरता पुन पुनरहो यात वृथा जीवितम् ॥ ३ ॥

दृष्टा बालकचेष्टा यौवनदर्पोऽथ वृद्धवैराग्यम ।
सापि गता सोऽपि गतस्तदपि गत स्वप्नमायेयम् ॥ ४ ॥

पुन पुनर्जन्मसहस्रहेतुर्मलीमस स्नेहसमोऽस्ति नान्य ।
पुस प्रदीपस्य च य करोति सेवोन्मुखत्व गृहसविभागे ॥ ५ ॥

आक्रान्त पिशुनैर्नरेन्द्रभवन विद्यागृह मत्सरै-
रायासैर्द्रविण कुल कृतनयैर्नानावियोगै सुखम् ।
साधुत्व खलवञ्चनापरिभवैश्चिन्तासहस्रैर्मन-
स्तन् नास्त्येव व यत् सदोपकलुष निर्दोप एक शम ॥ ६ ॥

भोगे रोगभय सुखे क्षयभय वित्तेऽग्निभूभृद्भय
दास्ये स्वामिभय गुणे खलभय वशे कुयोषिद्भयम् ।

मानें म्लानिभयं जये रिपुभयं काये कृतान्ताद् भयं
सर्वं नाम भवे भवेद् भयमहो वैराग्यमेवाभयम् ॥ ७ ॥

कृत शमजलेन यैर्विरततीव्रतृष्णं मनः
पर भवपराभवोद्धरणधीरधुर्यैर्न ते ।
भजन्ति जननीजनप्रसृतदुग्धधाराघन-
स्तनप्रणयि तत्पुनर्दशनशून्यमास्य नरा ॥ ८ ॥

उत्सृज्य सन्तोषसुधामृतानि प्रीत्यै पराराधनमाधनानि (?)।
अहो नु मानानि (?) धनानि पुंसा धनानि निद्रासुखसाधनानि ॥ ९ ॥

विवेकस्वाधीने विजनगमने जन्मशमने
विचारे (?) संसारे व्यसनपरिहारेऽपि सुकरे ।
परं लज्जा साधोः प्रसवसमये शोणितमये
पुन. पाणि मूर्ध्नि क्षिपति यदि धात्रीति पतित. (?)॥ १० ॥

आयामप्रसवे विचारविरसे लज्जाजुगुप्सास्पदे
रागान्धा विरमन्ति नैव कुपदे स्त्रीभोगाग्नि च्युता. ।
चित्तं नास्ति सचेतसामपि निजाकर्षे विमर्ष. क्षण
रत्यन्तेषु (?)परमसुखत्वमनिश प्राप्नोति नाम जनः॥ ११ ॥

केशाकुले रक्तकषायपङ्कपालभाजि प्रकटास्थिदन्ते ।
पापश्मशाने रमतेऽङ्गनानां कामाकुल पामरकाकलोक ॥ १२ ॥

अहो तृष्णा वेश्या सकलजनतामोहनकरी
विदग्धा मुग्धानां हरति वित्तमाना नवघनम् ।
विपरीताक्षासङ्ग(?)तरलनारैः प्रणयिनी-
कटाक्षैः मृदाक्षैः कपटकुटिलैः कार्मणिकवत्. ॥ १३ ॥

बाल्यं गुरोर्जननीजनकप्रमोद
गद् यौवन कुन्दभावकुसुमसौरभम् ।

वृद्धत्वमप्युपचित बुकलत्रपुत्रे
सत्य न किंचिदिदमत्र खचिन्नमिनम् ॥ १४॥

न कस्य पुर्वन्ति शमोपदेश स्वप्नोपमानि प्रियसगतानि ।
जरानिपीतानि च यौवनानि कृतान्तदष्टानि च जीवितानि ॥ १५॥

चिन्त्यन्ते यदि नाम रामनहुषश्वेतादिराजर्पय
कि तैर्याति विशालकालकलनामीलत्कथाकौतुके ।
गण्यन्ता स्वदृशैव भूरिविभवा दृष्टाश्च नष्टाश्च ये
तस्मात् सर्वमनित्यताववलित ज्ञात्वा शम स्मर्यताम्॥ १६॥

यदा लोला लक्ष्मी क्षितिपतिरणारण्यहरिणी
यदा स्वप्नोन्मेषा तनुघनतडिद् यौवनरुचि ।
यदा काल काम जनजलजकिञ्जल्कमधुप-
स्तदा ससारेऽस्मिन्नविबुधमनो नोपरमते ॥ १७ ॥

सतोषाम्भ पिबति निभृतस्वच्छमिच्छामयूरी
भ्रान्त्वा चान्त करणहरिणो याति विश्रान्तिमन्त ।
लीनश्चाय शमतरुतले शीतले तापतान्ति
मीलत्कामस्त्यजति नियत मत्तचित्तद्विपेन्द्र ॥ १८ ॥

याते भोगे स्मरणपदवी सक्तनानावियोगे
शोक स्तोक स्पृशति न मन सर्वथा निर्व्यथानाम् ।
काले काले किल कलयतामन्तवत् सर्वमन्त
प्राय कायक्षयपरिचये निश्चयो निर्भर न ॥ १९ ॥

यातु व्यक्ति कुसुमसमय सचय सौरभाणा
खे खेलन्तो मलयनिलया सतत वान्तु वाता ।
काम काम क्षपयतु धृति पक्ष्मलाक्षीकटाक्षै
शान्तिश्चित्ते स्थिरसुखसखी निर्विकारे ममास्तु ॥ २० ॥

जरानिगीर्णे सुभगाभिमाने म्लाने शनैर्भूतिलताप्रताने ।
धनावदाने शिथिलाभिमाने धृतिर्निधाने प्रशमाभिधाने ॥ २१ ॥

रागेण सार्ध वयसि प्रयाते गतेषु भोगेषु सह स्पृहाभि ।
देहे च मोहेन सम प्रलीने निरर्गलोऽसावपवर्गमार्ग ॥ २२ ॥

चित्त वातविकासिपांसुसचिव रूप दिनान्तातप
भोग दुर्गतगेहबन्धचपल पुष्पस्मित यौवनम् ।
स्वप्न बन्धुसमागम तनुमपि प्रस्थानपुण्यप्रपा
नित्य चिन्तयता भवन्ति न सता भूयो भवग्रन्थय ॥ २३ ॥

अभिलाषार्थिनिर्थं मुहृदरिपरिच्छेदरहित
समावज्ञामान सदृशसुखदु खव्यतिकर ।
न मौनी नामौनी वनजनसमानासनमना
न दैन्य नादैन्य स्पृशति गुणनैर्गुण्यविरत ॥ २४ ॥

सा दूरे हरिचन्दनस्य नु (?)पर हारेण किं हारिता
नो कान्तावुचमण्डलस्य सुप्रभा चन्द्रे दरिद्र कुत ।
गीत सगतिरेव नास्ति समता तस्या न सिद्धा मधो-
र्नैरास्ये सहसैव चेतसि कृते या प्रीतिरुज्जृम्भते ॥ २५ ॥

लब्धावधि सत्यसुखामृतस्य नवप्रमोदादभुतपूर्णकाम ।
भारावतारादिव निर्वृतोऽञ्ज त्यागेन सर्वाग्रहसग्रहाणाम् ॥ २६ ॥

धनार्जनविनिन्तन हृदयरोपितानावन
वृथा चरणसालन गरुवदर्पसवनम् ।
गदा व्यसनशोचन प्रियवियोगदीनानन
विहाय गृहमज्जन व्रजति पुण्यवान् निर्जनम् ॥ २७ ॥

नास्ति व्यसनिताऽपर परिभवो धर्मात्मना प्राणिना-
मापत्तापनमक्षम धनमम नास्त्यन् त्रियाजीवनम् ।

ससारे परमस्ति नोऽत्र सुखद रम्यं न रामाननात्
सर्वक्लेशविनाशनिर्वृतिरस. को नाम मोक्षात् पर ॥ २८ ॥

चतुर्वर्गोपदेशेन क्षेमेन्द्रेण यदर्जितम् ।
पुण्य तेनास्तु लोकोऽय चतुर्वर्गस्य भाजनम् ॥ २९ ॥

इति मोक्षप्रशसा नाम चतुर्थ परिच्छेद

समाप्तोऽयं चतुर्वर्गसंग्रहः ।

(२) चारुचर्या ।

श्रीलाभशुभग: सत्यासक्त: स्वर्गापवर्गद: ।
जयतात् त्रिजगत्पूज्य: सदाचार इवाच्युत: ॥ १ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते पुरुषस्त्यजेन् निद्रामतन्द्रित: ।
प्रात. प्रबुद्ध कमलमाश्रयेत् श्रीर्गुणाश्रया ॥ २ ॥

पुण्यपूतशरीर: स्यात् सतत स्नाननिर्मल: ।
तत्याज वृत्रहा स्नानात् पाप वृत्रवधार्जितम् ॥ ३ ॥

न कुर्वीत क्रिया काचिदनभ्यर्च्य महेश्वरम् ।
ईशार्चनरत श्वेतं नाभून् नेतु यम: क्षम: ॥ ४ ॥

श्राद्धं श्रद्धान्वित कुर्यात् शास्त्रोक्तेनैव वर्त्मना ।
भुवि पिण्ड ददौ विद्वान् भीष्म. पाणौ न शन्तनो: ॥ ५ ॥

नोत्तरस्यां प्रतीच्यां वा कुर्वीत शयने शिर: ।
शय्याविपर्ययाद् गर्भो दिते: शक्रेण पातित. ॥ ६ ॥

अतिथिभुक्तावशिष्ट यत् तदश्नीयात् महाशय. ।
श्वेतोऽतिथिमहित्वा भुक्त्वा निजमांसाशनोऽभवत् ॥ ७ ॥

जपहोमार्चनं कुर्यात् सुधौतचरण: शुचि: ।
पादशौचविहीनं हि प्रविवेश नलं कलि. ॥ ८ ॥

न सचरणशील स्यान् निशि नि शङ्कमानस ।
माण्डव्यः शूललीनोऽभूदचौरश्चौरशङ्कया ॥ ९ ॥

न कुर्यात् परदारेच्छा विश्वास स्त्रीषु वर्जयेत् ।
हतो दशास्यः सीतार्थे हत. पत्न्या विदूरथ. ॥ १० ॥

न मद्यव्यसनी क्षीव· कुर्याद् वेतालचेष्टितम् ।
वृष्णयो हि ययु क्षीबास्तृणप्रहरणाः क्षयम् ॥ ११ ॥

ईर्ष्या कलहमूल स्यात् क्षमा मूल हि सपदाम् ।
ईर्ष्यादोषाद् विप्रशापमवाप जनमेजयः ॥ १२ ॥

न त्यजेद् धर्ममर्यादामपि क्लेशदशा श्रित· ।
हरिश्चन्द्रो हि धर्मार्थी सेहे चण्डालदासताम् ॥ १३ ॥

न सत्यव्रतभङ्गेन कार्य धीमान् प्रसाधयेत् ।
ददर्श नरकक्लेश सत्यनाशाद् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥

कुर्वीत सगत सद्भिर्नासद्भिर्गुणवर्जितैः ।
प्राप राघवसगत्या प्राज्य राज्य विभीषण· ॥ १५ ॥

मातर पितर भक्त्या तोषयेन् न प्रकोपयेत् ।
मातृशापेन नागाना सर्पसत्रेऽभवत् क्षय ॥ १६ ॥

जराग्रहणतुष्टेन निजयौवनद सुत ।
कृत कनीयान् प्रणतश्चक्रवर्ती ययातिना ॥ १७ ॥ (युग्मम्)

दान सत्त्वमित दद्यान् न पश्चात्तापदूषितम् ।
बलिनात्मार्पितो बन्धे दानशेपस्य शुद्धये ॥ १८ ॥

त्यागे सत्त्वनिधि कुर्यान् न प्रत्युपकृतिस्पृहाम् ।
कर्ण कुण्डलदानेऽभूत् कलुप शक्तियाच्ञया ॥ १९ ॥

ब्राह्मणान् नावमन्येत ब्रह्मशापो हि दुःसहः ।
तक्षकाग्नौ ब्रह्मशापात् परीक्षिदगमत् क्षयम् ॥ २० ॥

दम्भारम्भोद्धतं धर्मं नाचरेदन्तनिष्फलम् ।
ब्राह्मण्यदम्भलब्धास्त्रविद्या कर्णस्य निष्फला ॥ २१ ॥

नासेव्यसेवया दध्याद् दैवाधीने धने धियम् ।
भीष्मद्रोणादयो याताः क्षयं दुर्योधनाश्रयात् ॥ २२ ॥

परप्राणपरित्राणपरः कारुण्यवान् भवेत् ।
मांसं कपोतरक्षार्थं स्वं श्येनाय ददौ शिबिः ॥ २३ ॥

अद्वेषपेशलं कुर्यान् मनः कुसुमकोमलम् ।
बभूव द्वेषदोषेण देवदानवसंक्षयः ॥ २४ ॥

अविस्मृतोपकारः स्यान् न कुर्वीत कृतघ्नताम् ।
हत्वोपकारिणं विप्रो नाडीजङ्घमधश्च्युतः ॥ २५ ॥

स्त्रीजितो न भवेद् धीमान् गाढरागवशीकृतः ।
पुत्रशोकाद् दशरथो जीवं जायाजितोऽत्यजत् ॥ २६ ॥

न स्वयं सत्स्तुतिपदैर्ग्लानिं गुणगणं नयेत् ।
स्वगुणस्तुतिवादेन ययातिरपतद् दिवः ॥ २७ ॥

त्यजेन् मृगव्यव्यसनं हिंसयातिमलीमसम् ।
मृगयारसिकः पाण्डुः शापेन तनुमत्यजत् ॥ २८ ॥

क्षिपेद् वाक्यशरांस्तीक्ष्णान् न पारुष्यविषप्लुतान् ।
वाक्पारुष्यरुषा चक्रे भीमः कुरुकुलक्षयम् ॥ २९ ॥

परेषां क्लेशदं कुर्यान् न पैशुन्यं प्रभोः प्रियम् ।
पैशुन्येन गतौ राहोश्चन्द्रार्कौ भक्षणीयताम् ॥ ३० ॥

कुर्यान् नीचजनाभ्यस्ता न याच्ञा मानहारिणीम् ।
बलियाच्ञापरः प्राप लाघवं पुरुषोत्तमः ॥ ३१ ॥

न जातूल्लङ्घनं कुर्यात् सतां मर्मविदारणम्
चिच्छेद वदनं शंभुर्ब्रह्मणो वेदवादिनः ॥ ३२ ॥

न बन्धुसंबन्धिजनं दूषयेन् नापि वर्जयेत् ।
दक्षयज्ञक्षयायाभूत् त्रिनेत्रस्य विमानना ॥ ३३ ॥

न विवादमदान्धः स्यान् न परेषाममर्षणः
वाक्पारुष्याच् छिरश्छिन्नं शिशुपालस्य शौरिणा ॥ ३४ ॥

गुणस्तवेन कुर्वीत महतां मानवर्धनम् ।
हनूमानभवत् स्तुत्या रामकार्यभरक्षमः ॥ ३५ ॥

गुणेष्वेवादरं कुर्यान् न जातौ जातु तत्त्ववित्
द्रौणिर्द्विजोऽभवच् छूद्रः शूद्रश्च विदुरः क्षमी ॥ ३६ ॥

नात्यर्थमर्थार्थनया धीमानुद्वेजयेज् जनम् ।
अब्धिर्दत्ताश्वरत्नश्रीर्मथ्यमानोऽसृजद् विषम् ॥ ३७ ॥

वक्रैः क्रूरतरैर्लुब्धैर्न कुर्यात् प्रीतिसंगतिम् ।
वसिष्ठस्याहरद् धेनुं विश्वामित्रो निमन्त्रितः ॥ ३८ ॥

तीव्रे तपसि लीनानामिन्द्रियाणां न विश्वसेत् ।
विश्वामित्रोऽपि सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह मेनकाम् ॥ ३९ ॥

कुर्याद् वियोगदुःखेषु धैर्यमुत्सृज्य दीनताम् ।
अश्वत्थामवधं श्रुत्वा द्रोणो गतधृतिर्हतः ॥ ४० ॥

न क्रोधयातुधानस्य धीमान् गच्छेदधीनताम् ।
पपौ राक्षसवद् भीमः क्षतजं रिपुवक्षसः ॥ ४१ ॥

प्रभुप्रसादे नो दद्यात् स्वविनाशास्पदे मतिम् ।
स्वक्षयायोद्धत युद्ध बाणस्त्र्यक्षमयाचत ॥ ४२ ॥

विद्योद्योगी गतोद्वेग सेवया तोषयेद गुरुम् ।
गुरुसेवापर सेहे कायक्लेशदशा कच ॥ ४४ ॥

भक्त मक्त हित रक्त निर्दोष न परित्यजेत् ।
रामस्त्यक्त्वा सती सीता शोकशल्यातुरोऽभवत् ॥ ४३ ॥

रक्षेत् ख्याति पुन स्मृत्या यश कायस्य जीवनीम् ।
च्युत स्मृतो जनै स्वर्गमिन्द्रद्युम्न पुनर्गत ॥ ४५ ॥

न कदर्यतया रक्षेल् लक्ष्मी क्षिप्रपलायिनीम् ।
युक्त्या व्याडीन्द्रदत्ताभ्या हृता श्रीर्नन्दभूभृत ॥ ४६ ॥

शक्तिक्षये क्षमा कुर्यान् नाशक्त शक्तमाक्षिपेत् ।
कार्तवीर्य समरम्भ बबन्ध दशकन्धरम् ॥ ४७ ॥

वेश्यावचसि विश्वासी न भवेन् नित्यकैतवे ।
ऋष्यशृङ्गोऽपि नि सङ्ग शृङ्गारी वेश्यया कृत ॥ ४८ ॥

अल्पमप्यवमन्येत न शत्रु बलदर्पित ।
रामेण राम शिशुना ब्राह्मण्यदययोज्झित ॥ ४९ ॥

जगद्वैरी जरासध पाण्डवेन द्विधा कृत ॥ ५० ॥

औचित्यप्रच्युताचारो युक्त्या स्वार्थ न साधयेत् ।
व्याजवालिवधेनैव रामकीर्ति कलङ्किता ॥ ५१ ॥

वर्जयेदिन्द्रियजयी विजने जननीमपि ।
पुत्रीकृतोऽपि प्रद्युम्न कामित शम्बरस्त्रिया ॥ ५२ ॥

न तीव्रतपसा कुर्याद् धैर्यविप्लवचापलम् ।
नेत्राग्निशलभीभाव भवोऽनैषीन् मनोभवम् ॥५३ ॥

न नित्यकलहाक्रान्तो संवित कुर्वीत वैतवे ।
रुक्मी फलकदुर्धातैर्द्यूते हलभृता हत ॥ ५४ ॥

प्रभुप्रसादे सत्याशा न कुर्यात् स्वप्नसंनिभे ।
नन्देन मन्त्री निहित शकटालो हि बन्धने ॥ ५५ ॥

न लोकायतवादेन नास्तिकत्वेऽर्पयेद् धियम् ।
हरिर्हिरण्यकशिपु जघान स्तम्भनिर्गत ॥ ५६ ॥

अत्युन्नतपदारूढ पूज्यान नैवावमानयेत् ।
नहुष शक्रतामेत्य च्युतोऽगस्त्यावमाननात् ॥ ५७ ॥

संधि विधाय रिपुणा न नि शङ्क सुखी भवेत् ।
संधि कृत्वावधीदिन्द्रो वृत्र नि शङ्कमानसम् ॥ ५८ ॥

हितोपदेश श्रुत्वा तु कुर्वीत च यथोचितम् ।
विदुरोक्तमकृत्वा तु शोच्योऽभूत कौरवेश्वर ॥ ५९ ॥

बह्वन्नाशनलोभेन रोगी मन्दरुचिर्भवेत् ।
प्रभूताज्यभुजो जाडच दहनस्याप्यजायत ॥ ६० ॥

यत्नेन शोषयेद् दोषान् न तु तीव्रव्रतैस्तनुम् ।
तपसा कुम्भकर्णोऽभून नित्यनिद्राविचेतन ॥ ६१ ॥

स्थिरताशा न बध्नीयाद भुवि भावेषु भाविषु ।
रामो रघु शिवि पाण्डु क्व गतास्ते नराधिपा ॥ ६२ ॥

विडम्बयेन् न वृद्धाना वाक्यकर्मवपु क्रिया ।
श्रीसुत प्राप वैरूप्य विडम्बिततनुर्मुने ॥ ६३ ॥

नोपदेशोऽप्यभव्याना मिथ्या कुर्यात प्रवादिताम् ।
शुक्रषाड्गुण्यगुप्तापि प्रक्षीणा दैत्यसतति ॥ ६४ ॥

न तीव्रदीर्घवैराणा मन्यु मनसि रोपयेत ।
कोपेनापातयन् नन्द चाणक्य सप्तभिर्दिनै ॥ ६५ ॥

न सतीना तपोदीप्त कोपयेत् क्रोधपावकम् ।
वधाय दशकण्ठस्य वेदवत्यत्यजत् तनुम् ॥ ६६ ॥

गुरुमाराधयेद् भक्त्या विद्याविनयसाधनम् ।
रामाय प्रददौ तुष्टो विश्वामित्रोऽस्त्रमण्डलम् ॥ ६७ ॥

वसु देय स्वय दद्याद् बलाद् यद् दापयेत् पर ।
द्रुपदोऽपन्हवी राज्य द्रोणेनास्य दापित ॥ ६८ ॥

साधयेद् धर्मकामार्थान् परस्परमबाधकान् ।
त्रिवर्गसाधना भूपा बभूवु सगरादय ॥ ६९ ॥

स्वकुलान् न्यूनता नेच्छेत् तुल्य स्यादथवाधिक ।
सोत्कर्षेऽपि रघोर्वंशे रामोऽभूत स्वकुलाधिक ॥ ७० ॥

कुर्यात् तीर्थाम्बुभि पूतमात्मान सततोज्ज्वलम् ।
लोमशादिष्टतीर्थेभ्य प्रापु पार्था कृतार्थताम् ॥ ७१ ॥

आपत्कालोपयुक्तासु कलासु स्यात् कृतश्रम ।
नृत्तवृत्तिर्विराटस्य किरीटी भवनेऽभवत् ॥ ७२ ॥

अरागभोगसुभग स्यात् प्रसक्तविरक्तधी ।
राज्ये जनकराजोऽभूत् निर्लेपोऽम्भसि पद्मवत् ॥ ७३ ॥

अशिष्यसेवया लाभलोभेन स्याद् गुरुर्लघु ।
सर्वतयजयाच्ञाभिर्लज्जा लेभे बृहस्पति ॥ ७४ ॥

नष्टशीला त्यजेन् नारी रागवृद्धिविधायिनीम् ।
चन्द्रोच्छिष्टाधिकप्रीत्यै पत्नी निन्द्याप्यभूद गुरो ॥ ७५ ॥

न गीतवाद्याभिरतिर्विलासव्यमनो भवेत् ।
वीणाविनोदव्यसनी वत्सेश शत्रुणा हृत ॥ ७६ ॥

उद्वेजयेन् न तैक्ष्ण्येन रामा कुसुमकोमला ।
सूर्यो भार्याभियोच्छित्त्यै तेजो निजमशातयत् ॥ ७७ ॥

पद्मवन् न नयेत् कोप धूर्तभ्रमरभोग्यताम् ।
सुरं क्रमेण नीतार्थ श्रीहीनोऽभूत् पुराम्बुधि ॥७८॥

नोपदेशामृत प्राप्त भग्नकुम्भनिभस्त्यजेत ।
पार्थो विस्मृतगीतार्थ गागूय कलहेऽभवत ॥ ७९ ॥

न पुत्रायत्तमैश्वर्य कार्यमार्य कदाचन ।
पुत्रार्पितप्रभुत्वोऽभूद् धृतराष्ट्रस्तृणोपम ॥ ८० ॥

न शत्रुक्षेपदुष्पाणा स्कन्धे काय समर्पयेत् ।
निष्प्रतापोऽभवत वर्ण शल्यतेजोवधार्दित ॥ ८१ ॥

न लब्धे प्रभुसमाने फलक्लश समाश्रयेत ।
ईश्वरेण धृतो मूर्ध्नि क्षीण एव क्षपापति ॥ ८२ ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तमाचार न त्यजेत साधुसेवितम् ।
दैत्याना श्रीवियोगोऽभूत् सत्यधर्मच्युतात्मनाम ॥ ८३ ॥

श्रिय कुर्यात् पलायिन्या बन्धाय गुणसग्रहम् ।
दैत्यास्त्यक्त्वा श्रिता देवा निर्गुणान सगुणा श्रिया ॥ ८४ ॥

पदाग्नि गा गुरु देव न चोच्छिष्ट स्पृशद् घृतम ।
दानवाना विनष्टा श्रीरुच्छिष्टस्पृष्टसर्पिषाम् ॥ ८५ ॥

प्रतिलोमविवाहेषु न कुर्यादुन्नतिस्पृहाम् ।
ययाति शुक्रकन्याया सस्पृहो म्लेच्छता गत ॥ ८६ ॥

रूपार्थकुलविद्यादिहीन नोपहसेन् नरम् ।
हनुमन्तमशपन् नन्दी रावण वानरानन ॥ ८७ ॥

बन्धूना वारयेद् वैर नैकपक्षाश्रयो भवेत् ।
कुरुपाण्डवसग्रामे युयुधे न हलायुध ॥ ८८ ॥

परोपकार ससारसार कुर्वीत सत्त्ववान् ।
निदधे भगवान् बुद्ध सर्वसत्त्वोद्धृतौ धियम् ॥ ८९ ॥

बिभृयाद् बन्धुमधन मित्र नायेत दुर्गतम् ।
बन्धुमित्रोपजीव्योऽभूदर्थिकल्पद्रुमो बलि ॥ ९० ॥

न कुर्यादभिचारोग्रबध्यादिकुहका क्रिया ।
लक्ष्मणेनेन्द्रजित् कृत्याद्यभिचारमयो हत ॥ ९१ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थ स्याद् वानप्रस्थो यति क्रमात् ।
आश्रमादाश्रम याता ययातिप्रमुखा नृपा. ॥ ९२ ॥

कुर्याद् व्यय स्वहस्तेन प्रभूतधनसपदाम् ।
अगस्त्यभुक्ते वातापौ कोपस्यान्यै कृतो व्यय ॥९३॥

जन्मावधि न तत् कुर्यादन्ते सतापकारि यत् ।
सस्मारैकशिर शेष सीताक्लेश दशानन ॥ ९४ ॥

जगत्शुभ्रेषु वेशेषु तपोवनरुचिर्भवेत् ।
अन्ते वन ययुर्धीरा कुरुपूर्वा महीभुजा ॥ ९५ ॥

पुनर्जन्मजराच्छेदकोविद स्याद् वय क्षये ।
विदुरेण पुनर्जन्मबीज ज्ञानानले हुतम् ॥ ९६ ॥

परमात्मानमन्तेऽन्तर्ज्योतिः पश्येत् सनातनम् ।
तत्प्राप्त्या योगिनो जाताः शुकशान्तनवादयः ॥ ९७ ॥

प्राप्तावधिरजीवेऽपि जीवेत् सुकृतसंततिः ।
जीवन्त्यद्यापि मान्धातृमुखाः कार्ययशोमयाः ॥ ९८ ॥

अन्ते सतोपदं विष्णुं स्मरेद्धन्तारमापदाम् ।
शरतल्पगतो भीष्मः सस्मार गरुडध्वजम् ॥ ९९ ॥

श्रव्या श्रीव्यासदासेन समासेन सतां मता ।
क्षेमेन्द्रेण विचार्येयं चारुचर्या प्रकाशिता ॥ १०० ॥

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापराख्य-
महाकविश्रीक्षेमेन्द्रकृता चारुचर्या समाप्ता

---

(३) दर्पदलनम् ।

प्रथमः कुलविचारः

प्रशान्ताशेषविघ्नाय दर्पसर्पापसर्पणात् ।
सत्यामृतनिधानाय स्वप्रकाशविकासिने ॥ १ ॥

समारब्धव्यतिरेकाय हृतोत्सेकाय चेतस ।
प्रशमामृतसेकाय विवेकाय नमो नम ॥ २ ॥ (युग्मम्)

क्षेमेन्द्रः सुहृदा प्रीत्या दर्पदोषचिकित्सक ।
स्वास्थ्याय कुरुते यत्न मधुरै सूक्तिभेषजै ॥३॥

कुल वित्त श्रुत रूप शौर्य दान तपस्तथा ।
प्राधान्येन मनुष्याणा सप्तैते मदहेतव ॥ ४ ॥

अहङ्काराभिभूताना भूतानामिव देहिनाम् ।
हिताय दर्पदलन क्रियते मोहशान्तये ॥ ५ ॥

कुल कुल कल्पयता मोहात् मिथ्याभिमानिनाम् ।
स्म योऽत्र न जानीम स्वच्छशीलाग्रहग्रह ॥ ६ ॥

कुलस्य समरस्येव मूलमन्विष्यते यदि ।
दोषपङ्कप्रसरणान्नस्तदायस्य प्रकाशते ॥ ७ ॥

यथा जात्यतुरगस्य न नयज् (तोय?)जात्यमुच्यते ।
तथा गुणवत सूनुर्निर्गुणस्तनुरोद्भव ॥ ८ ॥

एकश्चेत् पूर्वपुरुष. कुले यज्वा बहुश्रुत. ।
अपरः पापकृन् मूर्ख. कुलं कस्यानुवर्तताम् ॥ ९ ॥

लोके कुलं कुल तावद् यावत् पूर्वसमन्वयः ।
गुणप्रभावे विच्छिन्ने समाप्त मकलं कुलम् ॥ १० ॥

कुलाभिमान. कस्तेषा जघन्यस्थानजन्मनाम् ।
कुलकूलंकषा येषां जनन्यो निम्नगा. स्त्रियः ॥ ११ ॥

कुलीनस्य कुलीनस्य नवदारिद्र्यलज्जया ।
कि कुलेनाकुलीनाग्रे याच्ञादैन्यप्रलापिनः ॥ १२ ॥

गुणवत्कुलजातोऽपि निर्गुण केन पूज्यते ।
दोग्ध्रीकुलोद्भवा धेनुर्वन्ध्या कस्योपयुज्यते ॥ १३ ॥

स्वयं कुलकृतस्तस्माद् विचार्य त्यज्यता मद. ।
गुणाधीन कुल ज्ञात्वा गुणेष्वाधीयता मतिः ॥ १४ ॥

मूलान्वेषणचिन्त्यमानमनिशं नास्त्येव पुसां कुलं
स्त्रीणा यत्र परम्परैव तनुते संतानतन्तुक्रमम् ।
एतासा कृतकप्रपञ्चरचनालज्जावनीना पुर.
ससक्तस्मररूढगूढचरित तत्त्वेन जानाति क. ॥ १५ ॥

कुलाभिमानाभरणस्य माता पितामही वा प्रपितामही वा ।
योषित् स्वभावेन यदि प्रदुष्टा तदेप दोषः कुलमूलघात. ॥ १६ ॥

सूर्यवंशे त्रिशङ्कुर्यश्चण्डालोऽभून् महीपति. ।
दिलीपरघुरामाद्या. क्षितिपास्तत्कुलोद्भवाः ॥ १७ ॥

भूभुजा सोमवश्यानां यः पूर्वपुरुषो बुधः ।
गुरुतल्पे स चन्द्रस्य जातो जगति विश्रुत ॥ १८ ॥

कन्यायास्तनय कर्ण क्षेत्रजा पाण्डुनन्दना ।
सामान्यकुलचर्चाभि किमन्याभि प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

मथुरायामभूत पूर्व ब्राह्मण श्रीमता वर ।
यज्वा श्रुतनिधिर्नाम श्रुतिमान् विश्रुतश्रुत ॥ २० ॥

तस्य मुक्तालता नाम प्राशुवशसमुद्भवा ।
बभूव वल्लभा पत्नी लावण्यललिताकृति ॥ २१ ॥

तस्या तस्याभवत कान्त सुवृत्त सगुणाग्रणी ।
पुत्रस्तेजोनिधिर्नाम विद्याविमलदर्पण ॥ २२ ॥

स धीमान वेदविद वादी कवि सर्वकलालय ।
सभासु विदुषा चक्रे लज्जयावनत शिर ॥ २३ ॥

त दर्पदोपज्वरित ग्रीवास्तम्भयुत रह ।
प्रशमाय पिता स्नेहात् पथ्य वक्तु प्रचक्रमे ॥ २४ ॥

पुत्र मिथ्याभिमानेन किं प्रयातोऽसि मूढताम् ।
येन मदद्विरदारूढ पूज्यपूजासु लज्जसे ॥ २५ ॥

नास्त्युपाय स ससारे दर्पश्वभ्रनिपातिनाम् ।
मूढाना म्रियते येन क्षण हस्तावलम्बनम् ॥ २६ ॥

यष्ट येनोपदिष्टस्ते विनष्टविनयस्मृते ।
मद साधुजनानिष्ट कुलविद्याधनोद्भव ॥ २७ ॥

अस्थिर कुलसबन्ध सदा विद्या विवादिनी ।
मदो मोहाय मिथ्यैव मुहूर्तनिधन धनम् ॥ २८ ॥

एतदेव कुलीनत्वमेतदेव गुणार्जनम् ।
यत् सदैव सता रासु विनयावनत शिर ॥ २९ ॥

दयैव विदिता विद्या सत्यमेवाक्षयं धनम् ।
अकलङ्कविवेकानां शीलमेवामलं कुलम् ॥ ३० ॥

अभोगसुभगा भूतिरदैन्यधवलं कुलम् ।
अदर्पविशदा विद्या भव्यानुन्नतचेतसाम् ॥ ३१ ॥

द्वेषः कस्य न दोषाय प्रीतिः कस्य न भूतये ।
दर्पः कस्य न पाताय नोन्नत्यै कस्य नम्रता ॥ ३२ ॥

त्यागिना किं दरिद्रेण किं कुलीनेन पापिना ।
लुब्धेन किं कदर्येण दर्पान्धेन बुधेन किम् ॥ ३३ ॥

वैरायते सुहृद्भावः प्रदानं हरणायते ।
दर्पभूताभिभूतस्य विद्या मौर्ख्यशतायते ॥ ३४ ॥

गुणिनां मत्सरः शत्रुर्लुब्धानामतियाचकः ।
सर्व एव सदर्पाणां न कश्चित् प्रियवादिनाम् ॥ ३५ ॥

तस्मात् कार्यस्त्वया पुत्र नाहंकारः कदाचन ।
दर्पोद्ग्रीवः किलोग्रेण मोहग्राहेण गृह्यते ॥ ३६ ॥

वंशेनोन्नतिशालिना गुणगणेनान्तश्चमत्कारिणा
रूपेणातिमनोहरेण महता वित्तेन वृत्तेन वा ।
रोहन्मोहमहातरुर्मदमयः संजायते यः सदा
तस्यादौ दृढरूढमूलदलने कार्योऽभियोगस्त्वया ॥ ३७ ॥

गुणेष्वनादरं पुत्र प्राप्तश्रीरपि मा कृथाः ।
संपूर्णोऽपि घटः कूपाद् गुणच्छिन्नः पतत्यधः ॥ ३८ ॥

कुलाभिमानं त्यज संवृताग्र धनाभिमानं त्यज दृष्टनष्टम् ।
विद्याभिमानं त्यज पण्यरूपं रूपाभिमानं त्यज काललेह्यम् ॥ ३९ ॥

पुत्र प्रयत्नेन विबोधितोऽसि न मुञ्चसि त्वं यदि दर्पमोहम् ।
तदेष ते यास्यति शल्यभाव तीव्राभितापप्रसवोऽभिमानः ॥ ४० ॥

विभूतिनलिनीगजः सुजनमानभङ्गाशनि-
निपातपथदैशिकः सुकृतचित्रधूमोद्गमः ।
पराशयनवज्वरश्चरितचन्द्रबिम्बाम्बुद
मदा समदचेतसा गुणविनाशहेतुर्मदः ॥ ४१ ॥

अनित्यतैव यदि नित्यता स्यात्
सर्वं न पाके विरस यदि स्यात ।
कुलार्थविद्यादिकृतोऽभिमान-
स्तदेष ते स्यान् न विडम्बनीयः ॥ ४२ ॥

अह वादी विद्यापरिचयगुरुः सर्वविदुषा-
मह मानी वाणीप्रसरपरिपाकेन सुकविः ।
अह लीलाहृरा कुवलयदृशां मानमचरः
करोत्यन्त पुमामिति मदपिशाचः परिचयम् ॥ ४३ ॥

लक्ष्मीः क्षणक्षयवती परिरक्षितापि
कायोऽप्यपायनिचयस्य निकाय एव ।
संभोगयोगसुखसगतिरप्यतथ्या
मिथ्याभिमानकलनापन एष शाप ॥ ४४॥

इत्युक्तोऽप्यसहृत् पित्रा लीलामीलितलोचनः ।
स ययौ मत्तहस्तीव वेगादगणिताङ्कुशः ॥ ४५ ॥

पादेन क्षितिमालिखन्ति समदाः कोपोष्णनिःश्वासिन-
स्तिर्यग् जिह्मनिरीक्षणं विदधति भ्रूभङ्गभीम मुखम् ।
सस्वेदाङ्गुलिविन्दलीनिवपणेस्ताम्यल्ललाटत्वच
कम्पन्ते हिममन्त्रवादसमये भूताभिभूता इव ॥ ४६ ॥

स कदाचिद् वराश्वेषु स्थितेषु जयकौतुकात् ।
प्रतस्थे खरमारुह्य वयस्यगृहमुत्सवे ॥ ४७ ॥

तेन तीक्ष्णप्रतोदेन चोद्यमान पुन पुन ।
खरस्तीव्रव्यथार्तोऽभूत् प्रक्षरत्क्षतजोक्षित ॥ ४८ ॥

स्नुताश्रु कथितक्लेश स्वस्वनोचितसज्ञया ।
सोऽवदत् समुखायाता गर्दभी जननी निजाम ॥ ४९ ॥

मातर्ब्राह्मणपुत्रोऽय पश्य मामधमाशय ।
विदारयन् प्रतोदेन वहन्त हन्तुमुद्यत ॥ ५० ॥

किं करोमि यमेनाहं लब्धोऽनेन दुरात्मना ।
अवटे पातयाम्येन तनु श्वभ्रे क्षिपामि वा ॥ ५१ ॥

इत्यार्तराविण पुत्र साश्रुनेनाथ गर्दभी ।
तमुवाच ससताप स्नेहसक्रान्ततद्व्यथा ॥ ५२ ॥

वहैन दुर्मद पुत्र सहस्व विषमा व्यथाम् ।
अस्य नास्त्येव हृदये दारुणे करुणाकण ॥ ५३ ॥

रौद्र शूद्रेण जातोऽय ब्राह्मण्या ब्रह्मवर्जित ।
परदु ख न जानाति चण्ड चण्डालचेष्टित ॥ ५४ ॥

दयादरिद्र हृदय वच क्रकचकर्कशम् ।
योनिसकरजातानामेतत् प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ ५५ ॥

नवनीतोपमा वाणी करुणाकोमल मन ।
एकबीजप्रजातानां भवत्यवनत शिर ॥ ५६ ॥

रटति कटुकाटोप कोपादकारणवैरवान्
स्पृशति न दया दैन्यापन्ने विजातितया शठ ।

क्षणरसिकतालोल सेवाश्रितानवमन्यते
गुणिषु कुरुते गर्वोद्गारानखर्वगल खल ॥ ५७ ॥

इति दु सहमाकर्ण्य गर्दभीवचन द्विज ।
सर्वप्राणिस्वनाभिज्ञ समोहाभिहतोऽपतत् ॥ ५८ ॥

स लब्धसज्ञ सुचिरान् मेरुशृङ्गादिव च्युत ।
तत्याज सहसा दर्प नष्टाखिलकुलोन्नति ॥ ५९ ॥

समूर्च्छितो विषेणेव स गत्वा मातुरन्तिकम् ।
यथाश्रुत निवेद्यास्यै सर्व पप्रच्छ ता रह ॥ ६० ॥

तनुत्यागप्रवृत्तेन पृष्टा सा तेन शापिता ।
अधोमुखी तमवदद् वैलक्ष्यलुलिताक्षरं ॥ ६१ ॥

लज्जावरमसत् कर्म कथ तत् कथयामि ते ।
ससारादपि साश्चर्य गहन स्त्रीविचेष्टितम् ॥ ६२ ॥

अपि कुञ्जरकर्णाग्रादपि पिप्पलपल्लवात् ।
अपि विद्युद्विलसिताद् विलोल ललनामन ॥ ६३ ॥

न बाध्यन्ते गुणै परयुर्न लक्ष्यन्ते परीक्षकै ।
न धनेन निवार्यन्ते शीलत्यागोद्यता स्त्रिय ॥ ६४ ॥

धनयौवनमजानदर्पकालुष्यविप्लवा ।
वेनोन्नतपरिभ्रष्टा वार्यन्ते निम्नगा स्त्रिय ॥ ६५ ॥

देहप्रदा प्राणहरा नराणा
भीरुस्वभावा प्रविशन्ति वह्निम् ।
शूरा पर पल्लवपेशलाङ्ग्यो
मुग्धा विदग्धानपि वञ्चयन्ति ॥ ६६

अहं पुरा रजःस्नाता काले कुसुमलाञ्छने ।
एकाकिनी पुष्पवने यौवनोन्मादिनी स्थिता ॥ ६७ ॥

व्रतदीक्षापरे पत्यौ सेर्ष्येव विनतानना ।
उच्चस्तनविन्यस्तहस्ता चिरमचिन्तयम् ॥ ६८ ॥

एता श्वसनसोत्कम्पा सजृम्भा षट्पदस्वनैः ।
सोत्कण्ठमिव गायन्ति लता पुष्परजस्वला ॥ ६९ ॥

उद्भिन्नयौवनाक्रान्ता प्रियभोगवियोगिनी ।
व्रतशेषजुषः पत्युर्दोषेणैवास्मि निष्फला ॥ ७० ॥

इति चिन्ताक्षणे तस्मिन् लग्नाभिमुखदर्पणः ।
नापितः परिहासाख्य शीलशत्रुरिवाययौ ॥ ७१ ॥

स मामेकाकिनी दृष्ट्वा नष्टसवृतिकातराम् ।
पस्पर्शोत्कम्पिनी पादनखग्रहणलीलया ॥ ७२ ॥

तत्राहं वृत्तकर्तव्या नीचसगमलज्जया ।
अधोमुखी च्युत शील वीक्षमाणेव मूर्च्छिता ॥ ७३ ॥

अविदूरे चरन्ती सा खरी सर्व ददर्श तत् ।
गूढगर्भप्रद चैतत् कर्म मे कुलपातकम् ॥ ७४ ॥

आस्ता किमनया पुत्र गुप्तवृत्तान्तचर्चया ।
सवृतान्येव शोभन्ते शरीराणि कुलानि च ॥ ७५ ॥

इति मातुर्वच श्रुत्वा यात स सहसान्धताम् ।
जातिमानावपतनात् निर्जीवित इवाभवत ॥ ७६ ॥

अथ गत्वा निराहार स कैलासाट्टहासिनीम् ।
आशा ब्राह्मण्यबद्धाशश्चचार सुचिर तप ॥ ७७ ॥

तस्योग्रतपसा तुष्टः स्वयमेव शतक्रतु ।
ब्राह्मण्य याचमानस्य न ददौ दुर्लभं भुवि ॥ ७८ ॥

पुन पुन. स तपसा संतापितजगत्त्रयः ।
सहस्राक्षवरात् प्राप देवत्वं न तु विप्रताम् ॥ ७९ ॥

छन्दोदेवाभिधानोऽथ सोऽभवद् भुवि विश्रुतः ।
प्रत्यब्दमेकदिवसे ह्यर्चनीयो मृगीदृशाम् ॥ ८० ॥

संमोहपातालविशालसर्प-
　　स्तस्मान् न कार्यः कुलजातिदर्पः ।
शमक्षमादानदयाश्रयाणा
　　शील विशालं कुलमामनन्ति ॥ ८१ ॥

माता न यस्यास्त्यविवेकराशिः
　　पुनर्भवाब्धिर्जनको न यस्य ।
यस्य प्रसक्ता दयिता न तृष्णा
　　स एव लोके कुशली कुलीनः ॥ ८२ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविहिते दर्पदलने कुलविचारः प्रथम.

द्वितीयो धनविचार. ।

धनेन दर्पः किमय नराणां लक्ष्मीकटाक्षाञ्चलचञ्चलेन ।
यत् यत्नराबद्धमपि प्रयाति नैव पद कालगतस्य पश्चात् ॥ १ ॥

सुरक्षित तिष्ठति निर्निमित्तमरक्षित तिष्ठति दैवयोगात् ।
स्थित यदर्थस्य न चोरपुरामुल्मगतृणोपममेव वित्तम् ॥ २ ॥

कर्मोचितनर्मनिर्माणै प्रात प्रात प्रधावताम् ।
धन धन प्रलपता निधन विस्मृत नृणाम् ॥३ ॥

विच्छाययोर्निर्व्यययो कष्टक्लिष्टकलत्रयो ।
विशप क्लेशदोपस्य क कदर्यदरिद्रया ॥ ४ ॥

ये धनादानसनद्धा नेक्षन्ते निधनावधिम ।
निन्दन्तो लब्धता तेपामन्तेऽन्ये भुञ्जते धनम् ॥ ५॥

उक्त परस्यामिपतामनुक्त यात्यदृश्यताम् ।
हृदये शल्यता धत्त निधने धनिना धनम ॥६ ॥

धनेन जीवितेनेव कण्ठस्थन निरीक्षते ।
पर्यन्तेऽप्यप्रकाशन बन्धूना मुखमातुर ॥ ७ ॥

यदर्जित परिक्लेशैरर्जित यन न भज्यते ।
विभज्यते यदन्तेऽन्यै कस्यचिन मास्तु तद् धनम् ॥ ८ ॥

विद्या विवादाय धन मदाय प्रज्ञाप्रकर्षं परवञ्चनाय ।
अत्युन्नतिर्लोकपराभवाय यषा प्रकाशस्तिमिर हि तेपाम ॥ ९ ॥

अशान्तान्तस्तृष्णा घनलवणवारिव्यतिकरै
गतच्छाय कायश्चिरविरसरूक्षाशनतया ।
अनिद्रा मन्दोऽग्निर्नृपसलिलचौरानलभया-
त्कदर्याणा कष्ट स्फुटमधनकष्टादपि परम ॥ १० ॥

श्रावस्त्या सार्थवाहोऽभूदधनाथ इवापर ।
नन्दो नाम निरानन्द कीर्तनेनार्थिनामपि ॥ ११ ॥

स कदर्य सदा सर्वजनस्योद्वेगदु सह ।
मूर्धशायी निधानाना कालव्याल इवाभवत ॥ १२ ॥

कृत्वा समस्तं दिवसं धनानां निधानकुम्भीगणनाविधानम् ।
स लाजपेयापलमानशील[?]मृद्नाति रात्रावुदरं सशूलम् ॥ १३॥

निर्व्यञ्जनं निर्लवणं विनष्टममृष्टपाकं विनिविष्टकष्टम् ।
अदृष्टहासं व्ययसनिरोधात् तस्याभवद् वेश्म सशोकमूकम् ॥ १४॥

विच्छायं निःसुखानन्दं निर्दीपं जलवर्जितम् ।
तस्य कष्टं कदर्यस्य परलोकमभूद् गृहम् ॥ १५ ॥

स भवत्सञ्चये नित्यमभवत् सततामयैः ।
सुवर्णवान् विवर्णोऽभूत् सपूर्णश्चिन्तया कृशः ॥ १६ ॥

पुण्यप्राप्या मतिर्नाम धनर्द्धिरिव रूपिणी ।
भार्याभूत् तदयोग्यस्य तस्य दैवविपर्ययात् ॥ १७ ॥

सदा प्रच्छाद्य सा भर्तुश्चकारातिथिसत्क्रियाम् ।
तेन व्ययविवादेषु शोषिता कष्टाग्निना ॥ १८ ॥

तस्यां तस्याभवत् सूनुः सगुणश्चन्दनाभिधः ।
पित्रा लोभान्धकारेण नीतः पथ इवान्यताम् ॥ १९ ॥

कदाचित् स्वगृहद्वारि दृष्ट्वा लब्धान्नमर्थिनम् ।
चकार कलहं नन्दः पत्न्या शोणितपातनम् ॥ २० ॥

सोऽवदत् कोपदष्टौष्ठः श्वसन् भार्यामधोमुखीम् ।
तत्स्पर्शपापं स्तनयोः क्षालयन्तीमिवाश्रुभिः ॥ २१ ॥

मम दास्यसि किं भिक्षां त्वत्पाणिक्षीणसम्पदः ।
दारिद्र्यजननी यस्य स्थिता त्वं दुर्भगा गृहे ॥ २२ ॥

स्त्रियो यत्र प्रगल्भन्ते भर्तुराच्छाद्य वर्तताम् ।
गृहे भवन्त्यवश्यं तदास्पदं परमापदाम् ॥ २३ ॥

गृहमेक गृहस्थस्य गृहाणा शतमर्थिन ।
भार्याभिर्जितवित्तस्य नष्टा गृहपतेर्गति ॥ २४ ॥

तृप्तिव दर्शनेनापि जन्तोर्जीवितजीवितम् ।
द्रविण ये न रक्षन्ति स्वकाय भक्षयन्ति ते ॥ २५ ॥

जीवन्नप्यक्रियो नि स्व शवोऽप्यर्थेन सक्रिय ।
दारिद्र्य मरण लोके धनमायु शरीरिणाम ॥ २६ ॥

एतदेवार्थसामथ्य प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते ।
यत स्कन्धबन्धे जीवाद्भि शव शिबिकयोह्यते ॥ २७ ॥

प्रयच्छसि किमर्थिभ्यस्त्वमन क्लेशसचितम ।
दीयते यत किल प्राप्त्यै तत प्राप्त किं न रक्ष्यते ॥ २८ ॥

पुत्रदारादिसबन्ध पुसा धननिबन्धन ।
क्षीणात पुत्रा पलायन्ते दारा गच्छन्ति चान्यत ॥ २९ ॥

पण्डिता कवय शूरा कलावन्तस्तपस्विन ।
वैद्यस्येव सवित्तस्य वीक्षन्ते मुखमातुरा ॥ ३० ॥

इति तस्य वच श्रुत्वा कृपणस्याथनिष्कृपम ।
सा तमूचे समुचित सत्त्वस्याभिजनस्य च ॥ ३१ ॥

सन्त कुर्वन्ति यत्नन धर्मस्यार्थे धनार्जनम ।
धर्माचारविहीनाना द्रविण मलसचय ॥ ३२ ॥

यत करोत्यरुचि क्लेश तृष्णा मोह प्रजागरम ।
न तद धन कदर्याणा हृदयव्याधिरेव तत ॥ ३३ ॥

वर्धते यो धनव्याधि सुखभोगवियोगकृत् ।
तस्याशु शमन पथ्य राजवैद्यचिकित्सया ॥ ३४ ॥

लोभान् नाभूद् गृहे यस्य कदाचित् कश्चिदुत्सव ।
नृत्यन्ति पटहैस्तस्य निधने धनभागिन ॥ ३५ ॥

पणाचामतुपाङ्गारान् यत्नेन परिरक्षसि ।
मूषकापहृत कोषे रत्नराशिं न पश्यसि ॥३६ ॥

धनेन दर्प को नाम यत क्षणेन विनश्यति ।
रक्ष्यमाण व्ययेनैव भक्ष्यमाणमुपप्लवै ॥ ३७ ॥

विचार्यमाणस्तत्त्वेन दैवाधीनतया नृणाम ।
न कस्याचिदवस्थाया धनलोभ प्रशस्यते ॥ ३८ ।

कलौ काले खले मित्रे पुत्रे दुर्व्यसनान्विते ।
तस्करेषु प्रवृद्धेषु लुब्धे राज्ञि धनेन किम् ॥ ३९ ॥

ऋणिकै कलहैर्नित्यमच्छिन्नगणनागते ।
दानद्विपोऽनपत्यस्य मन्दाग्नेश्च धनेन किम् ॥ ४० ॥

सहसासादितार्थस्य राजद्रोहादिपातकै ।
भयादव्ययशीलस्य शल्येनेव धनेन किम् ॥ ४१ ॥

घोरप्रतिग्रहग्रामग्रस्तोदग्रगुणौजस ।
तद्विभागानभिज्ञस्य पूर्तस्यास्य धनेन किम् ॥ ४२ ॥

रात्रिमेवायमग्नस्य भीतवानानगम्यिते ।
प्रभुदृष्टिप्रहृष्टस्य कष्टाहस्य धनेन किम् ॥ ४३ ॥

प्रभूतलाभलोभेन प्रयुक्तार्थस्य सर्वतः ।
भूर्जदृष्टेन तुष्टस्य नष्टबुद्धेर्धनेन किम् ॥ ४४ ॥

मलशीलस्य वणिजस्थूत्कृतस्य जुगुप्सया ।
लशुनस्याशुचेः पाकगन्धेनेव धनेन किम् ॥ ४५ ॥

काङ्क्षितेनाप्यलब्धेन भोगार्हे नवयौवने ।
जराजीर्णशरीरस्य भारेणेव धनेन किम् ॥ ४६ ॥

प्रव्रज्यात्यक्तगेहस्य जनगौरवपूजया ।
धनसंघटितार्थस्य वन्ध्येनेव धनेन किम् ॥ ४७ ॥

निशोरङ्कुशशून्यस्य पातितस्यापथे विटैः ।
क्षणक्षयोपयोगेन स्वप्नेनेव धनेन किम् ॥ ४८ ॥

भार्यया स्वैरचारिण्या ग्रामस्थस्य नियोगिनः ।
प्रसभं भुज्यमानेन पापाप्तेन धनेन किम् ॥ ४९ ॥

शिष्यसंपादिताशेषभोगवस्त्रादिसंपदः ।
गुरोर्दम्भेन सिद्धस्य संचितेन धनेन किम् ॥ ५० ॥

राजकोपनियुक्तस्य चौर्यचिह्नेन केवलम् ।
व्ययेन शङ्कनीयस्य वधेनेव धनेन किम् ॥ ५१ ॥

अज्ञातभाविचौरादिदोषैर्नित्यविनाशिना ।
हास्यैकहेतुना लोके गणकस्य धनेन किम् ॥ ५२ ॥

पिटकस्येव पूर्णस्य पीडनीयस्य भूभुजा ।
निष्पाकशाकभोज्यस्य ग्रामीणस्य धनेन किम् ॥ ५३ ॥

कलमाक्रान्तविश्वस्य मषीकृष्णस्य भोगिनः ।
आसन्नबन्धनस्यान्ते दिविरस्य धनेन किम् ॥ ५४ ॥

गृहिणीविग्रहोग्रस्य मुहुस्तृण उपेक्षया (?) ।
कोपोपवासनिःश्वासमसतप्तस्य धनेन किम् ॥ ५५ ॥

मलिनस्य कुवस्त्रस्य स्वल्पाशनपरस्य च ।
दारिद्र्याधिककष्टस्य कदर्यस्य धनेन किम् ॥ ५६ ॥

निर्धना सुखिनो दृष्टा सधनाश्चातिदुःखिता ।
सुखदुःखोदये जन्तोर्दैवाधीने धनेन किम् ॥ ५७ ॥

समानेषु व्यतीतेषु स्वजने शून्यचेतसः ।
विरसासारसंसारविरक्तस्य धनेन किम् ॥ ५८ ॥

यथावाप्तोपयुक्तार्थनिश्चिन्तस्य विपश्चितः ।
अत्यल्पपरितुष्टस्य संतुष्टस्य धनेन किम् ॥ ५९ ॥

बालस्तृणे च कनके च समानदृष्टि-
रिष्टं न वेत्ति विषयेष्वविशेषबुद्धिः ।
वित्तेन कोपपरिपोषसहेन तस्मिन्
बाले विवेकविकलो वद किं करोति ॥ ६० ॥

रोगार्दित स्पृशति नैव दृशापि भोज्य
तीव्रव्यथ स्पृहयते मरणाय जन्तु ।
सर्वौषधेषु विफलेषु यदा विरौति
धान्यैर्धनेन च तदा वद कि करोति ॥ ६३ ॥

निद्राच्छेदसखेदबान्धवजन सोद्वेगवैद्योज्झित
पाकक्वाथकदर्थित परिजनैस्तन्द्रीभयात् क्षोभित ।
भग्नस्वास्थ्यमनोरथ प्रियतमावष्टब्धपादद्वय
पर्यन्ते वपुष करोति पुरुष कि शल्यतुल्यैर्धनै ॥ ६४ ॥

अलकृत काञ्चनकोटिमूल्यैर्महार्हरत्नैर्गजवाजिवाहै ।
निमेषमात्र लभते न जीव कालेन काले शिखया गृहीत ॥६५॥

निश्चेतन काष्ठसमानकायस्त्यक्त क्षणात् पुत्रकलत्रमित्रै ।
शुभाशुभप्राक्तनकर्मभागी यत्नाप्तरत्नैर्वद कि करोति ॥ ६६ ॥

तस्मात् प्रभूतविभवोद्भवविभ्रमेण
भूताभिभूत इव मा भव साभिमान ।
एता श्रिय प्रबललोभघनान्धकार-
विद्युल्लतापरिचिता सहसैव यान्ति ॥ ६७ ॥

नष्टे लज्जितवित्तनाथविभवे साम्राज्यभोगे पुरा
श्रूयन्ते नलरामपाण्डुतनया कष्ट प्रविष्टा वनम् ।
शक्र श्रीविरहे विवेश नलिनीनालान्तराल ह्रिया
कस्यास्था विविधावधानविधिना नि सनिधाने धन ॥ ६८ ॥

इत्युक्तोऽप्यसकृत् पत्न्या स्वलोभान्न चचाल स ।
स्वभाव सर्वभूताना सहज केन वार्यते ॥ ६९ ॥

तत स काले लोभेन भिषग्भैषज्यवर्जित ।
कोषे निधानकुम्भेषु लीनपृष्ठो व्यपद्यत ॥ ७० ॥

अदत्तभुक्तमुत्सृज्य धनं सुचिररक्षितम् ।
मूषका इव गच्छन्ति कदर्याः स्वक्षये क्षयम् ॥ ७१ ॥

तस्य यातस्य निरयं निनाय नृपतिर्धनम् ।
पर्यन्ते राजगामिन्यो लुब्धानां धनसंपदः ॥ ७२ ॥

तत्सूनोश्चन्दनस्याथ शेषार्थेनापि भूयसा ।
बभूव भूरिसंभारभोगव्ययमहोत्सवः ॥ ७३ ॥

मा कश्चिन्नाम नन्दस्य मन्दाग्नेरिह भाषताम् ।
भोगभङ्गभयेनेति प्रातस्तत्राब्रवीज्जनः ॥ ७४ ॥

धिग् धिग् धनं कुनिधनं नन्दस्येवात्मबाधनम् ।
दीयतां भुज्यतां सर्वमित्यूचुः पुरवासिनः ॥ ७५ ॥

ततः काले गते बाह्यकोष्ठद्वारान्तवासिनी ।
वृद्धान्धा सुषुवे पुत्रं चण्डाली खण्डिकाभिधा ॥ ७६ ॥

अन्धः कुब्जः कृशः खञ्जः कुष्ठी स्थूलगलग्रहः ।
समूह इव दुःखानां स तस्यास्तनयोऽभवत् ॥ ७७ ॥

तदपुण्यैः परिक्षीणे मातुः क्षीरे स निश्चलः ।
कृपया बान्धवस्त्रीभिः शुनीक्षीरेण वर्धितः ॥ ७८ ॥

एतदेव विरुद्धानां वैचित्र्यं पूर्वकर्मणाम् ।
कृच्छ्रायसग्रा जीवन्ति विपद्यन्ते यदीश्वराः ॥ ७९ ॥

व्रणैः स पूतिकलिलक्राम्यकृतमिकुलैर्वृतः ।
पक्वव्रणे तृणप्रावारस्तस्थौ विल्मतृणान्तरे ॥ ८० ॥

तस्मिन्नप्यक्षिपातगत्यात् पुत्रस्था जननी स्थिराम् ।
बबन्ध यागतार्गल स्नेहमोहो हि दुर्ग्रहः ॥ ८१ ॥

स वर्धमान शनकै स्मशानाङ्गारधूसर ।
पक्वणोग्रपिशाचानामप्युद्वेगकरोऽभवत् ॥ ८२ ॥

यष्टीनिपण्णगमन कुष्ठक्लेदजुगुप्सित ।
स जगाम पथा येन प्रययौ तेन नापर ॥ ८३ ॥

अत्रान्तरे चन्दनस्य पितु श्राद्धदिने महान ।
बभूवार्थिसमूहानदाने कलकलस्वन ॥ ८४ ॥

तत कर्परमादाय स चण्डालशिशु शनै ।
आचामयाचक कृच्छ्राद् द्वाराग्रभुवमाययौ ॥ ८५ ॥

त दृष्ट्वा चन्दन सौधाद् विप्राणा मार्गदूषणम् ।
निवार्यतामय प्राप्तस्तूर्णमित्यवदत रुधा ॥ ८६ ॥

प्रभुभ्रूभङ्गभीतेन लगुडेनाहतस्तत
द्वारपालेन सावर्त स कपोत इवाभवत ॥ ८७ ॥

स निर्भिन्नललाटास्थिप्रक्षरत्क्षतजोक्षित ।
क्षण समूर्च्छित प्राप क्लेशभोगाय जीवितम् ॥ ८८ ॥

अदूरवर्तिनी श्रुत्वा चण्डाली तदव्यथारवम् ।
उपसृत्य शुशोचार्ता स्पृशन्ती तस्य शोणितम् ॥ ८९ ॥

केन निष्करुणेनेद दर्शित बत पौरुषम् ।
प्रक्लिन्नकायविकले येनास्मिन् सुभटायितम् ॥ ९० ॥

कायापायमयी दु खदशा दृष्ट्वास्य दु सहाम ।
वैराग्यावसरे केन क्रौर्यमेवविध कृतम् ॥ ९१ ॥

आर्तिमेवविधामस्य हृदयक्लेदिनीमिमाम् ।
विलोक्य कुर्यात् क पाप पाप हि पदमापदाम् ॥ ९२ ॥

यद्यनेन महत् पाप न कृत पूर्वजन्मनि ।
तदुच्यता स्फुरत्कष्टा दृष्टा कस्येदृशी दशा ॥ ९३ ॥

ये दृश्यन्ते विपत्क्लेशविशेषविषमव्यथा ।
त एव गुरव पापवापवकरणे (?) नृणाम् ॥ ९४ ॥

करुणार्हेषु शूराणामुपकारिषु वैरिणाम् ।
वञ्चकानामपापेषु पापसरया करोति क ॥ ९५ ॥

तार रोदिषि किं पुत्र सहस्वाघातजा रुजम् ।
अशर्मकर्मनिर्माणं मर्मच्छेदि शरीरिणाम् ॥ ९६ ॥

इति तस्या प्रलापिन्या प्रेक्षावाप्ते जने जिन ।
अनाथबन्धु करुणासिन्धुस्तेनाययौ पथा ॥ ९७ ॥

भवभ्रमासक्तपरिश्रमाणा रागादिदोषैरुपतापितानाम् ।
आश्वासनेनामृतसोदरेण लिम्पन्निव द्या द्युतिचन्दनेन ॥ ९८ ॥

दृष्ट्वा तमापद्गतमुग्ररोगभग्न निमग्न व्यसने विविग्नम् ।
व्यलम्बतार्द्र करुणारसेन तत्तापशान्त्यै भगवान् जिनेन्द्र ॥ ९९ ॥

तत्सनिधानेन मुहूर्तमात्र स निर्व्यथ स्वास्थ्यमिवाससाद ।
निहन्ति पाप कुशल प्रसूते सदर्शन सत्त्वहिताशयानाम् ॥ १०० ॥

ज्ञात्वाथ चन्दन प्राप्त भगवन्त तथागतम् ।
विकसत्कुसुमस्मेरा पूजामादाय निर्ययौ ॥ १०१ ॥

भगवानपि साश्चर्यप्रभावाद्युद्गत भुव ।
हैम कमलमारुह्य तस्थौ पर्यङ्कलील्या ॥ १०२ ॥

प्रणत चरणालीन पूजाव्यग्रकर पुर ।
बभाषे भगवान्प्रीता भिक्षुगगदि चन्दनम् ॥ १०३ ॥

किमयं याचमानोऽपि वराकस्ताडितः क्षुधा ।
कृतं न कृपणे कस्मात् करुणाकोमलं मनः ॥ १०४ ॥

दयार्द्राः सर्वसत्त्वेषु भवन्ति विमलाशयाः
एवंविधाना दुःखाना कारणं कलुषं मनः ॥ १०५ ॥

कृतक्रूरापकारेषु विद्वेषपरुषेष्वपि ।
भवन्ति सन्त क्लेशोऽमशोषितेषु न कर्कशाः ॥ १०६ ॥

क्लिष्टः कष्टं कदर्योऽयं लोभेनापरजन्मनि ।
अप्रदानोद्यतेनाद्य कायक्लेशेन पीडितः ॥ १०७ ॥

एष नन्दस्तव पिता पूर्णार्थमलसंचयात् ।
आवृतः पापरोगेण चण्डालत्वमुपागत. ॥ १०८ ॥

जन्मान्तरेऽप्यतोऽन्यस्मिन् रोगयोगान् मुमूर्षुणा ।
सुवर्णं दत्तमेतेन तेनाय सधनोऽभवत् ॥ १०९ ॥

अन्त्यक्लेशदशायां यत् मुमूर्षुः संप्रयच्छति ।
तच्चाभोग्यं भवत्यस्य लोभादन्येषु जन्मसु ॥ ११० ॥

दत्तं न वित्त करुणानिमित्त लोभप्रवृत्तं कृतमेव चित्तम् ।
ये संचयोत्साहरसे प्रवृत्त शोचन्ति ते पातकमात्मवृत्तम् ॥ १११ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् पुण्यां विदधे धर्मदेशनाम् ।
यया क्लेशप्रहाणार्हमर्हत्त्वं प्राप चन्दन ॥ ११२ ॥

तस्मान् न दर्पः पुरुषेण कार्य. प्रवर्धमानेन धनोदयेन ।
अदानभोगोपहतं हि वित्त पुसा परत्रेह च दुर्निमित्तम् ॥ ११३ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविहिते दर्पदलने
धनविचारो द्वितीय ।

तृतीयो विद्याविचारः ।

संसारदोषप्रशमैकहेतुः करोति विद्या यदि दर्पमोहम् ।
तदन्धकाराय भवत्यवश्यं साभ्रे नभस्यंशुमतोंऽशुमाला ॥ १ ॥

शिक्षाभ्यासेन सुव्यक्तं पठन्त्यपि विहंगमाः ।
क एष विद्यया दर्पः कष्टप्राप्तैकदेशया ॥ २ ॥

सा विद्या या मदं हन्ति सा श्रीर्यार्थिषु वर्षति ।
धर्मानुसारिणी या च सा बुद्धिरभिधीयते ॥ ३ ॥

यो विद्यागुरुरायाति लघुतां शीलविप्लवात् ।
तस्मै पण्डितमूर्खाय विपरीतात्मने नमः ॥ ४ ॥

विद्यां प्राप्य कृतं येन विक्षेपकलुषं मनः ।
तेनात्मा हन्त मूर्खेण स्नात्वा पांसूत्करैर्वृतः ॥ ५ ॥

विद्या श्रीरिव लोभेन द्वेषेणायाति निन्द्यताम् ।
भाति नम्रतयैवैषा लज्जयेव कुलाङ्गना ॥ ६ ॥

स्पृहणीया सतां तावद् विद्या संतोषशालिनी ।
यावन् न पार्थिवास्थानपण्यस्थाने प्रसारिता ॥ ७ ॥

सद्गुणाः शुचयस्तावद् यावद् वादेन शोधकैः ।
प्रक्षाल्य न परीक्ष्यन्ते गर्वैर्भूपालसंसदि ॥ ८ ॥

अश्माप्यहृदयो यस्य गुणसार परीक्षते ।
उचितैव सुवर्णस्य तस्याग्निपतने रुचिः ॥ ९ ॥

नर्मभिर्नृपसेवासु चित्तान्धकारहारिणी ।
वाणी येस्यैव लोभेन परोपकरणीकृता ॥ १० ॥

वादिभिः कलहोदर्कतर्कसंपर्ककर्कशा ।
वाणी क्रकचधारेव धर्ममूले निपातिता ॥ ११ ॥

साधुतेजोवधायेव तार्किकैः कर्कशीकृता ।
वाणी विवादिभिः क्रूरैः सौनिकैरिव कर्तरी ॥ १२ ॥

शीलं नैव बिभर्ति कीर्तिविमले धत्ते न धर्मे धियं
मात्सर्येण मनीषिणां प्रतनुते पारुष्यदोषं गिरः ।
तर्कोक्त्या परलोककर्म नयति प्रायेण संदिग्धतां
यस्तस्याफलशास्त्रपाटनपटोर्मूढस्य किं विद्यया ॥ १३ ॥

ये संसत्सु विवादिनः परयशःशल्येन शूलाकुलाः
कुर्वन्ति स्वगुणस्तवेन गुणिनां यत्नाद् गुणाच्छादनम् ।
तेषां रोषकषायितोदरदृशां द्वेषोष्णनिःश्वासिना
दीप्ता रत्नशिखेव कृष्णफणिनां विद्या जनोद्वेगभूः ॥ १४ ॥

शोच्यतां यात्यशीलेन विद्वेषेणापवित्रताम् ।
दर्पशापहता विद्या नश्यत्येव सहायुषा ॥ १५ ॥

तपोवने मुनिवरौ मान्यौ मुनिमनीषिणाम् ।
पुरा रैभ्यभरद्वाजौ सुहृदौ चक्रतुः स्थितिम् ॥ १६ ॥

पुत्रावभूतां रैभ्यस्य विद्याविमलदर्पणौ ।
स्पृहणीयौ गुणज्ञानामर्वावसुपरावसू ॥ १७ ॥

भरद्वाजस्य पुत्रोऽभूद् यवक्रीताभिधः सुताः ।
भवन्त्यविद्याः प्रायेण पितृप्रणयलालिताः ॥ १८ ॥

स युवा रैभ्यतनयौ सर्वत्र श्रुतिविश्रुतौ ।
पश्यन्नात्मनि सासूयः पश्चात्तापाकुलोऽभवत् ॥ १९ ॥

स गत्वा जाह्नवीतीरं निराहारकृशश्चिरम् ।
चचार निश्चलतनुस्तीव्रं विद्याप्तये तप. ॥ २० ॥

तं तपस्तापितात्मानं स्वयमेत्य शतक्रतुः ।
उवाच मिथ्यानिर्बन्धः कोऽयं ते मुनिपुत्रक ॥ २१ ॥

अनधीता गुरुमुखात् कथ विद्याधिगम्यते ।
अनभ्यासेन पाण्डित्यं नभ.कुसुमशेखरः ॥ २२ ॥

अधुना विद्यया किं ते विद्यार्हं शैशव गतम् ।
यत् फलं किल विद्यायास्तस्मिन्नवहितो भव ॥ २३ ॥

शीलं परहितासक्तिरनुत्सेक. क्षमा धृतिः ।
अलोभश्चेति विद्यायाः परिपाकोज्ज्वलं फलम् ॥ २४ ॥

विवेकरहिता विद्या द्वेषरोषोष्मशोषिता ।
दर्पाशनिनिपातेन हृता वल्लीव निष्फला ॥ २५ ॥

एतदर्थं श्रुते बुद्धिं करोति द्वेषदूषित' ।
यद् विवादे. करिष्यामि मानम्लानिं मनीषिणाम् ॥ २६ ॥

त्यक्त्वा प्रशमसंतोषौ विद्याया. प्रथम फलम् ।
नानाविपर्ययपथैर्गच्छन्त्यनर्थफलार्थिन ॥ २७ ॥

उपकाराय या पुंसां न परस्य न चात्मन' ।
पत्रसंचयसंभारैः किं तया भारविद्यया ॥ २८ ॥

अन्याय. प्रौढवादेन नीयते न्यायतां यया ।
न्यायश्चान्यायतां लोभात् किं तया क्षुद्रविद्यया ॥ २९ ॥

स्वजिह्वाग्रनिर्भिन्नपत्नीवोद्घाटितानुगा ।
नियते या सभामध्ये किं तया धृष्टविद्यया ॥ ३० ॥

अनुष्ठानेन रहिता पाठमात्रेण केवलम् ।
रञ्जयत्येव या लोक किं तया शुकविद्यया ॥ ३१ ॥

गोप्यते या श्रुतज्ञस्य मूर्खस्याग्रे प्रकाश्यते ।
न दीयते च शिष्येभ्य किं तया शठविद्यया ॥ ३२ ॥

परोत्कर्ष समाच्छाद्य विक्रयाय प्रसार्यते ।
या मुहुर्धनिनामग्रे किं तया पण्यविद्यया ॥ ३३ ॥

न तीर्यते यया घोर ससारमकराकर ।
नित्य चित्तानुबन्धिन्या किं तया मोहविद्यया ॥ ३४ ॥

नित्याभ्यासप्रयासेन जीवित क्षीयते यया ।
त्रिवर्गस्योपरोधेन किं तया कष्टविद्यया ॥ ३५ ॥

न विवेकोचिता बुद्धि न वैराग्यमय मन ।
सपादयति या पुसा किं तया जडविद्यया ॥ ३६ ॥

शौचाशौचविवादेन त्यक्ता श्रोत्रियता यया ।
मिथ्याभिमानयोगिन्या किं तया दम्भविद्यया ॥ ३७ ॥

परमात्सर्यशल्येन व्यथा सजायते यया ।
सुखनिद्रापहारिण्या किं तया शूलविद्यया ॥ ३८ ॥

परसूक्तापहारेण स्वसुभाषितवादिना ।
उत्कर्ष ख्याप्यते यस्या किं तया चौरविद्यया ॥ ३९ ॥

अनभ्यासहतोत्साहा परेण परिभूयते ।
या लज्जाजननी जाड्यात् किं तया मन्दविद्यया ॥ ४० ॥

लोभ प्रभूतवित्तस्य राग प्रव्रजितस्य च ।
न यया शान्तिमायाति किं तयालीकविद्यया ॥ ४१ ॥

यथा भूपतिमाश्रित्य परेषां गुणनिन्दकः ।
दानमानोन्नतिं हन्ति किं तया दोषविद्यया ॥ ४२

गृहे धाराधिरूढापि सभायां न प्रवर्तते ।
प्रतिभाभङ्गसङ्गाद्या किं तया मूकविद्यया ॥ ४३ ॥

चण्डः पिण्डार्थिना द्वेषपिशुनानां शतामिव ।
यया सजायते युद्धं किं तया वधविद्यया ॥ ४४ ॥

विस्मृता यावल्पितस्य कण्ठे कृतगतागता ।
जीववृत्तिरिव क्षीणा किं तया मृतविद्यया ॥ ४५ ॥

रसायनी जराजीर्णश्चिररोगी यया भिषक् ।
धातुवादी दरिद्रश्च किं तया हास्यविद्यया ॥ ४६ ॥

यया मुग्धमृगाः कूटे पीड्यन्ते तीव्रमार्गणैः ।
आशापाशावलम्बिन्या किं तया लुब्धविद्यया ॥ ४७ ॥

परोपतापः क्रियते वश्यादिकुहकैर्यया ।
यन्त्रतन्त्रानुसारिण्या किं तया व्याजविद्यया ॥ ४८ ॥

गुरुर्गर्वात् कविर्द्वेषाद् यतिर्भोगपरिग्रहात् ।
नृपः पापाद् द्विजः क्रोधात् मा विद्या धार्यते यया ॥ ४९ ॥

विद्यागुणास्ते विदुषां ये विवेकनिबन्धनम् ।
स्वरपशिल्पकलानुल्याः शेषा जीवितहेतवः ॥ ५० ॥

वीणेव श्रोत्रहीनस्य लोलाक्षीव विचक्षुषः ।
व्यसौ कुसुममालेव विद्या स्तब्धस्य निष्फला ॥ ५१ ॥

दर्पदपहता विद्या कामबाधहता मतिः ।
लोभमोहहता वृत्तिर्यया तया विमायुता ॥ ५२ ॥

दूरे व्याकरण कुरुष्व विषम धातुक्षयक्षोभित
मीमासा विरसा न शोषयति किं तर्करल कर्कशै ।
न क्षीब पतति स्मरभ्रमकरै किं नव्यकाव्यासवै-
स्तस्मान नित्यहिताय शान्तमनसा वैराग्यमारोग्यदम ॥५३ ॥

इत्युक्त सुरराजेन निश्चयान न चचाल स ।
अभिमानगृहीताना दुर्निवारो हि दुर्ग्रह ॥ ५४ ॥

अथ वृद्धद्विजो भूत्वा सिकतामुष्टिभि शनै ।
शक्र प्रचक्रमे कर्तु गङ्गाया सेतुबन्धनम ॥ ५५ ॥

त दृष्ट्वा निष्फलक्लेशविफलोद्योगनिश्चलम् ।
मुनिसूनु कृपाविष्ट पप्रच्छाभ्येत्य सस्मित ॥ ५६ ॥

ब्रह्मन् क एष निर्बन्धस्तव वन्ध्यसमुद्यमे ।
निष्फल विपुलायास न प्राज्ञा कर्म कुर्वते ॥ ५७ ॥

अस्मिन कुटिलकल्लोलदोलाविक्षोभितेऽम्भसि ।
हास्यहेतु कथ सेतु सिकतामुष्टिभिर्भवेत् । ५८ ॥

इत्युक्ते मुनिपुत्रेण ब्राह्मणस्तमभाषत ।
अहो परोपदेशेषु सर्वो भवति पण्डित ॥ ५९ ॥

अनधीता बलाद विद्या तपसा प्राप्तुमिच्छसि ।
यथा त्व निष्फलारम्भस्तथाहमपरो जड ॥ ६० ॥

एतद द्विजवच श्रुत्वा यथार्थ स्थगितोत्तर ।
तथापि दृढसकल्प स्वकृत्यान न चचाल स ॥ ६१ ॥

अथास्य तीव्रतपसा शक्र प्रादाद वर वरम ।
सर्वविद्यानिधिर्येन सहसैव बभूव स ॥ ६२ ॥

प्राप्तविद्य स सोत्साहस्तूर्णं गत्वा स्वमाश्रमम् ।
निजा तप फलावाप्तिकथा पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६३

त मदाक्रान्तमश्रान्तवृत्त सस्कृतवादिनम् ।
भरद्वाज प्रमोदेऽपि खेदाकुल इवावदत् ॥ ६४ ॥

पुत्र प्राप्ता त्वया विद्या तपस्तापात् विमुच्यते ।
कि त्वागामिभयादेतन् न युक्त प्रतिभाति मे ॥ ६५ ॥

इत समीपे रैभ्यस्य कोपनस्य तपोवनम् ।
विद्यामदान्धौ तत्पुत्रावर्वावसुपरावसू ॥ ६६ ॥

तावश्रान्तश्रुतोन्मादौ त्व चाभिनवपण्डित ।
तत्सगमे द्वेषमय सदा सनिहित कलि ॥ ६७ ॥

ग्रीवास्तम्भभृत परोन्नतिकथामात्रे शिर शूलिन
सोद्वेगभ्रमणप्रलापविपुलक्षोभाभिभूतस्थिते ।
अन्तर्द्वेषविषप्रवेशविषमक्रोधोष्णनि द्रवामिन
कष्टा नूतनपण्डितस्य विकृतिर्भीमज्वरारम्भभू ॥ ६८ ॥

तव तत्र प्रयातस्य युक्तायुक्तविवादिन ।
भविष्यति मुने शापादवश्य मदनिग्रह ॥ ६९ ॥

शुक्तिका रजतज्ञाननीरपीतादिदर्शनं ।
उन्माद जनयत्येव विद्यादर्पपिशाचिका ॥ ७० ॥

एष विद्योपदेशेन विनाश प्रार्थितस्त्वया ।
रैभ्याश्रमो न गन्तव्य कर्तव्य यदि मद्वच ॥ ७१ ॥

इत्युक्तोऽप्यगमत् पित्रा स गत्वा रैभ्यपुत्रयो ।
स्पर्धाद् विवादनिर्वेदं सदा विद्यामदशिनिम् ॥ ७२ ॥

त दर्पमत्त साक्षेपभीमभ्रूभङ्गदुर्मुखौ ।
तावूचतुर्मन सक्तविद्याविद्वेषशूलिनौ ॥ ७३ ॥

कनीयानावयोर्यस्माद् वयसा त्व श्रुतेन च ।
करोषि वादैराक्षेप तस्मादायुःक्षयोऽस्तु ते ॥७४ ॥

इत्युक्तोऽपि क्रुधा ताभ्या न दर्पाद् विरराम स
न प्रसन्न न च क्रुद्ध गणयन्ति मदोद्धता ॥ ७५ ॥

अत्रान्तरे भ्रमद्भृङ्गमालाभ्रूभङ्गविभ्रम ।
काल प्रोषितकान्ताना पुष्पकाल समाययौ ॥ ७६

क्षिप्तपत्रा सुमनसा रज कलुषितेक्षणा
सद्वेषा इव विद्वासश्चेरुर्मलयमारुता ॥ ७७

माधुर्यललितोदारवाणीविलसितैर्मुहु ।
कवीनामिव सघर्ष कोकिलानामजायत ॥ ७८ ॥

रैभ्ये प्रयाते पुत्राभ्या सह स्नातु सरित्तटम्
भरद्वाजात्मजोऽभ्येत्य प्रविवेश तदाश्रमम् ॥ ७९ ॥

तत्र पुष्पोच्चयव्यग्रा धर्मपत्नी परावसो ।
सोऽपश्यत् सुप्रभा नाम रूपदर्पापहा रते ॥ ८० ॥

उटजाङ्गनसक्ताना हरिणीना विलोकने ।
विलासदीक्षा कुर्वाणा तरलापाङ्गभङ्गिभि ८१ ॥

ता दृष्ट्वा चन्द्रवदना मदनानन्ददेवताम् ।
बभूवोत्क्रान्तमर्याद सहसैव मुने सुत ॥ ८२ ॥

स ब्रह्मचारी कामेन नवेन तरलीकृत ।
अभिलाषोचित वक्तुमनभिज्ञोऽप्युवाच ताम् ॥ ८३ ॥

उन्मादनमिद रूपमनुरूप मनोभुव ।
समुत्सिक्तमिवासक्त करोति मम मानसम् ॥ ८४ ॥

विद्याविनयमुत्सृज्य सत्यज्य गुरुयन्त्रणाम् ।
त्वयि प्रवृत्त चित्त मे प्राग्जन्मप्रेमबन्धनम् ॥ ८५ ॥

जानामि यत कृतस्यास्य विपाके कर्मण फलम् ।
तथाप्यभिमत धर्तु न शक्नोमि करोमि किम् ॥ ८६ ॥

न श्रुतेन न वित्तेन न वृत्तेन न कर्मणा ।
प्रवृत्त शक्यते रोद्धु मनोभवपथे मन ॥ ८७ ॥

इत्युक्त्वा ता भयोद्भ्रान्तनयनामाश्रमोन्मुखीम् ।
गन्तु प्रवृत्ता सोऽभ्येत्य जग्राहांशुकपल्लवे ॥ ८८ ॥

कदली कुञ्जरेणेव तरसा तेन निर्जने ।
कृष्यमाणा तमवदत् सा निषेधचलाङ्गुलि ॥ ८९ ॥

मा मा मलिनय स्वच्छ शील मम तथात्मन ।
विद्याया निरवद्याया किमेतदुचित फलम् ॥ ९० ॥

शीलशुक्लांशुका त्यक्त्वा लज्जा निजवधूमिव ।
गृह्णासि परनारीणा पाणिना पटपल्लवम् ॥ ९१ ॥

किमेतदित्यनुचित दृष्ट्वा नून कमण्डलु ।
उद्ग्रीव कौतुकेनेव मुग्ध तव निरीक्षते ॥ ९२ ॥

बिभ्रतोऽन्तर्गतरसा कुसुमैपुरुचि नवाम् ।
जटावल्कलभारस्ते तरोरपि न शान्तये ॥ ९३ ॥

पापमकल्पमानेन भययाधोमुखी नव ।
पतिता स्पर्शभीत्येव करगोऽप्यसमाप्तिका ॥ ९४ ॥

आसनाब्जे सरस्वत्या जपलोलरदच्छदे ।
दुर्नयोक्तिर्न युक्तेय मुखे तव मनीषिण ॥ ९५ ॥

इय तपोवनमही विवेकजननी कथम् ।
जनयत्यभिलाप ते जननीवाजितात्मन ॥ ९६ ॥

दुर्मदो यौवनभरस्तुरङ्ग इव हारक ।
मर्वथा शिथिलात्मानमवटे क्षिपति क्षणात ॥ ९७ ॥

धिग धिय किं विवेकेन दूरे विश्राम्यतु श्रुतम् ।
धार्यते यैन ससारविकारस्खलित मन ॥ ९८ ॥

क्व विद्या विदिताशेषकार्याकार्यविमर्शधी ।
मूढता क्व च दुष्कर्ममहापापकुटुम्बिनी ॥ ९९ ॥

इत्युच्यमानोऽपि यदा न स तत्याज दुर्ग्रहम् ।
शीलापहारसत्रस्ता सा तदा समचिन्तयत् ॥ १०० ॥

किं करोम्यजन लब्धा विवशाद् प्रमादिना ।
उत्सृष्टधर्मनियमा किं न कुर्वन्त्यवारिता ॥ १०१ ॥

अय स्मरातुरस्तावद वचसा न निवर्तते ।
वञ्च्यन्ते सान्त्ववादेन कामक्रोधमदोद्धता ॥ १०२ ॥

इति ध्यात्वा तमवदत सा शनैर्मृदुवादिनी ।
गच्छ त्व स्वयमेष्यामि निशि शून्यलतागृहे ॥ १०३ ॥

स्नात्वा सपुत्र कालेऽस्मिन्नायाति श्वशुरो मम ।
ज्वलज्ज्वलनतुल्यस्य तस्याग्रे किं करिष्यसि ॥ १०४ ॥

इत्युक्त स तया प्रायात सत्य विज्ञाय तद्वच ।
दुष्प्रापमपि मन्यन्ते सुलभ काममोहिता ॥ १०५ ॥

रैभ्यं ततः समायातमग्न्यागाराग्रतः स्थितम् ।
स्नुषा प्रोवाच कोपाग्निधूमेनेवाश्रुवर्षिणी ॥१०६॥

भरद्वाजात्मजस्तात पापस्तव सुहृत्सुत. ।
ममाद्य विजने शीलविप्लवेऽभ्यर्थिता गतः ॥ १०७ ॥

स मया दुर्ग्रहग्रस्तः समेष्यामीति वञ्चितः ।
विमुच्ये नान्यथा हस्तात् तस्य स्वतिमती सती ॥ १०८ ॥

एतदाकर्ण्य सहसा प्रज्वलन् मन्युना मुनि. ।
बभूव दुर्निमित्तोल्कापातक्रूर इवांशुमान् ॥ १०९ ॥

विद्यावतां स्फुरत्यन्तर्विवेकः स्वस्थचेतसाम् ।
विकारकाले संमोहस्त्विते विद्या च पुस्तके ॥ ११० ॥

स नि.श्वसन्नथ क्रोधज्वरारम्भारुणेक्षण ।
अभिचारजपेनेव कम्पमानाधरोऽभ्यधात् ॥ १११ ॥

अहो बत भरद्वाजः पुत्रस्याध्ययने व्यधात् ।
धर्मोपदेशं यत्नेन नग्नीकर्तुं पराङ्गना ॥ ११२ ॥

इत्युक्त्वामर्षसंरम्भादपरं वक्तुमक्षमः ।
स प्रविश्याग्निसदनं प्रतीकारपरोऽभवत् ॥ ११३ ॥

उत्पाट्य विकटाटोपकोपः प्रौढाग्निपिङ्गलाम् ।
स जुहाव जटां वह्नौ क्रूरक्रोधसटामिव ॥ ११४ ॥

द्वितीयायां हुतायां च शूलभृद् घोरराक्षसः ।
तस्यामग्नेः समुद्भूतः प्रोवाच प्रणतो मुनिम् ॥ ११५ ॥

किं करोमि मुने कस्य विनाशायास्मि निर्मितः ।
त्रैलोक्यमपि निर्दग्धुं गतशोऽहं त्वदाज्ञया ॥ ११६ ॥

इति ब्रुवाण त रैभ्य शूराकारमभाषत ।
भरद्वाजसुत गच्छ यवक्रीकुवपण्डितम ॥ ११७ ॥

इति तेन समादिष्ट स व्रजन कम्पितावनि ।
अर्धशौच मुनिसुत दृष्ट्वा दूरात समाद्रवत ॥११८॥

तमिन्नभिद्रुते वेगाद दीप्तशूले निशाचरे ।
भयभग्नगति प्राप शरण न मुन सुत ॥ ११९ ॥

पलायमान सप्राप्त स जवात पितुराश्रमम् ।
अग्न्यागार विशन रुद्ध शूद्रणाशौचदूषित ॥ १२० ॥

दासस्पृष्ट स नि शौच पतित सभ्रामात क्षितौ ।
रक्ष शूल्हत पश्चात सहसा भस्मसादभूत ॥ १२१ ॥

अन्ना तरे भरद्वाज प्रविशन निजमाश्रमम् ।
विध्वस्तच्छायमालोक्य सोद्वग समचिन्तयत ॥ १२२ ॥

मम पुष्पफलादानप्रत्यावृत्तस्य वह्नय ।
सदोत्तिष्ठन्ति पुरतस्तेऽद्य किं निश्चला इव ॥ १२३ ॥

इति सचिन्त्य दृष्ट्वाग्र भस्मीभूत सुत मुनि ।
श्रुत्वा च दासकथित वृत्तान्त न्यपतद भुवि ॥ १२४ ॥

स लब्धसज्ञ शनकैरवद बाष्पगदगदम ।
रैभ्योऽपि विद्वान कालेन प्राप्नोतु स्वसुताद वधम ॥ १२५ ॥

हा पुत्र रक्षितेनापि क्षणक्षयनिपातिना ।
न जीवामि सदोषण कायनव त्वया विना ॥ १२६ ॥

इत्युक्त्वा पुत्रशोकेन चिताग्निमविशन् मुनि ।
महत्स्वपि नवोत्सेकादमग्नप्रसरा शुच ॥ १२७ ॥

अथ याते शनैः काले बृहद्द्युम्नस्य भूपतेः ।
याजकौ जग्मतुर्गेहमर्वावसुपरावसू ॥ १२८ ॥

प्रवृत्ते विधिवत् तस्य दीर्घसत्रे पृथुश्रियः ।
दानमानोदयः कोऽपि तयोर्याजकयोरभूत् ॥ १२९ ॥

कदाचिद् दिनपर्यन्तसंध्यायां निजमाश्रमम् ।
परावसुः समागच्छन् दृष्ट्वा पितरमग्रतः ॥ १३० ॥

कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं दण्डेन मृगशङ्कया ।
जघान शापविवशः स तेनाभूद् विचेतनः ॥ १३१ ॥

जनकं हतमालोक्य ब्रह्महत्याभयाकुलः ।
गत्वा यज्ञभुवं भ्रात्रे स तमर्थं न्यवेदयत् ॥ १३२ ॥

अर्वावसुस्तमवदद् भ्रातः किं क्रियते विधेः ।
भवन्ति यस्य संकल्पादेवंरूपा विपर्ययाः ॥ १३३ ॥

धर्मार्थी पापमाप्नोति शीलार्थी शीलविप्लवम् ।
विधौ विधुरतां याते द्रविणार्थी दरिद्रताम् ॥ १३४ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं तीव्रं भवतोऽर्थे चराम्यहम् ।
त्वमस्य कुरु भूभर्तुः संपूर्णां याजनक्रियाम् ॥ १३५ ॥

उक्त्वेत्यर्वावसुर्भ्रातुः पापशान्त्यै धृतव्रतः ।
चकार सर्वतीर्थेषु तीव्रनिष्कृतिपारणम् ॥ १३६ ॥

तं समाप्तव्रतं प्राप्तं राज्ञो यज्ञवसुंधराम् ।
दूरात् परावसुर्ज्ञात्वा पितृघ्नः समचिन्तयत् ॥ १३७ ॥

अयं मे दक्षिणाकाले भागहर्ता समागतः ।
मदभाग्यैश्चिरं तीव्रव्रतक्लिष्टोऽपि जीवति ॥ १३८ ॥

इति संचिन्त्य सोऽभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिम् ।
लोभमात्सर्ययोरङ्के पतितः पातकेच्छया ॥ १३९ ॥

राजन् यज्ञमहीमेष किल्बिषी ब्रह्महत्यया ।
प्रविशत्यविकल्पेन मद्भ्राता वार्यतामितः ॥ १४० ॥

इत्युक्तस्तेन नृपतिः कृतघ्नेन विपर्ययात् ।
तस्य प्रवेशमज्ञानान् निष्पापस्य न्यवारयत् ॥ १४१ ॥

अन्धा इव न पश्यन्ति योग्यायोग्यं हिताहितम् ।
पथा तनैव गच्छन्ति नीयन्ते येन पार्थिवाः ॥ १४२ ॥

मिथ्यापवाददानेन नैव भ्रात्रे चुकोप सः ।
निकारे कारणं दैवं मन्यन्ते हि मनीषिणः ॥ १४३ ॥

तेन तस्यानृशंस्येन निर्विकारतया तया ।
तुष्टाः क्रतुसमासीनास्तमूचुस्त्रिदिवौकसः ॥ १४४ ॥

प्रशमेन तवानेन प्रसन्नास्ते वयं मुने ।
वरार्होऽसि वराचार गृह्यतां प्रवरो वरः ॥ १४५ ॥

इत्युक्तः स सुरैः प्रीत्या तानुवाच कृताञ्जलिः ।
यदि युष्मद्वरार्होऽहं दीयतां यन् ममेप्सितम् ॥ १४६ ॥

मत्पित्रा योऽभिचारेण भरद्वाजात्मजो हतः ।
स जीवत्वस्मृतक्रूरनिकारः स च तातिता ॥ १४७ ॥

अस्मत्पिता मृगधिया यः परावसुना हतः ।
सोऽपि विस्मृततत्कोपः स्वस्थः प्राप्नोतु जीवितम् ॥ १४८ ॥

इत्यर्थिते वरे तेन तथेत्याख्यायि तैः सुरैः ।
यवक्रीतभरद्वाजरैभ्याः प्रापुः स्वजीवितम् ॥ १४९ ॥

इत्येते मुनयोऽपि दर्पविफले याते श्रुते शोच्यतां
क्रोधान्ध्येन पुनः प्रनष्टविमलालोके विवेके च्युते ।
शीले रागमहोष्मणा विगलिते द्वेषेण नाशं गताः
कस्यान्यस्य घनाभिमानमलिना विद्या विधत्ते गुणम् ॥ १५० ॥

चेतःशान्त्यै द्वेषदर्पोज्झितेन
यत्नः कार्यः सर्वथा पण्डितेन ।
विद्यादीपः कामकोपाकुलाक्ष्णा
दर्पान्धाना निष्फलालोक एव ॥ १५१ ॥

अलोभः परम वित्तमहिंसा परम तपः ।
अमाया परमा विद्या निरवद्या मनीषिणाम् ॥ १५२ ॥

शुक्रस्य विद्या धनदार्थहर्तु-
र्मायाप्रपञ्चोपचितस्य शोच्या ।
कचस्य वाचस्पतिजन्मनोऽपि
व्याजेन विद्या विफलीबभूव ॥ १५३ ॥

स्पृशति मतिं न हि तेषां द्वेषविषः कलिसर्पः ।
यदि शमविमलमलीना स्वमनसि भवति न दर्पः ॥ १५४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविहिते
दर्पदलने विद्याविचारस्तृतीय ।

चतुर्थो रूपविचार ।

पद्मोपमानां दिनसुन्दराणा कोऽयं नृणामस्थिररूपदर्प. ।
रूपेण कान्ति क्षणिकैव येषा हारिद्ररागेण यथांशुकानाम् ॥ १ ॥

पर्यन्तरेखाङ्गविभागहीनचित्रोपमं बालवपुः प्रकृत्या ।
तद् यौवनेनैव विकासमेति वसन्तसेवेनेव शिरीषपुष्पम् ॥ २ ॥

अलोमशं पूर्णशशाङ्कशोभं मुखं तु यूनां कतिचिद् दिनानि ।
जाते ततः श्मश्रुविशालजाले शैवाललीनाब्जतुला बिभर्ति ॥ ३ ॥

धूमेन चित्रं तुहिनेन पद्मं तमिस्रपक्षेण सुधांशुबिम्बम् ।
शीतं निदाघेन न भाति तोयं जरावतारेण च चारुरूपम् ॥ ४ ॥

रूपं क्षणस्वीकृतरक्तमांसग्रासप्रसक्ता कृतकामदोषा ।
केशग्रहेणैव जरा जनानां वेश्येव वित्तं कवलीकरोति ॥ ५ ॥

पाकक्रमेणैव विचित्रकर्मा प्रतिक्षणं देहभृतामलक्ष्यः ।
करोति कालः परिणामशक्त्या रूपं विरूपं चतुरप्रवाहः ॥ ६ ॥

न लक्ष्यते कालगतिः सवेगचक्रभ्रमभ्रान्तिविधायिनीयम् ।
ह्यो यः शिशुः स स्फुटयौवनोऽद्य प्रातर्जराजीर्णतनुः स एव ॥ ७ ॥

पुंसामवस्थात्रितयत्रिभागे रूपप्रदं यौवनमेव नान्यत् ।
तस्मिन् मदोन्मादगदाङ्गभङ्गव्यङ्गादिदोषोपहते क्व रूपम् ॥ ८ ॥

यदा नरः शोचति दुःखतप्तस्त्यक्ताशनः शोकविवर्णवक्त्रः ।
न स्नाति नोत्तिष्ठति नैव शेते तदा क्व रूपं क्व च यौवनश्रीः ॥ ९ ॥

यदा स्थितः प्रेत इवास्थिशेषः कारागृहे धूसरितोर्ध्वकेशः ।
प्रकीर्णयूकामलकालकायस्तदा क्व रूपस्य गतोऽभिमानः ॥ १० ॥

यदा सदाङ्गीकृतदैन्यदुःखसेवाप्रवासेन विनष्टकायः ।
नित्यप्रवासश्रमभग्नजानुर्न रूपलुब्धस्य तदास्ति रूपम् ॥ ११ ॥

यदा प्रहारैर्दलिताखिलाङ्गः
खण्डोष्ठनासः स्फुटिताक्षिदन्तः ।

युवा पिशाचत्वमिवोपयाति
तदापि रूप विगतस्वरूपम् ॥ १२ ॥

यदा न धीमानरिपु प्रमाथी
न वाक्पटुश्चित्रमनुष्यतुल्य
तदा सुरूपादविचाररम्याद्
वर विरूप स्पृहणीयरूप ॥ १३ ॥

यदा दरिद्र परिधानहीन
स्त्रपानिलीन कुरुतेऽतियाच्ञाम् ।
कपोलमजातवलीविकार
स्तदा सुरूपोऽपि पर विरूप ॥ १४ ॥

विद्वत्ससदि वादिभि कविवरैर्भापानभिज्ञ पर
मूर्ख शकरवाहनस्तुतिपदैय सज्ञया हस्यते।
विक्रीत परदेशपण्यसदने धूर्तैरिवानुत्तर
पुसश्चित्रमयूरचारुवपुप कि तस्य रूपश्रिया ॥ १५ ॥

काल मुहूर्ताङ्गुलिमण्डलेन
दिनत्रियामाञ्जलिना पिवन्तम् ।
रूप विलोक्यैव वपुश्च केपा
भङ्गेन नाङ्गान्यलसीभवन्ति ॥ १६ ॥

रूप वय शौर्यमनङ्गभोग
प्रज्ञाप्रभाव विभव वपुश्च ।
अश्नाति कालभ्रमर समन्तात
पुसा हि किंजल्कमिवाम्बुजानाम् ॥ १७ ॥

कदाचित् सह गन्धर्वै सभास्थान शचीपतिम ।
नृत्तेनाप्सरस सर्वा गीतेन च सिपविरे ॥ १८ ॥

तासा मध्ये बभौ कान्ता वृत्तीनामिव कैशिकी ।
उर्वशी स्वमुखे मैत्री न्वदन्तीवेन्दुपद्मयो ॥ १९ ॥

शक्रसेवागतास्तत्र ता दृष्ट्वेन्दुमुखी सुरा ।
मेनिरे धन्यमात्मान शृङ्गारस्याङ्कता गतम् ॥ २० ॥

नृत्यन्ती सा बभौ हारमध्यरत्नेषु बिम्बिता ।
युगपत् प्रविशन्तीव हृदयानि दिवौकसाम् ॥ २१ ॥

लीना देवविमानेषु हसास्तद्गतिनिर्जिता ।
तत्कटाक्षजितश्चक्रे निद्रा चन्द्रे मृग क्षणम् ॥ २२ ॥

तस्या सेर्ष्याप्सरोनेत्रमालेव पतिता बभौ ।
स्तनयो शेखरस्रस्ता नीलोत्पलदलावली ॥ २३ ॥

उत्साहोद्धतविभ्रमभ्रमरवव्यावृत्तहारान्तर-
त्रुट्यत्सूत्रविमुक्तमौक्तिकभर सक्त स्तनोत्सङ्गयो ।
वक्त्रेन्दुच्युतसततामृतकणाकारश्चकार क्षण
तस्या नृत्तरसश्रमोदितघनस्वेदाम्बुबिम्बश्रियम् ॥ २४ ॥

तस्या नृत्तविलोकने पुलकित दृष्ट्वा रतिर्मन्मथ
नि श्वासाञ्चितचारुचूत रजसा चक्रे पुरस्तात् पटम् ।
उद्वीक्ष्याक्षिपरम्परामपि हरेस्तत्रावसन्ना शची
कोपान्दोलितकेलिपद्ममधुपैर्मध्येऽन्धकार व्यधात् ॥ २५ ॥

विघ्न न चक्रुर्ननु नृत्तलीला-
सदर्शने पुण्यवता नराणाम्
तनोर्वशीरूपवशीकृताना
निमेषशून्यानि विलोचनानि ॥ २६ ॥

देवयोरश्विनोस्तत्र रूपमाधुर्यधुर्ययो ।
मिथ कथा समभवत् तद्गुणाकृष्टचित्तयो ॥ २७

एकोऽब्रवीदहो रूपमस्यास्तरलचक्षुष ।
निमीलन्नियमा येन मुनयोऽप्याकुलीकृता ॥ २८ ॥

अस्या ससदि कस्यास्ये पतन्त्येता सुजन्मन ।
स्मरसभोगसवादलज्जाकुटिलिता दृश ॥ २९

वृत्तसगमयोरेव परस्परविलोकने ।
न्यास श्रृङ्गारसर्वस्वमनङ्गेनार्पित रह ॥ ३० ॥

रणोत्सृष्टतनो कण्ठे सोत्कण्ठा भुजबन्धनम् ।
कस्येय तरलापाङ्गा रङ्गोत्तीर्णा करिष्यति ॥ ३१ ॥

इति ब्रुवाणमपर सस्मितस्तमभाषत ।
अहो नु विस्मृत कि ते भूतलेन्दु पुरूरवा ॥ ३२ ॥

विक्रमाभरण दिक्षु लावण्यतिलक भुव ।
उर्वशीभोगसुभग यस्यैतद गीयते यश ॥ ३३ ॥

तेन रूपगुणोत्साहैरुर्वशीय वशीकृता ।
पुर स्थितापि शक्रस्य मनसा तत्र तिष्ठति ॥ ३४ ॥

रूपसाम्येन शीताशुवशे जातस्य (?) लज्जते ।
न करोति रतेरग्रे तत्कथा मत्सरी स्मर ॥ ३५ ॥

न जाने वत हेवाक कोऽप्य कुसुमधन्वन ।
नैवार्पयति यत् पाणौ तस्यैव शरपञ्चकम् ॥ ३६ ॥

भुव समस्ताम्बुधिमेखलाया
　　वोढारमाजानुविलम्बिबाहुम् ।
लीलागुरु त हृदये वहन्ती
　　तन्वी कथ नृत्यति नैव विद्म ॥ ३७ ॥

दृष्टव्य स नृपस्तावदप्रस्तावेऽपि यत्नत ।
को वेत्ति तद्विध रत्न पुण्यैरास्ते कियच् चिरम् ॥ ३८ ॥

इत्युक्त्वा तौ कृतक्षोणीपतिदर्शननिश्चयौ ।
नृत्ये निवृत्ते जम्भारिं प्रणम्य ययतुर्भुवम् ॥ ३९ ॥

राजधानी समासाद्य तौ पुरूरवस क्षणात् ।
अवारितौ विविशतुर्वेत्रिभि सुरगौरवात ॥ ४० ॥

तौ त ददृशतु स्नानविहिताभ्यङ्गरागमम् ।
पीयूषनवनीतेन लब्धस्नेहमिवोडुपम् ॥ ४१ ॥

स्नानोत्तारितकेयूरमहार्हमणिकङ्कणम ।
लावण्याभरण तस्य विरराजोर्जित वपु ॥ ४२ ॥

शून्यश्रवणपाशस्य तस्य कण्ठ समाययौ ।
निर्भूषणनिवेशोऽपि विशेषरमणीयताम् ॥ ४३ ॥

विचार्य तस्यामर्याद सौन्दर्यौदार्यमश्विनौ ।
प्रशशसतुराश्चर्यनिर्माणातिशय विध ॥ ४४ ॥

स तौ कृताञ्जलि प्रीत्या कृतासनपरिग्रहौ ।
पप्रच्छ स्वच्छहृदयस्त्वरागमनकारणम् ॥ ४५ ॥

तावूचतु क्षितिपते महीकुसुमधन्वन ।
त्रैलोक्याभरण रूप तवावा द्रष्टुमागतौ ॥ ४६ ॥

निसर्गेण जगत्सर्गनिरर्गलगुणादरात ।
कौतुकालोकसारेव दृष्टा सृष्टि प्रजापते ॥ ४७ ॥

विलोकितस्त्व वसुधासुधाशु पूर्णमण्डल ।
रूपपीयूषपानेन प्राप्ता प्रीति किमुच्यते ॥ ४८ ॥

इत्युक्त प्रणयात् ताभ्या किंचित् कुसुमितस्मित ।
तावूचे नृपतिर्मान्यमानेनाभ्यधिकादर ॥ ४९ ॥

भवत्सदर्शनेनाहमस्म्यनुग्रहभाजनम् ।
द्रष्टव्या द्रष्टुमायान्ति पुण्यपुण्येन केवलम् ॥ ५० ॥

तीर्थाप्ति साधुसपर्क पूज्यपूजामहोत्सव ।
अस्मिन विरसनि सारे ससारे सारसग्रह ॥ ५१ ॥

स्नानाभ्यक्तेन न मया युवयोरुचित कृत ।
पुण्यसाफल्यनि शल्यकल्याणायार्चनादर ॥ ५२ ॥

अग्न्यागारान्तरे तावन् मुहूर्तं क्रियता स्थिति ।
कृतस्नान समेष्यामि पूजाप्रणयपात्रताम् ॥ ५३ ॥

इत्युक्तौ तेन ययतुस्तौ हुताशनमन्दिरम् ।
स्नात विभूषित भूप द्रक्ष्याव इति कौतुकात ॥ ५४ ॥

अथ राजा कृतस्नान सर्वाभरणभूषित ।
पुरोहितेन सहितस्तत्समीपमुपाययौ ॥ ५५ ॥

तौ दृष्ट्वा पृथिवीपाल तारहार किरीटिनम ।
क्षण नैवोचतु किंचित् विषण्णौ विनताननौ ॥ ५६ ॥

कृतार्चने नरपतौ तौ पप्रच्छ पुरोहित ।
अकस्माद् युवयो कस्मादप्रसाद इवेक्ष्यते ॥ ५७ ॥

विनयातिक्रमोऽस्माक यात कच्चिन् न हेतुताम् ।
पृष्टौ पुरोहितेनेति तौ शनैरतमभाषताम् ॥ ५८ ॥

आवयोर्नाप्रसन्नत्व न युष्माकमतिक्रम ।
किं तु वाल्गल्त्सर्वभावाजीवनविस्मय ॥ ५९ ॥

अधुनैव नरेन्द्रोऽयं दृष्टोऽप्यङ्गेऽपि यादृशः ।
क्षणपाकेन कालस्य दृश्यते नैव तादृशः ॥ ६० ॥

दिनेन्धनवने नित्यं दह्यमानेऽर्कवह्निना ।
नीयते कालधूमेन रूपचित्रमचित्रताम् ॥ ६१ ॥

निश्चित्य सर्वभावानां नित्यमेतामनित्यताम् ।
रूपेऽभिमानं कः कुर्यात् स्वप्नचित्रपटोपमे ॥ ६२ ॥

जराजीर्णानि रूपाणि रोगार्तानि वपूंषि च ।
आयूंषि काललीढानि दृष्ट्वा कस्य भवेन् मदः ॥ ६३ ॥

योऽयं विलोक्यते लोकः स्फाराकारविकारवान्
उच्छूनतामुपगतास्त एते शुक्रबिन्दवः ॥ ६४ ॥

अहो कालस्य सूक्ष्मोऽयं कोऽप्यलक्ष्यक्रमः क्रमः ।
यत् पाकपरिणामेन सर्वं यात्यन्यरूपताम् ॥ ६५ ॥

राज्ञः स्नानक्षणे याभूल् लावण्यलहरी तनोः ।
पीता क्षणेन सा तेन प्रवृत्तान्यक्षणोचिता ॥ ६६ ॥

संपूर्णस्यायुषो मात्रा रूपस्य विभवस्य च ।
होरायन्त्राम्बुधारेव गलत्येवानिशं नृणाम् ॥ ६७ ॥

कलाकाष्ठामुहूर्तानां कालस्य व्रजतां जवात् ।
न लक्ष्यते विभागेन दीपस्येवार्चिषां गतिः ॥ ६८ ॥

बालः प्रभाते मध्याह्ने तरुणः स्थविरोऽस्तगः ।
दिने दिने दिनेशोऽपि क्रियते काललीलया ॥ ६९ ॥

शुष्यन्त्यम्बुधयश्तरङ्गगहनैरालिङ्गिताशाङ्गना
गच्छन्त्युद्गनतुङ्गशृङ्गमुकुटोदग्रा गिरीन्द्राः क्षयम् ।

अस्यत्येव वसुधरापि सहिता दिग्दन्तिभिर्यद्वशात्
सर्वाशी सतत प्रधावति महाकाल स कोऽप्याकुल ॥ ७०

इत्युक्त्वा नृपमामन्त्र्य दिव जग्मतुरश्विनौ ।
नृपश्च तद्वचश्चिन्ताशान्तरूपमदोऽभवत् ॥ ७१ ॥

तस्मात् न कार्य सुधिया विचार्य साश्चर्यसौन्दर्यविलासदर्प ।
ससारमोहप्रसरे घनेऽस्मिन विद्युल्लताविस्फुरित हि रूपम् ॥ ७२

प्रातर्बालतरोऽथ कुडमलतया कान्ताकुचाभ शनै-
र्हेलाहासविकासमुन्दररुचि सपूर्णकोपस्तत ।
पश्चात् म्लानवपुर्विलोलशिथिल पद्म प्रकीर्णोऽनिलै-
स्तस्मिन्नेव दिने स पङ्ककलिलक्लिन्नस्तटे शुष्यति ॥ ७३ ॥

वैरूप्य सहज जराहृतरुचिर्यातो ययाति पुरा
कान्त्या तर्जितकामकीर्तिरभवद् दुर्दर्शमूर्तिर्नल ।
सौदासस्य मनोहर वपुरभूत सत्रामन देहिना
रूपे कस्य भविष्यति प्रतिदिनम्लायिन्यनित्ये धृति ॥ ७४ ॥

तस्मादस्थिररूप विचार्य रूप भवस्वरूप च ।
अनुरूपमदनशमन स्थिरपदसप्राप्तये सुधियाम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते दर्पदलने
रूपविचारश्चतुर्थ ।

पञ्चम शौर्यविचार ।

अह शूर शूरप्रतिभटघटापाटनपटु-
रतरस्वी सेनाया हयगजघटानामधिपति ।
इति प्रौढ पुसा निजभुजबलाक्रान्तजगता
भवत्यन्तर्दर्प परिभवपद नाल्पमहित ॥ १ ॥

शौर्येण दर्पः पुरपस्य कोऽयं दृष्टस्तिरश्चामपि शूरभावः ।
औचित्यहीनं विनयव्यपेतं दयादरिद्रं न वदन्ति शौर्यम् ॥ २ ॥

बालस्य शौर्यं कुसुमोपमस्य मातुः प्रहारे प्रणयस्मितेषु ।
वृद्धस्य शौर्यं शिथिलाङ्गसंघेः स्वश्लाघया पूर्वकथापथेषु ॥ ३ ॥

वयस्त्रिभागे तरुणस्य शौर्यं यदेव दर्पप्रभवाभिभूतम् ।
तच्च चित्तवृत्तेर्विविधस्वभावात् पर्यायशो यात्यतिवैपरीत्यम् ॥ ४ ॥

....]
चित्तस्य जात्यानिलचञ्चलस्य नानागुणत्वात् क्रियते किमस्य ॥ ५

द्यौ येन भग्नाः पुरतोऽरिसेना भीतः स एवाद्य भवत्यधीरः ।
वृत्रेण शक्रः समरे निगीर्णः फेनेन शक्रः स जघान वृत्रम् ॥ ६ ॥

....]
एकं समालिङ्गति दर्पलोला क्षीबेव वेश्या नहि राजलक्ष्मीः ॥ ७

यः कार्तवीर्यस्य च दोःसहस्रं चिच्छेद वीरो युधि जामदग्न्यः ।
स सायके रामकराधिरूढे ब्राह्मण्यदैन्यप्रणयी बभूव ॥ ८ ॥

रामोऽपि साहाय्यकलाभलोभाच्च चक्रे कपेः संश्रयदैन्यसेवाम् ।
शूरप्रतापः शिशिरर्तुनेव कालेन लीढस्तनुतामुपैति ॥ ९ ॥

वाली प्रसह्य प्लवगः करेण
सोल्लासकैलाससहं दशास्यम् ।
निक्षिप्य कक्षाञ्चलमधिबन्धे
सप्ताब्धिगण्ड्याविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १० ॥

युद्धोद्धता भूपतयः प्रसिद्धा बद्धा जरासंधनृपेण पूर्वम् ।
स भीमसेनेन भुजायुधेन द्विधा कृतः संधिविदारणेन ॥ ११ ॥

भीमोऽपि कर्णेन विकीर्णधैर्यं प्रमूढशक्ति कृपया विमुक्त ।
कर्णोऽर्जुनस्याततकार्मुकस्य क्षणात् क्षण याचकता प्रयात ॥१२॥

त्यक्त्वार्जुन कृष्णकलत्रवर्ग जगाम गोपालबलाभिभूत ।
न ज्ञायते दैवपथानुयाता शौर्यस्य वृत्ति करिकर्णलोला ॥ १३

भीरु शूरत्वमायाति शूरोऽप्यायाति भीरुताम् ।
न क्वचिच् चपलस्यास्य शौर्यस्य नियता स्थिति ॥ १४॥

बाणस्यक्षेण कंसारिचक्रधारापथातिथि ।
आजन्मभक्तिप्रणयी रक्षणार्हो न रक्षित ॥ १५ ॥

वेगाप्ते कालयवने मुचुकुन्दमशिश्रियत् ।
शौरि नयनपर्यङ्कनलसकुचितावृति ॥ १६ ॥

शिशुपालस्य शिरसि छिन्ने चक्रेण चक्रिणा ।
दृष्टि कृता न चापेषु नृपैर्मन्तपक्षपातिभि ॥१७॥

भीमनिष्पीयमाणामृग् दृष्टो दुर्योधनानुज
अशस्त्राभिरिव स्त्रीभिर्द्रोणकर्णकृपादिभि ॥ १८ ॥

स्फाराजगरसंरुद्धभुजद्वन्द्वो वृकोदर ।
जननीकरुणाक्रन्दनिनादमुखरोऽभवत ॥ १९ ॥

महतामपि पूर्वेषामेवरूपा मदस्थिति ।
सामान्यविक्रमोद्दामश्लाघा केनाभिनन्द्यते ॥ २० ॥

अशक्ते रौद्रतातैक्ष्ण्य तीव्रतापेषु धीरता ।
छद्मधीर्वीचि पारुष्य नीचाना शौर्यमीदृशम ॥ २१ ॥

निष्कारणनृशसस्य शौय हिंस्रत्वमुच्यते ।
य सर्प इव सनद्ध प्राणबाधाय देहिनाम् ॥ २२ ॥

एतदेव परं शौर्यं यत्परप्राणरक्षणम् ।
न हि प्राणहरः शूरः शूरः प्राणप्रदोऽर्थिनाम् ॥ २३ ॥

न कश्चिद् बुद्धिहीनस्य शौर्येण क्रियते गुणः ।
पर्जन्यगर्जितामर्षी श्वभ्रे पतति केसरी ॥ २४ ॥

किं शौर्येण सरागस्य मदक्षीबस्य दन्तिनः ।
बन्धकीलाभलोभेन यः क्षिपत्यवटे तनुम् ॥ २५ ॥

शौर्यं विक्रीतकायस्य सेवकस्य किमद्भुतम् ।
मेषस्येव वधो यस्य सूनाबद्धस्य निश्चितः ॥ २६ ॥

न दर्पविकृतं शौर्यं न मायामलिनं मनः ।
न द्वेषोष्णं श्रुतं येषां गण्यन्ते तद्गुणा बुधैः ॥ २७ ॥

कुलं कुतनयेनेव लोभेनेव गुणोदयः ।
ऐश्वर्यं दुर्नयेनेव शौर्यं दर्पेण नश्यति ॥ २८ ॥

प्रभावभवनस्तम्भ इव दम्भोद्भवोऽभवत् ।
सप्ताब्धिपरिखालेखामेखलाया प्रभुर्भुवः ॥ २९ ॥

तस्य निःशेषितारातेः सदा युद्धमनोरथः ।
अप्राप्तप्रतिमल्लस्य ययौ हृदयशल्यताम् ॥ ३० ॥

स सुरासुरयुद्धाप्तदर्पदर्पितमानसः ।
कः कोऽस्ति शूरः सरम्भादित्यपृच्छत् सदा जनम् ॥ ३१ ॥

दर्पचण्डूलदोर्दण्डं पृच्छन्तं रभसेन तम् ।
सर्वाविमानसनद्धं जगादाभ्येत्य नारदः ॥ ३२ ॥

नास्ति त्वत्सदृशः शूरस्त्रैलोक्ये सत्यमुच्यते ।
किं तु जाने रणार्हौ ते नरनारायणावृषी ॥ ३३ ॥

बदर्याश्रमसंसक्तौ तीव्रे तपसि निष्ठिनौ ।
युद्धेच्छौ तौ यदि स्यातां तत् पूर्णस्ते मनोरथः ॥ ३४ ॥

नारदेनेत्यभिहिते स बदर्याश्रमं ययौ ।
विलोकयन् निजभुजौ प्रत्यासन्नरणोत्सवौ ॥ ३५ ॥

दृष्ट्वा तेजोनिधी तत्र नरनारायणौ नृपः ।
मनोरथपथाभ्यस्तं ययाचे युद्धमुद्धतः ॥ ३६ ॥

तं युद्धकामुकं तिर्यग् दृशा गम्भीरधीरया ।
विलोक्योवाच सावज्ञस्मितदिग्धाधरो नरः ॥ ३७ ॥

महीपते निवर्तस्व न वयं युद्धकोविदाः ।
युक्तस्तैरेव सङ्ग्रामस्तव ये भूम्यनन्तराः ॥ ३८ ॥

इत्युक्तोऽपि यदा राजा न चचाल रणादरात् ।
तदा तं दृप्तमैषीकैर्निशितास्त्रैरपूरयत् ॥ ३९ ॥

प्रदीप्तज्वलनाकारैः शरैराकीर्णविग्रहः ।
विनष्टविग्रहरुचिर्नृपस्तत्याज धीरताम् ॥ ४० ॥

अकाण्डखण्डितोद्दण्डदर्पज्वरभरो नृपः ।
कृपणः प्राणरक्षार्थं तमेव शरणं ययौ ॥ ४१ ॥

वारितास्त्रस्ततस्तेन भग्नमानमनोरथः ।
लज्जाविकुण्ठकण्ठः स्वां राजधानीं ययौ नृपः ॥ ४२ ॥

इति मानस्य महतामपि घोराशनिर्मदः ।
लोहस्य स्वमलेनेव क्षयो दर्पेण तेजसः ॥ ४३ ॥

तस्मात् सदा मानधनेन पुंसा दर्पः प्रयत्नेन निवारणीयः ।
दर्पोग्रवक्त्रस्य सुहृज्जनोऽपि सर्वात्मना तीव्रनिपातराज्ञः ॥ ४४ ॥

अदर्पशौर्यस्पृहणीयसत्त्वा गोविप्ररक्षाक्षपितस्वदेहा ।
प्रयान्ति वीरा सुकृतामृतार्द्रैर्यश शरीरैरजरामरत्वम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीव्यासादासापराह्वयक्षेमेन्द्रविहिते
दर्पदलने शौर्यविचार पञ्चम ।

पष्ठो दानविचार ।

जगत्येको भद्रद्विरद इव दानार्द्रसरणि-
यशस्वी नि स्वानामहमभिमताशाफलतरु ।
इति त्यागोदग्र वहति किल दर्प मनसि य
स्तदुद्भूत सर्व सुकृतमपहाय व्रजति स ॥ १ ॥

स्वर्गादिसभोगफलाभिलाषात्
पात्राय पूजा प्रतिपद्यते य ।
धर्मार्थपण्यक्रयविक्रयोऽसौ
कस्तेन दानप्रभवोऽभिमान ॥ २ ॥

यद विद्यादिगुणोत्कर्षविशेषपरितोषितै ।
दीयते प्रीतिधनयो स पण्यक्रयविक्रय ॥ ३ ॥

लोकप्रसिद्धिसिद्ध्यै य प्रयच्छति गुणस्तवे ।
करोति वित्तयशसो स सदा क्रयविक्रयम् ॥ ४ ॥

अवमानहत यच्च च दत्तमश्रद्धया धनम् ।
ऊपरे निष्फल बीज क्षिप्तमक्षिप्तमेव तत् ॥ ५ ॥

त्यागिनोऽन्यस्य सघर्षे कीर्त्युत्कर्षजिगीषया ।
दत्त वारणभूतस्य तत्पर्यन्ते फलप्रदम् ॥ ६ ॥

पराातिशमन वित्तमज्ञातमनुदीरितम् ।
अफलाकाङ्क्षया युक्त प्रयात्यल्पमनल्पताम् ॥ ७ ॥

कुरुक्षेत्रादिदेशेषु कालेष्वर्कग्रहादिषु ।
आत्मोपकारमात्रेण पात्रे दानेन किं मद ॥ ८ ॥

देशकालक्रियापात्राण्यविचार्यैव केवलम् ।
परेषामार्तिशमन दयार्द्र दानमुच्यते ॥ ९ ॥

रक्षार्थं सपदा पुत्रकलत्रसुखसिद्धये ।
दीयते यत् प्रयत्नेन लोभदानेन तेन किम् ॥ १० ॥

वादे खलै खलीकृत्य वेधद्रुतपरीक्षया ।
दीयते यच्चिरक्लिष्ट कष्टदानेन तेन किम् ॥ ११ ॥

त्यक्त्वाशागतसत्पात्र पूर्णायाभ्यर्थ्य दीयते ।
यत् तदुच्छ्वाससतप्त दग्धदानेन तेन किम् ॥ १२ ॥

अन्यदाभाषित पूर्व दत्तमन्यत् ततोऽल्पकम् ।
यत् सदोषमयोग्य वा कूटदानेन तेन किम् ॥ १३ ॥

चिरसेवानुरोधन लोभकृच्छ्रादनिच्छया ।
अप्रसादेन यद् दत्त खलदानेन तेन किम् ॥ १४ ॥

यत् पुष्पधूपतिलकप्रतिपत्तिप्रदर्शितम् ।
दत्तमत्यल्पनि मार दम्भदानेन तेन किम् ॥ १५ ॥

प्रभूतभारसभार राजचौरादिविप्लवे ।
दत्वा यद् दुष्टमुद्धुष्ट शल्यदानेन तेन किम ॥ १६ ॥

अनास्वाद्यमविक्रेयमनादेयमनीप्सितम् ।
दत्त निरुपकार यद् बन्ध्यदानेन तेन किम् ॥ १७ ॥

ऋणवच् चिरसंशोध्य वचसा प्रतिपादितम् ।
यन् नित्ययाचनद्वेष याच्यदानेन तेन किम् ॥ १८ ॥

एकस्मै पूर्णमन्यस्मै कृश तुल्यगुणोदये ।
भेदाद यदर्पित रागद्वेषदानेन तेन किम् ॥ १९ ॥

ऋणदै स्वजनै पुत्रैर्लब्धक्षामप्रतिग्रह ।
नित्यमायास्यते येन कलिदानेन तेन किम् ॥ २० ॥

न परस्यार्तिशमन नात्मन पुण्यकारणम् ।
दत्तात्पमूल्येनाप्त यत स्वल्पदानेन तेन किम् ॥ २१ ॥

दुर्ग्रहेषु विरुद्धेषु दशापाकेऽतिदारुणे ।
दीयते दोषशान्त्यै यद् भयदानेन तेन किम् ॥ २२ ॥

मुमूर्षुस्त्यक्तसर्वाश शयनस्थो ददाति यत् ।
मूर्च्छास्थानेन मनसा मोहदानेन तेन किम् ॥ २३ ॥

दत्त प्रियवियोगाग्रशोकशल्यातचेतसा ।
यत पश्चात्तापजनन बाष्पदानेन तेन किम् ॥ २४ ॥

पुरोहिताय गुरवे शान्तिस्वस्तिविधायिने ।
दीयते यत् प्रसङ्गेन भृतिदानेन तेन किम ॥ २५ ॥

यत् सत्यव्रतफलस्पृह यदुचित सर्वस्वभूत च यत्
नान्यायेन यदर्जित परधनस्पर्शेन शप्त न यत् ।
दत्त्वा दु खशत न यत् स्ववचसा पश्चात् न यद गण्यते
तद् दान धनबीजवापनिपुण शेष प्रचार भुवे ॥ २६ ॥

प्राप्तु स्वर्गधरागङ्गनाम्बनतटस्पर्शातिरिक्त सुख
दत्तो मेरुरपि प्रयाति तृणतामासोपकारेच्छया ।

आपन्नार्तिविलोकने करुणया श्रद्धासुधापूरित
सत्त्वोत्साहसमन्वित तृणमपि त्रैलोक्यदानाधिकम् ॥ २७ ॥

युधिष्ठिरस्य भूभर्तुः पुरा कनकवर्षिणः ।
अश्वमेधे विधानेन वर्तमाने महाक्रतौ ॥ २८ ॥

सज्जासु राजभोज्यासु विविधास्वन्नपालिषु ।
अनिशं रत्नपात्रेषु भुञ्जानेषु द्विजन्मसु ॥ २९ ॥

विप्रेषु पूर्यमाणेषु मणिकाञ्चनशासनैः ।
उच्छिष्टभूमिं नकुलः स्वबिलात् समुपाययौ ॥ ३० ॥

दीप्तकाञ्चनवर्णेन पार्श्वेनैकेन शोभितः ।
अपरेणासुवर्णेन वितीर्णजनकौतुकः ॥ ३१ ॥

सोऽभ्येत्य तूर्णमुच्छिष्टहेमपात्रच्युतेऽम्भसि ।
लुलोठ शफरोत्फालपरिवर्तविवर्तनैः ॥ ३२ ॥

सुवर्णपार्श्वं नकुलं दृष्ट्वा सर्वे कुतूहलात् ।
मज्जन्तमुच्छिष्टजले क्षितिपाय न्यवेदयन् ॥ ३३ ॥

प्राप्तेन भूभुजा दृष्ट्वा दृष्ट्या पृष्ट इवेष्टया ।
सोऽवदद् विस्मयभुवा सुस्पष्टाक्षरया गिरा ॥ ३४ ॥

राजन्नस्यातिदानस्य न पश्याम्युचितं फलम् ।
अस्मात् प्रभूतसंभारात् सक्तुपात्रं वरं परम् ॥ ३५ ॥

प्रवृत्तेऽस्मिन् महादाने महतस्ते महीपते ।
वित्ते वृत्ते च चित्ते च शुद्धिं को वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३६ ॥

सभारोऽय भुवनभवनव्याप्तिपर्याप्तभोगः
सर्वाशासु प्रततजनतापूरणेऽप्यन्ततुच्छः ।

आपन्नार्तिप्रशमनविधौ सत्त्वशुद्धिप्रदाने
सनद्धानामपि तृणकण काञ्चनाद्रित्वमेति ॥ ३७ ॥

श्रूयता यन मया दृष्ट भूपते स्वयमद्भुतम् ।
उदेत्युदीरिते यस्मिन् काय रोमाञ्चकञ्चुक ॥ ३८ ॥

शिलोञ्छवृत्तिना पूर्व विप्रेण क्षेत्रचारिणा ।
उपवासकृशेनाप्त यवस्तोक कलत्रिणा ॥ ३९ ॥

सक्तुपात्रे तत सिद्धे कृतदेवपितृक्रिय ।
जायापुत्रविभागेन स्व भाग भोक्तुमुद्ययौ ॥ ४० ॥

स प्राणाहुतितोयार्थी ददर्शातिथिमागतम ।
क्षुत्क्षामकुक्षि सक्षिप्तसर्वाङ्गशिथिलाकृतिम ॥ ४१ ॥

तस्मै विहितसत्कार सप्रसादेन चेतसा ।
श्रद्धासुधावसिक्त तत स ददौ निजभोजनम् ॥ ४२ ॥

निगीर्णेऽतिथिना तस्मिन्नक्षीणक्षुद्विकारिणा ।
तद्भार्याप्यादरवती तस्मै स्वमशन ददौ ॥ ४३ ॥

तेनाप्यतृप्तिमालोक्य तत्सूनु श्रद्धयातिथिम ।
स्वभोजनेन विदधे सपूर्णाशननिर्वृतम् ॥ ४४ ॥

गते भुक्त्वातिथौ तस्मिन्नुपवासकृशो द्विज ।
सत्त्वोत्साहयुतस्तस्थौ क्लान्तोऽपि निशि निर्व्यथ ॥ ४५ ॥

अथाह सक्तुगन्धेन निर्गत क्षुधितो बिलात् ।
प्राप्तस्तत्पर्णवृटिकामुत्सृष्टोच्छिष्टवर्तिनीम् ॥ ४६ ॥

तत्राचमनतोयेन स्पृष्टमात्रस्य मे नृप ।
पदय मे दक्षिण पार्श्व जात हेममयच्छवि ॥ ४७ ॥

ततोऽहं वामपार्श्वस्य हेमच्छायाप्तये सदा ।
निर्निद्रश्चिन्तया यातः कृशतामेव केवलम् ॥ ४८ ॥

यद्यत् प्राप्नोति पुरुषः कर्मयोगात् समीहितम् ।
तत्तत् मपूरणायैव याति चिन्ताविधेयताम् ॥ ४९ ॥

अधुना वर्तमानेऽस्मिन्नश्वमेधे तव क्रतौ ।
हेमपार्श्वाशयायातो विप्रोच्छिष्टां महीमहम् ॥ ५० ॥

रत्नकाञ्चनपात्राम्बुसिक्तस्य लुठतश्चिरम् ।
मम कान्तिलवोऽप्यङ्गे न कश्चिदिह दृश्यते ॥ ५१ ॥

सर्वथा सत्त्वशुद्धाय दानायातिलघीयसे ।
नमो महाफलायैव न भोगाङ्गप्रसङ्गिने ॥ ५२ ॥

इत्युक्त्वा नकुले याते तत् तथेति युधिष्ठिर ।
विचिन्त्य मततोच्छ्वास क्षण स्तिमितता ययौ ॥ ५३ ॥

तस्मात् सुवर्णाम्बररत्नभूमिदानैर्न दर्प. पुरुषेण कार्यः ।
भवत्युदारं करुणार्द्रसत्त्वं दान सदा कस्यचिदेव पुण्यैः ॥ ५४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविहिते
दर्पदलने दानविचार. षष्ठः ।

सप्तम तपोविचारः

तपः सदा रागघनाभिमानमोहप्रहाणाय सतामभीष्टम् ।
तेनैव दर्पो यदि किं वृथैव त्यक्तो निकाय. क्षपितश्च कायः ॥ १ ॥

सर्वात्मना शुद्धधिया विधेय. ससारदोषप्रशमाय यत्नः ।
कोपोपतप्तं घनरागदिग्ध करोति तीव्र न तप. प्रशान्तिम् ॥ २ ॥

चित्तं विरक्तं यदि किं तपोभि-
श्चित्तं सरागं यदि किं तपोभिः ।
चित्तं प्रसन्नं यदि किं तपोभि-
श्चित्तमकोपं यदि किं तपोभिः ।। ३ ॥

कोपेन शापस्फुरिताधराणां कामेन कम्पस्फुरिताधराणाम् ।
स्वेदाम्भसा तुल्यसमुद्भवेन निस्तेजसा किं तपसा मुनीनाम् ॥ ४ ॥

भार्याप्यहल्या किल गौतमस्य क्रुद्धस्य शापेन शिला बभूव ।
नीतो वसिष्ठेन रुषाभिशप्तश्चण्डालतां भूमिपतिस्त्रिशङ्कुः ॥ ५ ॥

भूमग्नमूर्तिर्वररत्नलोभाद् विपाटयन्ती नयने सुकन्याम् ।
तत्पाणिसंस्पर्शसुखादरेण सेहे निकारं च्यवनः सरागः ॥ ६ ॥

पाण्डुः प्रियाकण्ठविलम्बिबाहुर्ययौ स्तनन्यस्ततनुर्यदस्तम् ।
दग्धः परीक्षित्फणिफूत्कृतैर्यत् तपस्विकोपस्य विजृम्भितं तत् ॥ ७

विसारसंसारतरोर्न येन निःशेषमुन्मूलितमेव मूलम् ।
शापोपतापप्रभुणा परेषां किं तेन मिथ्यातपसा मुनीनाम् ॥ ८ ॥

न राजसेवारजसा विलुप्तं न भूमिविद्यादिविवादतप्तम् ।
न दम्भदीक्षाकुहकाकुलं यत् कल्याणमिस्त्रं विमलं व्रतं तत् ॥ ९ ॥

ससंचयं गुप्तकलत्रपुत्रं पुनर्गृहीतव्यवहारभारम् ।
दम्भाभिमानोद्भवकष्टभूतं मिथ्याव्रतं जीवितवृत्त्युपायः ॥ १० ॥

सरागरोगं बहुलप्रमोहं सरोगसंभारमखर्वगर्वम् ।
प्रद्वेषदोषोष्णमभेयमायं ससारचिह्नं व्रतमेतदग्र्यम् ॥ ११ ॥

जटाक्षसूत्राजिनयोगपट्टकन्थादृढग्रन्थिनिपीड्यमानम् ।
विवेकहीनं विरतप्रकाशं व्रतं बृहद्बन्धनमामनन्ति ॥ १२ ॥

सरागकाषायकषायचित्त शीलाग्नुकत्यागदिगम्बर वा ।
लौल्योद्भवद्भूम्भभरप्रहास व्रत न वेषोद्भटतुल्यवृत्तम् ॥ १३ ॥

नि सङ्गयोग घनभोगसङ्ग विलम्बिवङ्कालकपालमालम् ।
कोपाकुल स्पर्शविवर्जनीय भारव्रत तत् कथयन्ति पापम् ॥ १४॥

वालस्तपस्वी किमतोऽस्ति हास्य
युवा वनैषी किमतोऽस्त्ययोग्यम् ।
वृद्ध सराग किमतोऽस्ति निन्द्य
मूर्ख· प्रमाता किमतोऽस्ति शोच्यम् ॥ १५ ॥

क्षमा शम: शासनमिन्द्रियाणा मन प्रसिक्त करुणामृतेन ।
तपोऽर्हमेतत् सजने वने वा कायस्य सशोषणमन्यदाहु ॥ १६ ॥

हिमाचले श्यामलदेवदारुवने पुरा निर्झरचारुहास्ये ।
तपस्यता शोषजुषा मुनीना कालो ययौ वर्षसहस्रसख्य ॥ १७॥

तत कदाचिद् भगवान् भवार्तिहारी विहाराय नभ पथेन ।
सम भवान्या वृषभाधिरूढ समाययौ शीतमयूखमौलि ॥ १८॥

तस्योदिताना वदनप्रभाणा दीर्घीकृतानेकशशिप्रभाणाम् ।
विलासहास्येन नभो बभूव विभक्तिससक्तसितोत्तरीयम् ॥ १९॥

देवी विलोक्याथ तप प्रयत्नतीव्रप्रयासप्रकटास्थिशेषान् ।
मुनीन् कृपावेशविषण्णचित्ता शशाङ्कलेखाभरण बभाषे ॥ २० ॥

देव त्वदाराधननिश्चलाना
सत्यक्तसर्वाग्रहनिग्रहाणाम् ।
तप क्रियाशोषितविग्रहाणा
नाद्यापि मुक्ति किमहो मुनीनाम् । २१ ॥

कस्मादमी वर्षसहस्रलग्नक्लेशावलग्नास्तनुशोषमग्नाः ।
भवत्पदं नित्यसुखाय नैव निरामयं तन्मुनयः प्रयान्ति ॥ २२ ॥

पृथुः प्रसादः प्रथमागतेषु निरादरत्वं चिरसंश्रितेषु ।
स्वाच्छन्द्यलीलाविपुलावलेपादेष स्वभावः सुलभः प्रभूणाम् ॥ २३ ॥

इति प्रियायाः प्रणयोपपन्न-
माकर्ण्य वाक्यं गिरिशोऽब्रवीत् ताम् ।
कुर्वन् विषश्यामलकण्ठकान्ति
दन्तांशुभाभिः प्रतिभाविहीनाम् ॥ २४ ॥

देवि त्वयोक्तं दयया मुनीनां
भक्तानुरोधादुचितं ममैतत् ।
एषा भवोल्लङ्घनविघ्नभूतौ
शान्तिं गतौ किं तु न कामकोपौ ॥ २५ ॥

वनप्रवेशैर्नियमैरशेषैः क्रियाविशेषैः कृतकायशोषैः ।
न निर्विकारं पदमाप्नुवन्ति कोपेन कामेन च कृष्यमाणाः ॥ २६ ॥

प्रत्यक्षमेषां मनसो विकारं संदर्शयाम्येष निपक्वमन्तः ।
तीव्रव्रतैः शुष्यति काय एव न वासनालीनघनप्रमोहः ॥ २७ ॥

संत्यक्तभोगाः स्पृहया विमुक्ताः
स्नेहेऽप्यरागाः सुजनेऽप्यसङ्गाः ।
भजन्त्यविक्लेशतपःप्रसक्ता
युक्ताः प्रकामं पदमव्ययं तत् ॥ २८ ॥

उक्त्वेति शंभुर्वृषभात् सलीलं गिरेरिवाग्रादवतीर्य भूमिम् ।
क्षणादभूददभुतरूपराशिर्नग्नतनः कान्तिसुधावदातः ॥ २९ ॥

तस्यामराधीशकिरीटरत्नशोणप्रभार्द्राविव पादपद्मौ ।
प्रनष्टतुविद्रुमबालवल्लीनवप्ररोहादभुतगर्वमुर्व्याम् ॥ ३० ॥

सुस्पष्टजानु प्रचितोरुशोभि नाभिह्रदावर्तविभुक्तमध्यम् ।
तत तस्य रूप प्रविलम्बिबाहो पीनासमासीन मुखपूर्णचन्द्रम् ॥ ३१॥

अनन्यलावण्यसुधाब्धिमध्यस्नातैरिवाङ्गै स्फटिकावदातै ।
चक्रे दशाशा म पृथुप्रकाशा दिगम्बरत्वादिव जातहासा ॥ ३२॥

पाणिस्थितश्याममयूरपिच्छच्छायाच्छटाविच्छुरितोऽस्य कण्ठ ।
रराज लीनान्तरकालकूटमिषाग्निनेवार्पितधूमलेख ॥ ३३ ॥

स लोचनाभ्या पृथुपक्ष्मलाभ्यामारक्तपर्यन्तमनोहराभ्याम् ।
व्यधादिवानङ्गनवाङ्गमङ्गे दिगङ्गनानामनुरागदीक्षाम् ॥ ३४॥

दृष्ट्वा त्रिलोकीकल्पिताभिलाप वपु रमरारेर्जनितस्मर तत् ।
पूर्वापकारस्मृतिजातलज्ज चक्षु क्षण क्वापि ययौ तृतीयम् ॥ ३५॥

बभौ स कान्त कुटिलासितेन स्कन्धस्पृशा कुन्तलसचयेन ।
अन्वेष्टुमिष्टा मुकुटेन्दुलेखा निशागणनेव समागतेन ॥ ३६ ॥

लतावधूपल्लवपाणिमुक्तै स्मितावदातैर्विबभौ स पुष्पै ।
रूपान्तरे निह्नुतजह्नुकन्याफेनावशेषैरिव कीर्णकेश ॥ ३७॥

तेनान्यरूपेण कृता नवेव कान्तिश्चकाशे निजरूपगुप्त्यै ।
जूटादिवेन्दुर्मृदित कराभ्या सर्वाङ्गसभ्यङ्गपदे नियुक्त ॥ ३८॥

रूप विरूपीकृतमन्मथस्य तत् तस्य कान्त्या कमनीयमासीत् ।
लज्जापहाराद वनदेवतानां सविस्मयो येन नवाभिलाष ॥ ३९॥

विवाससस्तस्य ससङ्गमङ्ग लज्जावतीना स्पृहयैव पेतु ।
नेत्राणि विद्याधरसुन्दरीणा लीलारविन्दार्धतिरस्कृतानि। ४०॥

नभ स्थिताना त्रिदशाङ्गनाना तदगात्रसौन्दर्यवशीकृतानाम् ।
प्रकम्पशिञ्जानविभूषणाना नत्रोत्सवोऽभूद गतिविघ्नभूत ॥ ४१॥

सुसिद्धकन्याञ्जलिपल्लवाग्रविमुक्तनीलोत्पलपुष्पकुञ्जम् ।
अङ्गे जगल्लोचनवर्गमस्य सौन्दर्यसंसक्तमिवावभासे ॥ ४२ ॥

तद्दर्शने कौतुकनिश्चलाना वर्णावतंसीकृतलोचनानाम् ।
मृगाङ्गनानामपि सस्पृहाभून् नितान्तमन्त करणप्रवृत्ति ॥ ४३ ॥

तस्य प्रवेशे वदनाधिवासलोभभ्रमद्भृङ्गगणाञ्चितानाम ।
अभूत् सजृम्भश्वसनाकुलाना मुहुर्लताना कुसुमेषु कम्प ॥ ४४ ॥

शनै शनैराश्रमसंनिकर्ष त यौवन मूर्तमिवापतन्तम् ।
विलोक्य कान्त मुनिकामिनीना मन प्रहर्षोच्छलित बभूव ॥ ४५ ॥

तासा तदालोकननिर्निमेषा दृष्टि पर कर्णपथप्रविष्टा ।
उत्सृष्टलज्जाविपुलाभिलाषादसूचयन् मुग्धमृगीविलासम् ॥ ४६ ॥

तासा तदर्चारभसोत्थिताना स्रस्तांशुकोत्कम्पिघनस्तनीनाम् ।
नवेन कामेन खलीकृताना जृम्भाभवोऽभूद् भुजयोर्विलास ॥ ४७ ॥

तासा बभौ रोमलता मुखेन्दुभीता तम श्री स्तनरक्षितेव ।
रागाग्निधूमप्रसराग्र्यलेखा तनीयसी नाभिविनिर्गतेव ॥ ४८ ॥

तस्याधरे चुम्बनलालसेव कण्ठे हठालिङ्गनसस्पृहेव ।
हृदि स्तनन्यासममुत्सुकेव पपात दृष्टि सहसैव तासाम् ॥ ४९ ॥

भृङ्गस्वनैराहितहुङ्कृताभि
पुष्प्यत्प्रसूनै प्रसृतस्मिताभि ।
यानाञ्चितं पल्लवपाणिभिस्ता
निवार्यमाणा इव मञ्जरीभि ॥ ५० ॥

गलर्ज्यमाना इव होमधूमश्यावलीभ्रूभ्रमणेन दिग्भि ।
तस्यान्तिके शीलदुकूलमुक्तिनिर्गलज्जा विलज्जा प्रगभा बभूवु ॥ ५१ ॥

निःश्वासिनीनां स्मरबाणपुङ्ख-
पक्षान्तवातैरिव कम्पितानाम् ।
तासां विलोक्यैव मनोविकारं
भ्रूभङ्गभीमा मुनिपर्षदासीत् ॥ ५२ ॥

कोपोत्कटव्याघ्रविदीर्यमाण-
क्षमामृगीरक्तचितेव तेषाम् ।
आसन्नदोषागमवासरान्त-
सन्ध्यानिभाभूत् सहसैव दृष्टिः ॥ ५३ ॥

दष्टाधराः कम्पविघूर्णमानाः
स्वेदार्द्रदेहा विषमं श्वसन्तः ।
ते भेजिरे रागसमुद्गतेर्ष्याः
कोपाकुलाः कामुकवृत्तमेव ॥ ५४ ॥

अन्तर्ज्वलत्कोपकृशानुधूम-
संकाशकृष्णाजिनबद्धकक्षः ।
त्रिदण्डमुद्यम्य जवेन कश्चि-
दभ्याद्रवन् नग्नतनुं वृषाङ्कम् ॥ ५५ ॥

बृसीं समुत्क्षिप्य सकम्पबाहु-
श्चिक्षेप कश्चित् क्षमया विहीनः ।
येनासनात् क्षमाविरहादिवाशु
मोहे निरालम्बतनुः पपात ॥ ५६ ॥

कमण्डलुं कश्चिदकाण्डचण्ड-
संरम्भपिण्डीकृतकोपतुल्यम् ।
आदाय मोहेन पिनाकपाणेः
पुरः प्रहाराभिमुखो बभूव ॥ ५७ ॥

तेषाममर्षाद् भृशमक्षमाणा
सोढुं निकारं क्षणमक्षमाणाम् ।
प्रापुः प्रयाता क्षितिमक्षमाला
भ्रूभङ्गतां तस्य तपोवनस्य ॥ ५८ ॥

तत्संभ्रमादाश्रममञ्जरीणां
कम्पाकुलानां कुसुमान्तरोत्थैः ।
आसीत् प्रमोहप्रतिमोऽन्धकारः
शापाक्षराभैर्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः ॥ ५९ ॥

ते प्रापुरीर्ष्यापदमन्धकारि
वक्त्रं शशाङ्कोपममीक्षमाणाः ।
कण्ठस्थलालोकनकालकूट-
संपूरिताक्षा इव मोहमूर्च्छाम् ॥ ६० ॥

ते तं स्मितप्रस्फुरिताधराग्रमुदग्रलावण्यविशेषतर्पाः ।
पत्नीविकारोग्रनिकारमूचुः कण्ठान्तरश्वासविकीर्णवर्णाः ॥ ६१ ॥

कोऽयं विजातिर्विगुणः कलावान् नग्नो वृषाङ्कः प्रविशत्यलज्जः ।
प्रदूषिता येन महर्षिजुष्टा गङ्गेव शुद्धा ललनावलीयम् ॥ ६२ ॥

अनेन संसूचयता निगूढरूपेण दर्पादकुलीनभावम् ।
नीतापवित्रत्वमियं मुनीनां कापालिकेनेव वनान्तभूमिः ॥ ६३ ॥

अहो बतास्य प्रतिभा प्रसह्य सतीसमालिङ्गनसस्पृहस्य ।
येनापि कामात् कुहकक्रमेण कान्तं कृतं रूपमनेन नूनम् ॥ ६४ ॥

उक्त्वेति तस्मै ससृजुः सकोपास्ते दण्डपाषाणबृसीशतानि ।
द्वेषावृताक्ष्णामविवेकजन्मा मोहः प्रमादे गुरुतामुपैति ॥ ६५ ॥

दूरे भवत्यथ शनैः गिरिशे गुमौलौ
तेषां प्रकोपविपुलानलतापितानाम् ।

तद्दर्शनानुसरणप्रसृतस्य यत्न
पत्नीजनस्य सुतरां विनिवर्तनेऽभूत् ॥ ६६ ॥

अथ स भगवान् भर्गः स्वर्गापगापृथुनिर्झर-
प्रसृतहसितस्तस्माद् देशात् क्रमेण तिरोहितः ।
प्रशमविमलं व्योम व्याप्य प्रियामवदत् स्मय-
स्मितसितमुखी दृष्टं देवि त्वया मुनिचेष्टितम् ॥ ६७ ॥

भस्मस्मेरशरीरता पृथुजटाबन्धः शिरोमुण्डनं
कुण्डीदण्डकमण्डलुप्रणयिता चर्माक्षसूत्रग्रहः ।
काषायव्यसनं निरम्बररुचिः कङ्कालमालाधृतिः
कामक्रोधवशाद् विशेषरुचिरं सर्वं वृथैव व्रतम् ॥ ६८ ॥

दर्पात् कोपात् परिणतजटामूलबन्धाच्च मोहा-
दन्तःसीदत्परसविषयास्वादसंवादसङ्गात् ।
आशापाशव्यसननिचयाद् वासनालीनदोषात्
नैषा मुक्तिर्भवति तपसा कायसंशोषणेन ॥ ६९ ॥

इत्युक्तं त्रिपुरारिणा गिरिसुता श्रुत्वा यथार्थं वचो
निश्चित्य व्रतमप्रशान्तमनसां मिथ्यैव कायक्षयम् ।
संसारापरमाय मोहरजसः शान्त्यै मुनीनां परं
रागद्वेषविमुक्तये च दयया चक्रे हरस्यार्थनाम् ॥ ७० ॥

देव्यार्थितोऽथ भगवान् कृपया स्मरारि-
स्तेषामनुग्रहमयेन विलोकनेन ।
चक्रे स्मितस्नपितदिक्वदनो मुनीनां
लीनस्य मोहरजसः सहसैव शान्तिम् ॥ ७१ ॥

तपोविशेषैर्निशितप्रयत्नैस्तस्मान्न कार्यः पृथुमोहदर्पः ।
द्वेषेण रागेण महोदयेन नप क्षयं याति सह स्मयेन ॥ ७२ ॥

प्रशान्तोऽन्तस्तृष्णाविषमपरिताप शमजलै-
रशेष सतोपामृतरविसरपानेन वपुष ।
असङग सभोग कमलदलकीलालतुलया
भवारण्ये पुसा परहितमुदार खलु तप ॥ ७३ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविहिते दर्पदलने

तपोविचार सप्तम ।

समाप्तोऽय ग्रन्थ ।

---

(४) सेव्यसेवकोपदेशः

विभूषणाय महते तृष्णातिमिरहारिणे ।
नमः सन्तोषरत्नाय सेवाविषविनाशिने ॥ १ ॥

उत्सृज्य निजकार्याणि सद्भिर्बाष्पाकुलेक्षणम् ।
सेव्यसेवकसेवाना क्रियतामनुशासनम् ॥ २ ॥

दर्पादेक परो लोभाद् द्वावन्धौ सेव्यसेवकौ ।
धनोष्मदैन्यविकृती मुखे कः कस्य पश्यति ॥ ३ ॥

दुर्वारमोहलोभान्धो यदि न स्यादयं जनः ।
कः क्रूरक्रोधविधुरं सहेत धनिना मुखम् ॥ ४ ॥

यः पृथ्वीमपि दर्पान्धो न पश्यति पुरःस्थिताम् ।
स दैन्यलघुता यातः कथं सेवकमीक्षते ॥ ५ ॥

अगतिं वाहयत्येको बधिरं स्तौति चापरः ।
अहो जगति हास्याय निर्लज्जौ सेव्यसेवकौ ॥ ६ ॥

दूरं हुंकारमात्रेण विसृष्टो मार्गणः सदा ।
गुणभ्रष्टः क्रियाहीनो नोद्वेगं याति सेवकः ॥ ७ ॥

मन्ये सुकृतिना तेन भागीरथ्या कृतं तपः ।
वैराग्यभागीरथ्या यः सेवासु न विगाहते ॥ ८ ॥

कथितक्लेशवापेन शापेनेव विपाकिना ।
सेवातापेन पच्यन्ते नह्यदुष्कृतिनो नरा. ॥ ९ ॥

अदैन्यपुण्यमनसा यशस्तेषा विराजते ।
सेवापङ्ककलङ्काना यैर्न पात्रीकृत शिर ॥ १० ॥

प्रभुप्रणामे जठरं दैन्यमूल विलोकयन् ।
प्रवेष्टु सेवकः शङ्के विलक्ष. क्षितिमीक्षते ॥ ११ ॥

सेवाध्वजोऽञ्जलिर्मूर्ध्नि हृदि दैन्यं मुखे स्तुतिः ।
आशाग्रहगृहीताना कियतीयं विडम्बना ॥ १२ ॥

अकालार्गमनक्रोधविधुरेश्वरचक्षुषा ।
क्षिप्र स्मर इवायाति सेवको दग्धभूतिताम् ॥ १३ ॥

पुनः सेवावमानाना तेन दत्त तिलोदकम् ।
प्रविश्य वाहिनी येन खड्गपात्रीकृतं वपुः ॥ १४ ॥

कणवृत्तिपरिक्लिष्टः कष्ट सेवकचातकः ।
घनाशानिरतो नित्यमुद्ग्रीव. परिशुष्यति ॥ १५ ॥

नि.संतोषः परित्यज्य भ्रमरः पुष्पितं वनम् ।
सेवते दानलोभेन मातङ्गमपि सेवकः ॥ १६ ॥

जडसेवापरिक्लिष्टस्तीव्रदम्भबकव्रतः ।
कृच्छ्रेण क्षणिका प्रीतिमासादयति सेवकः ॥ १७ ॥

नित्यमुन्नतिकामोऽपि मानभङ्गादधोमुखः ।
मत् सत्यमुभयभ्रष्टस्त्रिशङ्कुरिव सेवकः ॥ १८ ॥

स्वमासविक्रयासक्त. प्रभुवेतालघट्टित. ।
नि.सत्त्वः प्रलयं याति रात्रिसेवासु सेवकः ॥ १९ ॥

भूमिशायी निराहार.
शीतवातातपक्षत ।
मुनिव्रतोऽपि नरक-
क्लेशमश्नाति सेवक. ॥ २० ॥

करोति सेवक सेवा
तावदाशामिवायताम् ।
यावद् भोगरसज्ञेन
यौवनेन वियुज्यते ॥ २१ ॥

चक्षुर्द्वार्यञ्जली पाणि:
स्तुती जिह्वा नतौ शिर ।
अहो नु सेवकै काय
परोपकरणीकृत ॥ २२

हन्त याच्ञावमानेन
सेवको लघुता गत ।
सेवापङ्कपदे मग्नो
यदन्विष्टो न लभ्यते ॥ २३ ॥

अविश्रान्त्या विरक्तस्य
दीर्घोच्छ्वासेन शुष्यत ।
जरेव दु सहा जन्तो.
सेवा सकोचकारिणी ॥ २४ ॥

नुट्यति छिन्नतन्त्वेव
मालेव म्लायति क्षणात् ।
मेवा नारचयत्येव (?)
दिनच्छेदेन नश्यति ॥ २५ ॥

सेवासक्षपिताङ्गाना
राजरथ्यासु शुष्यताम् ।
तीव्रतृष्णाविपार्तानां
शरणं शमवारिद ॥ २६ ॥

लोभस्य मोहाध्वनि वृद्धभावे
जाता दुराशाशयितस्य सेवा (?)।
अधोमुखी सा सततं सलज्जा
जरत्कुमारीव न कस्य शोच्या ॥ २७ ॥

आशेव शून्येषु विवर्तमाना
तृष्णेव संतोषपराङ्मुखीयम् ।
दिवानिशं कर्षणदीर्घरज्जु
सेवा सुराणामपि दैन्यभूमि ॥ २८ ॥

निसर्गवन्ध्यासु फलाशया ये
कुर्वन्ति सेवासु सदा प्रयत्नम् ।
कृषिप्रवृत्ता शशशृङ्गकोट्या
खनन्ति मूर्खा खलु खस्थली ते ॥ २९ ॥

अन्त स्थितेऽप्यात्मनि यै क्रियन्ते
सेवाप्रवृत्तैं पुरुपै प्रणामा ।
दुग्धाब्धिकल्लोलिनि कूलकच्छे
तृष्णातुरास्ते जलमर्थयन्ते ॥ ३० ॥

भागीरथीतीरवनान्तरेषु
पन्नगवनश्रेषु महाद्रुमेषु ।
स्तुत्तापतृष्णाशमनेषु सत्सु
किं दैन्यसेवाव्यसनावमानै ॥ ३१ ॥

नित्यप्रसक्त्या न सृजत्यवज्ञा
न लौल्यगर्हागणना करोति ।
अत्यन्तयाच्ञासु न याति खेदं
भिक्षाभुजां पात्रमतो नु सेव्यम् ॥ ३२ ॥

जयन्ति ते स्वस्ति नमोऽस्तु तेभ्य
प्रभुप्रणामच्युतमानरत्नम ।
सेवाप्रयासव्यसनेषु मिथ्या
रथ्यारजोभागि शिरो न येषाम ॥ ३३ ॥

किं राजभिर्दुर्जनजन्मजाल-
व्याप्तैरवाप्तैरपि कष्टदृष्टैः ।
सन्त्येव सेव्या भुवि भूभृतस्ते
तटेषु यषां मुनयो निविष्टाः ॥ ३४ ॥

तृष्णातुराणा रजसावृताना
सेवाकुकूलानलतापितानाम ।
शान्त्यै हित चन्द्रकिरीटजूट-
मैत्रीपवित्रं त्रिदशापगाम्भः ॥ ३५ ॥

उत्सृज्य तीव्र विषयाभिलाष
सतोषपोष कुशलो भजस्व ।
इत्यर्थ्यमान सुखसेवयाय-
मात्मैव सर्व मुधिया ददाति ॥ ३६ ॥

एकस्य जात सुखभोगभाज
श्लाघ्यस्य सेवाव्यसन निवृत्तम् ।
सदैव शिश्नोदरवर्जितत्वाद-
याच्ययाच्ञारहितस्य राहो ॥ ३७ ॥

सेवाव्रते प्राय इवोपविष्ट
सर्वात्मना निश्चितजीवनाश ।
द्वा स्थैः प्रयत्नेन निवारितोऽपि
न दुर्ग्रहं मुञ्चति नष्टसंज्ञ ॥ ३८ ॥

श्रमोऽध्वतापेन च चिन्तया च
शीतेन दैन्येन च पिण्डिताङ्ग ।
सुखाशया दु खसहस्रभागी
सेवाव्रत मुग्धमतिर्बिभर्ति ॥ ३९ ॥

गच्छामि गच्छामि दिन गत मे
दिने गतोऽह न नृपोऽद्य दृष्ट ।
इति ब्रुवाणस्य सदा जनस्य
जीर्णातरा तस्य तनुर्न तृष्णा ॥ ४० ॥

विच्छेदकारी सहसा कथाना-
मनीप्सितो दीप इव प्रविष्ट ।
गमवतवस्मान्तरमक्षितेव
न सेवक कस्य करोति दु खम् ॥ ४१ ॥

धूमायमानोऽक्षिविपक्षभूत-
श्चाटुभ्रमोत्पादितवर्णशूल ।
कुसेवक पादतलेऽवलग्न
पदे पदे कण्टकतामुपैति ॥ ४२ ॥

एष स्मैव क्षितिमीक्षतेऽन्य
स निर्जनार्थी स च गाढलग्न ।
स्वस्वार्थिता नम्य भृश स नार्थी
नय न सेव्य गम सेवकोऽस्तु ॥ ४३ ॥

छायाग्रहो मूर्त इवानुयायी
स्थितश्चिरं वृश्चिकनिश्चलश्च ।
अकालपाती सुखकेलिलीला-
यन्त्रोपल: सेवकदुर्विदग्ध: ॥ ४४ ॥

विसृज्यमानोऽप्यनिशं न याति
तीव्रोपरोधप्रणयेन मूर्ख: ।
भर्तु: प्रसादे विहितप्रयत्नो
जात: परं प्रत्युत कोपहेतु: ॥ ४५

शूत्कारिदीर्घश्वसितानुबन्धै-
र्निवेदितोद्वेगगतिप्रयाम: ।
अतिप्रवेगात् खरमार्गणोऽसौ
निरस्यमानो विफलत्वमेति ॥ ४६ ॥

श्रीरत्नचन्द्रवरवाजिगजोर्जितेऽस्मिन्-
गम्भीरराजकुलनाम्नि महासमुद्रे ।
अश्नाति मूढमतिरीश्वरतामवाप्तु-
माशावशात् क्षितिपतेर्बहु कालकूटम् ॥ ४७ ॥

विरम विरम सेय पान्थ नम्राग्रमाला
वधिर मदिरभाजो निष्फलैषा प्रयाहि ।
इति बहुविधमुक्त सेवकोऽन्यापदेशै-
स्त्यजति न विपुलाशापाशवद्ध कुसेवाम् ॥ ४८ ॥

प्रम्लाना सरसत्वमेति न पुनर्मालेव म्लानापा
भग्ना काचमयीव संधिघटना योगेन न श्लिष्यति ।
सेवा दीपशिखेव दुर्गतगृहे संधार्यमाणा परं
निःस्नेहा क्षयमेति सेदजनितैर्न्द्दृशामसान्यानिलैः ॥ ४९ ॥

कस्त्वं गत्वर सेवकस्त्वरितता कस्मात् प्रभुर्दृश्यते
लाभः कस्तव तत्र वेत्रिविपुलाघातैः शिरस्ताडनम् ।
किं मृद्नासि मुदा विशालचरणैर्मिथ्यैव रथ्यामिमां
वन्धो वन्ध्यनरेन्द्रभव्यभवनभ्रान्त्या विडम्ब्यामहे ॥ ५० ॥

मुप्ताकर्षणदाम धाम महतो मोहस्य दैन्यस्य वा
सेवाक्लेशमहर्निशं विषहते यो वित्तलेशाशया ।
प्रस्फूर्जद्वडवाग्निगर्भगहनोद्भूतोर्मिमालाकुलं
सक्षुब्धं मकराकरं प्रविशति श्रीरत्नलब्ध्यै न किम् ॥ ५१ ॥

व्यर्थात्यर्थगतागतव्यतिकरैरथान्ततीव्रत्वरो
द्वारालोकनतत्परः परिजनैरुत्सार्यमाणः परम् ।
यत्नेनैव पुरः प्रवेशकलनैः क्लेशावमानाश्रयः
सर्वापल्पिशुनः शुनः सदृशतामालम्ब्यते सेवकः ॥ ५२ ॥

कूजत्क्रूरकपाटपीडनरुषा दत्तप्रहारैः परं
द्वारावस्थगनाय सुस्थिरभुजैर्द्वाःस्थैर्भृशं भर्त्सितः ।
कुब्जीभूय जनस्य जानुविवरैः क्षिप्रप्रवेशोत्सुकः
पृच्छत्यन्तरनिर्गतानवसरं मौनप्रसान् सेवकः ॥ ५३ ॥

द्वारे रुद्धमुपेक्षते कथमपि प्राप्तं पुरो नेक्षते
विज्ञप्तौ गजमीलनानि कुरुते गृह्णाति वाक्यच्छलम् ।
निर्यातम्य करोति दोषगणनां स्वल्पापराधे यमः
स स्वामी यदि सेव्यते मरुतटे किं न पिशाचैः कृतम् ॥ ५४

निरयं राजकुले न पूज्यपजने तद्द्वारपालार्चनं
भक्ति भूतिसमुद्भवे न तु भवे ध्यानं धने नात्मनि ।
दृष्टादृष्टविचिन्तनं नरपतौ न स्वोचिते कर्मणि
श्रीहेतोर्बत निष्फलं प्रकुरुते सर्वं जडः सेवया ॥ ५५ ॥

सा तीव्र जडनिम्नपातनरता नो नित्यसक्ता त्वग
रथ्यापङ्ककलङ्कित न वदन न द्वारपालै कलि ।
यस्मिस्तच्चिरसेवकै प्रवितत पुण्य वन गम्यता
क्रूरास्ते न भवन्ति तत्र विवृतक्रोधोद्धता पार्थिवा ॥५६॥

हहो कष्टविनष्ट सेवक सखे खिन्नोऽसि पोपाशया
रागश्चेद् विभवे तदेष कुपतिः क्लीब किमासेव्यते ।
सेव्य कोऽपि महेश्वर स भगवान् यस्य प्रसादेक्षणै-
रक्षुण्णै करुणास्पदीकृतमरुन्नाथो मरुत्त कृत ॥ ५७ ॥

राज्ञामज्ञतया कृत यदनिश दैन्य तदुत्मृज्यता
सतोषाम्भसि मृज्यतामपि रज पादप्रणामार्जितम् ।
सतोष परम पुराणपुरुष सविन्मय. सेव्यता
यत्स्मृत्या न भवन्ति ते सुमनसा भूयो भवग्रन्थय ॥५८॥

उत्सृज्य प्राज्यसेवा विजनसुखजुषा भूभुजा व्यजाभाजा
छित्त्वाशापाशबन्धान् विमलशमजलैस्तीव्रतृष्णा निवार्य ।
स्थित्वा शुद्धे समाधौ किमपरममृत मृग्यता ज्योतिरन्त-
र्यस्मिन् दृष्टे विनष्टोत्कटतिमिरभरे लभ्यते मोक्षलक्ष्मी ॥ ५९

वृत्त्या जीवन्ति लोक सेवावृत्तिर्निजैव केषाचित् ।
अस्थाने तीव्रतरा निन्द्या तु तदर्थिना सेवा ॥ ६० ॥

विद्वज्जनाराधनतत्परेण सतोषपीयूषरसनिर्भरेण ।
क्षेमेन्द्रनाम्ना सुधिया सदैव सुखाय सेवावसर कृतोऽयम् ॥६१॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यमहाकविक्षेमेन्द्रकृत
सेव्यसेवकोपदेश समाप्त

---

४. उपहासाः

१. कलाविलासः

प्रथमः सर्गः दम्भाख्यानम्

अस्ति विशालं कमलाललितपरिष्वङ्गमङ्गलायतनम् ।
श्रीपतिवक्षःस्थलमिव रत्नोज्ज्वलमुज्ज्वलं नगरम् ॥ १ ॥

मणिभूबिम्बितमुक्ताप्रलम्बनिवहेन यत्र शेषाहिः ।
भवनानि बिभर्ति सदा बहुधात्मानं विभज्येव ॥ २ ॥

विघ्नोऽभिसारिकाणां भवनगणस्फाटिकप्रभानिकरः ।
यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकटलुण्टाकः ॥ ३ ॥

यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभवृत्तिः ।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्तिपीयूषैः ॥ ४ ॥

रतिलुलितललितललनाकलमजललववाहिनो मुहुर्यत्र ।
स्पर्शैः सकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्यनिलाः ॥ ५ ॥

नवबिसकिसलयरसवल्गनकषायकलहंसकलरवो यत्र ।
कमलवनेषु प्रसरति लक्ष्म्या इव नूपुरारावः ॥ ६ ॥

नृत्यन्मुग्धमयूरा सरभसधारागृहावली सततम् ।
ऐन्द्रायुधघननिवहा प्रावृण् मूर्तेव यत्रास्ते ॥ ७ ॥

शशिकिरणप्रावरणस्फाटिकहर्म्येषु हरिणशावाक्ष्य ।
यत्र विभान्ति सुधाम्बुधिमुग्धतरङ्गोत्थिता इवाप्सरस ॥ ८ ॥

तत्राभूदभिभूतप्रभूतमायानिकायशतधूर्त ।
सकलकलानिलयाना धुर्य श्रीमूलदेवाख्य ॥ ९ ॥

नानादिग्देशागतधूर्तैरुपजीव्यमानमतिविभव ।
स प्राप विपुलसपदमात्मगुणैश्चक्रवर्तीव ॥ १० ॥

भुक्तोत्तर सहृदयैरास्थानीसस्थित कदाचित तम् ।
अभ्येत्य सार्थवाहो दत्तमहार्होपहारमणिकनक ॥ ११ ॥

प्रणतो हिरण्यगुप्त सहित पुत्रेण चन्द्रगुप्तेन ।
प्राप्तासनसत्कार प्रोवाच मुहूर्तविश्रान्त ॥ १२ ॥ (युग्मम्)

अतिपरिचयसप्रतिभा तव पुरतो मादृशामिय वाणी ।
ग्राम्याङ्गनेव नगरे न तथा प्रागल्भ्यमायाति ॥ १३ ॥

पिहितबृहस्पतिधिषणो रुचिर प्रज्ञामरीचिनिचयस्ते ।
तीक्ष्णाशोरिव सहज प्रोषिततिमिरा करोत्याशा ॥ १४ ॥

आजन्मार्जितबहुविधमणिमौक्तिककनकपूर्णकोशस्य ।
एको ममैष सूनु सजात पश्चिमे वयसि ॥ १५ ॥

मोहस्थान बाल्य यौवनमपि मदनमानसोन्मादम् ।
अनिलावलोलनलिनीदलजलचपलाश्च वित्तचया ॥ १६ ॥

हारिण्यो हरिणदृश सतत भोगाब्जमधुकरा धूर्ता ।
पतिता परम्परैषा दोषाणा मम सुतस्यास्य ॥ १७ ॥ (युग्मम्)

धूर्तकरकन्दुकाना वारवधूचरणनूपुरमणीनाम् ।
धनिकगृहोत्पन्नाना मुक्तिर्नास्त्येव मुग्धानाम ॥ १८ ॥

अज्ञातदेशकालाश्चपलमुखाः पङ्गवोऽपि सप्लुतयः ।
नवविहगा इव मुग्धा भक्ष्यन्ते धूर्तमार्जारैः ॥ १९ ॥

आश्रितजनतनयोऽयं तव विद्वन् निजसुताधिकः सत्यम् ।
न यथा प्रयाति नाशं तथास्य बुद्धिं प्रयच्छ पराम् ॥ २० ॥

इति विनयनम्रशिरसा तेन वचो युक्तमुक्तमवधार्य ।
तमुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरैः प्रसारितोष्ठाग्रः ॥ २१ ॥

आस्तामेष सुतस्ते मम भवने निज इव प्रयत्नपरः ।
ज्ञास्यति मयोपदिष्टं शनकैः सकलं कलाहृदयम् ॥ २२ ॥

इति तस्य शासनेन स्वसुतं निक्षिप्य तद्गृहे मतिमान् ।
नत्वाथ सार्थवाहः प्रययौ निजमन्दिरं मुदितः ॥ २३ ॥

अथ शिथिलकिरणजालो धूसरकान्तिर्निरम्बरस्तरणिः ।
अभवददृश्यः शनकैर्धूर्तैरिव निर्जितः कितवः ॥ २४ ॥

अस्तमिते दिवसकरे तिमिरभरद्विरदसमकना ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाग्रे बभौ संध्या ॥ २५ ॥

त्यक्तापि प्रतिदिवसं दिवसद्युतिरनुजगाम दिवसकरम् ।
न तु रक्तापि हि संध्या हृदयं जानाति कः स्त्रीणाम् ॥ २६ ॥

गगनाङ्गणकमलवने संध्यारागे गते शनैः क्वापि ।
अप्राप्तस्थितिविकलं बभ्राम भ्रमरविभ्रमं तिमिरम् ॥ २७ ॥

तीक्ष्णांशुविरहमोहैस्तिमिरैरिव मीलिता बभूव मही ।
तीव्रोऽपि जनस्य सदा यातः खलु वल्लभो भवति ॥ २८ ॥

रजनी रराज सितकरलाग्र्यमुक्तावलीप्रकृतशोभा ।
शबररमणीव परिचिततिमिरमयूरच्छदाभरणा ॥ २९ ॥

अथ पथिकवधूदहनः शनकैरुदभून् निशाकरालोकः ।
कुमुदप्रबोधदूतो व्यसनगुरुश्चक्रवाकीणाम् ॥ ३० ॥

मन्मथसितातपत्रं दिग्वनितास्फटिकदर्पणो विमलः ।
विरराज रजनिरमणीसिततिलको यामिनीनाथः ॥ ३१ ॥

निजकरमृणालवल्लीवलयविलासी ललास सितकान्तिः ।
गगनतटिनीतटान्ते रजनिकरो राजहंस इव ॥ ३२ ॥

श्यामा शुशुभे शशिना तया मनोभूर्मधूत्सवस्तेन ।
मदमुदितमानसाना तेनापि मृगीदृशा लीला ॥ ३३ ॥

धूर्ताः समृद्धिसचिवा विच्छायां पद्मिनीं परित्यज्य ।
फुल्लानि विविशुरलयः सानन्दाः कुमुदवृन्दानि ॥ ३४ ॥

ज्योत्स्नाभस्मस्मेरा सुललितशशिशकलपेशलकपाला ।
तारास्थिपटलहारा शुशुभे कापालिकीव निशा ॥ ३५ ॥

तस्मिन् प्रौढनिशाकरकिरणप्रकरप्रकाशिताशेषे ।
निजमणिभवनोद्याने निर्वर्तितभावनासमाधानः ॥ ३६ ॥

स्फटिकासनोपविष्टः सह शशिना निर्विभागमित्रेण ।
कन्दलिमुख्यैः शिष्यैः परिवारितपादपीठान्तः ॥ ३७ ॥

प्रोवाच मूलदेवो वीक्ष्य चिरं सार्थवाहसुतमग्रे ।
कुर्वन् दशनमयूखैर्लज्जालीनामिव ज्योत्स्नाम् ॥ ३८ ॥
(विशेषकम्)

शृणु पुत्र वञ्चकानां सकलकलाहृदयसारमतिकुटिलम् ।
ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् क्षणरुचिचपलाः श्रियोऽप्यचलाः ॥ ३९ ॥

एकोऽस्मिन् भवगहने तृणपल्लववलयजालसंछन्नः ।
कूपः पतन्ति यस्मिन् मुग्धकुरङ्गा निरालम्बे ॥ ४० ॥

सोऽयं निधानकुम्भो दम्भो नाम स्वभावगम्भीर. ।
कुटिलैः कुहकभुजंगैः संवृतवदनः स्थितो लोके ॥ ४१ ॥

मायारहस्यमन्त्रश्चिन्तामणिरीप्सितार्थानाम् ।
दम्भः प्रभावकारी धूर्तानां श्रीवशीकरणम् ॥ ४२ ॥

मत्स्यस्येवाप्सु सदा दम्भस्य ज्ञायते गति केन ।
नास्य करौ न च पादौ न शिरो दुर्लक्ष्य एवासौ ॥ ४३ ॥

मन्त्रबलेन भुजङ्गा मुग्धकुरङ्गाश्च कूटयन्त्रेण ।
स्थलजालेन विहगा गृह्यन्ते मानवाश्च दम्भेन ॥ ४४ ॥

जनहृदयविप्रलम्भो मायास्तम्भो जगज्जयारम्भः ।
जयति सदानुपलम्भो मायारम्भोदयो दम्भ. ॥ ४५ ॥

सततावर्तभ्रान्ते दु.सहमायासहस्रकुटिलारे ।
मूल दम्भो नाभिर्विपुलतरे चक्रिकाचक्रे ॥ ४६ ॥

नयननिमीलनमूलः सुचिर स्नानार्द्रचूलजलसिक्तः ।
दम्भतरु शुचिकुसुम. मुखशतशाखाशतैः फलितः ॥ ४७ ॥

व्रतनियमैर्बकदम्भ. संवृतनियमैश्च कूर्मजो दम्भः ।
निभृतगतिनियतनियमैर्घोरो मार्जारजो दम्भ ॥ ४८ ॥

बकदम्भो दम्भपतिर्दम्भनरेन्द्रश्च कूर्मजो दम्भः ।
मार्जारदम्भ एष प्राप्तो दम्भेषु चक्रवर्तित्वम् ॥ ४९ ॥

नीचनखश्मश्रुकचश्चूली जटिल प्रलम्बकूर्चो वा ।
बहुमृत्तिकापिशाच परिमितभाषी प्रयत्नपादश्च ॥ ५० ॥

स्थूलग्रन्थिपवित्रकपृष्ठार्पितहेमवल्लीकः ।
कुशार्पितपटपल्लवरदमुखो भाण्डहस्त इव ॥ ५१ ॥

अङगुलिभङगविकल्पनविविधविवादप्रवृत्तपाण्डित्य ।
जपचपलोष्ठ सजने ध्यानपरो नगररथ्यासु ॥ ५२ ॥

साभिनयाञ्चितचुलकैराचमनै सुचिरमज्जनैस्तीर्थे ।
सरुद्धसकललोक पुन पुन कर्णकोणसस्पर्शी ॥ ५३ ॥

सीत्कृतदन्तनिनादावेदितहेमन्तदु सहस्नान ।
विस्तीर्णतिलकचर्चासूचितसर्वोपचारसुरपूज ॥ ५४ ॥

शिरसा बिभर्ति कुसुम विनिपतिता काकदृष्टिमिव रचयन ।
एवरूप पुरुषो यो य स स दाम्भिको ज्ञेय ॥ ५५ ॥

निर्गुणलोकप्रणत सगुणे स्तब्ध स्वबन्धुषु द्वेषी ।
परजनकरुणावन्धु कीर्त्यर्थी दाम्भिको धूर्त ॥ ५६ ॥

कार्योपयोगकाले प्रणतशिराश्चाटुशतकारी ।
सभ्रूभङगो मौनी कृतकार्यो दाम्भिक क्रूर ॥ ५७ ॥

स्तम्भितविबुधसमृद्धिर्दैत्यो योऽभूत् पुरा जम्भ ।
दम्भ सोऽय निवसति भूमितले भूतदेहेषु ॥ ५८ ॥

शुचिदम्भ शमदम्भ स्नातकदम्भ समाधिदम्भश्च ।
नि स्पृहदम्भस्य तुला यान्ति तु नैते शताशेन ॥ ५९ ॥

शौचाचारविवादी मृत्क्षयकारी स्वबान्धवस्पर्शी ।
शुचिदम्भेन जनोऽय विश्वामित्रत्वमायाति ॥ ६० ॥

सहृतबहुविधसत्त्वो नि क्षेपद्रविणवारिबहुतृष्ण ।
सततमहिंसादम्भो वडवाग्नि सर्वभक्षोऽयम ॥ ६१ ॥

मुण्डो जटिलो नग्नश्छत्री दण्डी कषायचीरी वा ।
भस्मस्मेरशरीरा दिशि दिशि भोगी विजृम्भते दम्भ ॥ ६२ ॥

खल्वाट स्थूलवपु: शुष्कतनुर्मुनिसमानरूपो वा ।
शाटकवेष्टितशीर्षश्चैत्योन्नतशिखरवेष्टनो वापि ॥ ६३ ॥

लोभ: पितातिवृद्धो जननी माया महोदर कूट: ।
कुटिलाकृतिश्च गृहिणी पुत्रो दम्भस्य हुकार: ॥ ६४ ॥

भगवान् पुरा स्वयभू: कृत्वा भुवनानि भूतसर्ग च ।
विरतव्यापारतया सुचिर चिन्तान्वितस्तस्थौ ॥ ६५ ॥

दृष्ट्वा स मर्त्यलोके दिव्यदृशा मानुषान् निरालम्बान् ।
आर्जवयोगविशेषादप्राप्तधनादिसभोगान् ॥ ६६ ॥

मीलितनयन. क्षिप्रं स्थित्वा मायामये समाधाने ।
असृजन् नृणा विभूत्यै दम्भं सभावनाधारम् ॥ ६७ ॥

बिभ्राण. कुशपूली पुस्तकमाले कमण्डलु शून्यम् ।
निजहृदयकुटिलश्रृङ्गं दण्ड कृष्णाजिन खनित्रं च ॥ ६८ ॥

स्थूलतरकुशपवित्रकलाञ्छितकर्ण: पवित्रपाणिश्च ।
सुव्यक्तमुण्डमस्तककुशवेष्टितचूलमूलसितकुसुम. ॥ ६९ ॥

काष्ठस्तब्धग्रीवो जपचपलौष्ठ समाधिलीनाक्ष. ।
रुद्राक्षवलयहस्तो मृत्परिपूर्ण वहन् पात्रम् ॥ ७० ॥

नयनाञ्चलै. सकोपैर्भ्रुकुटीहुकारवदनसज्ञाभि: ।
बहुविधकदर्थनाभि. कथिताखिलहृदयवाञ्छितो मौनी ॥ ७१ ॥

रक्षन् परसंस्पर्श शौचार्थी ब्रह्मलोकेऽपि ।
दम्भ. पुरोऽस्य तस्थावुत्थित एवासनाकाङ्क्षी ॥ ७२ ॥

आकल्पेन सुमहता सहसास्य वशीकृता पर तेन ।
सप्तर्षयोऽपि तस्मै प्रणतास्तस्थु कृताञ्जलय: ॥ ७३ ॥

तं दृष्ट्वा परमेष्ठी लीलाकृतसकलसर्गवर्गोऽपि ।
गौरवविस्मयहर्षैर्नि स्पन्दान्दोलितस्तस्थौ ॥ ७४ ॥

तस्यातितीव्रनियमाद् ग्रस्तेऽगस्त्येऽतिविस्मयेनेव ।
अल्पतपोव्रतलज्जाकुञ्चितपृष्ठे वसिष्ठे च ॥ ७५ ॥

अतिसरलनिजमुनिव्रतपरिगतकुत्से च कूणिते कौत्से ।
डम्बररहितात्मतपोनिरादरे नारदे विहिते ॥ ७६ ॥

निजजानुसंधिशिखरे जमदग्नौ मग्नवदने च ।
ग्रस्ते विश्वामित्रे वलितगले गालवे भृगौ मग्ने ॥ ७७ ॥

सुचिरोत्थितमतिकोपादासनकमले निविष्टदृष्टि च ।
शूलप्रोतमिवाग्रे नि स्पन्दममन्दगर्वगुरुगात्रम् ॥ ७८ ॥

ज्ञात्वा तमासनार्थिनमवदद् देवश्चतुर्मुखः प्रीत्या ।
विकसन्निजदशनरुचा विहसन्निव वाहनं हंसम् ॥ ७९ ॥

उपविश पुत्र ममाङ्के नियमेन महीयसातिचित्रेण ।
अर्होऽसि गुणगणोद्गतगौरमवादिनानेन ॥ ८० ॥

इत्युक्तो विश्वसृजा तस्याङ्कमशङ्कया ससंकोचः ।
अभ्युक्ष्य वाग्मिसृष्टचा कृच्छ्रेणोपाविशद् दम्भः ॥ ८१ ॥

दम्भ उवाच–
नोच्चैर्वाच्यमवज्य यदि वाच्यं हस्तपद्मेन ।
आच्छाद्य वक्त्ररन्ध्रं स्पृष्टो न स्या यथास्यवाताशैः ॥ ८२ ॥

तत् तस्य शौचमतुलं दृष्ट्वा स्मेराननो ब्रह्मा ।
दम्भोऽसीति जगाद प्रायो हस्ताग्रमाकम्प्य ॥ ८३ ॥

उत्तिष्ठ सकलजलनिधिपरिखावलिमेखला महीमखिलाम् ।
अवतीर्य भुङ्क्ष्व भोगान् विबुधैरपि तत्त्वतो न विज्ञात. ॥ ८४ ॥

इत्यादराद् विसृष्टो विधिना संसारसागरगतानाम् ।
कण्ठे शिला निबध्नन् मर्त्यानामवततार महीम् ॥ ८५ ॥

अथ मर्त्यलोकमेत्य भ्रान्त्वा दम्भो वनानि नगराणि ।
विनिवश्य गौडविषये निजजयकेतु जगाम दिशः ॥ ८६ ॥

वचने बाह्लीकानां व्रतनियमे प्राच्यदाक्षिणात्यानाम् ।
अधिकारे कीराणां दम्भः सर्वत्र गौडानाम् ॥ ८७ ॥

एते दम्भसहायाः प्रतिग्रहश्राद्धसिद्धचूर्णेन ।
कुर्वन्ति य प्रभाते यतस्ततो भस्मना तिलकम् ॥ ८८ ॥

तूर्णं सहस्रभागैर्भुवनतले संविभज्य भूतानि ।
मूर्तः सततं निवसति दम्भो वदनेऽधिकरणभट्टानाम् ॥ ८९ ॥

गुरुहृदयमविशदग्रे बालकहृदयं तपस्विहृदयं च ।
कुटिलं नियोगिहृदयं दीक्षितहृदयं स्वयं दम्भः ॥ ९० ॥

तदनु च गणकचिकित्सकसेवकवणिजां सहेमकाराणाम् ।
नटभटगायनवाचकचक्रचराणां च हृदयानि ॥ ९१ ॥

अंशैः प्रविश्य हृदयं विविधविकारैः समस्तजन्तूनाम् ।
दम्भो विवेश पश्चादन्तरमिह पक्षिवृक्षाणाम् ॥ ९२ ॥

मत्स्यार्थी चरति तपः सुचिरं निस्पन्द एकपादेन ।
तीर्थेषु बकतपस्वी तेन विहगान् गतो दम्भः ॥ ९३ ॥

विपुलजटावल्कलिनः शीतातपवातकर्शिताः सततम् ।
वृक्षा जलार्थिनो यद् दम्भस्य विजृम्भितं तदपि ॥ ९४ ॥

एवं विचारणीयः सर्वगतः सर्वहृत् सदा दम्भः ।
नाते तस्मिन् विविधा विफला मायाविनां माया ॥ ९५ ॥

दम्भविकार पुरतो वञ्चकचक्रस्य कल्पवृक्षोऽयम् ।
वामनदम्भेन पुरा हरिणा त्रैलोक्यमाक्रान्तम् ॥ ९६ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यमहाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
दम्भाख्यानं नाम प्रथम सर्ग ।

द्वितीय सर्ग लोभवर्णनम्

लोभ सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्वतो भय दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारो लोभाकृष्टस्य नास्त्येव ॥ १ ॥

मायाविनिमयविभ्रमनिह्नववर्वचित्यकूटकपटानाम् ।
सचयदुर्गपिशाच सर्वहरो मूलकारण लोभ ॥ २ ॥

सत्त्वप्रशमतपाभि सत्त्वधनै शास्त्रवेदिभिर्विजित ।
लोभोऽवट प्रविष्ट कुटिल हृदय किराटानाम् ॥ ३ ॥

क्रयविक्रयकूटतुलालाघवनिक्षेपरक्षणव्याजै ।
एते हि दिवसचौरा मुष्णन्ति मुदा जन वणिज ॥ ४ ॥

हृत्वा धन जनाना दिनमखिल विविधकूटमायाभि ।
वितरति गृहे किराट कष्टेन वराटकत्रितयम् ॥ ५ ॥

आख्यायिकानुरागी व्रजति सदा पुण्यपुस्तक श्रोतुम ।
दष्ट इव कृष्णसर्पं पलायते दानधर्मेभ्य ॥ ६ ॥

द्वादश्या पितृदिवसे सक्रमणे सोमसूर्ययोर्ग्रहणे ।
सुचिर स्नान कुरुते न ददाति कपर्दिकामेकाम् ॥ ७ ॥

दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टि याचकचकितोऽवगुण्ठन कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभि ॥ ८ ॥

न ददाति प्रतिवचन विक्रयकाले शठो वणिङ् मौनी ।
निक्षेपपाणिपुरुष दृष्ट्वा सभाजयन कुरुते ॥ ९ ॥

उत्तिष्ठति नमति वणिक् पृच्छति कुशल ददाति च स्थानम् ।
निक्षेपपाणिपुरुष दृष्ट्वा धर्म्यां कथा कुरुते ॥ १० ॥

कश्चिद् वदति तमेत्य द्रविण निक्षिप्य हन्त गन्तास्मि ।
भ्रात पर प्रभाते विष्टिदिन किं करोम्यद्य ॥ ११ ॥

तच् श्रुत्वा विकसितदृग वदति स मिथ्यैव नाटयन् खेदम् ।
कार्ये प्रसारिताक्ष पुन पुन पार्श्वमवलोक्य ॥ १२ ॥

त्वदधीन स्वान्तमिद किं तु चिर न्यासपालन कठिनम् ।
विषमौ च देशकालौ साधोस्तव तदपि दासोऽहम् ॥ १३ ॥

भद्रा न दूषितैषा निक्षेपक्षेमकारिणी शस्ता ।
इत्यनुभूत बहुश कार्यज्ञस्त्व तु जानासि ॥ १४ ॥

विष्टिदिने किमपि पुरा न्यस्त केनापि मित्रण ।
तूर्णं पुनश्च शनकैर्नीत क्षेमेण कुशलेन ॥ १५ ॥

इत्यादि मुग्धबुद्धेरसमञ्जसवर्णन रह कृत्वा ।
गृह्णाति कनकनिकर न्यस्तस्तत्तन्मनोरथै पाप ॥ १६ ॥

तत् सुवर्णनजातै क्रयविक्रयलाभराशिभिरनन्तै ।
भाण्डप्रतिभाण्डचयैरुपहसति धनाधिनाथ स ॥ १७ ॥

पूर्णा कदर्यवणिज। नि सभोगा निधानधनकुम्भा ।
सीदन्ति कुचतटा इव दु खफला बालविधवानाम् ॥ १८ ॥

दानोपभोगविरहितहिरण्यरक्षाकृतक्षणा सततम् ।
मसारजीर्णमन्दिरविषममहामूषका वणिज ॥ १९ ॥

अटति समुत्कटवेष्टितविकटपटस्फुटफटाटोपः ।
कुटिलः कण्टकनिचितः पुरपतिनामा निधिव्यालः ॥ २० ॥

अथ पुरुषः स दिगन्तं भ्रान्त्वा केनापि दैवयोगेन ।
नष्टधनो जनरहितः प्राप्तः सुचिरान् निजं देशम् ॥ २१ ॥

पृच्छति कमपि सशङ्कः स किराटः क्व नु गतो महासत्त्वः ।
तमुपेत्य वदति कश्चित् तस्याद्य सखे विभूतिरन्यैव ॥ २२ ॥

विविधनवांशुकमृगमदचन्दनकर्पूरमरिचपूगफलैः ।
खटिकाहस्तः स सदा गणयति कोटीर्मुहूर्तेन ॥ २३ ॥

अस्मिन् मेरुविशाले वरभवने रुचिरभित्तिकृतचित्रे ।
पुरपतिनाप्यनुयातो वसति सुखं स हि महाजनो यत्र ॥ २४ ॥

श्रुत्वैतदतुलविस्मयलोलितमौलिः स तद्गृहं गत्वा ।
द्वारे स्थगितस्तिष्ठति निष्प्रतिभो जीर्णकर्पटः सुचिरम् ॥ २५ ॥

तं तुङ्गभवनवलभीजालान्तरतो वणिक् परिज्ञाय ।
नोच्छ्वसिति नष्टचेष्टस्ताडित इव मूर्ध्नि वज्रेण ॥ २६ ॥

उपसृत्य मन्दमन्दं कथमपि संप्राप्तनिर्जनावसरः ।
तं याचते स पुरुषो द्रविणं स्वं प्रकटिताभिख्यः ॥ २७ ॥

तं वदति सोऽन्यदृष्टिः सभ्रूभङ्गं विधूतहस्ताग्रः ।
वञ्चकवचनः पापो वृत्तिक्षीणः कुतोऽयमायातः ॥ २८ ॥

कस्त्वं कस्य कुतो वा दर्शनमपि न स्मरामि किं कथनैः ।
अहह कदा कुत्र त्वं वद कस्य किमर्पितं केन ॥ २९ ॥

पश्यत कष्टमनिष्टः कलिकालः कीदृशोऽयमायातः ।
मत्तोऽर्थमेष वाञ्छति लोको जानाति वा सर्वम् ॥ ३० ॥

हरगुप्तकुलेऽस्माकं निक्षेपग्रहणमप्यसंभाव्यम् ।
किं पुनरपह्नवोद्गतघोरमहापातकस्पर्शः ॥ ३१ ॥

तदपि सतताभिशंसी प्रत्याख्येयो जनः कथं महताम् ।
कथय दिनं तद् दिवसे लिखितं सर्वं स्वयं पश्य ॥ ३२ ॥

वृद्धोऽहं न्यस्तभरः पुत्रे सर्वं ममास्ति लिखितं हि ।
इति तेन विनष्टधृतिः स विसृष्टस्तत्सुतान्तिकं प्राप्तः ॥ ३३ ॥

तातो जानाति सुतो जानाति पितैव लिखति सकलं यत् ।
इति तस्य भवति सुचिरं गतागतं कन्दुकस्येव ॥ ३४ ॥

राजकुलद्वारगते तस्मिन् प्राप्तप्रवासदत्तार्थे ।
सहते नरपतिकोपं त्यजति किराटो न रूपकस्याशाम् ॥ ३५ ॥

परिपीडितः स राज्ञा विविधैरपि यातनाशस्त्रैः ।
मम हस्ते निक्षिप्तं किंचिन्न नास्तीति वक्त्येव ॥ ३६ ॥

एवं स्वभावलुब्धा भवन्ति धनलवणवारिबहुतृष्णाः ।
तृणलवमिव निजदेहं त्यजन्ति लेशं न वित्तस्य ॥ ३७ ॥

देवं धनाधिनाथं वैश्रवणं सकलसंपदां निलयम् ।
शुत्रः प्रोवाच पुरा वित्तार्थी बालमित्रमभ्येत्य ॥ ३८ ॥

पूर्णः सखे तवायं विभवो विजितामरासुरैश्वर्यः ।
हर्षं विदधाति परं सुहृदां शोकं च शत्रूणाम् ॥ ३९ ॥

त्वयि सुहृदि वित्तनाथे निःस्वोऽहं बहुकुटुम्बसंभारः ।
समदुःखसुखं मित्रं स्वाधीनतयोदितं प्रशंसन्ति ॥ ४० ॥

यशसि विहितादराणामर्थिभिरुपजीव्यमानविभवानाम् ।
अभिजातवंशजानां सुहृदुपभोग्याः श्रियो महताम् ॥ ४१ ॥

उपनतमतिपुण्यचयं सपूर्ण रक्षित च यत्नेन ।
सपदि विपदि त्राण भवति निधान च मित्र च ॥ ४२ ॥

इत्युक्त सप्रणय दैत्यानार्येण निर्जने धनद ।
तमुवाच विचिन्त्य चिर सरुद्ध स्नेहलोभाभ्याम् ॥ ४३ ॥

जानामि बालमित्र त्वामहमत्यन्तसभृतस्नेहम् ।
किं तु न जीवितजीव द्रविणलव त्यक्तुमीशोऽस्मि ॥ ४४ ॥

स्नेहार्थी बन्धुजन कार्यैर्बहुभिर्भवन्ति मित्राणि ।
दारा सुताश्च सुलभा धनमेक दुर्लभ लोके ॥ ४५ ॥

अतिसाहसमतिदुष्करमत्याश्चर्यं च दानमर्थानाम् ।
योऽपि ददाति शरीर न ददाति स वित्तलेशमपि ॥ ४६ ॥

इत्याशापरिहारं प्रत्याख्यातो धनाधिनाथेन ।
भग्नमुखो लुलितमतिर्लज्जावक्रो ययौ शुक्र ॥ ४७ ॥

स विचिन्त्य गृह सुचिर सचिवै सह मायया महायोगी ।
हर्तुं द्रविणमशेष विवेश हृदय धनेशस्य ॥ ४८ ॥

शुक्राविष्टशरीरो वैश्रवण सकलमद्भुतत्याग ।
तत्कृतसकेतेभ्य प्रददौ वित्त द्विजातिभ्य ॥ ४९ ॥

कौबेर धनमखिल हृत्वा यातेऽथ दानवाचार्ये ।
सुचिर धनाधिनाथ शुशोच विज्ञाय ता मायाम् ॥ ५० ॥

हस्तन्यस्तललाट सह शङ्खमुकुन्दकुन्दपद्माद्यै ।
सचिन्त्य शुक्रविकृति स जगादोष्ण विनिश्वस्य ॥ ५१ ॥

सुहृदा मर्मज्ञेन व्याजात् मायाविनातिलुब्धेन ।
धूर्तेन वञ्चितोऽह दैत्याश्रयदुर्जयेन शुक्रेण ॥ ५२ ॥

अधुना द्रव्यविहीन क्षणेन तृणलाघव प्राप्त ।
कथयामि कस्य दु ख करोमि किं वा क्व गच्छामि ॥ ५३ ॥

धनरहित त्यजति जनो जनरहित परिभवा समायान्ति ।
परिभूतस्य शरीरे व्यसनविकारो महाभार ॥ ५४ ॥

दयितेषु शरीरखता बल धर्मलतालवालेषु ।
द्रविणेषु जीवितेषु च सर्व याति प्रयातेषु ॥ ५५ ॥

विद्वान् सुभगो मानी विश्रुतकर्मा कुलोन्नत शूर ।
वित्तेन भवति सर्वो वित्तविहीनस्तु सद्गुणोऽप्यगुण ॥ ५६ ॥

इति दु सहधनविरहक्लेशानलशोषिताशयो धनप ।
सुचिर विमृश्य सचिवैर्देव शर्व ययौ शरणम् ॥ ५७ ॥

प्राक्प्रतिपन्नसखोऽसौ विश्वशरण्यो महेश्वरस्तेन ।
विज्ञप्तो निजवृत्त दूत विससर्ज शुक्राय ॥ ५८ ॥

दूताहूत सहसा प्राप्त शुक्र घनप्रभागुरुकम् ।
अञ्जलिविरचितमुकुट प्रोवाच पुर स्थित पुरजित् ॥ ५९ ॥

मित्रमय द्रविणपतिर्भवता बत वञ्चित कृतज्ञेन ।
मित्रद्रोहे प्रसरति न हि नाम जन कृतघ्नोऽपि ॥ ६० ॥

अगणितमर्यादा त्यक्तस्थितिना क्रियतेऽथ याकृतज्ञेन ।
स्निग्धे सुहृदि सरागे मित्रे तव वञ्चना न युक्ता सा ॥ ६१ ॥

एतत् किं श्रुतसदृश त्वद्व्रतयोग्य कुलानुरूप वा ।
कृतवानसि यत् सुमते परिभूतगुणोदय कर्म ॥ ६२ ॥

किमय सुनयाभ्याम प्रशमो वा गुरुजनोपदेशो वा ।
मतिविभव सहजो वा वञ्चकता येन यातोऽसि ॥ ६३ ॥

कस्य न दयित वित्त चित्त ह्रियते न यस्य विलेन ।
किं तु यशोधनलुब्धा वाञ्छन्ति न दुष्कृतैरर्थान् ॥ ६४ ॥

मा मा मलिनय विमल भृगुकुलममल मलेन लोभेन ।
लोभजलदो हि शत्रुर्विशदयशोराजहंसानाम् ॥ ६५ ॥

त्यक्त्वा कीर्तिमनन्तामनिलाकुलतृणलवोपमानर्थान् ।
गृह्णाति य स मध्ये धूर्ताना कीदृशो धूर्त ॥ ६६ ॥

उत्सृज्य साधुवृत्त कुटिलधिया वञ्चित परो येन ।
आत्मैव मूढमतिना कृतमुक्तो वञ्चितस्तेन ॥ ६७ ॥

नियता दूषितयशसा बत किसलयकोमला प्रकृत्यैव ।
अपवादविपतरूत्यैरामोदैर्मूर्छिता लक्ष्मी ॥ ६८ ॥

न हि नाम सज्जनाना शुद्धयश स्फटिकदर्पणो विमल ।
परिभवदु खितजनतानि श्वासैर्मलिनतामेति ॥ ६९ ॥

असमञ्जसमतिमलिन मोहाद व्यक्ति समागत कर्म ।
तस्य विशुद्धि क्रियता परवित्तसमर्पणेनैव ॥ ७० ॥

अपवादधूलिधूसरममलयशो मृज्यता स्वहस्तेन ।
अस्मद्वचन क्रियता परधनमुत्सृज्यतामेतत् ॥ ७१ ॥

इत्युक्त सानुनय त्रिभुवनगुरुणापि देवदेवेन ।
परधननिबद्धतृष्ण प्रोवाच कृताञ्जलि शुक ॥ ७२ ॥

भगवन भवत शासनममरेन्द्रकिरीटकोटिविश्रान्तम् ।
लङ्घयति को नु मोहाद् दौर्गत्य सत्त्वहारि यदि न स्यात् ॥ ७३

यस्य क्षीणस्य गृहे भृत्या दारा सुताश्च सीदन्ति ।
कार्याकार्यविचारो द्रविणादानेषु कस्तस्य ॥ ७४ ॥

मित्रमय धननाथो विपदि त्राण विचिन्तित सततम् ।
वृद्धि यात सुमहानाशावन्धश्च मे हृदये ॥ ७५ ॥

अभ्येत्य याचितोऽपि त्यक्त्वा लज्जा मया विगतलज्ज ।
चिच्छेदैष ममाशा सहसा प्रतिषेधशस्त्रेण ॥ ७६ ॥

तेन प्रहृतमशस्त्र दाहोऽनग्निश्च निर्विष मरणम् ।
विहित शठेन मोहादाशाभङ्ग कृतो येन ॥ ७७ ॥

तस्मान् ममैष शत्रु सुकृतसम शत्रुवञ्चनापापम् ।
रिक्तस्य निरपवादो व्याजेनोपार्जितोऽप्यर्थ ॥ ७८ ॥

अणु धनमपि न त्याज्य मम भवता जापिते सत्यम् ।
वित्त जीवितमग्र्य जीवितहानिर्धनत्याग ॥ ७९ ॥

इति सभाषिणमसकृद दैत्यगुरु प्रार्थित पुनर्बहुश ।
कवलीचकार सहसा प्रतिषेधरुषा विरूपाक्ष ॥ ८० ॥

जठरान्तरे पुरारे प्रलयानलविपुलभीषणाभोगे ।
प्रक्वाथ्यमानकाय शुक्रश्चुक्रोश साक्रोश ॥ ८१ ॥

त्यज धनमिति विषमदृशा पुन पुन प्रेरितोऽवदत् शुक्र ।
निधन ममास्तु भगवन् धनदधन न त्यजामि किंचिदपि ॥ ८२ ॥

अथ धारणाप्रवृद्धज्वलनज्वालासहस्रविकराले ।
शुक्रश्चुक्रोश भृश घोरगभीरे हरोदरे पतित ॥ ८३ ॥

तमुवाच देवदेवस्त्यज दुर्ग्रहदग्ध परवित्तम् ।
अस्मिन्नुदरमहोदधिवडवाग्नौ मा गम प्रलयम् ॥ ८४ ॥

गाऽवददतिशयतापस्फुटितास्थिवसाप्रवाहबहलाग्नौ ।
परमिह मरण श्रेयो द्रविणकण न त्यजामि सोच्छ्वास ॥ ८५ ॥

पुनरपि घोरतरोद्गतकालानलधारणानलज्वलित ।
शुक्रश्चक्रे देव्या स्तोत्र क्षणलेशशोपायु ॥ ८६ ॥

स्तोत्रपदाराधितया गौर्या प्रणयप्रसादिते रुद्रे ।
तद्वचसा लब्धधृति शुक्रद्वारेण निर्ययौ शुक्र ॥ ८७ ॥

एव स्वभावलुब्धास्तीव्रतरा यातनामपि सहन्ते ।
न तु सत्यजन्ति वित्त कौटिल्यमिवाधम सहजम् ॥ ८८ ॥

तस्माल्लोभसमुत्था कपटकला कुटिलवर्तिनी माया ।
लुब्धहृदयेषु निवसति नालुब्धो वञ्चना कुरुते ॥ ८९ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यमहाकविक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
लोभवर्णन नाम द्वितीय सर्ग ।

तृतीय सर्ग कामवर्णनम् ।

काम कमनीयतया किमपि निकाम करोति समोहम् ।
विषमिव विषम सहसा मधुरतया जीवन हरति ॥ १ ॥

एते हि कामकलिता परिमलम्लीनालिवलयहुकारै ।
सूचितदाना करिणो बध्यन्ते क्षिप्रमबलाभि ॥ २ ॥

पादाघातशिताङ्कुशघटनानिगडादिसरोधम् ।
विषयमुषित करीन्द्र किं न स्मरवञ्चित सहते ॥ ३ ॥

दीर्घव्यसननिरुद्धो भ्रूभङ्गज्ञो विधेयता यात ।
विषयविवशो मनुष्य केलिशिखण्डीव नर्त्यते स्त्रीभि ॥ ४ ॥

रक्ताकर्षणसबला मायाभिर्मोहतिमिररजनीषु ।
नार्य पिशाचिका इव हरन्ति हृदयानि मुग्धानाम् ॥ ५ ॥

रागिमृगवागुराणा हृदयद्विपबन्धशृङ्खलौघानाम् ।
व्यसननववल्लरीणा स्त्रीणा न हि मुच्यते वशग ॥ ६ ॥

ससारचित्रमाया शम्बरमाया विचित्तिमाया च ।
यो जानाति जितात्मा सोऽपि न जानाति योषिता मायाम् ॥ ७

कुसुमसुकुमारदेहा वज्रशिलाकठिनहृदयसद्भावा ।
जनयन्ति कस्य नान्तर्विचित्रचरिता स्त्रियो मोहम् ॥ ८ ॥

अनुरक्तजनविरक्ता नम्रोत्सिक्ता विरक्तरागिण्य ।
वञ्चकवचनासक्ता नार्य सद्भावशङ्किन्य ॥ ९ ॥

जात स एव लोके बहुजनदृष्टा विलासकुटिलाङ्गी ।
धैर्यध्वमपताका यस्य न पत्नी प्रभुर्गेहे ॥ १० ॥

विजितस्य मदविकारै स्त्रीभिर्मूकस्य नष्टसज्ञस्य ।
गृहधूल्पिटलमखिल वदने निक्षिप्यते भर्तु ॥ ११ ॥

कृतकापरिस्फुटाक्षरलामकलाभि स्वभावमुग्धेव ।
तिलकाय चन्द्रबिम्ब मृगयति याचते प्रौढा ॥ १२ ॥

स्वैरविहारगतागतखिन्नायास्तीर्थदर्शनव्याजै ।
भर्ता विलासविजितश्चरणौ मृद्नाति चपलाया ॥ १३ ॥

नयनविकारैरन्य वचनैरन्य विचेष्टितैरन्यम् ।
रमयति सुरतेनान्य स्त्री बहुरूपा स्वभावेन ॥ १४ ॥

निजपतिचपलकुरङ्गी परतरुभृङ्गी स्वभावमातङ्गी ।
मिथ्याविभ्रमभृङ्गी कुटिलभुजङ्गी निजा कस्य ॥ १५ ॥

बहुविधतरुणनिरर्गलसभोगसुखार्थभोगिनी वेश्या ।
धन्येति वदन्ति सदा सोच्छ्वासा निर्जने नार्य ॥ १६ ॥

चपला तिष्ठति हर्म्ये गायति रथ्यावलोकिनी स्वैरम् ।
धावत्यकारणं वा हसति स्फटिकाश्ममालेव ॥ १७ ॥

पशुरिव वक्तुं कर्तुं किंचिदयं मम पतिर्न जानाति ।
उक्त्वेति गृहे स्वजनं पुरुषव्यापारमङ्गना कुरुते ॥ १८ ॥

प्रत्युत्थानं कुरुते व्यवहारगतागतैः स्वयं याति ।
उच्चैर्वदति च गेहे गृहिणी जीवन्मृतस्यैव ॥ १९ ॥

ईर्ष्यालुवृद्धभार्या सेवकपत्नी नियोगिभार्या वा ।
कारुकुशीलवनारी लुब्धवधूः सार्थवाहवनिता वा ॥ २० ॥

गोष्ठीविहरणशीला तरुणजने वत्सला प्रकृत्यैव ।
परगुणगणने सक्ता निजपतिदोषाभिधायिनी सततम् ॥ २१ ॥

अल्पधना बहुभोगा रूपवती विकृतरूपभार्या वा ।
मुग्धवधूः सकलकलामानवती नीचसंगमोद्विग्ना ॥ २२ ॥

द्यूतमधुपानसक्ता दीर्घकथागीतरागिणी कुशला ।
बहुपुंश्चलीवयस्या शूरजने प्रकृतिपक्षपातैव ॥ २३ ॥

त्यक्तगृहव्यापारा बहुविधवेषा निरर्गलाभ्यासा ।
प्रत्युत्तरसप्रतिभा सत्यविहीना स्वभावनिर्लज्जा ॥ २४ ॥

कुशलानामयवार्ताप्रश्नपरा प्रीतिपेशलालापा ।
विजने विविधक्रीडाडम्बरशौण्डा प्रकाशसाध्वी ॥ २५ ॥

ऋतुतीर्थसुरनिकेतनगणकभिषग्बन्धुगेहगमनपरा ।
भोजनपानबहुव्ययया त्रोत्सवकारिणी स्वतन्त्रेव ॥ २६ ॥

भिक्षुकतापसभक्ता स्वजनविरक्ता मनोरमासक्ता ।
दर्शनदीक्षारक्ता दयितविरक्ता समाधिसंयुक्ता ॥ २७ ॥

....

गोष्ठीरञ्जनमित्रा विज्ञेया नष्टचारित्रा ॥ २८ ॥

सततानुरक्तदोषा मोहितजनता बहुग्रहाश्चपला ।
मध्या स्त्रिय. पिशाच्यो रक्तच्छायाहरा· क्रूरा ॥ २९ ॥

कस्य न वाहनयोग्या मुग्धधियस्तुच्छसाधने लग्ना ।
प्रीततया प्रशमञ्चरश्चपलासु स्त्रीषु येऽदान्ता ॥ ३० ॥

शृङ्गारशौर्यकत्थनममञ्जसदानवर्णना विविधा ।
एतावदेव तासाममन्त्रयन्त्र वशीकरणम् ॥ ३१ ॥

कलिकालतिमिररजनीरजनिचरीणा सहस्रमायानाम् ।
स्त्रीणा नृशसचरिते कस्य न सजायते कम्प ॥ ३२ ॥

निर्जितधनपतिविभवो बभूव भुवि विश्रुतो वणिङ्नाथ ।
धनदत्तो नाम पुरा रत्नारामाश्रय पयोधिरिव ॥ ३३ ॥

तस्याभवद् विभूतिर्मूर्तेव मनोभुव सुललिताङ्गी ।
तनया नयनविलासैर्विजिताशा वसुमती नाम ॥ ३४ ॥

प्रददौ स तामपुत्र पुत्रपदे विनिहिता प्रिया पुत्रीम् ।
वणिजे विभवकुलोदयतुल्याय समुद्रदत्ताय ॥ ३५ ॥

रममाण स तया सह हरिणाक्ष्या श्वशुरमन्दिरे सुचिरम् ।
प्रययौ कदाचिदग्रे द्वीपायातस्य सार्थस्य ॥ ३६ ॥

पत्यौ याते तरुणी जनकगृहे हर्म्यशिखरमारूढा ।
विल्लास विलासमयी केलिविलोला सखीभि सा ॥ ३७ ।

सौधे मन्मथरूप पृथुनयना पथि ददर्श पुरुष सा ।
य दृष्ट्वैव गतास्या क्वापि धृति कुमतिकुपितेव ॥ ३८ ॥

सा तेन चपलनयना सहसा मुषितेव हारितविचारा ।
अभवदशक्ता नितरां संवरणे स्मरविकारस्य ॥ ३९ ॥

शीलं पालय चपले मा पातय निम्नगेव कुलकूलम् ।
इति तामवददिवोच्चैः कम्पाकुलमुखरमेखला सुचिरम् ॥ ४० ॥

सा कृत्वा विदितकथां रहसि सखीमानिनाय तं तरुणम् ।
चलितं हि कामिनीनां धर्तुं शक्नोति कश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

कामं कामविकासैः सुरतविलासैः सुनर्मपरिहासैः ।
सहजप्रेमनिवासैर्मुमुदे सा स्वैरिणी तेन ॥ ४२ ॥

अथ कृतनिजधनकृत्यस्त्वरितं दयिताविलोकनोत्कण्ठः ।
अविशत् समुद्रदत्तः श्वशुरावासं महारम्भः ॥ ४३ ॥

विपुलमहोत्सवलीलाव्यग्रजनैर्भोगसंपदा निचयैः ।
अतिवाह्य दिनं दयितासहितः शय्यागृहं स ययौ ॥ ४४ ॥

विरचितवरतरशयने बद्धविताने मनोरमस्थाने ।
जृम्भितसौरभधूपे सुरगृहरूपे प्रदीप्तमणिदीपे ॥ ४५ ॥

तत्र स मधुमदविलुलितलोचनकमला प्रिया समालिङ्गय ।
मदगज इव नवनलिनी भेजे रतिलालसः शय्याम् ॥ ४६ ॥

सापि हृदयान्तरस्थितपरपुरुषध्यानबद्धलक्षैव ।
तस्थौ निमीलिताक्षी ध्यानपरा योगिनीव चिरम् ॥ ४७ ॥

आलिङ्गनपरिचुम्बननीविविमोक्षेषु बहुतरोच्छ्वासा ।
पत्यौ संकुचिताङ्गी सस्मार तमेव शीलहरम् ॥ ४८ ॥

प्रणयकुपितेति मत्वा मुग्धपतिस्तां समुद्रदत्तोऽपि ।
प्रणिपत्य चाटुकारैः किमपि ययाचे प्रसादाय ॥ ४९ ॥

परपुरुपरागिणीनां विमुखीनां प्रणयकामवामानाम् ।
पुरुपपशवो विमूढा रज्यन्ते योपितामधिकम् ॥ ५० ॥

किं क्रियते कामोऽस्य परगतकामः स्वतन्त्रकामश्च ।
घनशतरक्तायामपि सन्ध्यायां भास्करो रागी ॥ ५१ ॥

गूढोपवननिकुञ्जे न्यस्तं सा वल्लभं ससंकेतम् ।
सचिन्त्य चिरं स्वपिति विपमिव समूर्छिता मेने ॥ ५२ ॥

निद्रामुद्रितनयने प्रणयश्रान्ते समुद्रदत्ते सा ।
उत्थाय रचितवेपा शनकैर्गमनोन्मुखी तस्थौ ॥ ५३ ॥

चौरः क्षणे च तस्मिन् मधुमत्तजनं प्रविश्य तद्भवनम् ।
गमनोत्मुकामपश्यत् मुखराभरणामलक्ष्यस्ताम् ॥ ५४ ॥

अत्रान्तरे शशाङ्कः शनकैः सुरराजवल्लभां ककुभम् ।
चकित इवाशु चकम्पे मीलिततारां समालिङ्ग्य ॥ ५५ ॥

सकोचितकमलाया कुमुदविजृम्भाविराजमानायाः ।
प्रससार तुहिनकिरणो यामिन्याः कपटहास इव ॥ ५६ ॥

रविपरितापश्रान्तां वीक्ष्य दिवं प्रसरदिन्दुसानन्दाम् ।
जहसुरिव कुमुदवृन्दैरलिकुलहुंकारनिर्भरां वाप्य ॥ ५७ ॥

जग्राह रजनिरमणी शशिकरहृततिमिरकञ्चुकावरणा ।
लज्जान्वितेव पुरतः कुमुदामोदाकुलालिपटलपटम् ॥ ५८ ॥

सुप्तजनेऽथ निशार्धे चन्द्रालोके च विपुलतां याते ।
तमसीव निर्विशङ्का सा शनकैरुपवनं प्रययौ ॥ ५९ ॥

अथ सा विवेश विवशा विपमशरप्लोपिता निजोपवनम् ।
छन्नं भूपणलोभादनुयाता विस्मितेन चौरेण ॥ ६० ॥

तत्र ददर्श विभूषितमुज्ज्वलललिताशुक लसत्कुसुमम् ।
शङ्काजनक विपिने पक्षिभिरुपलक्षित दयितम् ॥ ६१ ॥

हृदयदयितावियोगज्वलनज्वालावलीतप्तम् ।
दिङ्मुखविलसितरुचिना चन्द्रेण करानलैर्दग्धम् ॥ ६२ ॥

चिरसकेतस्थित्या मुक्ताश प्रियतमापुनर्मिलने ।
वृक्षालम्बितवल्लीवलयालम्बेन विगलितप्राणम ॥ ६३ ॥

त दृष्ट्वैव विलीना विलपन्ती व्यसनशोकसत्रासै ।
निपपात वल्लरीव क्वणदसिवलयाकुला तन्वी ॥ ६४ ॥

समोहमीलिताक्षी स्थित्वा सुचिर मही समालिङ्ग्य ।
शनकैरवाप्तजीवा विललाप लघुस्वरै स्वैरम ॥ ६५ ॥

हा हा नयनानन्द क्व नु ते विशदेन्दुसुन्दर वदनम ।
द्रक्ष्यामि मन्दपुण्या किमिद क्वाह क्व मे कान्त ॥ ६६ ॥

इति तरुणकरुणमबला विलप्य पाश विमुच्य यत्नन ।
अङ्क धृत्वास्य मुख चुचुम्ब जीव क्षिपन्तीव ॥ ६७ ॥

सा तस्य वदनकमल निजवदन मोहिता कृत्वा ।
ताम्बूलगर्भमकरोत प्रकटितसाकाररागव ॥ ६८ ॥

अथ तस्या कुसुमोत्करमृगमदधूपादिसौरभाहूत ।
आविश्य शवशरीर नासा चिच्छेद वेताल ॥ ६९ ॥

सा प्राप्य चापलोचितमनयफल छिन्ननासिका गत्वा ।
भवन प्रविश्य भर्तुस्तार हा हेति चक्रोश ॥ ७० ॥

प्रतिबुद्ध मवलजने नादत्रस्ते समुद्रदत्त च ।
सा नासिका ममेय भर्त्रा छिन्नेति चक्रन्द ॥ ७१ ॥

श्वशुरादिबन्धुवर्गे पृष्टे कुपिते समुद्रदत्तोऽपि ।
विक्रीत परदेशे मूक इवोचे न किंचिदपि ॥ ७२ ॥

अथ चास्य सुप्रभाते बन्धुभिरावेदिते नृपसभायाम् ।
तत्राभूत् नृपकोपो बहुधनदण्ड समुद्रदत्तस्य ॥ ७३ ॥

चौरोऽपि निखिलवृत्त प्रत्यक्षमवेक्ष्य विस्मयाविष्ट ।
आवेद्य भूपपुरत प्राप्य च वलयादिसत्कारम् ॥ ७४ ॥

उद्याने शववदने तस्यास्ता नासिका च सदर्श्य ।
निष्कारणसुहृदुचिता शुद्धि विदधे समुद्रदत्तस्य ॥ ७५ ॥

इत्येता कुटिलतरा क्रूराचारा गतत्रपाश्चपला ।
यो नाम वेत्ति रामा स स्त्रीभिर्नैव वञ्च्यते मतिमान् ॥ ७६ ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचित कलाविलासे
कामवर्णन नाम तृतीय सर्ग

चतुर्थ सर्ग वेश्यावृत्तम् ।

तत्रापि वेशयोषा कुटिलतरा कूटरागहृतलोका ।
कपटचरितेन यासा वैश्रवण श्रमणतामेति ॥ १ ॥

हारिण्यश्चटुलतरा बहुलतरङ्गाश्च निम्नगामिन्य ।
नद्य इव जलधिमध्ये वेश्याहृदये कलाश्चतु षष्टि ॥ २ ॥

वेशकला नृत्यकला गीतकला वक्रवीक्षणकला च ।
कामपरिज्ञानकला ग्रहणकला मित्रवञ्चनकला च ॥ ३ ॥

पानकला केलिकला सुरतकलालिङ्गनान्तरकला च ।
चुम्बनकला परकला निर्लज्जावेगसंभ्रमकला च ॥ ४ ॥

ईर्ष्याकलिकेलिकला रुदितकला मानसक्षयकला च ।
स्वेदभ्रमकम्पकला पुनरेकान्तप्रसाधनकला च ॥ ५ ॥

नेत्रनिमीलननि सहनिस्पन्दकला मृतोपमकला च ।
विरहासहरागकला कोपप्रतिषेधनिश्चयकला च ॥ ६ ॥

निजजननीकलहकला सद्गृहगमनोत्सवेक्षणकला च ।
हरणकला जातिकला केलिकला चौर्यपार्थिवकला च ॥ ७ ॥

गौरवशैथिल्यकला निष्कारणदोषभाषणकला च ।
शूलकलाभ्यङ्गकला निद्राक्षिरजस्वलाम्बरकला च ॥ ८ ॥

रूक्षकला तीक्ष्णकला गलहस्तगृहार्गलार्पणकला च ।
सत्यक्तकामुकाहृतिदर्शनयात्रास्तुतिकला च ॥ ९ ॥

तीर्थोपवनसुरालयविहरणहेलाकला गृहकला च ।
वश्यौषधमन्त्रकला वृक्षकला केशरञ्जनकला च ॥ १० ॥

भिक्षुकतापसबहुविधपुण्यकला द्वीपदर्शनकला च ।
खिन्ना कलात्रिषष्ट्या पर्यन्ते कुट्टनीकला वेश्या ॥ ११ ॥

अज्ञातनामवर्णेष्वात्मापि ययार्प्यते धनाशेन ।
तस्या अपि सद्भाव मृगयन्ते मोघसंकल्पा ॥ १२ ॥

निखिलजनवञ्चनार्जितगलितधन रागदग्धहृदयानाम् ।
खादति गुणगणभग्नो नग्नो हीनोऽथवा कश्चित् ॥ १३ ॥

नीचस्तुरगारोहो हस्तिपक खलतरोऽथवा शिल्पी ।
वञ्चितसकलजनाना तासामपि वल्लभो भवति ॥ १४ ॥

राजा विक्रमसिंहो बलवद्भिर्भूमिपै पुरा विजित ।
मानी ययौ विदर्भान् गुणयशसा मन्त्रिणा सहित ॥ १५ ॥

तत्र स वेश्याभवनं प्रविश्य भुवि विश्रुतां विलासवतीम् ।
भेजे गणिकां बहुधनभोग्यामप्यल्पविभवोऽपि ॥ १६ ॥

न राजलक्षणोचितमाजानुभुजं विलोक्य पृथुसत्त्वम् ।
विविधमणिकनककोषं चक्रे सा तद्व्ययाधीनम् ॥ १७ ॥

सहजमनुरागमद्भुतमौचित्यं वीक्ष्य भूपतिस्तस्याः ।
विस्मयविवशः प्रेम्णा जगाद विजने महामात्यम् ॥ १८ ॥

चित्रमियं बहु वित्तं क्षपयति वेश्यापि मत्कृते तृणवत् ।
प्रीतिपदवीविसृष्टो वेश्यानां धननिबन्धनो रागः ॥ १९ ॥

मिथ्या धनलवलोभादनुरागं दर्शयन्ति बन्धक्यः ।
तदपि धनं विसृजति या कस्तस्याः प्रेम्णि संदेहः ॥ २० ॥

इति वचनं भूमिपतेः श्रुत्वा मन्त्री विहस्य सासूयम् ।
तमुवाच कस्य राजन् वेश्याचरितेऽस्ति विश्वासः ॥ २१ ॥

एताः सत्यविहीना धनलवलीनाः सुखक्षणाधीनाः ।
वेश्या विशन्ति हृदयं मुखमधुरा निर्विचाराणाम् ॥ २२ ॥

प्रथमसमागमसुखदा मध्ये व्यसनप्रवासकारिण्यः ।
पर्यन्ते दुःखफलाः पुंसामाशाश्च वेश्याश्च ॥ २३ ॥

अद्यापि हरिहरादिभिरमरैरपि तत्त्वतो न विज्ञाताः ।
भ्रमविभ्रमबहुमोहा वेश्या संसारमायाश्च ॥ २४ ॥

इति सचिववचो नृपतिः श्रुत्वा कृत्वा च संविदं तेन ।
मिथ्यामृतमात्मानं चक्रे वेश्यापरीक्षायै ॥ २५ ॥

तस्मिन् कुणपशरीरे विन्यस्ते मन्त्रिणा चिताबह्नौ ।
सहसैव विलासवती वह्निभुवं भूषिता प्रययौ ॥ २६ ॥

ता प्रबलज्वलितोज्ज्वलवह्निज्वालानिपातसावेगाम् ।
दोर्भ्यामालिङ्गच नृपो जीयामीत्यभ्यधान् मुदित. ॥ २७ ॥

तत् तस्या. प्रेम दृढं सत्यं च विचार्य संभृतस्नेह. ।
राजा निनिन्द मन्त्रिणमसकृद् वेश्यागुणाभिमुखः ॥ २८ ॥

अथ वेश्याधनसंचयमात्माधीनं महीपतिर्विपुलम् ।
आदाय गजतुरंगमभटविकटामाददे सेनाम् ॥ २९ ॥

सभृतविपुलबलौघैर्जित्वा वसुधाधिपान् स भूपाल. ।
निजमाससाद मण्डलमिन्दुरिवानन्दकृत् पूर्ण. ॥ ३० ॥

सा चान्त.पुरकान्तामूर्ध्नि कृता भूभुजा विलासवती ।
शुशुभे श्रीरिव चामरपवनाकुलितालका तन्वी ॥ ३१ ॥

साथ कदाचिन्‌ नरपतिमेकान्ते विरचिताञ्जलिः प्रणता ।
ऊचे नाथ मया त्वं कल्पतरुः सेवितश्चिरं दास्या ॥ ३२ ॥

यदि नाम कुत्रचिदहं याता ते हेतुता विभो लक्ष्म्या. ।
तन् मम सफलामाशामर्हसि कर्तुं प्रसादेन ॥ ३३ ॥

पुण्यफलप्राप्याना हृतपररजसा स्वभावविमलानाम् ।
तीर्थानामिव महता न हि नाम समागमो विफल. ॥ ३४ ॥

अभवन् मम कोऽपि युवा दयितो धनजीविताधिकः प्रणयी ।
बद्ध स विदर्भपुरे दैववशाच् चोररूपेण ॥ ३५ ॥

तन्मुक्तये मया त्वं शक्ततरः सेवितो महीनाथः ।
अधुना क्रियतामुचितं सत्त्वस्य कुलस्य शौर्यस्य ॥ ३६ ॥

इति वञ्चनामवाप्तो विस्मित इव तद्वचो नृप श्रुत्वा ।
सुचिर विलोक्य वसुधा सस्मारामात्यवचनं स ॥ ३७ ॥

अथ ता तथैव राजाश्वास्य विदर्भेषु भूभुजं जित्वा ।
बन्धनमुक्तेनास्याश्चोरेण समागमं चक्रे ॥ ३८ ॥

इत्येव बहुहृदया बहुजिह्वा बहुकराश्च बहुमायाः ।
सत्त्वेन सत्यरहिताः को जानाति स्फुटं वेश्याः ॥ ३९ ॥

वर्णनदयितः कश्चिद् धनदयितो दासकर्मदयितोऽन्यः ।
रक्षादयितश्चान्यो वेश्यानां नर्मदयितोऽन्यः ॥ ४० ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
वेश्यावृत्तं नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः कायस्थचरितम् ।

मोहो नाम जनानां सर्वहरो हरति बुद्धिमेवादौ ।
गूढतरः स च निवसति कायस्थानां मुखे च लेखे च ॥ १ ॥

चन्द्रकला इव पूर्णा निष्पन्ना सस्यसम्पत्तिः ।
ग्रस्ता क्षणेन दृष्टा निःशेषा दिविरराहुकलयैव ॥ २ ॥

ज्ञाता संसारकला योगिभिरप्यात्तसंमोहैः ।
न ज्ञाता दिविरकला केनापि बहुप्रयत्नेन ॥ ३ ॥

कूटकलागतदिविरैर्जनधनविवरैः क्षयक्षपातिमिरैः ।
दिविरैरेव समस्ता ग्रस्ता जनता न कालेन ॥ ४ ॥

एते हि कालपुरुषाः पृथुदण्डनिपातहतलोकाः ।
गणनागणनपिशाचाश्चरन्ति भूर्जध्वजा लोके ॥ ५ ॥

कस्तेषां विश्वासं यमसमहिषविषाणकोटिकुटिलानाम् ।
व्रजति न यस्य विपक्षे कण्ठे पाशः कृतान्तस्य ॥ ६ ॥

कलमाग्रनिर्गतमषीबिन्दुव्याजेन साञ्जनाश्रुकणैः ।
कायस्थलुण्ठ्यमाना रोदिति खिन्नेव राज्यश्रीः ॥ ७ ॥

अङ्कन्यासैर्विषमैर्मायावनितालकावलीकुटिलैः ।
को नाम जगति चरितैः कायस्थैर्मोहितो न जनः ॥ ८ ॥

मायाप्रपञ्चसञ्चयवञ्चितविश्वैर्विनाशितः सततम् ।
विषयग्रामग्रासैः कायस्थैरिन्द्रियैर्लोकः ॥ ९ ॥

कुटिला लिपिविन्यासा दृश्यन्ते कालपाशसंकाशाः ।
कायस्थभूर्जशिखरे मण्डललीना इव व्यालाः ॥ १० ॥

एते हि चित्रगुप्ताश्चित्रधियो गुप्तकारिणो दिविराः ।
रेखामात्रविनाशात् सहितं कुर्वन्ति ये रहितम् ॥ ११ ॥

लोके कलाः प्रसिद्धाः स्वल्पतराः सचरन्ति दिविराणाम् ।
गूढकलाः किल तेषां जानाति कलिः कृतान्तो वा ॥ १२ ॥

वक्रलिपिन्यासकला सकलाङ्कनिमीलनकला च ।
सततप्रवेशसंग्रहलोककला व्ययविवर्धनकला च ॥ १३ ॥

ग्राह्यपरिच्छेदकला देयधनादानकारणकला च ।
शेषस्य विवेककला सकलितराशिसर्वभक्षणकला च ॥ १४ ॥

उत्पन्नगोपनकला नष्टविशीर्णप्रदर्शनकला च ।
क्रयमाणभैरणकला योजनचर्यादिभिः क्षयकला च ॥ १५ ॥

निःशेषभूर्जदाहादागमनाशश्च पर्यन्ते ।
येन विना धनहारी भूर्जग्रहणे निरालोकः ॥ १६ ॥

सकलङ्कस्य क्षयिणो नवनवरूपस्य वृद्धिभाजश्च ।
दिविरस्य कलाः कुटिलाः षोडश दोषाकरस्यैताः ॥ १७ ॥

कूटस्था कायस्था सर्वंनकारेण सिद्धमन्त्रेण ।
गुरव इव विदितमाया वृत्तिच्छेद क्षणेन कुर्वन्ति ॥ १८ ॥

हारितधनपशुवसनश्चौर्यभयाद् बन्धुभि परित्यक्त ।
बभ्राम महीमखिला तीव्रव्यसन पुरा कितव ॥ १९ ॥

स कदाचिदपि पुण्यैरुज्जयिनी तत्र मज्जन कृत्वा ।
विचरन विजने पुरहरमन्दिरमवलोकयामास ॥ २० ॥

शून्यायतने गत्वा वरद देव सदा महाकालम ।
उपलेपनकुसुमफलैर्निर्व्यापार सिषेवे स ॥ २१ ॥

स्तोत्रजपगीतदीपैर्विपुलध्यानैर्निशासु निर्निद्र ।
तस्थौ तत्र च सुचिर दु सहदौर्गत्यनाशाय ॥ २२ ॥

तस्य कदाचिद् भक्त्या शुभगलक्तया प्रसादित सहसा ।
भवभयहारी भगवान् भूतपति सबभाषे तम् ॥ २३ ॥

पुत्र गृहाणेत्युक्ते देवेन कपालमालिना शिखरे ।
एक कपालमसङ्कच् चक्रे सज्ञा पुराराते ॥ २४ ॥

अर्धोक्ते स्थगिततर सपीडनसज्ञया कपालस्य ।
तूष्णी बभूव रुद्रो दारिद्र्यात् कितवपुण्यानाम् ॥ २५ ॥

स्नातु याते तस्मिन् विजने देव कपालमवदत् तम् ।
दन्तांशुपटस्पार्शे गङ्गामिव दर्शयन्नग्रे ॥ २६ ॥

अस्य कितवस्य साधोर्भवनस्य चिरस्थितस्य वरदाने ।
यस्मात् त्वया ममैषा विहिता सपीडन सज्ञा ॥ २७ ॥

इति भगवता कपाल पृष्ट प्रोवाच सस्मित दशनै ।
विषमनयनोत्पमविगन्मौलीन्दुसुधारसंजीवत् ॥ २८ ॥

शृणु भगवन् येन मया विज्ञप्तोऽसि स्वभावसरलात्मन् ।
सुलभोऽपि बोध्यते वा निष्कारणमीश्वर केन ॥ २९ ॥

एष कितवोऽतिदु खी दारिद्र्याद् विरतसकलनिजकृत्य ।
प्रासादेऽस्मिन् रचयति लेपनबलिकुसुमधूपार्घम् ॥ ३० ॥

दु खी भवति तपस्वी धनरहित सादरो भवति ।
भ्रष्टाधिकारविभव सर्वप्रणत प्रियवदो भवति ॥ ३१ ॥

अर्चयति देवविप्रान् नमति गुरून् वेत्ति निर्धनो मित्रम् ।
कठिनोऽपि लोहपिण्डस्तप्त कर्मण्यतामेति ॥ ३२ ॥

व्यसनपरितप्तहृदयस्तिष्ठति सर्व सदाचारे ।
विभवमदमोहिताना कर्मस्मरणे कथा कैव ॥ ३३ ॥

ऐश्वर्यार्थी भगवन्नाशापाशेन लम्बमानोऽसौ ।
कुरुते परा सपर्या प्राप्तार्थो दृश्यते न पुन ॥ ३४ ॥

स्वार्थार्थिन प्रयत्ना प्राप्तार्था सेवका सदा विफला ।
न हि नाम जगति कश्चित् कृतकार्य सेवको भवति ॥ ३५ ॥

देव प्रासादेऽस्मिन फलजलकुसुमादिभोगसामग्रीम ।
पूर्णे जाते कितवे विजन नान्य करिष्यन्ति ॥ ३६ ॥

तस्मात पुण्यायतन कितव सरक्ष सेवक सततम् ।
वरदानमस्य भगवन् निर्वासनमात्मपूजाया ॥ ३७ ॥

श्रुत्वैतद वनतर वचन पृथुविस्मयस्मेर ।
त पप्रच्छ पिनाकी कस्त्व तत्त्वेन मे कथय ॥ ३८ ॥

इति पृष्ट पुनरूचे सपदि कपाल विचिन्त्य सद्भावम् ।
मगधानामहमभव कायस्थकुले स्वकर्मणो विमुख ॥ ३९ ॥

स्नानजपव्रतनिरतस्तीर्थरतो विदितसकलशास्त्रार्थः ।
त्यक्त्वा भागीरथ्यां शरीरकं त्वत्पदं प्राप्तः ॥ ४० ॥ (युग्मम्)

आकर्ण्येव भगवानूचे कायस्थ एव सत्यं त्वम् ।
चित्रं कौटिल्यकलां न त्यजसि कपालशेषोऽपि ॥ ४१ ॥

इत्युक्त्वा स्मितकिरणैः कुर्वन्नाशान्ता कुसुमशुभ्राः ।
स्नात्वागताय तस्मै कितवाय वरं ददौ वरदः ॥ ४२ ॥

श्रुत्वा तत् कितवहितं पश्यत एवाशु तस्य शशिमौलिः ।
निष्कासितवांस्तच्छिर उत्तमतममालिकापङ्क्तेः ॥ ४३ ॥

इत्येवं कुटिलकला सहजा मलिना जनक्षये निरताम् ।
यमदंष्ट्रामिव मुञ्चति कायस्थो नास्थिशेषोऽपि ॥ ४४ ॥

सुस्थः को नाम जनः सततामुचिभावदूषितकलानाम् ।
दोषवृतां मकरानामिव कायस्थानामवष्टम्भे ॥ ४५ ॥

असुररचितप्रयत्नाद् विज्ञाता दिविरवञ्चना येन ।
संरक्षिता मतिमता रत्नवती वसुमती तेन ॥ ४६ ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
कायस्थचरितं नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः मदवर्णनम् ।

एवं सकलजनानां हृदयेषु कृतास्पदो मदः सद्यः ।
येनाविष्टशरीरो न शृणोति न पश्यति स्तब्धः ॥ १ ॥

विजितात्मना जनानामभवद् यः कृतयुगे दमो नाम ।
सोऽयं विपरीतनया मदः स्थितः कलियुगे पुंसाम् ॥ २ ॥

मौन वदननिकूणनमूर्ध्वेक्षणमन्यलक्ष्यता चाक्ष्णो ।
गानविलेपनवेष्टनमग्र्य रूप मदस्यैतत् ॥ ३ ॥

शौर्यमदो रूपमद शृङ्गारमद कुलोन्नतिमदश्च ।
विभवमदमूलजाता मदवृक्षा देहिनामेते ॥ ४

शूलारूढसमानो वातस्तब्धोपमोऽथ भूतसम ।
बहुभोगे विभवमद प्रथमज्वरमनिपातसम ॥ ५ ॥

शौर्यमदो भुजदर्शी रूपमदो दर्पणादिदर्शी च ।
काममद स्त्रीदर्शी विभवमदश्चैव जात्यन्ध ॥ ६ ॥

अन्त सुखरसमूर्च्छामीलितनयन समाहितध्यान ।
धनमद एष नराणामात्मारामोपम कोऽपि ॥ ७ ॥

उन्मादयत्यविषये विविधविकार समस्तगुणहीन ।
मूढमदस्त्वन्योऽयं जयति विचित्रो निरालम्ब ॥ ८ ॥

स्तम्भान न पश्यति भुव खेचरदर्शी सदा तपस्विमद ।
भक्तिमदोऽद्भुतकारी विस्मृतदेहस्खल प्रकृत्यैव ॥ ९ ॥

आकोपरक्तनयन परवाङ्मात्रासह प्रलापी च ।
विषम श्रुतमदनामा धातुक्षोभो नृणा मूर्त ॥ १० ॥

सततभ्रुकुटिकराल परुषाक्रोशी हठाभिघातपर ।
अधिकारमद पुसा सर्वाशी राक्षस क्रूर ॥ ११ ॥

पूर्वपुरुषप्रतापप्रथितकथाविस्मृतान्यनिजकृत्य ।
कुलमद एक पुसा सुदीर्घदर्शी महाज्ञान ॥ १२ ॥

वर्जितसकलस्पर्श सर्वाशुचिभावनानिरालम्ब ।
आवासेऽपि सलेप शौचमदो नित्यसकोच ॥ १३ ॥

सावधय सर्वमदा निजनिजमूल्क्षये विनश्यन्ति ।
वरमद एक कुटिलो विजृम्भते निरवधिर्भोगी ॥ १४ ॥

पानमदस्तु जघन्य सर्वजुगुप्सास्पद महामोह ।
क्षणिकोऽपि हरति सहसा वर्षसहस्रार्जित शीलम् ॥ १५ ॥

विद्यावति विप्रजने गवि हस्तिनि कुक्कुरे श्वपाके च ।
मद्यमद समदर्शी स्वपरविभाग न जानाति ॥ १६ ॥

विगलितसदसद्भेद समकाञ्चनलोष्टपाषाण ।
प्राप्तो योगिदशामपि नरके क्षीव स्वय पतति ॥ १७ ॥

रोदिति विहसति गायति विलपत्युच्चैर्स्पृति समोहम् ।
भजत विविधविकारान् ससारादामण्डल क्षीव ॥ १८ ॥

परपतिचुम्बनगक्ता पश्यति दयिता न माति सतापम् ।
क्षीवोऽतिगाढराग पीत्वा मधु वीतराग किम् ॥ १९ ॥

विसृजति वसन दूरे व्यसन गृह्णाति दु सह क्षीव ।
अञ्जलिपात्रे पिबति च निजमूत्रविजृम्भित चन्द्रम् ॥ २० ॥

च्यवन पुरा महर्षिर्यौवनमश्विप्रयोगतो लब्ध्वा ।
यज्ञे स्वय कृतनस्तौ सत्रे सोमपानार्हौ ॥ २१ ॥

क्रुद्धस्तमेत्य शक्र प्रोवाच मुने न जानासि ।
भिषजावपङ्क्तियोग्यौ सोमार्हावश्विनौ यज्ञे ॥ २२ ॥

इति बहुश सुरपतिना प्रतिषिद्धोऽपि स्वतेजसा च्यवन ।
न चचाल निश्चितात्मा निजकृत्यादश्विनो प्रीत्या ॥ २३ ॥

मत्वोपोद्यतवज्र जम्भारेरायत भुजस्तम्भम् ।
अस्तम्भयत् मुनीन्द्र प्रभावसभावनापात्रम् ॥ २४ ॥

असृजच्च तद्वधाय प्रलम्बकालोपमं चतुर्दंष्ट्रम् ।
योजनसहस्रविपुलं कृत्यारूपं महासुरं घोरम् ॥ २५ ॥

तेनाविष्टः सहसा भीतो वज्री तमाययौ शरणम् ।
सोमोऽस्तु देवभिषजोरिति चोवाच प्रणष्टधृतिः ॥ २६ ॥

मुनिरपि करुणासिन्धुर्भीतं प्रणतं महेन्द्रमाश्वास्य ।
मदमुत्ससर्ज घोरं द्यूतस्त्रीपानमृगयासु ॥ २७ ॥

सोऽयमसुरः प्रमाथी मुनिना क्रुद्धेन निर्मितो हृदये ।
निवसति शरीरभाजां स्तम्भाकारो गुणैर्बद्धः ॥ २८ ॥

मौने श्रीमत्तानां निःस्पन्ददृशि प्रवृद्धविभवानाम् ।
भ्रूभङ्गमुखविकारे धनिकानां भ्रूयुगे विटादीनाम् ॥ २९ ॥

जिह्वासु दूतविदुषां रूपवतां दशनवसनकेशेषु ।
वैद्यानामोष्ठपुटे ग्रीवायां गुणिनियोगिगणकानाम् ॥ ३० ॥

स्कन्धतटे सुभटानां हृदये वणिजां करेषु शिल्पवताम् ।
गलपत्राङगुलिभङ्गे छात्राणां स्तनतटेषु तरुणीनाम् ॥ ३१ ॥

उदरे श्राद्धार्हाणां जङ्घासु च लेखहारपुरुषाणाम् ।
गण्डेषु कुञ्जराणां बर्हे शिखिनां गतेषु हंसानाम् ॥ ३२ ॥

इत्येव मदनामा महाग्रहो बहुविकारदृढमोहः ।
अङ्गे काष्ठीभूतो वसति सदा सर्वभूतानाम् ॥ ३३ ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
मदवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः गायनवर्णनम् ।

अर्थो नाम जनानां जीवितमखिलक्रियाकलापस्य ।
तमपि हरन्त्यतिधूर्ताः श्लक्ष्णगला गायना लोके ॥ १ ॥

निःशेषं कमलाकरकोषं जग्ध्वापि कुमुदमास्वाद्य ।
क्षीणा गायनभृङ्गा मातङ्गप्रणयतां यान्ति ॥ २ ॥

घटपटशकटस्कन्धा बहुडिम्भा मुक्तकेशककलापाः ।
एते योनिपिशाचा भूपभुजो गायना लोके ॥ ३ ॥

तमसि वराकश्चौरो हाहाकारेण याति सत्रस्तः ।
गायनचौरः प्रकटं हाहाकृत्वैव हरति सर्वस्वम् ॥ ४ ॥

पापाधधनिनिगममाधाधामामागमामगाधामा ।
कृत्वा स्वरपदपाली गायनधूर्ताश्चरन्त्येते ॥ ५ ॥

कुटिलावर्तभ्रान्तैर्वपुविकारैश्च मुखविकारैश्च ।
गायति गायनसघो मर्दलहस्तश्चिर मौनी ॥ ६ ॥

आमन्त्रणजयशब्दैः प्रतिपदहुंकारघर्घरारावैः ।
स्वयमुक्तसाधुवादैरन्तरयति गायनो गीतम् ॥ ७ ॥

जलपतिते सक्तुकणे मत्स्यैर्भुक्तेऽस्ति कापि धर्माप्ति ।
गायनदत्तासु परं कोटिष्वपि नास्ति फललेशः ॥ ८ ॥

मुग्धधनानां विधिना रन्ध्रानामन्धकूपकोषेषु ।
विहितो विवृतमहास्यो गायननामा प्रणालौघ ॥ ९ ॥

नैनत् प्रकटितदशना गायनधूर्ताः सदैव गायन्ति ।
एते गतानुगतिकान् हसन्ति धूर्ता गृहीतार्थान् ॥ १० ॥

प्रातर्गायनधूर्ता भवन्ति धीरा सहारकेयूरा ।
मध्याह्ने द्यूतजिता नग्ना भग्ना निराधारा ॥ ११ ॥

स्तुतिवागुरानिबद्धैर्वचनशरै कपटकूटरचनाभि ।
गीतैर्गायनलुब्धा मुग्धमृगाणा हरन्ति सर्वस्वम् ॥ १२ ॥

नष्टस्वरपदगीतं क्षणेन लक्षाणि गायनो लब्ध्वा ।
दास्या सुतेन दत्त किमिति वदन् दु खितो याति ॥ १३ ॥

वर्जितसाधुद्विजवरवृद्धाया सकलशोककलिताया ।
शापोऽयमेव लक्ष्म्या गायनभोज्यैव यत सततम् ॥ १४ ॥

देव पुरा सुराणामधिनाथो नारद चिरायातम् ।
पप्रच्छ लोकवृत्त महीतले भूमिपालानाम ॥ १५ ॥

सोऽवददवनिपतीना जयिना बहुदानधमयज्ञानाम ।
चरता मया नृलोके सुरपतियोग्या श्रियो दृष्टा ॥ १६ ॥

ते तु त्वा स्पर्धन्ते विभवैर्वरुण धनाधिनाथ च ।
शतमखसङ्ग्रामसमृद्द बहुतरयज्ञा हसन्त्येव ॥ १७ ॥

श्रुत्वा तत् मुनिवचन जातद्वेष शतक्रतु कोपात ।
हर्तुं धन पिशाचान् विससर्ज भुव नरेन्द्राणाम् ॥ १८ ॥

ते गीतनाममन्त्रा सुरपतिदिष्टा पिशाचसघाता ।
हर्तुं सकलनृपाणा धनमखिल भूतल प्रययु ॥ १९ ॥

मायादास प्रथम डम्बरदासश्च वज्रदासश्च ।
क्षयदासलुण्ठदासौ खरहस्दास प्रसिद्धदासश्च ॥ २० ॥

वाडवदासश्चाष्टौ ते गत्वा मर्त्यलोकमतिभयदा ।
विवृतास्यघोरकुहरा गायनसृष्टिं ससर्जुरतिविकटाम् ॥ २१ ॥

यैरेतैर्हृतविभवा दिशि दिशि हृतसकललोकसर्वस्वाः ।
यज्ञादिषु भूपतयो जाताः शिथिलोद्यमाः सर्वे ॥ २२ ॥

एते हि कर्णविवरे प्रविश्य गीतच्छलेन भूपानाम् ।
सहसा हरन्ति हृदयं कर्णपिशाचा महाघोराः ॥ २३ ॥

तस्मादेषां राष्ट्रे न ददाति विकारिणां प्रवेशं यः ।
तस्य सकलार्थसंपद्यज्ञवती भूमिराधीना ॥ २४ ॥

नटनर्तकचक्रचराः कुशीलवाश्चारणा विटाश्चैव ।
ऐश्वर्यशालिशलभाश्चरन्ति तेभ्यः श्रियं रक्षेत् ॥ २५ ॥

गायनसघस्यैक्याद्युत्तिष्ठति गीतनिःस्वनः सुमहान् ।
अस्थाने दत्ताया लक्ष्म्या इव सभ्रमाक्रन्दः ॥ २६ ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
गायनवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः सुवर्णकारोत्पत्तिः ।

तत्रापि हेमकारा हरणकलायोगिनः पृथुध्यानाः ।
ये धाम्नि बहुललक्ष्म्याः शून्यत्वं दर्शयन्त्येव ॥ १ ॥

सारं सकलधनानां सपत्सु विभूषणं विपद्रि रक्षा ।
एते हरन्ति पापाः सततं तेजः परं हेम ॥ २ ॥

सहसैव दूषयन्ति स्पर्शेन सुवर्णमुपहतच्छायम् ।
नित्याशुचयः पापाश्चण्डाला हेमकाराश्च ॥ ३ ॥

समृणकषाश्मनि निकषो मन्दरुचिश्यामगना कला तेषाम् ।
येषां परधनकषाश्मनि विक्रयकालेऽपि लाभकला ॥ ४ ॥

सोपस्नेह स्वेद्य सिक्थकमुद्रोऽपि बालुकाप्राय ।
सोष्मा च युक्तिभेदात् तुलोपलाना कला पञ्च ॥ ५ ॥

द्विपुटा स्फोटविपाका सुवर्णरसपायिनी सुताम्रकला ।
सीसमलकाचचूर्णग्रहणपरा षट्कला मूषा ॥ ६ ॥

वक्रमुखी विषमपुटा सुषिरतला न्यस्तपारदा मृद्वी ।
पक्षकटा ग्रन्थिमती सिक्थकला बहुगुणा पुरोनम्रा ॥ ७ ॥

वातभ्रान्ता तन्वी गुर्वी वा परुषवातधृतचूर्णा ।
निर्जीविना सजीवा षोडश हेम्नस्तुलासु कला ॥ ८ ॥

मन्द सावेगो वा मध्यच्छिन्न सशब्दफूत्कार ।
पाती शीक्रकारी फूत्कार षटकलस्तेषाम ॥ ९ ॥

ज्वालावलयी धूमो विस्फोटी मन्दक स्फुलिङ्गी च ।
पूर्वधृतताम्रचूर्णस्तेषामपि षटकलो वह्नि ॥ १० ॥

प्रश्न कथा विचित्रा कण्डूयनमशुकान्तराकृष्टि ।
दिनवेलार्कनिरीक्षणमतिहासो मक्षिकाक्षेप ॥ ११ ॥

कौतुकदर्शनमसकृत स्वजनकलि सलिलपात्रभङ्गश्च ।
बहिरपि गमन बहुशो द्वादश चेष्टाकलास्तेषाम ॥ १२ ॥

घटितस्योपरि पाक कृत्रिमवर्णप्रकाशनोत्कर्षी ।
तनुगोमयाग्निमध्ये लवणक्षारानुलेपेन ॥ १३ ॥

सामान्यलोहपात्राद भमिन्यस्तेऽपि काञ्चनलोहतले ।
धावति वदनेन तुला रिक्तापि मुहु सुपूर्णेव ॥ १४ ॥

प्रतिबद्धे जतुयोग्ये प्रक्षिप्तनिगूढकानकक्वणम् ।
तुलित पूरणकाले सुखेन हतु समायाति ॥ १५ ॥

उज्ज्वलनेऽपि च तेषां पातनमतिमुकुरमश्मकाले च ।
सदृशविचित्राभरणे परिवर्तनलाघवप्रमादश्च ॥ १६ ॥

पूर्णादाने घटने नेक्षा मापार्पण प्रभायोग ।
वालाहरणविनाश प्रतिपूरणयाचन बहुश्लेष ॥ १७ ॥

एकादश युक्तिकलास्तेषामेता समासेन ।
एकैव कला महती निशि गमन सर्वमादाय ॥ १८ ॥

एता हेमकराणां विचारलभ्या कलाश्चतुःषष्टि ।
अन्या गूढाश्च कला सहस्रनेत्रोऽपि नो वेत्ति ॥ १९ ॥

मेरु स्थितोऽतिदूरे मनुष्यभूमिं चिरात् परित्यज्य ।
भीतोऽस्य चौर्यादि घोराणा हेमकाराणाम् ॥ २० ॥

रसपरिणामगतसंधिग्रगृतमहाविवरवाटिमघातै ।
उत्कीर्णनिखिलशिखर पुरा कृतो भूषणैर्मेरु ॥ २१ ॥

तत्राग्निशरकुसुमानिखनननखरावलेखनोत्थानै ।
शिथिलितमूल सहसा बभूव मेरु पुरा नियतम् ॥ २२ ॥

श्रुत्वैतत् मुनिवचन धूमेन विलावली समापूर्य ।
शापेन पूर्वदग्धान् जग्धुस्त्रिदशा महामूषान् ॥ २७ ॥

एते त एव मूषा सुवर्णकारा क्षितौ पुनर्जाता ।
जन्माभ्यासादनिश काञ्चनचूर्ण निकर्षन्ति ॥ २८ ॥

तस्मान् महीपतीनामसभवे गरदचोरदस्यूनाम् ।
एक सुवर्णकारो निग्राह्य सर्वथा नित्यम् ॥ २९ ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
सुवर्णकारोत्पत्तिर्नामाष्टम सर्ग

नवम सर्ग नानाधूर्तवर्णनम् ।

वञ्चकमाया महती महीतले जलधिमेखले निखिले ।
नष्टधिया मत्स्याना जालाली धीवरैर्विहिता ॥ १ ॥

सर्वस्वमेव परम प्राणा येषा कृते प्रयत्नोऽयम् ।
वैद्या वेद्या सतत येषा हस्ते स्थितास्तेऽपि ॥ २ ॥

एते हि देहदाहाद् विरहा इव दु सहा भिषज ।
ग्रीष्मदिवसा इवोग्रा बहुतृष्णा शोषयन्त्येव ॥ ३ ॥

विविधौषधपरिवर्तैर्योगैर्जिज्ञासया स्वविद्याया ।
हत्वा नृणा सहस्र पश्चाद् वैद्यो भवेत् सिद्ध. ॥ ४ ॥

विन्यस्य राशिचक्र ग्रहचिन्ता नाटयन् मुखविकारै ।
अनुवदति चिराद गणको यत् किंचित् प्राश्निकेनोक्तम् ॥ ५ ॥

गणयति गगने गणकश्चन्द्रेण समागम विशाखाया ।
विविधभुजगक्रीडासक्ता गृहिणी न जानाति ॥ ६ ॥

प्रथम स्वचित्तमखिल धनकार्थी भस्मसात् कृत्वा ।
पश्चात् सधनान् रसिकान् विनाशयत्येव वणिकानिपुण ॥ ७ ॥

शतवेधी सिद्धो मे सहस्रवेधी रसोऽपि निर्याति ।
इति वदति धातुवादी नग्नो मलिन कृशो रूक्ष ॥ ८ ॥

ताम्रघटोपमशीर्षो धूर्तो हि रसायनी जराजीर्ण ।
केशोत्पादनकथया खल्वाटानेव मुष्णाति ॥ ९ ॥

प्रल्हादनशुचितारकशम्बररमणीजनेऽपि वद्धाश ।
विल्वादिभिरतिकामी हुत्वा धूमान्धतामेति ॥ १० ॥

खेचर्य गुलसाम्या यत्नाद् यदि लभ्यते नभ कुसुमम् ।
उक्ता प्रयोगविद्भिर्मेशकास्विपु सिद्धयो वहुधा ॥ ११ ॥

कृष्णाश्वशकृद्वर्त्या पश्यति गगने सुरेन्द्रभवनानि ।
मण्डूकवसालिप्तो भवति पुमान् वरलभोऽप्सरसाम् ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा पुनराशा दिशि दिशि विलसन्ति धूर्तसघाता ।
यविविधसिद्धिलुब्धा क्षिप्ता शतशो नरा श्वभ्रे ॥ १३ ॥

वश्याकर्पणयोगी पथि पथि रक्षा ददाति नारीणाम ।
गनिकामतन्त्रमूल मूल मन्त्र न जानाति ॥ १४ ॥

वह्वो रथ्यागुरवो लघुदीक्षा स्वल्पयोगमुत्पाद्य ।
व्याधा इव वर्धन्ते मुग्धाना द्रविणदारहरा ॥ १५

हस्तस्था धनरेखा विपुलतरायुरया पतिश्च चलचित्त ।
मृद्नाति कुलवधूनामित्युक्त्वा कमलकोमल पाणिम् ॥ १६ ॥

वद्धेऽङ्गुष्ठे सलिले पश्यति विविध जनभ्रम कन्या ।
न प्राप्यते च चोरो मोहोऽस्याविन्द्रजालस्य ॥ १७ ॥

खादति पिबति च धूर्त प्रलापकारी नृणा तत्प्रघातं ।
चेटावेश कृत्वा निर्मन्त्रक्षुद्रधूपेन ॥ १८ ॥

कक्षपुटे नागार्जुनलिखिता युक्तिर्विधीयता धूपे ।
यो हर्तु मोहादिति धूर्तोऽग्नौ क्षिपति परवित्तम् ॥ १९ ॥

यक्षीपुत्राश्चोरा विज्ञेया कूटधूपकर्तार ।
येषा प्रत्यक्षफल दारिद्र्य राजभङ्गश्च ॥ २० ॥

बहुतरधनेन वणिजा पुत्री सा पुत्रवद् गृहीतैव ।
मदधीनेति कथाभि कन्यार्थ भुज्यते धूर्ते ॥ २१ ॥

चिन्त्य स्वेङ्गितवादी मर्मज्ञो हृदयचोर एवासौ ।
तिष्ठति परप्रयुक्तो मिथ्याबधिरोऽथवा मूक ॥ २२ ॥

भस्मस्मेरा वेश्या वृद्धा श्रमणा सदैवता गणिका ।
एता कुलनारीणा चरन्ति धनशीलहारिण्य ॥ २३ ॥

विधवा तरुणी सधना वाञ्छति दिव्य भवद्विध रमणम् ।
धूर्तो जडमित्युक्त्वा सर्वस्व तस्य भक्षयति ॥ २४ ॥

प्रत्यहवेतनयुक्ता कर्मसु ये कारुशिल्पिनो धूर्ता ।
विलसन्ति कर्मविघ्नैर्विज्ञेया कालचौरास्ते ॥ २५ ॥

अक्षव्याजैर्विविधैर्गणनाहस्तादिलाघवैर्निपुणा ।
धूर्ताश्चरन्ति गूढ प्रसिद्धकितवा विदेशेषु ॥ २६ ॥

भोजनमात्रोत्पत्तिर्बहुव्यया द्यूतमद्यवेश्याभि ।
विज्ञेयो गृहचौरो बन्धुजनो वेश्मदासो वा ॥ २७ ॥

कृतक शास्त्रमसत्य साक्षाद् दृष्टश्च केन परलोक ।
इति वदति य स शङ्कयो निरङ्कुशो मत्तमातङ्ग ॥ २८ ॥

बहुलाभलुब्धमनसा हरन्ति ये दु सहेन लाभेन ।
ऋणधनमधिकविदग्धा विज्ञेया लाभचोरास्ते ॥ २९ ॥

अधिकरणाम्बुधिमध्ये ज्वलन्ति वडवाग्नय. सततभक्षा ।
जनधनघनमनसो ये भट्टाख्या न्यायचोरास्ते ॥ ३० ॥

विभवाम्भोरुहमधुपा दु सहविपदनिलवेगविमुखा ये ।
सुहृदस्ते सुखचौराश्चरन्ति लक्ष्मीलताहृता ॥ ३१ ॥

यद्यत् किंचिदपूर्वं परिचरति कल्पनादसद्बद्धम् ।
वर्णयति हर्षकारी बहुवचन. कर्णचौरोऽसौ ॥ ३२ ॥

दोषेषु गुणस्तुतिभि श्रद्धामुत्पाद्य चतुरवचना ये ।
कुर्वन्त्यभिनवसृष्टिं स्थितिचौरास्ते निराचारा ॥ ३३ ॥

आत्मगुणख्यातिपरा परगुणमाच्छाद्य विपुलयत्नेन ।
प्रभवन्ति परमधूर्ता गुणचौरास्ते विमूढहृदयेषु ॥ ३४ ॥

वल्लभतामुपयाता परवाल्लभ्यं विचित्रपैशुन्यैः ।
ये नाशयन्ति धूर्ता मात्सर्याद् वृत्तिचौरास्ते ॥ ३५ ॥

शमदमभक्तिविहीनस्तीव्रव्रतदुर्ग्रहग्रस्त. ।
अभिभवति प्रतिपत्त्या साधुजनं कीर्तिचौरोऽसौ ॥ ३६ ॥

देशान्तरसंभविभिर्भोगवरैर्वर्णनारम्यै ।
येऽपि नयन्ति विदेशं पशुसदृशान् देशचौरास्ते ॥ ३७ ॥

नानाहासविकारैर्बहुवैदग्ध्यै नर्मवैचित्र्यै ।
रमयति दिवसमशेषं प्रकृतिव्यापारचौरोऽसौ ॥ ३८ ॥

भक्षितनिजबहुविभवा परविभवक्षपणदीक्षिताः पश्चात् ।
अनिशं वेश्यावेशस्तुतिमुखरमुखा विटाश्चिन्त्या ॥ ३९ ॥

अतिशुचितया न वित्त गृह्णाति करोति चाग्र्यमधिकारम् ।
यो नियमसलिलमत्स्य परिहार्यो नि स्पृहनियोगी ॥ ४० ॥

रथ्यावणिज पापा स्वयमेत्य गृहेपु यत् प्रयच्छन्ति ।
तत्स्वकरार्पितमखिल भवति पर काचशकलमपि ॥ ४१ ॥

छन्दानुवर्तिनो ये श्वभ्रापातेऽपि साधुवादपरा ।
सर्वस्वहारिणस्ते मधुरा विषवद विशन्त्यन्त ॥ ४२ ॥

तव नरपति प्रसादी गुणगणनपर पर विजने ।
उक्त्वेति राजदासं सेवकलोक सदा मुषित ॥ ४३

स्वप्ने मयाब्जहस्ता दृष्टा श्रीस्त्वदगृह प्रविष्टा सा ।
मासोपवासतुष्टा देवी श्री सादरा प्राह ॥ ४४ ॥

मद्भक्तस्ते दास्यति सर्व तत्त्व मया लब्ध ।
इत्युक्त्वा सरलाना विलसन्ति गृहे गृहे धूर्ता ॥ ४५ ॥

पुरविप्लवनगरोदययज्ञविवाहोत्सवादिजनसङ्घे ।
प्रविशन्ति बन्धुवेषा परेऽपि सर्वापहाराय ॥ ४६ ॥

परिजनपानावसरे पिवति न मद्य निशासु जागर्ति ।
ध्यानपर सेवार्थी किमपि च कर्तु कृतोद्योग ॥ ४७ ॥

न ददाति प्रतिवचन ददाति वा गदगदाक्षरैर्विषमम् ।
नष्टमुख सोच्छ्वास प्रवेपते तत्क्षण चोर ॥ ४८ ॥

पस्वाधिकपरिशुद्धि प्रार्थयते रहति परस्य सादरम् ।
घोरापह्नवकारी शङ्कायतन स पाप स्यात् ॥ ४९ ॥

प्रत्यक्षऽपि परोक्षे कृतमकृत वधिनमप्यनुक्त च ।
य कुरुते निर्विकृति स पर पुसा भयस्थानम् ॥ ५० ॥

कृतकृतकमुग्धभाव षण्ढ इव स्त्रीस्वभावसलाप ।
विचरति य स्त्रीमध्ये स कामदेवो गृहे धूर्त ॥ ५१ ॥

सततमधोमुखदृष्टि सति विभवे मलिनदशनवसनश्च ।
विलिखन् कोषनियुक्त कोषगृहे मूषकश्चिन्त्य ॥ ५२ ॥

तिष्ठति य सकलदिन गृहदास प्रीतवेश्मभवनेषु ।
गृहदीर्घकथा कथयन् स चर सर्वात्मना त्याज्यः ॥ ५३ ॥

निन्द्ये वहुदण्डार्हे कर्मणि य सर्वथा प्रताग्यति ।
आजीवभीतिभोज्यस्तेन निवद्धः स्थिरो राशि ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा गुह्यमशेष तस्य रहस्य च लीलया लब्ध्वा ।
धूर्तेन मुग्धलोकस्तेन शिलापट्टके लिखित ॥ ५५ ॥

राजविरुद्ध द्रव्य रूप वा कूटलेख्यमन्यद् वा ।
नि क्षिप्य यात्यलक्ष्य धूर्तो धनिना विनाशाय ॥ ५६ ॥

क्षुद्र क्षीणोऽपि गृहे लब्धास्वाद कृतो धनैर्येन
शस्त्रविषपाशहस्त स पाशहस्तो धृतस्तेन ॥ ५७ ॥

लज्जाधनः कुलीन सभावितशुद्धशीलमर्याद ।
नारीक्रियते धूर्ते प्रायेण सगर्भनारीभि ॥ ५८ ॥

दृष्टाभिरदृष्टाभि कूरगभि कृतकवचनमुद्राभि ।
धूर्तो मुष्णाति वधू मुग्धा विप्रोषिते पत्यौ ॥ ५९ ॥

सजनेऽपि साधुवेषा विधृताभरणाश्च हेलया धूर्ता ।
धीरा हरन्ति सकल दृष्टे हासोऽन्यथा लाभ ॥ ६० ॥

देशे कृत्वा स्फीते कुम्भधनो डम्बरैर्गृह पूर्णम् ।
निक्षेपलक्षहारी वर्षेण पलायते धूर्त ॥ ६१ ॥

शुचितरकनकविभूषणतनुवस्त्रा सम्भ्रमेण पूज्यन्ते ।
रिपुभरराजपुत्रव्याजेन गृहे गृहे धूर्ता ॥ ६२ ॥

आदाय देशवृषभ पुण्य छाग च धूर्तविक्रीतम्
मुग्धस्य दु ग्धपाक समर्घलाभोदितो हर्ष ॥ ६३ ॥

माधिक्षेपत्यागो महता सपन्मु य कृतासूय ।
तस्मै भयेन वित्त रिक्तोऽपि ददाति यत्नेन ॥ ६४ ॥

नि सारभूर्जसारै धृत्वा युक्त महासार्थम् ।
धूर्तो दिशि दिशि विचरन धनिकसहस्राणि मुष्णाति ॥ ६५ ॥

धूर्तो वसन् विदेशेपूद्दिश्य सुरापगागयायात्राम ।
मृतबन्धूनामर्थे द्रविण गृह्णाति मुग्धेभ्य ॥ ६६ ॥

मुष्णाति सार्थरमणी शाटीमादाय निद्रया मुग्धान् ।
धूर्तेन कूटरूप दत्त्वा निशि वञ्च्यते सापि ॥ ६७ ॥

बधिर वा मूक वा वणिज नि क्षिप्य भाण्डशालायाम् ।
धूर्तो नयति त्वरया बहुमूल्य वर्णकद्रव्यम् ॥ ६८ ॥

किंचित् परिचयमात्रै किंचिद धाष्टर्यै सकल्पनै किंचित् ।
किंचिद् विवादकलहै सर्वेशो वञ्चकश्चरति ॥ ६९ ॥

मिथ्याडम्बरधनिक पुस्तकविद्वान् कथाज्ञानी ।
वर्णनशूरश्चपलश्चतुर्मुखो जृम्भते धूर्त ॥ ७० ॥

सर्वावयवविधूननकृतसकेतान् विसृज्य गेहेषु ।
भोक्तु व्रजति दिगन्तान् स्वेच्छाचारी महाधूर्त ॥ ७१ ॥

शलवार्षिकमामलक भुक्त्वा श्रीपर्वतादह प्राप्त ।
धूर्तो वदति गुरूणा पुरत शकुन स्मरामीति ॥ ७२ ॥

एता लेशेन मया कथिता मायाश्चतुःषष्टिः।
को वेद वञ्चकानां मायाना शतसहस्राणि ॥ ७३ ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
नानाधूर्तवर्णन नाम नवम सर्ग ॥

दशम सर्ग सकलकलानिरूपणम् ।

एता वञ्चकमाया विज्ञेया न तु पुन स्वय सेव्या ।
धर्म्य कलाकलापो विदुषामयमीप्सितो भूत्यै ॥ १ ॥

धर्मस्य कला ज्येष्ठा भूतदयाख्या परोपकारश्च
दानं क्षमानसूया सत्यमलोभ प्रसादश्च ॥ २ ॥

अर्थस्य सदोत्थान नियमपरीपालन क्रियाज्ञानम् ।
स्थानत्याग पटुतानुद्वेग स्त्रीष्वविश्वास ॥ ३ ॥

कामस्य वेषशोभा पेशलता चारुता गुणोत्कर्ष. ।
नानाविधाश्च लीलाश्चित्तज्ञान च कान्तानाम् ॥ ४ ॥

मोक्षस्य विवेकरति· प्रशमस्तृष्णाक्षयश्च सतोष ।
सङ्गत्याग स्वलयस्थान परमप्रकाशश्च ॥ ५ ॥

एताश्चतुष्टयकला द्वात्रिंशत् क्रमधृताः समस्ता वा ।
ससारवञ्चकाना विद्या विद्यावतामेव ॥ ६ ॥

मात्सर्यस्य त्याग प्रियवादित्व सधैर्यमक्रोध ।
वैराग्य न परार्थे सुखस्य सिद्धाः कला पञ्च ॥ ७ ॥

सत्सङ्ग कामजय. शौच गुरुसेवन सदाचार ।
श्रुतममलं यशसि रतिर्मूलकला सप्त शीलस्य ॥ ८ ॥

तेज सत्त्व बुद्धिर्व्यवसायो नीतिरिङ्गितज्ञानम् ।
प्रागल्भ्य सुसहाय कृतज्ञता मन्त्ररक्षण त्याग ॥ ९ ॥

अनुराग प्रतिपत्तिर्मित्रार्जनमानृशस्यमस्तम्भ ।
आश्रितजनवात्सल्य सप्तदश कला प्रभावस्य ॥ १० ॥ (युग्मम्)

मौनमलौल्यमयाच्ञा मानस्य च जीवित कलात्रितयम् ।
एता कला विदग्धै स्वगता कार्यास्त्विति षष्टि ॥ ११ ॥

शक्तविरोधे गमन तत्प्रणतिर्वा बलोदये वैरम् ।
आर्जव्य धर्मचर्या दु खे धैर्य सुखेष्वनुत्सेक ॥ १२ ॥

विभवेषु सविभाग सत्सु रतिर्मन्त्रसमये प्रज्ञा ।
निन्द्येषु पराङ्मुखता भेषजमेतत् कलादशकम् ॥ १३ ॥

गुरुवचन सत्याना कार्याणा गोद्विजातिसुरपूजा ।
लोभ पापतमाना क्रोध सर्वोपतापजनकानाम् ॥ १४ ॥

प्राज्ञ सर्वगुणाना यशस्विता विपुलवित्तविभवानाम् ।
सेवा दु खतमानामाशा पृथुकालभुजगपाशानाम् ॥ १५ ॥

दान रत्ननिधीना निर्वैरत्व सुखप्रदेशानाम् ।
याच्ञा मानहराणा दारिद्र्य चोपतापसार्थानाम् ॥ १६ ॥

धर्म. पाथेयाना सत्य सुखपथ्यपावनकराणाम् ।
व्यसन रोगगणानामालस्य गृहसमृद्धिनाशानाम् ॥ १७ ॥

नि स्पृहता श्लाघ्याना प्रियवचन सर्वमधुराणाम् ।
दर्पस्ति मिरकराणा दम्भ सर्वोपहासपात्राणाम् ॥ १८ ॥

अद्रोह शौचानामचापल व्रतविशेषनियमानाम् ।
पैशुन्यमप्रियाणा वृत्तिच्छेदो नृशसचरितानाम् ॥ १९ ॥

कारुण्य पुण्याना कृतज्ञता पुरुषचिह्नानाम् ।
माया मोहमतीना कृतघ्नता नरकपातहेतूनाम् ॥ २० ॥

मदनश्छलचौराणा स्त्रीवचन ज्ञातिभेदानाम् ।
क्रूरश्चण्डालग्ना मायावी कलियुगावताराणाम् ॥ २१ ॥

शास्त्र मणिदीपानामुपदेशश्चाभिषेकाणाम् ।
वृद्धत्व क्लेशाना रोगित्व मरणतुल्यदु खानाम् ॥ २२ ॥

स्नेहो विषमविषाणा वेश्यारागो विसर्पकुष्ठानाम् ।
भार्या गृहसाराणा पुत्र परलोकबन्धूनाम् ॥ २३ ॥

शत्रु शल्यशताना दुष्पुत्र कुलविनाशानाम् ।
तारुण्य रमणीना रूप रुचिरोपचारवेषाणाम् ॥ २४ ॥

सतोषो राज्याना सत्सङ्गश्चक्रवर्तिविभवानाम् ।
चिन्ता शोषकराणा विद्वेष कोटराग्निदाहानाम् ॥ २५ ॥

मैत्री विस्रम्भाना नियन्त्रणता महार्हभोगानाम् ।
सकोचो व्याधीना कौटिल्य निर्जलान्धकूपानाम् ॥ २६ ॥

आर्जवममलकराणा विनयो वररत्नमुकुटानाम् ।
द्यूत दुर्व्यसनाना स्त्रीजितता मत्तटीपिशाचानाम् ॥ २७ ॥

त्यागी मणिवलयाना श्रुतमुज्ज्वलकर्णरत्नानाम ।
खलमैत्री चपलाना दुर्जनसेवा वृथाप्रयामानाम् ॥ २८ ॥

निर्वृतिरुद्यानाना प्रियदर्शनममृतवर्षणाम ।
तत्त्वरतिर्लभ्याना मूर्खसभा सद्विवेकनाशानाम् ॥ २९ ॥

कुलज सफलतरूणा सौभाग्य कृतयुगावताराणाम् ।
राजकुल शङ्कयाना स्त्रीहृदय प्रकृतिकुटिलानाम् ॥ ३० ॥

औचित्य स्तुत्यानां गुणरागश्चन्दनादिलेपानाम् ।
वन्ध्या शोककराणां बुद्धिविहीनोऽनुकम्प्यानाम् ॥ ३१ ॥

विभवः सौभाग्यानां जनरागः कीर्तिकन्दानाम् ॥
मद्यं वेतालानां मृगया गजगहनयक्षाणाम् ॥ ३२ ॥

प्रशमः स्वास्थ्यकराणामात्मगतिस्तीर्थसेवानाम्
लुब्धः फलरहितानामाचारविवर्जितः श्मशानानाम् ॥ ३३ ॥

नीतिः स्त्रीरक्षाणामिन्द्रियविजयः प्रभावाणाम् ।
ईर्ष्या यक्ष्मशतानामयशः कुस्थानमग्नानाम् ॥ ३४ ॥

माता मङ्गल्यानां जनकः सुकृतोत्सवोपदेशानाम् ।
घातस्तीक्ष्णतराणां छेदस्तीक्ष्णासिशस्त्राणाम् ॥ ३५ ॥

प्रणतिर्मन्युहराणां सौहार्दं कृच्छ्रयाच्ञानाम् ।
मानः पुष्टिकराणां कीर्तिः संसारसाराणाम् ॥ ३६ ॥

प्रभुभक्तिर्नीतीनां युधि निधनं सौख्यतीर्थीनाम् ।
विनयः कल्याणानामुत्साहः सर्वसिद्धीनाम् ॥ ३७ ॥

पुण्यं प्राप्यतमानां ज्ञानं परमप्रकाशानाम् ।
कीर्तिः संसारेऽस्मिन् सारतरा सर्वलोकानाम् ॥ ३८ ॥ (कुलकम्)

ज्ञेयः कलाकलापे कुशलः सर्वार्थतत्त्वविज्ञानी ।
प्रवरतरो लोकेऽस्मिन् ब्राह्मण इव सर्ववर्णानाम् ॥ ३९ ॥

इत्युक्तं शतमेतद् यो वेत्ति शुभाशुभोदयकलानाम् ।
तस्यैव व्यवहारे दृष्टा दृष्टप्रयोजना लक्ष्मी ॥ ४० ॥

उक्त्वेति मूलदेवो विसृज्य शिष्याननुकृतोचिताचारः ।
किरणकलिकाविकासां निनाय निजमन्दिरे रजनीम् ॥ ४१ ॥

केलीमय. स्मितविलासकलाभिरामः
सर्वाश्रयान्तरकलाप्रकटप्रदीपः।
लोकोपदेशविषयः सुकथाविचित्रो
भूयात् सता दयित एष कलाविलासः ॥ ४२ ॥

कलाविलासः क्षेमेन्द्रप्रतिभाम्भोधिनिर्गतः।
शशीव मानसानन्दं करोतु सततं सताम् ॥ ४३ ॥

इति महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते कलाविलासे
सकलकलानिरूपणं नाम दशमः सर्गः।

समाप्तः कलाविलासः।

---

(२) देशोपदेशः

प्रथम उपदेशः दुर्जनवर्णनम् ।

देवा जयति हेरम्ब स्वदन्तविसखेलनै ।
यस्योच्चैस्तत्प्रभा शुभ्रा हसन्तीव दिशो दश ॥ १ ॥

जयन्ति वेश्या व्यसनाभ्रविद्युतो
जयन्ति कौटिल्यकलानटा विटा ।
जयत्यजस्रं जनवृक्षपातिनी
प्रवृष्टमायातटिनी च कुट्टनी ॥ २ ॥

ये दम्भमायामयदोषलेश-
लिप्ता न मे तान् प्रति कोऽपि यत्न ।
किन्त्वेष हासव्यपदेशयुक्त्या
देशोपदेश. क्रियते मयाद्य ॥ ३ ॥

हासेन लज्जितोऽत्यन्त न दोषेषु प्रवर्तते ।
जनस्तदुपकाराय ममाय स्वयमुद्यम ॥ ४ ॥

सदा खण्डनयोग्याय तुषपूर्णाशयाय च ।
नमोऽस्तु बहुबीजाय खलायोलूखलाय च ॥ ५ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयो. ।
वृत्तिच्छेदकृताभ्यास खलो निर्वाणदीक्षित ॥ ६ ॥

जिह्वादूषितसत्पात्रः पिण्डार्थी कलहोत्कटः ।
तुल्यतामशुचिर्नित्यं बिभर्ति पिशुनः शुनः ॥ ७ ॥

मन्दः पापग्रहः क्रौर्यादनिष्टः शुभकर्मणाम् ।
पिशुनः शनितुल्योऽपि चित्रं यदशनिर्नृणाम् ॥ ८ ॥

अहो बत खलः पुण्यैर्मूर्खोऽप्यश्रुतपण्डितः ।
स्वगुणोदीर्णे शेषः परनिन्दासु वाक्पतिः ॥ ९ ॥

खलः सुजनपैशुन्ये सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १० ॥

सत्साधुवादे मूर्खस्य मात्सर्यगलरोगिणः ।
जिह्वा कङ्कमुखेनापि कृष्टा नैव प्रवर्तते ॥ ११ ॥

मायामयः प्रकृत्यैव रागद्वेषमदाकुलः ।
महतामपि मोहाय संसार इव दुर्जनः ॥ १२ ॥

लज्जाव्यसनसम्मोहहेतुना कामकारिणा ।
को नाम जघनेनेव खलेन न खलीकृतः ॥ १३ ॥

निकटस्थः प्रभोर्नित्यं विस्मृतस्वपराशनः ।
कर्णे पठति पैशुन्यं ब्रह्मविद्यामिवाधमः ॥ १४ ॥

खलो वक्त्येव सर्वस्य दोषं वक्ति खलस्य कः ।
दोषो मलिनवस्त्रस्य कदा केन विचार्यते ॥ १५ ॥

खचित्रमपि मायावी रचयत्येव लीलया ।
लघुश्च महता मध्ये तस्मात् खल इति स्मृतः ॥ १६ ॥

खलेन धनमत्तेन नीचेन प्रभविष्णुना ।
पिशुनेन पदस्थेन हा प्रजे क्व गमिष्यसि ॥ १७ ॥

भग्नदन्त इव व्याल श्रेयान् मूर्खखलो वरम् ।
पक्षवानिव कृष्णाहिर्न त्वेव खलपण्डित ॥ १८

दूषणानुगता नित्य जनस्थानविनाशकृत् ।
दुर्मदो विबुधद्वेषी पुरुपाद खर खल ॥ १९ ॥

खल प्रववृते दैवादार्जवे सुजनस्य यत् ।
तदूर्ध्वबाहुर्विपिने मर्कट कुरुते तप ॥ २० ॥

गुणान् स्तौतीत्यसम्बद्ध स्निह्यतीत्यममञ्जसम् ।
ददातीति विरुद्धाथ खलो हन्तीति नानृतम् ॥ २१ ॥

अनिश जपता कर्णे मन्ये पैशुन्यमातृकाम् ।
कृत्वश्वर वशे ग्रस्ता खलेन निखिला दिश ॥ २२ ॥

त दोषा एव न गुणा कस्तेषामर्जन गुण ।
येषा खलसभाद्वारि मस्तके पतित रज ॥ २३ ॥

भ्रुकुटिकुटिलदृष्टिर्धातुरन्यैव सृष्टि–
धनलवमदलिप्त प्रौढवादानुलिप्त ।
सदसि कुटिलदोषैर्दुर्जन सज्जनाना
मलिनयति यशासि स्फारकैलासभासि ॥ २४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते
देशोपदेशे दुर्जनवर्णन नाम प्रथम उपदेश ॥

द्वितीय उपदेश कदर्यवर्णनम् ।

सर्वाशाय नमस्तस्मै सर्वाशानिष्फलाय च ।
पर्यन्ते विटभोज्याय लुब्धाय खदिराय च ॥ १ ॥

यतेन्द्रिय पामुशायी नि सग॰ प्रमृतिपच ।
कदर्यो मुनिरक्रुद्ध किन्तु तृष्णास्य वर्धते । ॥ २ ॥

लुन्धात् मर्वजनानिष्टात् कष्टचेष्टानिवेतनात् ।
विमुखा सतत यान्ति श्मशानादिव बान्धवा ॥ ३ ॥

धूत्कृतस्य जनैर्नित्य निर्निद्रस्य निशास्वपि ।
उलूकस्येव लुब्धस्य न कल्याणाय दर्शनम् ॥ ४ ॥

कोपविकृतवक्त्रस्य मन्ये सर्वात्मना हितम ।
कदर्यस्यातिपूर्णस्य पिटकस्येव पीडनम् ॥ ५ ॥

धन भूमिर्गृह दारा सर्वथा जन्मसञ्चितम् ।
परार्थमेव पर्यन्ते कदर्यस्य जिनस्य च ॥ ६ ॥

सहस्राक्षस्तृणतुपे वज्रहस्तो गृहव्यये ।
अशनाच्छादनच्छेदात् कदर्य पाकशासन ॥ ७ ॥

नीरसस्य कदर्यस्य माधुर्य वचने कथम् ।
गृहे लवणहीनस्य लावण्य वदन कुत ॥ ८ ॥

कदर्यश्चर्मवसनो रूक्षोऽस्नानात् सदा जटी ।
मलेन श्यामलगल शूली विलवणाशनात ॥ ९ ॥

कार्यपीडानिरोधेऽपि नार्थ मुञ्चति सग्रह ।
मचयेष्वेकदृष्टिश्च कदर्य शकुना गत ॥ १० ॥

नि सत्त्वस्य समुद्रस्य विच्छायस्य पलाशिन ।
लुब्धस्यावनिमक्तस्य लोकातीत विचेष्टितम ॥ ११ ॥

कोऽन्य कदर्यसदृशो दाता जगति जायते ।
नाश्नात्यदत्त्वा योऽर्थिभ्यो गले हस्त गृहेऽर्गलम् ॥ १२ ॥

नक्ताशिनः शाकमूलशुद्धयावकभोजिनः ।
अहो बत कदर्यस्य तथापि नरके स्थितिः ॥ १३ ॥

पटी पितामहक्रीता तत्पूर्वपितुश्च शाटकः ।
दिव्यवस्त्रस्य लुब्धस्य क्षीयते न युगैरपि ॥ १४ ॥

नष्टोत्सवस्य लुब्धस्य त्यक्तपुण्यदिनस्थितेः ।
अदृष्टलवणा भार्या प्रातिवेश्यैर्निमन्त्र्यते ॥ १५ ॥

मुष्टिमानेन दत्त्वापि लुब्धो धान्यं गृहव्यये ।
मृतो मुष्टिं समादाय क्लेशमूल्यं न गच्छति ॥ १६ ॥

पितुः पितृदिने लुब्धो देवोत्सवदिनेषु च ।
मृताशौचमाचष्टे ज्वरव्याजं करोति वा ॥ १७ ॥

कदर्यः स्वजनं दृष्ट्वा यदृच्छोपनतं गृहे ।
करोति दारकलहव्याजेनानशनव्रतम् ॥ १८ ॥

कदर्यः कुशलप्रश्नं न करोति शृणोति वा ।
अभ्यागतस्य सायाह्ने पश्चाद्भोजनशङ्कया ॥ १९ ॥

गीतादुद्विजते स्पर्शं नेच्छति द्वेष्टि भोजनम् ।
विमुखः सौरभे रूपे लुब्धः सर्वेन्द्रियोज्झितः ॥ २० ॥

गतः कृतार्थिसंदेहात् कदर्यादुत्तमः शवः ।
स समौनो निरुच्छ्वासः क्रव्यादैरुपजीव्यते ॥ २१ ॥

जीवतः सञ्चितनाद् यस्य न निर्याति कपर्दिका ।
म्रियमाणस्य तस्यैव सहसा सर्वं प्रयाति च ॥ २२ ॥

भट्टव्ययं निवार्यैव व्ययभीरोः करायसः ।
पुत्रार्थे कदर्यस्य भार्या जारागतव्ययम् ॥ २३ ॥

चण्डालस्यापि साहाय्ये दृष्ट्वा लाभलवोद्गतिम् ।
चरणौ नृपतिं चिरं कदर्यः नार्यगौरवात् ॥ २४ ॥

पश्चात् मशुद्धिमन्नामान् नियम ममुदाहरन् ।
विषवद् वर्जयत्येव कदर्यः पानभाजनम् ॥ २५

नैष्ठुर्य नैरपेक्ष्य च शाठ्य शौर्यमनार्जवम् ।
कृतविस्मरण यत् च तत् कदर्यस्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

वित्तव्ययवशाद् दोषमुपकारेऽपि वक्ति य ।
कृतघ्नो गर्हित सद्भि स कदर्यो विचार्यताम् ॥ २७ ॥

अचुल्लीपात्रमस्मेरममुख निर्जन च यत ।
मद्गुल्मवक्थाहीन तत् कदर्यगृह विदु ॥ २८ ॥

मन्दाग्नि पाण्डुरोगी च लालास्यश्चुल्ललोचन ।
दुर्गन्धवदनो यश्च स कदर्योऽभिधीयते ॥ २९ ॥

दन्तेषु मलपूर्णेषु कम्नले धूमपिङ्गले ।
नून स्थिता श्रीर्लुब्धस्य जघन्यजनवासिनी ॥ ३० ॥

दन्ता ज्वरितमूत्राभा मुख पक्वफलोपमम् ।
शुष्काग्नि कदर्यस्य शुष्कचर्मनिभ वपु ॥ ३१ ॥

कुम्भीपाकेषु येनार्थाश्चिर गर्तेषु पीडिता ।
स लुब्धस्तेन पापेन मन्ये कुम्भीषु पच्यते ॥ ३२ ॥

सोऽपि सर्वङ्कष काल सत्य लुब्धस्य विस्मृत ।
पङ्क्तिवर्षस्य धान्यस्य य करोति न विक्रयम् ॥ ३३ ॥

नृत्यत्यवृष्टिषु पुरा ह्यतिवृष्टिषु नृत्यति ।
दुर्भिक्षोपप्लवाकाङ्क्षी कदर्यो धान्यगौरवात ॥ ३४ ॥

या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी ।
यस्या जाग्रति भूतानि सा रात्रिर्लुब्धचेतस ॥ ३५ ॥

विरमति मतिहीनो लाभलोभेन वित्त
जरयति यतिरूप सयमादिन्द्रियेच्छाम् ।
चरति च रतिविघ्न सव्ययत्वाद् गृहिण्या
स्वधननिधनरक्षाचार्यवर्य कदर्य ॥ ३६ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते देशोपदेशे
कदर्यवर्णनं नाम द्वितीय उपदेश. ॥

तृतीय उपदेश वेश्यावर्णनम्

अर्थलुब्धामतिप्रौढा चित्रालकारहारिणीम् ।
प्रौढा वाणीमिव कवे स्वच्छन्दा बन्धकी नुम ॥ १ ॥

स्पृहारागविनिर्मुक्ता निष्कामा वामचारिणी ।
स्वध्यानशीला गणिका योगिनीव गुणोज्झिता ॥ २ ॥

नीचोपभोग्यविभवा सदाचारपराङ्मुखी ।
दुर्जनश्रीरिव चला वेश्या व्यसनकारिणी ॥ ३ ॥

न लोभात् स्थानमस्थान जानीते सर्वगामिनी ।
आवेशमूढमनसा वेश्या पर्यन्तनिष्फला ॥ ४ ॥

नोपशाम्यति वृद्धापि समस्ताहरणोन्मुखी ।
तृष्णेव बन्धकी नित्य दुष्पूरा केन पूर्यते ॥ ५ ॥

सकोचिताङ्गी सुरते रक्तापचयकारिणी ।
जरेव वारवनिता जनमारूपहारिणी ॥ ६ ॥

न सिध्यति धिया भक्त्या शक्त्या युक्त्या गुणेन वा ।
कुलटा खलसेवेव मानम्लानिकरी परम् ॥ ७ ॥

न बालेष्वपि सस्नेहा तरुणेषु न सस्पृहा ।
न सानुरोधा वृद्धेषु मृत्योर्मतिरिवासती ॥ ८ ॥

अपि वर्षशतं स्थित्वा सदा कृत्रिमरागिणी ।
वेश्या शुकीव निःश्वासा निःसङ्गेभ्यः पलायते ॥ ९ ॥

पणेन हृतसर्वस्वा कृतलोलाक्षविभ्रमा ।
वेश्या कितवमायेव धूर्तानामपि मोहनी ॥ १० ॥

कृत्रिमं दृश्यते सर्वं चित्तसद्भाववर्जिता ।
सूत्रप्रोतेव चपला नर्तकी यन्त्रपुत्रिका ॥ ११ ॥

निर्यात्येको विशत्यन्यः परो द्वारि प्रतीक्षते ।
यस्याः सभेव सा वेश्या कार्यार्थिशतसङ्कुला ॥ १२ ॥

मधुधारेव वचसि क्षुरधारेव चेतसि ।
वेश्या कुठारधारेव मूलच्छेदाय कामिनाम् ॥ १३ ॥

मौग्ध्ये बाला रतौ प्रौढा वृद्धा मायाशतेषु च ।
सा कामरूपिणी वेश्या रक्तमांसैर्न तृप्यति ॥ १४ ॥

धीमान्, मूढो धनी निःस्वः शुचिश्चौरो लघुर्गुरुः ।
भवितव्यतयेवाय वेश्यया क्रियते जनः ॥ १५ ॥

असूचिभद्यामासाद्य बाला प्रौढाभिलाषिणीम् ।
हा कष्टं मुषितोऽस्मीति प्रभाते वक्ति कामुकः ॥ १६ ॥

स्पष्टकूटकुचा भाटी प्रौढेवादाय बालिका ।
मुष्णाति सुरतायोग्या केवलं परिचुम्बनैः ॥ १७ ॥

माता ममपिता लोभादभियुक्तैर्विचारिता ।
जन्मावधि विना वेत्ति वेश्या पुरुषसङ्गमम ॥ १८ ॥

शयनेऽह तवाद्यैव बाला प्रथमपुष्पिता
इत्युक्त्वा कामुकान प्रातर्वेश्या भुङ्क्ते सदोत्सवम् ॥ १९ ॥

न निर्विचारमुग्तव्यापारोपरम क्वचित ।
आशैशवादनिच्छन्त्या यस्या सा कस्य रागिणी ॥ २० ॥

वेश्याया जघनोद्यान फुल्ल यौवनपादप ।
दिवानिश भवत्येव सुवर्णकुसुमाच्चय ॥ २१ ॥

पुष्पै पण्यवधूलग्न यौवनाख्ये शरत्फले ।
सहस्रभगमात्मान शक्रस्य समीहते ॥ २२ ॥

स्तनौ नखमुखोच्छिष्टौ वेश्याया खण्डितोऽधर ।
न रागाय न लज्जायै केवल पण्यवृद्धये ॥ २३ ॥

पर्यन्तविरसा सर्वे भावा ससारवर्तिन ।
आदिमध्यान्तविरसो वेश्यारतिसमागम ॥ २४ ॥

कर्टविटशतैर्घृष्टा पान्थपीतोज्झित मुखम ।
स्तनौ सहस्रमृदितौ यस्या कस्यास्तु सा निजा ॥ २५ ॥

स्पष्ट वराशन त्यक्त्वा भुङ्क्ते कदशन रह ।
विश्रवञ्चनशालिन्या वेश्यया मापि वञ्च्यते ॥ २६ ॥

याम कथाभि पानेन परर्साप्यर्शिया परम ।
वेश्या क्षिपति मुग्धस्य शेष कृतकनिद्रया ॥ २७ ॥

साक्षगामि मनो मन्य वेश्याया रतिसङ्गमे ।
लिप्यते यन् न रागेण पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ २८ ॥

ब्रूते प्रभाते मिथ्यैव दासी जन्मदिनोत्सवम् ।
भुक्त्वैव बन्धुनिधनं शिरःशूलं करोति वा ॥ २९ ॥

विरसा सेव्यते वेश्या जनैर्नित्यरजस्वला ।
न कामाय न धर्माय धननाशाय केवलम् ॥ ३० ॥

प्रम्लाने यौवने शुक्लकेशरञ्जनतत्परा ।
वश्ययोगार्थिनी याति वेश्या कस्य न शिष्यताम् ॥ ३१ ॥

मत्स्ययूषरसंदासी घृतक्षीरपलाण्डुभिः ।
प्रियं पराङ्मुखमिव प्रत्यानयति यौवनम् ॥ ३२ ॥

षष्टिवर्षापि यद् वेश्या बालेवोन्मार्जितानना ।
तद्युगादौ तया पीतं नूनं कार्कं महामृतम् ॥ ३३ ॥

कूटविक्रयदोषेण ब्रह्मस्वहरणेन च ।
पतितौ पण्यवनिता स्तनौ यत्नेन गूहते ॥ ३४ ॥

क्व तदस्ति न जानीमः पिबामः किं न तद् विषम् ।
तथैव दृश्यते येन प्रपुराणापि पुंश्चली ॥ ३५ ॥

छन्नाननार्धा प्रोत्क्षिप्तस्तनी शीर्णशिरोरुहा ।
मुष्णाति तरुणीभ्रान्त्या मुग्धान् वृद्धापि बन्धकी ॥ ३६ ॥

क्षीणध्वान्तपटा वृद्धा सबाष्पा नष्टतारका ।
वेश्या प्रभातवेलेव सर्वस्वापहृतिक्षमा ॥ ३७ ॥

रक्तच्छाया पाण्डुमुखी प्रसवं कृशतां गता ।
सा गृह्णन् सूतकं रक्षां याचते भूतशङ्कया ॥ ३८ ॥

मस्तके भुजयोः कण्ठे जतुरक्षागतान्विता ।
भूतविश्वासजननी सा भूतबलिमिच्छति ॥ ३९ ॥

सुनीलवसना तीर्थे स्थित्वा पुण्यदिनेऽसकृत् ।
रण्डावेशेन कुरुते वेश्या मैथुनविक्रयम् ॥ ४० ॥

प्रसिद्धायतने वेश्या कृत्वा लिङ्गार्चनव्रतम् ।
महाव्रतेव निर्याति शैवलोकजिगीषया ॥ ४१ ॥

सा रागकोशशपथक्षीणजिह्वाकराधरा ।
शीताम्बरा निष्पुरुषा निशि शीतेन कूजति ॥ ४२ ॥

नित्याभ्यक्ता वर्तिलिप्तनयना सा मलीमसा ।
न स प्रतीपमायाति यस्यायाति पुरः पथि ॥ ४३ ॥

अर्थार्थिनी देवपूजास्वप्नोपश्रुतितत्परा ।
सदा गणकगेहे सा प्रष्टुं याति ग्रहस्थितिम् ॥ ४४ ॥

वाराणसीं व्रजाम्येव किन्तु दोषोऽस्ति दुःसहः ।
पलाण्डुना विना तत्र न जीवामीति वक्ति सा ॥ ४५ ॥

प्रम्लाननयना दैन्यजननी घर्घरस्वना ।
दुःखोच्छ्वासवती वृद्धा नीचयाच्ञेव शोषिता ॥ ४६ ॥

नष्टच्छायाञ्जनवती रोगार्ता धातुवादिनी ।
भूतावेशोल्वणा वेश्या युक्ता सिद्धगुणैरिव ॥ ४७ ॥

हृदयनयनचौरी चारवेशेन वेश्या
ललितवलितरङ्गिभ्रूलता तावदेव ।
स्थित इह धनिकोऽद्य प्रातरागच्छ गच्छे-
त्यनुचितमुचितं वा वक्ति यावन्न किञ्चित् ॥ ४८ ॥

इति श्रीव्यासदासापराह्वक्षेमेन्द्रविरचिते देशोपदेशे
वेश्यावर्णनं नाम तृतीय उपदेशः ।

चतुर्थ उपदेश कुट्टनीवर्णनम्

हाराहरोल्बणा काली कुटिला कुट्टनी नुम ।
वश्यारनिनिधानस्य क्षयरक्षामहोरगीम ॥ १ ॥

शत्रराज्यापहरणक्षमा विबुधवर्जिता ।
कुट्टनी ब्रह्महत्यव भवस्यापि भयप्रदा ॥ २

यास्कापालिकोत्तास्कङ्कालाकृतिराकुला ।
कुट्टनी मानुपानत्ति रक्ताक्षपणशालिनी ॥ ३ ॥

क्षणाद बधोऽप्यनुवता गमुद्रोऽपि विमुद्रताम ।
कुट्टनीदष्टिपतित शपोऽप्यायात्यशपताम ॥ ४ ॥

भगदत्तप्रभावाढया वणशल्योत्कटस्वरा ।
सैनव कुरुराजस्य कुट्टनी किन्तु निष्कृपा ॥ ५ ॥

न कान्त न कराशवन्त न शूर सहते सदा ।
प्रतीपचारिणी घोरा राहुच्छायव कुट्टनी ॥ ६ ॥

नापेक्षते परिचय नापकार स्मरत्यपि ।
भवदैव विरागाता खलमैत्रीव कुट्टनी ॥ ७ ॥

सदष्ट्रा कुट्टनी नूरा भुजङ्गाकृष्टिकारिणी ।
याता मूर्ति कृतान्तस्य नूनमन्यप्रकारताम ॥ ८ ॥

जनपुण्यैरसामान्यै कुट्टनी कुट्टनी नृणाम ।
कङ्काली बालकङ्काली भक्षिता व्रजतु क्षयम ॥ ९ ॥

रामेण ताटका मिथ्या हता कृष्णन पूतना ।
विश्वकण्टका माता निहता कि न कुट्टनी ॥ १० ॥

नूनं बिभेति कुट्टन्याः सोऽपि सर्वहरो यमः ।
स्नायुचर्मास्थिशेषापि सा मायेव यदक्षया ॥ ११ ॥

वलल्युल्लुञ्चितकचा त्रुटितश्रवणद्वया ।
छिन्ननासा पिशाचीव घटयन्त्येव कुट्टनी ॥ १२ ॥

श्वपुच्छैश्छागशृङ्गैश्च व्यालैरुष्ट्रगलैः खलैः ।
कुट्टनीहृदयान् मन्ये कौटिल्यमुपजीव्यते ॥ १३ ॥

यौवने मूल्यकुल्येव तुलेव रतिविक्रये ।
पण्यस्त्रीणामनेकार्था कृता देवेन कुट्टनी ॥ १४ ॥

जाने जाम्बवतो ज्येष्ठा जर्जरा वृद्धकुट्टनी ।
रामायणसहस्राणां साक्षिणी कथमन्यथा ॥ १५ ॥

सधनं कामुकं धृष्ट्वा विलोक्यानिशमागतम् ।
जिह्वां प्रसार्य निर्याति कुट्टनी कार्यगौरवात् ॥ १६ ॥

कुट्टन्याः प्रविशन्नेव नरः साभरणाम्बरः ।
सविषाणखुरो मेषः सौनिकेनेव गण्यते ॥ १७ ॥

वात्सल्यपेशलगिरा सर्वमातेव कुट्टनी ।
करोति पुत्रेत्याह्वानं पुराणस्यापि वेधसः ॥ १८ ॥

न ह्यस्त्वत्परः कोऽपि खल्वाट शोभसे परम् ।
इति वित्तार्थिनी स्तौति कुरूपमपि कुट्टनी ॥ १९ ॥

हरत्यपक्वमनिशं पक्वं गिलति लाघवात् ।
बहुच्छिष्टं विधत्ते च लुण्ठिता कुट्टनी नृणाम् ॥ २० ॥

स्वामिनः सम्प्रयत्नस्य बन्धकीभोजकारिणा ।
न तृप्यति महाकाली महिषस्यापि कुट्टनी ॥ २१ ॥

अदृश्योपक्रमैस्तैस्तैः करोति सुषिरं नरम् ।
यत् सत्य जृम्भमाणस्य जिह्वां नयति कुट्टनी ॥ २२ ॥

रात्रौ विषूचिकाक्रान्ता क्रन्दती वान्तभोजना ।
परिष्वक्ता बन्धुजनैः पुनर्जातेव कुट्टनी ॥ २३ ॥

छिन्नार्धनासिका मात्रा ··· ·· विकृतानना ।
जिह्वां प्रसार्य महती ... ... ॥ २४ ॥

... ... ।
... ... ॥ २५ ॥

.... ।
... ... ··· ·· ॥ २६ ॥

भृगुतुङ्गं व्रजामीति कृत्वा पुण्यदिनावधिम् ।
भुङक्ते नानारसाहारं कुट्टनी बान्धवाहृतम् ॥ २७ ॥

ज्वरातीसारशोकार्ता तीर्थं नीता स्वबान्धवैः ।
दिनैः प्रतीपमायाति कुट्टनी विजयेश्वरात् ॥ २८ ॥

चौराः सर्वे स्थिताः केन नीता सा हेमवालिका ।
इत्युक्त्वा कुट्टनी स्वस्था निष्कासयति बान्धवान् ॥ २९ ॥

कामिनः सुरतेच्छायां वेश्याविन्यस्तनक्षुगः ।
पूर्वराजकथाव्याजैर्विघ्नं चरति कुट्टनी ॥ ३० ॥

क्षीणं व्यसनिनं मूढं दुर्दशेव विनाशिनी ।
कुट्टनी प्रेरयत्येव सपत्नकलहादिषु ॥ ३१ ॥

विरक्ता रिक्तहस्तस्य प्रच्छन्नव्यक्तयुक्तिभिः ।
सक्ता निष्कासनोपाये निद्रां नायाति कुट्टनी ॥ ३२ ॥

सर्वस्वेनाप्यसन्तुष्टा रूक्षा स्नेहशतैरपि ।
निर्मिता कामिना विघ्न कृतघ्ना केन कुट्टनी ॥ ३३ ॥

नयननयनसक्ता रक्तमासप्रसक्ता
सकलसकललोकग्रासमुक्ताट्टहासा ।
कलितकलितरङ्गस्फारसचारचारा
भ्रमति जगति पुसा कुट्टनी कुट्टनी सा ॥ ३४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते देशोपदेशे
कुट्टनीवर्णन नाम चतुर्थ उपदेश ॥

पञ्चम उपदेश विटवर्णनम्

क्षीणाय गुणहीनाय सदोषाय कलाभृते ।
विटाय कृष्णपक्षेन्दुकुटिलाय नमो नम ॥ १ ॥

सर्वोद्वेगकरी चेष्टा भुजङ्गस्य विलासिन ।
विटस्यानेकजिह्वस्य भोगमात्राभिमानिन ॥ २ ॥

परदारानुबद्धस्य सरागस्य विकारिणः ।
विशेष नाधिगच्छामि विषस्य विटकस्य च ॥ ३ ॥

सदा विप्लवशीलेन कोपनेन प्रमादिना ।
चटुलेन विट. स्पष्ट मर्कटेनोपमीयते ॥ ४ ॥

अन्तर्मुखोऽन्तरालीनो ध्यानवान् सहृतेन्द्रिय ।
क्षणादवाप्तो योगित्वमात्मारामस्थितिर्विट ॥ ५ ॥

वेश्याभिस्पृष्टतमुख सुजनेन विवर्जित ।
अमङ्गलाकृतिरिव भ्राम्यतेऽविरत विट ॥ ६ ॥

सूचीहस्तः सूत्रधारः सकङ्कणप्रवेशकः ।
क्षीणो नटायते स्पष्टं विटः कपटनाटके ॥ ७ ॥

विटो राम इवाभाति काकुत्स्थः कुलटागृहे ।
निकृत्तकुट्टनीशूर्पणखाश्रवणनासिकः ॥ ८ ॥

गतागतेष्वखिन्नेन सततं चक्रचारिणा ।
सरस्वनेन प्रकटं विटेन शकटायते ॥ ९ ॥

शूरो दोषाकरः स्त्रीणां वक्रश्चित्ते खलो बुधः ।
गुरुः पापे व्यये शुक्रो विटः पथि शनैश्चरः ॥ १० ॥

वेश्याभिर्विप्रलब्धोऽपि निरस्तोऽप्यराकृद् विटः ।
पुनर्विशति तद्गेहं श्वा हतो लगुडैरिव ॥ ११ ॥

क्षीणः कृतोपवासोऽपि शून्यदेवकुले क्वचित् ।
मिथ्यैव भोगानाचष्टे यैर्विराटायते विटः ॥ १२ ॥

निदाघे स्थूलवसनं माघे तनुतराम्बरम् ।
पिङ्गं धत्ते विटो वेश्याहस्तोत्पुंसनकुङ्कुमैः ॥ १३ ॥

विलेपनाङ्कितपटः स्वदत्तनखमण्डितः ।
वेश्यासम्भोगसौभाग्यं याति प्रकटयन् विटः ॥ १४ ॥

फणाटोपकृतास्फोटविचटत्पटपल्लवः ।
विटस्ताम्बूलगण्डूषैर्वेश्याभिः परिपूर्यते ॥ १५ ॥

उदञ्चितकचः किञ्चिच् चिबुकश्मश्रुवेष्टने ।
दिने देवगृहाधीशवदनं वीक्षते विटः ॥ १६ ॥

दर्पयन् दन्तताम्बूलो दन्त्यप्रायाक्षरैः पदैः ।
अलग्नोष्ठपुटो वक्ति कत्थनः कटुको विटः ॥ १७ ॥

रूक्षं पश्चात् पुर स्निग्धं कचं कृत्रिमकुञ्चितं ।
शिरो विशीलयन् ब्रूते वेश्या केशधनो विट ॥ १८ ॥

सुचिर बालक कृत्वा हस्ते प्रस्तावर्वाजतम ।
अङ्गुल्या वर्णयत्येव सर्व सर्वोद्भवो विट ॥ १९ ॥

यत्नेन खादिर राग रक्षन् वक्त्रमिवाधरे ।
प्रपाया मण्डक भुङ्क्ते वेशमात्रधनो विट ॥ २० ॥

निद्रा न याति विवलन पर्यल्कशयने निशि । •
तूम्तप्रावरण दृष्ट्वा ॥ २१ ॥

मजने जननी पुर ।
ममेय कुम्भदासीति वक्ति मानधनो विट ॥ २२ ॥

टक्करावोटिटाङ्कारविस्फुटन्मस्तको रटन ।
खल्वाट शङ्कितो याति वेश्यावेश्म जरद्विट ॥ २३ ॥

ऋणेन खण्डितो रागी पुश्चलीनखमण्डित ।
सपत्नैर्दण्डितो याति विदेश विटपण्डित ॥ २४ ॥

मासमात्र शठ स्थित्वा क्वचित् खशकुटीरके ।
प्रगल्भते दाक्षिणात्यभङ्गीभणितिभिर्विट ॥ २५ ॥

दुर्निमित्तमिवासह्य यूकाना विपुल पटम ।
जूट बध्नाति हा कष्ट बहिर्देशगतो विट ॥ २६ ॥

रसायनैर्बिलज्ञानैर्योगशास्त्रैरसङ्गतै ।
गन्धयुक्तिकथाभिश्च मुग्धान् भुङ्क्ते जरद्विट ॥ २७ ॥

क्षपितविकटकाशो धातुवादी विटाग्र्य
सततमलिनभस्त्राभस्मभूपाङ्गहस्त ।

विपलकचकराल कज्जलालिप्तभाल-
श्चरति रसविदग्धो दग्धचीर पिशाच ॥ २८ ॥

इति श्यामदनामात्र व्यासक्षेमेन्द्रविरचित देशोपदेशे विटवर्णन नाम पञ्चम उपदेश ।

षष्ठ उपदेश छात्रवर्णनम

नमश्छात्राय सतत सत्रे वामार्धहारिणे ।
उग्राय विषभक्षाय शिवाय निशि शूलिने ॥ १ ॥

कालकङ्कालसदृशश्छात्रो देशान्तरागत ।
कारङ्कशङ्कया दूरात् मजने वर्ज्यते जनै ॥ २ ॥

क्षत्रिण सपवित्रस्य स्पर्शहुङ्कारकारिण ।
लज्जन्ते मुनयोऽप्यग्रे गौडस्यापरपाविन ॥ ३ ॥

ग्रहवारेषु भुञ्जान स्नातक सशितव्रत ।
प्रणतश्चान्नमकाङक्षी जपति ग्रहद्वयम् ॥ ४ ॥

अवाप्ततिलक सत्रे भोज्यैरुद्वर्तनैश्च स ।
भुजङ्ग कञ्चुकमिव त्यक्त्वा सजायते नव ॥ ५ ॥

भाटी पृच्छति वेश्याना द्यूत पृच्छति निर्जितम् ।
मास सपृच्छति भोज्य प्रनखिन्नेषु दैशिक ॥ ६ ॥

छात्र प्रवृत्त पाण्डित्ये वृद्धकीरजिगीषया ।
कष्टेन जानात्योकार स्वस्तिज्ञाने यथैव वा ॥ ७ ॥

अलिपिज्ञोऽप्यहकारस्तब्धो विप्रतिपत्तये ।
गौड करोति प्रारम्भ भाष्ये तर्के प्रभाकरे ॥ ८ ॥

स्पर्शं परिहरन् याति गौडः कक्षाकृताञ्चलः ।
कुञ्चितेनैकपार्श्वेन दम्भभारभरादिव ॥ ९ ॥

अलक्तकाङ्कितोद्घृष्टनखश्चित्राम्बरोऽथ सः ।
लज्जते मलपत्रेण चक्रनाराचमञ्चये ॥ १० ॥

क्रुद्धः कर्मकरान् सर्वान् निरस्य लगुडाहतान् ।
तमेव सहते दासं तरुणी यस्य गेहिनी ॥ ११ ॥

उपानत्कुत्सितागवर्गवितः स शनैर्व्रजन् ।
लोहितक्षुरिकापट्टवेष्टिता वीक्षते कटीम् ॥ १२ ॥

लीलाञ्चितलतापाणिर्भ्रूविलासविकारकृत् ।
वेश्यावेश्माग्ररथ्यासु सायं भ्रमति दैशिकः ॥ १३ ॥

पितेव कुट्टनी वेश्या चर्मकारः समाश्रितः ।
पञ्च गौडशरण्डस्य करण्डग्रन्थिभेदिनः ॥ १४ ॥

निर्दीपपात्रतुल्यास्यकान्त्या जितशनैश्चरः ।
गीयते रूपकन्दर्पश्छात्रो दुर्गतगायनैः ॥ १५ ॥

यातः प्रसिद्धिं काठिन्यादविश्रान्तरतिः सदा ।
त्रिगुणेनापि मूल्येन वेश्या नाप्नोति दैशिकः ॥ १६ ॥

यदैव शयने गाढं जूटं बध्नाति दैशिकः ।
तदैव हा मृतास्मीति वेश्या ब्रूते भयार्दिता ॥ १७ ॥

भाटीं गृह्णाति या वेश्या परनाम्नापि दैशिकात् ।
सैव तस्याः कटीमूलपथ्ये याति चतुर्गुणा ॥ १८ ॥

यस्योपस्पृशतः शौचे पर्याप्ता नाभवन् नदी ।
स एव भुङ्क्ते वेश्याभिरुत्सृष्टं मधुभोजनम् ॥ १९ ॥

शीतकाले शिरःशाटी वक्षयावेष्टसु दैशिक ।
हसन् कालमुखः शुक्लदशनो वानरायते ॥ २० ॥

रण्डा परवधू वापि यत्नादन्वेष्टुमिच्छति ।
पितुर्नाम्ना परिचय स करोति गृहे गृहे ॥ २१ ॥

हसन्ति किं भणन्तीति मग्धोक्त्या परयोषित ।
विश्राम्य सेवते धूर्तं सत्रभोजनवर्णनै ॥ २२ ॥

चञ्चत्स्वर्णसुवर्णाङ्कः स्थूलत्रिगुणवालकी ।
प्रभाते धनदाकारस्तूर्णं निर्याति दैशिक ॥ २३ ॥

स पिशाच इवाभाति दिनान्ते द्यूतनिर्जित ।
नग्नो भग्नमुख पांसुलिप्तसत्रपसत्रप ॥ २४ ॥

उदरावद्धवस्त्रेण ग्रन्थिजूटन नादिना ।
लगुडोद्धतहस्तेन छात्रेणोन्मूल्यते मठ ॥ २५ ॥

अनेकक्षुरिकाघातक्षुण्णकुक्षे क्षयैषिण ।
को नाम गौडयक्षस्य सत्रे याति विपक्षताम ॥ २६ ॥

भुक्त करोति न प्रीत्या न भयान न च गौरवात ।
गौडश्चरति लोकेऽस्मिन् दुर्ग्रहोऽपि सविग्रह ॥ २७ ॥

द्वादश्यामन्यवद गौड सत्रच्छदादुपोषित ।
स्वय पक्वेन कुरुते मत्स्यमासेन पारणम् ॥ २८ ॥

नापितश्चर्मकारो वा धीवर सौनिकोऽपि वा ।
स्वदेशे दैशिको नून सन्ध्यापाठ न वेत्ति यत् ॥ २९ ॥

मत्रे छात्रेण पात्रेण कृते भोज्यप्रतिग्रहे ।
तुष्यन्ति देवता वेश्या क्षीरिणीघृतमोदकै ॥ ३० ॥

वेश्यासक्तो द्यूतकारश्चाक्रिक प्रायकृत सदा ।
कुक्षिभेदी मठवने छात्र पञ्चतपा मुनि ॥ ३१ ॥

न ब्रह्मचारी न गृही न वनस्थो न वा यति ।
पञ्चम पञ्चभद्राख्यश्छात्राणामयमाश्रम ॥ ३२ ॥

दैशिक कृपया येन पीतकोश प्रवेशित ।
तस्यैव लिखति प्राये ब्रह्महत्या विपाशन ॥ ३३ ॥

वेश्यावरज्वर सत्रसन्निपातो मठक्षय ।
न मद्ग्रहैर्न हृदयं माध्यनामेति दैशिक ॥ ३४ ॥

शृङ्गग्राही दधिक्षीरे सूदापातेषु दण्डधृत् ।
मठच्छात्र सदाछत्री न तथापि स दीक्षित ॥ ३५ ॥

चात्रिक शिवता यातश्चौर कर्मवरैर्धृत ।
गौडो गर्वोन्नतग्रीवष्ठक्कुरोऽस्मीति भाषते ॥ ३६ ॥

सत्रान्नेनोदरस्थेन ये मृता वृद्धदैशिका ।
ते सत्रतूर्ये शोभन्ति जातास्तत्रैव कुक्कुटा ॥ ३७ ॥

याचते पण्यमधिका मूल्यमल्प प्रयच्छति ।
वणिजस्तिष्ठति पुर प्रभाते दैशिक कलि ॥ ३८ ॥

मत्स्या मत्स्यमिवाघ्नन्ति भागीरथ्यातुर क्षणात् ।
छायाश्छत्रकरण्डादिपट्टशाटककम्बलै ॥ ३९ ॥

श्राद्धपक्ष मठच्छात्रो भुक्त्वा ठक्कुरगृहे क्वचित् ।
न पश्यत्यूर्ध्वनयन सूर्याण्ड इव क्षितिम् ॥ ४० ॥

नाय मठ सन्मठ प्रागुर्दैठमठोऽपि वा ।
वृद्धगोभगपूर्णोय योग दारगिरेर्गुहा ॥ ४१ ॥

मठश्मशाने वेताला पिशाचा स्नानकोष्ठके ।
पश्यन्ति जन छाया मग्ने सन्त्रासभैरवा ॥ ८२ ॥

कुपित कपिमालिङ्ग्य कण्ठे बद्ध्वा महोरगम् ।
गौड चातुर्मास्याद्य वैद्यस्य कुशल कुत ॥ ४३ ॥

स्नाने दाने व्रते श्राद्धे निष्कारणरुषा ज्वलन् ।
मातर चोदयामीति वदन् सर्व करोति स ॥ ४४ ॥

व्रजति दिनमखिन्न सत्रपा सत्रपाणी
रमयति न कुमारी दन्तरूपो विरूप ।
क्षपयति भजमान स्वा कुलाली कुलाली
विल्मति मठचट्ट पापकारी विकारी ॥ ४५ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षमेन्द्रविरचिते देशोपदेशे
छात्रवर्णन नाम षष्ठ उपदेश ।

सप्तम उपदेश वृद्धभार्यावर्णनम

नुम पुष्पवती कान्ता कन्या यौवनशालिनीम ।
पुरपस्पर्शरहिता श्वभ्रजाता लतामिव ॥ १ ॥

अविद्यय जरया स्पृहया च विमोहित ।
कुमारी याचते वद्ध कदर्य इव सपदम् ॥ २ ॥

विवाह परलोकार्थं करोत्यय विचक्षण ।
इति वृद्धस्य वरण वक्ति स्मितमुखो जन ॥ ३ ॥

कृतारुचि पृथुश्वासतमोदृष्टिविरागवान ।
कन्याया वरणे वृद्धो मूर्तो ज्वर इवागत ॥ ४ ॥

धन्या त्व वृद्धदयिते पुत्रिवाविधवाधुना ।
गृहिणी स्त्रीभिरित्युक्ता बाष्प नोज्झत्यमङ्गलम् ॥ २७ ॥

अभियुक्तैस्तथा चोक्त कैश्चित कुशलवादिभि ।
भाग्ययोग्य न नारीणा यौवने म्रियते पति ॥ २८ ॥

मा श्रौप मापि क्व द्राक्ष निन्द्य सर्वापदा पदम् ।
स्थविर तरुणीभार्य वेश्यासक्त च निर्धनम् ॥ २९ ॥

क्व कियत् किं तवास्तीति कण्ठप्राप्तार्धजीवितम् ।
वृद्ध चौरमिवाभ्यत्य धन पृच्छति गेहिनी ॥ ३० ॥

विरतसुरतगवित स्पर्शसारेक्षभवित–
निशि निशितवचोभिर्भर्त्स्यमानो गृहिण्या ।
भुजभुजगनिबद्ध स्वकक्षय वृद्धयक्ष
सुभगभगनिधान रक्षति न्यस्तहस्त ॥ ३१ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते
देशोपदेशे वृद्धभार्यावर्णन नाम सप्तम उपदेश ।

अष्टम उपदेश प्रकीर्णवर्णनम्

एकत्र सक्षिप्तधिया प्रकीर्णजनवर्णनम ।
देशभाषापदैर्मिश्रमधुना क्रियते मया ॥ १ ॥

गुरु

रागद्वेषसमाकुल–
मुग्रमहामोहलोभदम्भभयम ।
गुरुमपि लाघवहेतु
भवमिव बहुविभ्रम वन्दे ॥ २ ॥

गुणरहितो व्रतचारी
      शिष्यवधूना मदा गुरुर्गदित ।
दीनारक्षयकरणाद्
      दीक्षेत्युक्ता कृता तेन ॥ ३ ॥

सुलभमहो बत पुंसा
      कलिकाले लीलयैव मोक्षपदम् ।
हीपामण्डकमधुना
      वक्ति गुरुर्ज्ञानमर्वंग्वम् ॥ ४ ॥

दिविर

लुण्ठितसकलसुरद्विज –
      पुरनगरग्रामघोपमर्वस्व ।
पुनरपि हरणाकाङ्क्षी
      व्रजति गुरु दीक्षितो दिविर ॥ ५ ॥

कलमशिखाहतजनता –
      दीनतराक्रन्दलब्धविभवस्य ।
दिविरस्योन्नतिहेतो –
      र्यागविधाने मतिर्भवति ॥ ६ ॥

वञ्चनविरचितपटली –
      सग्रहमिश्रैश्च दीर्घसञ्चार ।
निगिलति मेपमशेप
      तालक्षुद्रोऽथ वाचाल ॥ ७ ॥

कुलवधू

वक्त्रालोकिनि सदने
      प्रागल्भ्याद् दामभावमानीते ।

अकाले जरया पुत्रि व्याप्तोऽयं धनिना वरः ।
इति वृद्ध पिता ब्रूते तनयामश्रुवर्षिणीम् ॥ ५ ॥

वृद्धहस्तेन कुचयो स्पर्शो मे कथमेतयो ।
इत्युच्छ्वासवती कान्त कन्या शोचति यौवनम् ॥ ६ ॥

आलम्ब्य कन्यामञ्जर्या विवाहे पाणिपल्लवम् ।
वृद्ध कुचफलन्यस्तवदनो वानरायते ॥ ७ ॥

वधूर्वरोत्सवायाततरुणन्यस्तलोचना ।
नोपसर्पति वृद्धस्य शय्या वध्यशिलामिव ॥ ८ ॥

भार्यामिमागमे वृद्ध प्रणामाननमस्तक ।
पादास्फाटनभग्नास्य पतितो मूर्छित क्षितौ ॥ ९ ॥

लालापूर्णेन वक्त्रेण परिचुम्बनमीहते ।
धिगहो बल नष्टा धीरिति वृद्ध ब्रवीति सा ॥ १० ॥

पितु पितामहोऽसीति त्वत्तुल्य किं न लज्जसे ।
आनीताहं कुपतिना वद कस्य कृते त्वया ॥ ११ ॥

इति प्रलापिनी वृद्ध शयन याचते वधूम् ।
वाक्यै पतितदन्ताग्रगलल्लालालवाकुलै ॥ १२ ॥

वधूर्वृद्धभुजङ्गेन स्पृष्टा हाकष्टवादिनी ।
दष्टेव खट्वामुत्सृज्य गेहाद् गेह पलायते । १३ ॥

बलाद् बन्धुजनैर्नीता पुन शय्यानिकेतनम् ।
वधूर्वृद्धस्य सस्पर्श चण्डालस्येव रक्षति ॥ १४ ॥

पृथगंशुकसवीता मुक्तामालिङ्गत प्रियाम ।
वृद्धस्य निद्रा नायाति कुपितेव तदीर्ष्यया ॥ १५ ॥

रजस्वलोत्सवे बन्ध्वा पूर्वजाग्समागमात् ।
प्रात क्षिपति सिन्दूर वृद्धस्य वदने जन ॥ १६ ॥

विधेय मवलाज्ञासु पुष्पालकारवस्त्रदम् ।
यट्टकौषधवद वृद्ध मुहूर्त सहते वधू ॥ १७ ॥

गुह शक्तिदरिद्रस्य गूढाङ्ग स्पृशतो मुहु ।
न रतिर्विरतिर्वापि स्थविरस्य प्रजायते ॥ १८ ॥

प्रमादाद यदि वृद्धस्य शक्तिराकास्मिकी भवेत ।
तदर्थं तस्य निर्यान्ति शुक्रणैव महासव ॥ १९ ॥

पीनस्तनोरजघना जीर्णवीणोपमाकृति ।
तरुणी मस्पृशन् वृद्ध शुष्काप्यायाति शुष्कताम ॥ २० ॥

वृद्धस्य वृष्यैराहारैर्वाजीकरणमिच्छन
अतीसारै सवमनैर्नष्टा पुष्टिस्त्रिवार्षिकी ॥ २१ ॥

अहो वृद्धस्य पर्यन्ते लग्न सुकृतसञ्चय ।
भार्या सुरतमन्त्रण नामग्रहणकारिणी ॥ २२ ॥

गर्भिणी परबीजन वृद्धस्योत्सवकारिण ।
ददात्यनुज्ञा सतत पादसवाहने वधू ॥ २३ ॥

प्रहर्षात पादपतनैर्बन्धुमध्ये वधूगिरा ।
पुत्रजन्मनि वृद्धन सपत्नोऽपि निमन्त्रित ॥ २४ ॥

घुणजग्धस्य दग्धस्य तरोर्जातोऽयमङ्कुर ।
इति ब्रुवाणा वृद्धस्य प्रनृत्यन्त्युत्सवे स्त्रिय ॥ २५ ॥

षष्ठीप्रजागरेणेव वृद्धस्याजीर्णकारिण ।
पर्यन्तकारी विषम श्वास समुपजायते ॥ २६ ॥

पत्यौ विरचितवेशा
    याति गुरु दीक्षिता पत्नी ॥ ८ ॥

पशुसस्पर्शाद् विमुखी
    समयविहीनस्य गेहिनी भर्तु ।
आयाति सदा स्नात्वा
    गुरमुरतपवित्रमात्मानम् ॥ ९ ॥

स्मरतरपृष्ठकटीतट-
    मन्थरगमना गृहानेत्य ।
पादाघाते पत्नी
    हन्ति पतिं भोजनस्य चिरात् ॥ १० ॥

भट्ट

मधुपान हृतबुद्धि
    रोल्कथालप्तजातिमदोच ।
मत्स्यशरावकहस्तो
    गुरुगृहमायाति दीक्षितो भट्ट ॥ ११ ॥

घटगलगलगलशब्दै-
    र्गम्भूर भैरव पिबन् भट्ट ।
मलक्ष्यस प्रवाहे
    त्रुठित इवाम्भोभरात् गिम्न ॥ १२ ॥

नीत्वा निशि रात्रिं
    क्षीबो वान्तामव भ्रगीदास्य ।
अभिवादनपरिशुद्ध
    प्रातर्भट्टोऽन्यभट्टेषु ॥ १३ ॥

वणिक्

निक्षेपक्षयकारी
निह्नवदक्ष. कलाक्षपायक्ष ।
वणिगर्थोदयकाङ्क्षी
गुरुगृहमाप्तो न मोक्षार्थी ॥ १४ ॥

मार्जनरेणुकणाळो
गुडमधुघृतपिङ्गतैललिप्तकर. ।
ग्राहकघट्टनसक्तो
हट्टपिशाचो वणिङ्ग मूर्तः ॥ १५ ॥

दुर्गन्धोत्कटसचित-
धननिचयबिलस्थहट्टनिगडस्य ।
वणिज. कृतो विधात्रा
श्रीगुरुनाथ. प्रणालनिष्कर्ष ॥ १६ ॥

कविः

सारस्वतमन्त्रार्थी
किंचित् सस्कारलिप्तजिह्वाग्र ।
कुलवागीशीसिद्धयै
याति गुरुं काव्यहेवाकी ॥ १७ ॥

अज्ञातधातुलिङ्ग
मुखकूणनमुल्बणगपवक्यम् ।
अज्वरमिव वमति कवि.
श्लोकं कृच्छ्रात् सह प्राणैः ॥ १८ ॥

शुष्कश्लोकध्यानात्-
कृष्णाति दिवानिश हृदयम् ।

मन्दः काव्येन विना
    गत्वा कुरुते न वृत्ति स्वाम् ॥ १९ ॥

धातुवादी

जरया जीर्णशरीर
    कासश्वासप्रयासहतशक्तिः ।
व्रजति रसायनसिद्धः
    स्वगृहं वृद्धोऽप्यशेषायुः ॥ २० ॥

मूषामुखविस्तीर्णै-
    र्भूरिसुवर्णैः करोमि सम्पूर्णम् ।
निजजनमपर च रसै-
    रित्युक्त्वा निर्धनो म्रियते ॥ २१ ॥

पर्यन्तातीसारे
    लग्ने वृद्धस्य सूतसिद्धस्य ।
शुद्धिर्देहमलानां
    जातेत्युपजायते हर्षः ॥ २२ ॥

द्यूतकरः

स्वेनार्काङ्कितगणपति-
    मन्त्रार्थी कितवचक्रविजयाय ।
तिलय शफरीमण्डक-
    सिन्दूरतो गृहं याति ॥ २३ ॥

मूषनिगोपान् कृच्छ्री
    सततमनशनव्रतो जितो मौनी ।
धने तापसवृत्ति
    चिन्न संसारबन्धन. कितवः ॥ २४ ॥

भस्मविलिप्तशरीर
सतत नग्न कपालपाणिश्च ।
ईश्वरस्पोऽपि भृश
दारिद्र्यनिकेतन कितव ॥ २५ ॥

वुद्धिविहीन

गुरुरिति वितरति मर्व
पशुसकाशो गनानुगति
वद्धिविहीन शिप्य
वेचरभस्ना गल्माट म य ॥ २६ ॥

गुरभक्त

यागगृहेष्वासनो
भोजनपानैकमेवक शिप्य ।
चौरस्याप्यतिचौर–
श्चरति सदा वञ्चकस्य गुरो ॥ २७ ॥

जय जय भगवन् मोक्ष–
क्षपणैकनिमित्तदत्तससार ।
मग्नमधर्मपथ मा–
मुद्धर नाथ स्वहस्तेन ॥ २८ ॥

इत्यादिस्तुतिवचनै
पादाग्रालीनमस्तक स गुरो ।
भुङ्क्ते पिबति च दम्भाद्
भक्तिविहीनो महाधूर्त ॥ २९ ॥

वैणिक

आह्वानेऽपि विसर्जन–
कारी देवस्य घर्घरैर्गीतै ।

तुम्बकवीणास्कन्ध
　　प्रविशति यागे गुरो शिष्य ॥ ३० ॥

गो कण्ठपु श्रोतृपु
　　कृच्छ्राद् दिवसेन सारणा दत्त्वा ।
तन्त्रीघर्षणखपखप-
　　शब्दे श्रुतिगूढमाधत्ते ॥ ३१ ॥

नारदतुम्बुरुगर्व
　　स्वरटाकारगद्गदन ।
मुहुरीक्षते मुखानि
　　श्रोतॄणा साधुवादाय ॥ ३२ ॥

वैद्य

आतुरवचनमम्पूर्ण-
　　चूर्णार्धश्लोकपाठपाण्डित्य ।
वैद्यो गृहमेति गुरो
　शिष्यवनव्याधिभक्षस्य ॥ ३३ ॥

हृदयविहीनो धूर्त
　　सग्रहरहित स वञ्चको वैद्य ।
वक्ति न दोषान् दोषी
　　चरकश्चरक न जानाति ॥ ३४ ॥

शब्दाटोपैर्भयकृद्
　　दु महतरमनिपाततत्तलोक
वैद्यो विद्युदिवोग्र
　　पतति निधानेषु सदनेषु ॥ ३५ ॥

निर्गुंट

यूकाङ्कगम्भुरम्मुख–
श्चन्द्रापीडान्वयी नयनपीड ।
धुरगुरमेति ग्रामात्–
तण्डुलतस्त्रा (?) वहन् वक्षे ॥ ३६ ॥

चूर्णहरिद्रारञ्जिजन–
नवहिमसूत्राभशीर्षशाटाक ।
मञ्जन्या सितसङ्कट–
विकटामोचाटनिर्गताङ्गुष्ठ ॥ ३७ ॥

ऋणराशिर्लेखशतै–
र्भुक्तफलो निर्गुंट कुटुम्बिभटै ।
नीराजदण्डभीत्या
प्रविशति वर्षेण राजकुलम् ॥ ३८ ॥

पण्डित

चरितैर्गौरवहेतु–
र्मूर्खाणा पण्डितो गुरु याति ।
पदमन्दसानुनासिक–
दीर्घपदैर्जनितशिर शूल ॥ ३९ ॥

वाक्यसमन्वयहीनो
मेलाकलमस्फारभारमलपत्र ।
विपरीतच्छिन्नार्धं
पठति पदैष्टिप्पिकाबन्धं ॥ ४० ॥

विद्वानसाधुशब्दोविस्मृतलिङ्गो नपुसकप्रकृति ।
अविदितसकलगमामोऽसत्सु सदा द्वन्द्वमेव जानाति ॥ ४१ ॥

नासा(?)स्थूल्कृतिमिश्रैर्मिथ्याकामैः सकण्ठटाङ्कारैः ।
पृष्टो विघ्नं कुरुते विस्मृतलट्प्रत्ययो विद्वान् ॥ ४२ ॥

लेखक

मिथ्या प्रात प्रातर्दाना सर्वस्य चर्मकार इव ।
लिखति भगार्चनकल्प याति गुरु लेखको भक्त ॥ ४३ ॥

मकरकृद् वर्णाना विधाना पतितपङ्क्तिभिर्भयद ।
मलनामेध्य पापी कलिकालो लेखक साक्षात् ॥ ४४ ॥

आकारशीर्षहारी नवदरकारी पदार्थसहारी ।
अक्षरभक्षकमेलालिप्तमुखो लेखक काल ॥ ४५ ॥

जटाधर

नयनशिव खल्वाटो .. दन्तुरश्च रूपशिव ।
जटिनो विशन्ति यागे ध्यानशिवस्तन्त्रमन्त्रहीनश्च ॥ ४६ ॥

त्रिफलाक्षालनविमलो धूपाढ्यो भस्ममुष्टिहतयूकः ।
वेश्यानामुपधान धन्यो जटिना जटाजूट ॥ ४७ ॥

तन्त्रस्थानायात प्रायतपोभि शटीजपध्यानै ।
अश्नाति मठनपस्वी शिवतामिद्ध्यै पुनर्विषम ॥ ४८ ॥

रण्डा

कुशतिलराजतवालि कलितकरा स्नानदानजपनिरता ।
मधुमांसाशनहीना रण्डा त्राण गुरु स्मरति ॥ ४९ ॥

श्राद्धे भर्तुरविद्या त्यक्त्वा सा भट्टभोजकश्राद्धम् ।
भक्त्या मृतकोद्धारे जघन हस्ते गुरो क्षिपनि ॥ ५० ॥

मण्डितपीवरजघना घनकुचकलशा विलोलाक्षी ।
अस्तु सुखाय विटाना नवरतरसवाहिनी रण्डा ॥ ५१ ॥

इत्युद्देशनिदर्शनेन विविध यत् किंचिदुक्त मया
तत् सर्व स्मितवारण सहृदया शृण्वन्तु सन्त क्षणम् ।
क्षेमेन्द्र प्रणति करोति न पटुर्लोकोपहासेष्वल
किन्त्वेष व्यपदेशत प्रतिपद देशोपदेश कृत ॥ ५२ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते देशोपदेशे
प्रकीर्णवर्णन नाम अष्टम उपदेश ।

दीर्घा दूरे दुराशा खलमुखरमुखालोकने का कथैव
सेवासन्तापशान्ति प्रशमपरिचिता स्वान्तसन्तोषलक्ष्मी ।
सर्वं श्लाघ्य वदन्ते पयसि बुसरज किन्त्वय दोषलेशाद्–
यस्योन्मेष कथाना हृदयपरिमल शुध्यते केन सार्धम् ॥ १ ॥

दर्पान्धो नगरे तथा परगुणोत्कर्षे महामत्सरो
ग्रामे शेषवृषाग्रयन्तरशिलाप्राय परो गह्वर ।
सोन्मेषप्रतिभ प्रगल्भवचसामन्तश्चमत्कारिणा
चित्र नास्ति विचारचारुचतुर प्रत्युत्तरार्ह सुहृत् ॥ २ ॥

कृति क्षेमेन्द्रस्येति शम् ॥
देशोपदेश समाप्त ॥

---

३ नर्ममाला

प्रथम परिहास गृहकृत्याधिपति ।

येनेद स्वेच्छया सर्वं मायया मोहित जगत् ।
स जयत्यजित श्रीमान् कायस्थ परमेश्वर ॥ १ ॥

अस्ति स्वस्तिमतामग्र्य मण्डित बुधमण्डलैः ।
खण्डिताखण्डलावासदर्प कश्मीरमण्डलम् ॥ २ ॥

यस्मिन् प्राज्यभुजस्तम्भस्तम्भिताहितविभ्रम ।
त्रिविक्रम इव श्रीमाननन्तो बलिजिन नृप ॥ ३ ॥

तेन प्रजोपसर्गेषु वारितेषु विवेकिना ।
दुर्नियोगिषु सर्वेषु नीतेषु स्मृतिशेषताम् ॥ ४ ॥

विदग्धचूडामणिना केनचित् केलिशालिना ।
विद्वद्गोष्ठीगरिष्ठेन कश्चित् सहृदयो जन ॥ ५ ॥

ह्मामायासीतकायस्थचरित कर्तुमीरित ।
करोति तत् प्रसङ्गेन दुराचारविडम्बनाम् ॥ ६ ॥

कृतविश्वप्रपञ्चाय नमो मायाविधायिने ।
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणे पुरहारिणे ॥ ७ ॥

व्यापिने जन्महीनाय निर्गुणाय कलाभृते ।
सर्वाधिकारिणे सर्वकालकूटाशनाय ते ॥ ८ ॥

पुरा हतेषु दैत्येषु विष्णुना प्रभविष्णुना ।
दुःखितो दीर्घवैराग्यस्तद्गेहगणनापतिः ॥ ९ ॥

गत्वा वैतरणीतीरं तपो वार्षसहस्रकम् ।
स्वमूत्रचुलकाहारः सुरवैराच् चकार सः ॥ १० ॥

तुष्टस्समेत्य वरदः कलिः साक्षादभाषत ।
सर्वदेवविनाशाय गच्छ वत्स महीतलम् ॥ ११ ॥

अनेन कलमास्त्रेण मद्दत्तेन प्रहारिणा ।
विच्छिन्नदीपकुसुमान् धूपहीनान् निरम्बरान् ॥ १२ ॥

भ्रष्टालयान् धूलिलिप्तान् हाहाभूतान् भ्रमिर्वृतान् ।
करिष्यसि सुरान् सर्वान् भक्तपानीयकाङ्क्षिणः ॥ १३ ॥

जगति ब्राह्मणाना च वृत्तिच्छेदे त्वया कृते ।
यज्ञच्छेदाद् विनक्ष्यन्ति दिवि देवा न संशय ॥ १४ ॥

दैत्यक्षये कृते यस्माद् भवता दिवि रोदितम् ।
तस्मात् त्वं दिविरो नाम भुवि ख्यातो भविष्यसि ॥ १५ ॥

मषी सकलमा यस्य काली कालिलाखिला ।
सदा सकलमायस्य तस्य सर्वार्थसिद्धिदा ॥ १६ ॥

त्वद्वंशेऽत्र भविष्यन्ति दैत्या दिविररूपिणः ।
यैरिय लब्धविभवैः पृथिवी न भविष्यति ॥ १७ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन् कलौ कल्मषमानसः ।
याति काले सुविपुले महीमवततार सः ॥ १८ ॥

सौनिकेन प्रजातोऽथ भूतले मर्मघातिना ।
स कुद्दालकभार्याया जगदुन्मूलनव्रतः ॥ १९ ॥

तीक्ष्णैस्तदन्वये जातैः सर्ववृत्तिविलोपिभिः ।
रूक्षैर्न कस्यचित् मित्रैः पापैः सर्वापहारिभिः ॥ २० ॥

कल्पान्तैरिव सर्वत्र ग्रस्तस्थावरजङ्गमैः ।
मषीविलिप्तसर्वाङ्गैः कालेनालिङ्गितैरिव ॥ २१ ॥

अधोगतैर्मृदुतरैः स्तब्धैरभ्युद्गतैः क्षणात् ।
पुरीषैरिव कायस्थैः कायस्थैर्दोषकारिभिः ॥ २२ ॥

सेवाकाले बहुमुखैर्लुब्धकैर्बहुबाहुभिः ।
वञ्चने बहुमायैश्च बहुरूपैः सुरारिभिः ॥ २३ ॥

व्याप्तासु नगरग्रामपुरपत्तनभूमिषु ।
तस्मिन् काले मषीलिप्तकलमेन स्वमुल्लिखन् ॥ २४ ॥

ननर्त कर्तरीहस्तो भूर्जप्रावरणः कलिः ।
भस्त्राकक्ष्याभिधानोऽस्य सर्वभक्षो महासुरः ।
जातो जगत्क्षयायेति पिशाचनिचया जगुः ॥ २५ ॥

देवापहारिणा तेन गोग्रासलवणच्छिदा ।
भुज्यते पीयते भूरि दिविरेण दिवानिशम् ॥ २६ ॥

भक्त्या भगवतो विष्णोस्त्रैलोक्याक्रमणे पुरा ।
धर्मः प्रयातो द्रवतां मषीरूपेण तिष्ठति ॥ २७ ॥

देवनागमनुष्याणा नित्यनैमित्तिकच्छिद ।
तस्य कायस्थनाथस्य त्रैलोक्याक्रमणे पुन ॥ २८ ॥

कलि प्रयातो द्रवता मषीरूपेण तिष्ठति ।
यथा स्वर्गप्रदा गङ्गा तथैषा नरकप्रदा ॥ २९ ॥

व्यथित प्रथितैर्ग्रामैर्निगडैर्लगुडैस्तथा ।
भयाद् वैराग्यमापन्न स बभूव महाव्रती ॥ ३० ॥

भग्नव्यथोऽथ सन्त्यज्य व्रत प्रायाद दिगन्तरम ।
कालेन विस्मृतोऽभ्येति भूर्जज्ञोऽलीकनिस्पृह ॥ ३१ ॥

क्रमाद् ग्रामनियोगेन नगरे गणनापते ।
दम्भसम्भावित प्राप गृहकृत्य विधेर्वशात ॥ ३२ ॥

तस्यानुजीविभि क्रूरैरनुवर्तनजीविभि ।
वसुहीना वसुमती कृता प्रकटतस्करै ॥ ३३ ॥

दम्भध्वजो निष्प्रपञ्चो लुब्धक कलमाकर ।
सूचीमुखो भूर्जगुप्तो महीमण्डश्च दुसह ॥ ३४ ॥

दैत्यावतारा सप्तैते तन्माहात्म्यान् नियोगिन ।
लुण्ठ्या वध्याश्च पूज्या ये सर्वे इत्यवदन् मदात् ॥ ३५ ॥

उपतापो वज्रताप परिघो द्वारभञ्जक ।
धूमकेतु कपिमुख कुक्षिभेदो गृहोल्मुक ॥ ३६ ॥

अष्टौ पिशाचास्तस्यैते भटमुख्या पुरसरा ।
मर्त्यलोकविनाशाय बभ्रमुर्यष्टिपाणय ॥ ३७ ॥

स वृत सेवकशतै सदा दम्भहरार्चने ।
स्तोत्र पठति हाहेति कुर्वन् सास्रुविलोचन ॥ ३८ ॥

सुगिरा चित्तहारिण्या पश्यन्त्या दृश्यमानया ।
–ह्य कियन्तो मया दत्ता प्रायस्था विजयेश्वरे ॥ ३९ ॥

जयत्युल्लासितानन्तमहिमा परमेश्वर ।
–आर्दा स्थितानामुपरि प्रयान्त्वेते त्रिसप्तनि ॥ ४० ॥

य स्फीतः श्रीदयाबोधपरमानन्दसम्पदा ।
–प्रायस्थाने मृता भट्टा कृष्यन्ता गुल्फदामभि ॥ ४१ ॥

विद्योदद्योतितमाहात्म्य स जयत्यपराजितः ।
–निर्धामधूमकर्तारो ग्रामान् यान्तु नियोगिन ॥ ४२ ॥

सर्वानन्दस्वरूपाय सर्वमङ्गल्यहेतवे ।
–सर्वस्वहरण कृत्वा वध्या दण्डनिषेधिनः ॥ ४३ ॥

सर्वक्लेशापहर्त्रे च चिद्रूपब्रह्मणे नमः
–पीडिता प्रस्रवन्त्येव प्रजा गुग्गुलुबीजवत् ॥ ४४ ॥

इत्यादिस्तोत्रमुखरो घण्टाबधिरिताखिल. ।
समादिश्याविशच्चाशु नियोगिनिबिडा सभाम् ॥ ४५ ॥

मरीचः प्रथितस्थानमास्थितो जनदुष्कृतं ।
ददर्श दूरादायान्त कार्यदूत नियोगिनम् ॥ ४६ ॥

पदालग्नाविव देवगृहोच्चाटनचात्रिकम् ।
सुसूक्ष्मदलविन्यासविभागोन्नतटिप्पिकम् ॥ ४७ ॥

अनसीकुसुमच्छायं मृदुस्पर्शाङ्गरक्षकम् ।
जात्यकस्तूरिकामोदस्थूलतूलपटीवृतम् ॥ ४८ ॥

हस्ताङ्गुलीन्यस्तहैमत्रिगुणावर्तवालिकम ।
दृगध्वकलमसोच्छ्वासमातन्वाण विकृतीर्मुखे ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा पिशुनमायान्त त भागवतमन्तिके ।
उत्थाय हर्षादालम्ब्य पाणौ पार्श्वे न्यवेशयत् ॥ ५० ॥

चाक्रिक पुश्चलको वा–

पिशुनेभ्यो नमस्तेभ्यो यत्प्रसादान् नियोगिनः ।
दूरस्था अपि जायन्ते सहस्रश्रोत्रचक्षुष ॥ ५१ ॥

सोऽब्रवीत् त्वामह श्रुत्वा स्थित शक्तिमता धुरि ।
प्राप्तो देवगृहादेष राशिमार्गप्रदर्शक ॥ ५२ ॥

वस्त्रालङ्काररत्नादि यत् किञ्चिद् देववेश्मसु ।
विद्यमानमशेष तत् करिष्ये प्रकट तव ॥ ५३ ॥

विजयेश्वरवाराहमार्तण्डादिषु विद्यते ।
त्वद्भाग्योपचयाद् राशिरपोऽप्यपरिपूरक ॥ ५४ ॥

अभीरुरपवादेषु नि शङ्क पातकेषु च ।
तत्र तीक्ष्णो भृश यत्नवत् क्रियता परिपालक ॥ ५५ ॥

न चास्ति भुवि विख्यात कायस्थो भवता सम ।
विना धन विनायास सर्वस्वहरण विना ॥ ५६ ॥

ब्रह्महत्या न गण्यन्ते गोवधेषु वृथैव का ।
प्रभुभक्तिकृता येन मूलादुन्मूल्यते जन ॥ ५७ ॥

अन्येऽपि सन्ति सर्वत्र तद्विधस्तु न लभ्यते ।
नीतः स्वजनतां येन निधन बन्धने धनी ॥ ५८ ॥

यदि नाम भवत्पुण्यै स समेष्यति मद्गिरा ।
तत् स्वगेह निधानाना विद्धि स्वच्छन्दमन्दिरम् ॥ ५९ ॥

इति ब्रुवाणममलूत् कर्णे विहितसंविदम् ।
महत्तमस्तमवदत् तूर्णमानीयतामिति ॥ ६० ॥

तत स मत्वग द्विर्गरादराय गमागते ।
नमानिनाय निश्चित्य पापिन परिपालकम् ॥ ३१ ॥

परिपालक

काष्ठस्तब्धोन्नतग्रीव मनि स्पन्दोर्ध्वलोचन ।
कामन्याहरितच्छायशिर शाटवकञ्चुक ॥ ६२ ॥

लम्बमानन महता मैन्यक्रीडानुकारिणा ।
उदरेण दरेणेव व्याप्त पिशितवेश्मना ॥ ६३ ॥

तीव्रदर्पो महार्कोप प्राणहन् निष्प्रतिक्रिय ।
सोपद्रव सोपतोप सन्निपात इव ज्वर ॥ ६४ ॥

स महान्त समासाद्य दु सह दमन विटम् ।
लील्यैव वशीकृत्य रेमे देवगृहान् बहून् ॥ ६५ ॥

ततो मूर्तरिवायामै महसैव पुर सरै ।
अर्धवेगा ययौ वर्तुमसद्म्ये परिवारित ॥ ६६ ॥

यान्तरोऽत्र हिरण्याक्ष पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
देवानवाप्त महर्तुमिति त बुबुधे जन ॥ ६७ ॥

सहसा हृतवस्त्राणां गृहिणीनां समाययौ ।
सन्त्रस्तबालकानां च करुणो रोदनध्वनिः ॥ ७० ॥

लेखकोपाध्यायः

अथाययौ चिरावाप्तबहुहर्षस्खलद्गतिः ।
कृशः शनैश्चराकारो धूसरः क्षुत्क्षतोदरः ॥ ७१ ॥

बहुच्छिद्रशिरःशाटलटपर्यन्तलम्तकः ।
शतचक्रलिकास्यूतमललिप्ताङ्गरक्षकः ॥ ७२ ॥

शीर्णजीर्णपटीगुप्तकक्ष्यानियमिताञ्चलः ।
याचितानीतसंशुष्कपादत्रव्यथितः खलः ॥ ७३ ॥

लेखाधिकारी निःस्वोऽपि लेखनमस्कारगर्वितः ।
परिपालकनिर्दिष्टो वायुभक्ष इवोरगः ॥ ७४ ॥

तद्गेहिनी शीर्णवस्त्रखण्डावृतकटीतटा ।
मज्जलालिप्तनासाग्रा स्वेदन्यस्तकर्णभूषणा ॥ ७५ ॥

क्षुधितापरयत्नपिता शूर्पार्धावृतमस्तका ।
समुत्थाय सशूत्कारं वपन्ती बहुशः स्फिजौ ॥ ७६ ॥

पत्यौ निर्गते प्राप्तपदे हृष्टादाय यतस्ततः ।
साक्षतापूपधूपाद्यैर्गणाधिपमपूजयत् ॥ ७७ ॥

सोऽप्यनेकार्थमन्दशानावर्ण्यविहितः प्रभो ।
दाप्यश्रमारिनिवरो लेखानम्यविन्नोऽस्थितः ॥ ७८ ॥

यावत्स्वमचीराग्रारं श्रपिग्याहृतं ।
दीनारान् गणमन्त्राशु ददौ लेखशतद्वयम् ॥ ७९ ॥

परिपालकपादाना यत् किञ्चिदुपयुज्यते ।
दर्वी वृसी पटलिका कुण्डभाण्डकरण्डिका ॥ ८० ॥

इत्यादिलेखदानेन प्रसिद्धि परमा गत ।
सोऽचिरेणाभवत पुष्ट पूर्णपाणिमदोद्धत ॥ ८१ ॥

लेखपत्राणि विगलल्लोचन परिवाचयन् ।
चकार विकृतीस्तास्ता नानाभ्रूनेत्रकुञ्चनै ॥ ८२ ॥

गञ्जदिविर –

ततो गृहीतमध्यस्थच्छत्रभङ्गव्यवस्थया ।
आययौ गञ्जदिविरा भट्टभागवतार्थित ॥ ८३ ॥

स प्रायश्श्वकटीवारान् मानी सन्त्यक्तकपट ।
शिर शाटकविन्यासश्लिष्टितार्धललाटभू ॥ ८४ ॥

सर्वदेवगृहग्रामराशिसहारतत्पर ।
रज्जुशेषीकृतनागोपनिर्जर परिपालक ॥ ८५ ॥

स प्राप्य प्रददौ दीर्घा शरत्पणमामकल्पनाम् ।
यस्या मध्येऽस्मि लिखित सार्ध लक्षचतुष्टयम् ॥ ८६ ॥

स्वार्थोपाय तत पृष्टस्तेन स्वीकारसंविदा ।
उवाच भागसन्तोषात् किञ्चित्सद्भावमास्थित ॥ ८७ ॥

अस्मिन् दशाह ते ते प्रसिद्धा परिपाटिका ।
नियोगिनिजसर्वस्वा प्रयाता मद्गिराधिप ॥ ८८ ॥

भवतोऽद्य तु कर्तव्या स्नेहादुपकृतिर्मया ।
कुल्याचार्य स भगवानेको हि गुरुरावयो ॥ ८९ ॥

स्वीकृतैरिह दानेन पञ्चपैश्च्किकाशिवैः ।
भुज्यते निखिलं देवद्रव्यं भुक्तिश्च पार्षदी ॥ ९० ॥

विक्रीतशेषं यत् किञ्चिद् विद्यते सुरमण्डले ।
तन्मतेनैव तत् सर्वं भुज्यते निजवत् त्वया ॥ ९१ ॥

तथाहि ताम्रजः पूर्वं महान् नीतो घटो मया ।
भक्षितस्तच्छताशेन कृता घण्टा सुरालये ॥ ९२ ॥

कालेन घण्टा विक्रीय तदंशेन कृता घटी ।
क्रमेण भक्षिता सापि कृता शेषेण घण्टिका ॥ ९३ ॥

चिरं सञ्चूर्णिता सापि कृता सूक्ष्मझिलीमली ।
इति कृत्वा ततः स्तोकघण्टांशः परिपालितः ॥ ९४ ॥

एवं चतुर्भुजा लुण्ठिः क्रियते शिवपूजया ।
सन्ति धान्यसहस्राणि क्रियतां भवतात्र तु ॥ ९५ ॥

क्रयविक्रयिका नाम ततो विज्ञप्यसे मया ।
इत्युपायशतैस्तैस्तैस्तदुक्तैः परिपालकः ।
जरठाखुरिवाक्षोटं शून्यं चक्रे सुरालयम् ॥ ९६ ॥

मार्गपतिः, व्यापारिको वा

अथान्यराशिप्रवणः प्रवीणः साधुलुण्ठने ।
आगत्प्रशमनं प्राप ग्रामं-नस्मान् नियोगवित् ॥ ९७ ॥

तस्यावस्कन्मच्छन्नमहारौरवसोदरे ।
मण्डस्फुटितनासाग्रवारिधानीमहाघने ॥ ९८ ॥

दामप्रोतजरद्द्वारस्खलत्खडखडारवे ।
यस्य स्थितिरभूद् गेहे कुकुटीकोटरोदरे ॥ ९९ ॥

दग्धकम्बलिकाखण्डकृतमुण्डावगुण्ठन ।
श्वजग्धजीर्णशीर्णाग्रोपानत् खञ्ज शनैर्व्रजन् ॥ १०० ॥

कर्पटीतिलमृद्दर्भपवित्रार्धममुदगकं ।
दारुपात्री वहन पूर्णा भग्नामाम्बुविखण्डिनाम् ॥ १०१ ॥

स्नायी जपोच्चलत्कूर्च सदाचारपथे स्थित ।
दिनार्धमपठत् स्तोत्र गत्वा य सुरमन्दिरम् ॥ १०२ ॥

गोप्रदक्षिणकृद विप्रप्रणतो द्वादशीव्रत ।
ददौ दीनजन मार्गे यत्नेनैककपर्दिकाम् ॥ १०३ ॥

तस्यैव दैवादायातकार्यस्याशु नियोगिन ।
उपस्करणभाण्डादिपरिपूर्णमभूद् गृहम् ॥ १०४ ॥

शिशिरे यस्य साङ्गार प्रददु प्रातिवेश्मिन ।
अयाचित ददुस्तस्य वस्त्राऽलङ्करणेप्सितम् ॥ १०५ ॥

नत सुधाधवलित तस्य सम्मार्जिताङ्गनम् ।
बहुदासमभूद गेह सिन्दूरोदरमन्दिरम् ॥ १०६ ॥

मिष्टभाजनगन्जातनवलावण्यराच्छवि ।
तस्याभूत्तरुणी भार्या दिनैरष्मरस्म समा ॥ १०७ ॥

ततोऽपि व्रजतो ग्राम कण्डशयनादिकम् ।
निर्ययो पुरतश्छत्र कलश ताम्रकुण्डकम् ॥ १०८ ।

शक्ति पतद्ग्रहो घण्टा ताम्रपात्रमुपानहौ ।
कर्णिका भगवत्पादा भूर्जभस्माय स्रुक्स्रुवौ ॥ १०९ ॥

अक्षसूत्र मषीभाण्ड दर्पण स्नानशाटिका ।
सम्पुटीटिप्पिकाखड्गा पादुके मन्त्रपुस्तिका ॥ ११० ॥

मक्षत्रपत्रिका खड्गपत्र लोहितकम्बल ।
पवित्रसूत्रक तन्त्री सूची कलमकर्तरी ॥ १११ ॥

वचा जतुमयी रक्षा क्षुरिका योगपट्टक ।
स्तोत्रमन्त्राणि गङ्गामृद् बिल्वमुच्छिष्टफालकम् ॥ ११२ ॥

इत्येकीकृत्य तस्याग्रे भाण्डोपस्करण ययौ ।
इतस्तत समानीतमपुनर्दानचेतसा ॥ ११३ ॥

उच्चै कृतलतापाणिभटिकानीतघोटक ।
भाङ्कारपार्ष्णिप्रहतिर्वेदनेनाञ्चता मुहु ॥ ११४ ॥

सन्तर्जयन्निव जन ज्यो तंमिव कुर्वता ।
शिथिलस्थूलवमन स ययौ पुरमुच्छलन् ॥ ११५ ॥

प्रविवेश ततो ग्राम सुधौतसितकर्पट ।
क्षयाय ग्राममल्लाना वृद्धो वक इवागत ॥ ११६ ॥

अथ भोजनचर्यादिव्यपदेशै सहस्रश ।
तस्य यक्षेश्वरस्येव निधानान्याययु पुर ॥ ११७ ॥

यागी हरणचिन्तासु प्रयोगी भूजयोजने ।
वियोगी निजदारेणा भोगी नरकसम्पदाम् ॥ ११८ ॥

नोपयोगी फलोत्पत्तौ दोषोद्योगी तु केवलम् ।
अशोक मतन रोगी नियोगी जयति प्रभु ॥ ११९ ॥

वृक्षारोहसहस्रेषु प्राय कराग्लगतषु च ।
ग्रामे तस्य विपन्नेषु नरकप्रतिमाभवत् ॥ १२० ॥

गवा दण्डाय यश्चत्रे निधनावधि बन्धनम् ।
कर ताम गणना तस्य नृप सर्वापराधिषु ॥ १२१ ॥

सर्वस्वहरणं बन्धो निग्रहो गृहभञ्जनम् ।
इति तस्य मुखाद् घोरं न चचाल वचः सदा ॥ १२२ ॥

पञ्चषाः सतत तस्य करभा इव भारिका ।
घृतमाक्षिकदीनारमरिचार्द्रकसैन्धवम् ॥ १२३ ॥

मुद्गकम्बलमायूरोपानन्मेषविहङ्गमम् ।
विसद्राक्षामधुघटाक्षोटपर्यङ्कपीठिकम् ॥ १२४ ॥

वास्यतास्त्रायमानेकगृहोपस्करणादिकम् ।
निन्युस्तत् तदविश्रान्ता गृहं यत् नावदद् वचः ॥ १२५ ॥

दण्डत्याजनलेखाश्च स प्राप्नान् स्वामिनोऽन्तिकात् ।
साधिक्षेप सथूत्कारं चकार तिलशो नवं. ॥ १२६ ॥

नित्य मासघृताहारं स राजपुरुषे स्थिते ।
भुङ्क्ते विलवणं दम्भादेको मुद्गपलद्वयम् ॥ १२७ ॥

ग्रामदिविर.

निरस्य मूलदिविरं चौर्याणामचिकित्सकम् ।
चकार दारिकं सोऽथ चिकित्साचतुरं परम् ॥ १२८ ॥

स मुक्तो बन्धनात् तेन क्षिप्रं द्वादशवार्षिकात् ।
लिलेख कूटकपटप्रकटाक्षरकोविदः ॥ १२९ ॥

हस्तादङ्गुष्ठं स वामेन पाणिना दिविरो रहः ।
कल्लस्तस्य गृहं गत्वा विदधे भूर्जयोजनम् ॥ १३० ॥

गृहीत्वा मद्यकलशं स जानुयुगलान्तरे ।
मुहुर्मुहुः परिमितं पिबन् बहुतरं शनैः ॥ १३१ ॥

लिलेख चौरीचीत्कारतार कलमरेखया ।
अन्त्याङ्गुल्या सनिर्घोष लालयोत्पुसिताक्षर ॥ १३२ ॥

विलुम्पन् विप्रगोदेवनित्यनैमित्तिकव्ययम् ।
श्रीचर्मकारगुरुणा गणनाथेन भावितम ॥ १३३ ॥

शिवभक्तिभराक्रन्द मुहुर्गायन् खरस्वर ।
यूका पिषन् नखाग्रेण मुहुरुच्चित्य कम्बलात् ॥ १३४ ॥

मुहुर्नि श्वस्य नि श्वस्य निन्दन् ममारचेष्टितम् ।
व्ययेन स समीकुर्वन प्रवेश हर्षनिर्भर ॥ १३५ ॥

आविष्ट इव वेतालश्चकम्प मद्यघूर्णित ।
उत्सरत्पटलीमिश्रकङ्कावलयमालित ॥ १३६ ॥

स्थूलभूर्जफडत्कारस्फारवाद्यरसाकुल ।
कर्परीच्छिद्रनिर्यातव्यावल्गिवृषणद्वय ॥ १३७ ॥

लुठत्पूर्णमषीभाण्डच्छटाच्छुरितविग्रह ।
ननर्त दिविर क्षीवो नग्नो भग्नवृसीघट ॥ १३८ ॥

धूसरा मल्दिग्धाङ्ग स पिशाच इवोत्थित ।
जनजीवापहारेण ननन्द मदनिर्भर ॥ १३९ ॥

वक्षाकुट्टनसङ्घट्टाट्टहासारावकारिण ।
स्वन्धवाद्यस्य कोऽपि तस्याभून्न निर्जन चिरम् ॥ १४० ॥

कायस्थसुन्दरी

व्यापृतोऽप्यनिशं तेन दिविरेणापहारिणा ।
वाननरानन्द मार्ध जगाद जनराननम् ॥ १४१ ॥

अचिरादथ सवृत्ते गृहे तस्य महाधने ।
अलङ्कृता माल्यवती ताम्बूलदलनव्रता ॥ १४२ ॥

गृहिणी दर्पणपरा राजमार्गविलोकिनी ।
बभार तद्विरहिता भूपाललनामदम् ॥ १४३ ॥

हारो भारायते हेमताटङ्को मे न वल्लभम् ।
धिग् वणिग्वनितायोग्या गुर्वी कनकसूत्रिकाम् ॥ १४४ ॥

एवंवैभावनी कान्ता ललितेव प्रिया मम ।
इति दर्पगिरा तस्या नाभवत कस्य विस्मय । १४५ ॥

अहो भगवती कार्यसर्वसिद्धिप्रदा मषी ।
अहो प्रबलवान् कोऽपि कलम कमलाश्रय ॥ १४६ ॥

या पपौ याचित चाम भग्नस्यूताम्मभाजने ।
तयैव पीयत रौप्यपात्र कस्तूरिकामधु ॥ १४७ ॥

इत्यधमता समालोक्य हर्म्ये कायस्थसुन्दरीम् ।
नप्रातिवेश्मिकमुना धुतीना जगुरङ्गना ॥ १४८ ॥

इति श्रीक्षेमेन्द्रविरचितायां
नर्ममालायां प्रथम परिहास ॥

चारुसौरभलिप्ताङ्गी न सा जग्राह कञ्चुकम् ।
दर्शयन्ती स्तनाभोगमर्धस्रस्तशिरोंशुका ॥ ३ ॥

जृम्भमाणा परावृत्य माचीकृतविलोचना ।
जनमैक्षत लोलाक्षी वलितत्रिवलीलता ॥ ४ ॥

अयत्नसाध्या तां वीक्ष्य विटा ललितलोचनाम् ।
बभ्रमुस्तद्गृहोपान्ते निर्व्यापारगतागताः ॥ ५ ॥

चिरं तदर्थिनश्चित्रवस्त्रवेषविभूषिताः ।
सुगन्धितैलताम्बूलधूपादिव्ययकारिणः ॥ ६ ॥

नियोगिधनबद्धाशाः स्त्रीरत्नप्राप्तिसोत्सुकाः ।
सस्मिताक्षिनिकोचादिविकारशतकारिणः ॥ ७ ॥

तज्ज्ञैरप्यपरिज्ञातपदाश्छिद्रप्रतीक्षिणः ।
दग्धकामा भुजङ्गास्ते लीलाकुटिलगामिनः ॥ ८ ॥

शून्यां देवकुटीं गत्वा प्रसिद्धाः पारदारिकाः ।
द्विष्रास्तत्सङ्गमोपाय प्रातिवेश्म्या व्यचिन्तयन् ॥ ९ ॥

एकोऽवदत् तत्र विटः सुलभैषा न संशयः ।
खल्वाटं तुन्दिलं वृद्धं स्वपतिं महते कथम् ॥ १० ॥

नित्यप्रवासिनं लुब्धमीर्ष्यालुं सुरतासहम् ।
मत्तच्छागमदामोदं बहलष्ठीविनं शठम् ॥ ११ ॥

सुतोपरोधो वन्ध्याया नास्या न च वयःक्षयः ।
न च दुःखाभिभूतासौ गागदग्धा न लक्ष्यते ॥ १२ ॥

एतैर्हि दोषैर्नायान्ति दुःशीला अपि योषितः ।
अपरः प्राह भवता साभिप्रायं विचिन्तितम् ॥
प्रत्यासत्त्या परिचये किन्तु यत्नो विधीयताम् ॥ १३ ॥

विवाहयज्ञतीर्थादिदेवयात्रोत्सवैर्विना ।
न लभ्यते परिचय परदारोपसर्पण ॥ १४ ॥

सुचिर प्रेक्षण लोलकुन्तलोत्तालन मुहु ।
तत्सम्बद्धा सापदेशा कथास्त्यागप्रकाशनम ॥ १५ ॥

भोगसौभाग्ययशमा प्रसिद्धिप्रतिपादनम् ।
मन्दमन्द वच स्वैर तद्वाक्यश्रवणादर ॥ १६ ॥

तन्मुखन्यस्तनयन चुम्बनाल्डिगन शिशो ।
शिल्पसम्पादन चास्या वस्त्रालङ्करणेप्सितम् ॥ १७ ॥

जाते परिचये माल्यताम्बूलादिसमर्पणम ।
भित्तौ निपीडन गाढ विजने परिचुम्बनम् ॥ १८ ॥

गुह्यस्पर्शो रतिश्चेति शीलविध्वमयुक्तय ।
इत्थ वा नाम न मया कृता शीलपराङमुखी ।
नियोगिभार्या लभ्यैव सर्वदा गमनोन्मुखी ॥ १९ ॥

जीवन विविर

अथावदत तृतीयोऽपि स्वाधीन सर्वमेव न ।
किन्त्वत्र विधिवैमुख्याद् विघ्न समुपलक्ष्यते ॥ २० ॥

योऽय तीक्ष्णाक्षिपटले चित्रगुप्तविचेष्टित ।
नि शेषजीवनातङ्कविधायी निर्गुणान्तव ॥ २१ ॥

भार्गवोच्छृन्खलायामगण्डलेख्यादियुक्तिभि ।
निर्गुणा प्रात्तिना येन गोपाल्यनुपाल्यताम् ॥ २२ ॥

न वाल्य यदि नामासौ तत्कि जीवनहृत् नृणाम् ।
पक्षाघातो न रोगश्चेत् तत् किमेकाङ्गनाशन ॥ २३ ॥

कियन्तोऽद्य मृता कुत्र पृच्छन्निति मुहुर्मुहु ।
मृतजीवी श्वतुल्योऽसौ भुङ्क्ते कापालिकव्रतम् ॥ २४ ॥

हरणोद्यतहस्तोऽसौ साधूनामपि वर्तने ।
सदोपैर्दीयतेऽस्माभिर्नरकाय तिलाञ्जलि ॥ २५ ॥

यद्यप्यसौ स्नुषाकामी कल्यपाल्कुलोज्ज्वल ।
तथापि सर्वे सर्वज्ञ परदोषानुदर्शने ॥ २६ ॥

अथवास्त्येव मे मित्र शक्तिमान राजवल्लभ ।
वाङ्मात्रेणैव न सर्व संरक्षिष्यति जीवनम् ॥ २७ ॥

अगारदाहिनो धेनुस्त्रीशिशुब्राह्मणान्तका ।
बहवो रक्षितास्तेन दिग्वार्तामात्रमेवका ॥ २८ ॥

श्रमणिका

गृह नियोगिकान्ताया प्रविशत्यतिनिर्भरम् ।
एषा श्रमणिका नित्य कुट्टनी वश्ययोगिनी ॥ २९ ॥

या माता वश्ययोगाना जाराणा सिद्धदूतिका ।
नरोपपत्तिदीक्षासु स्त्रीणा समयदेवता ॥ ३० ॥

अरुन्धतीमपि क्षिप्र प्रतारयति लीलया ।
पुराणपुंश्चली सा हि जाह्नवी मन्यते तृणम् ॥ ३१ ॥

सा समीहितमस्माकमचिरेण विधास्यति ।
इत्युक्त्वा ते ययुर्धूर्ता वृद्धश्रमणिकागृहम् ॥ ३२ ॥

दारकोपाध्याय

कदाचिदथ तामथ हर्म्ये हरिणलोचनाम ।
गत्रभोजनपूर्णाङ्ग पुनरायातयौवन ॥ ३३ ॥

निर्दग्धचन्दनस्फारतिलकः पृथुजूटभृत् ।
मायूरोपानदामन्दमन्दरारावगर्वित ॥ ३४ ॥

धक्षान्तसवृतपटो ब्राह्मणानपि न स्पृशन् ।
रे रे दासीसुतेत्यादि जनं कोपेन भर्त्सयन् ॥ ३५ ॥

मलपत्रं वहन् मूर्खो ददर्श मठदैशिकः ।
सहसा विस्मयाविष्टो दष्टा मकरकेतुना ॥ ३६ ॥

नियोगिगृहबालानामुपाध्यायमुपेत्य स ।
आययौ मासमूल्येन नित्यमक्षरशिक्षकः ॥ ३७ ॥

लब्धप्रवेशस्तामेव ध्यायन् धूर्त. पपाठ स ।
जानन्नपि लिपिं सर्वामोंकारमलिखच्छनै ॥ ३८ ॥

कौतुकाद् गृहनारीभिर्वृतस्तस्थौ तदुन्मुख ।
उपाध्यायोऽपि दीनारगणना निदधद् धिया ॥ ३९ ॥

अष्टावतारस्तोत्रेण सर्वज्ञ इव गर्वित ।
दैशिक पाठयामास सोऽभद्रधिकमुद्धत ॥ ४० ॥

पान्तु नो भगवत्पादा जघन्यजननत्मला ।
परलोकस्य हन्तारो गमने क्षेमकारिण ॥ ४१ ॥

राभूतो कुङ्कुमाद्रो रङ्गनङ्गसदृशो (?)
...सुमिसुमिलक्षणो फेनपर्वा (?)
.. मणिपनरघरो दिव्यगन्धानुलिप्तो
मद्ग्रामण प्रविष्टो पल्प(?).. नो लभ्यता गच्छन्दमी ॥ ४२

गङ्गायमुनयोर्बिल्ववृषभ सूर्णकुम्भयो ।
पञ्चनन्दन नो पट्टबन्ध भविष्यति (?) ॥ ४३ ॥

इत्यादि दत्त्वा बालाना नित्य सुफलकेषु स
वर्ष तिष्ठति नि यको गणयन् मासवेतनम् ॥ ४४ ॥

कर्तन लिखन सूचीपट्टिकावानमौपधम् (?) ।
कुर्वन्नवैति पुरत स्थितान् नोवा कुमारकान् ॥ ४५ ॥

उपाध्यायेत्यभिहितो वक्ति क्रोधाग्निना ज्वलन् ।
गान्धर्विकश्चर्मकृद् वा कि तवास्मीति निष्ठुर ॥ ४६

मठदैशिक

सस्मित सस्मितालाप मुहुर्गोष्ठीविधायिनम् ।
नियोगिकान्ता पश्यन्ती दैशिक नाचलत् तत ॥ ४७ ॥

स भाषा बुद्ध्यमानोऽपि तत्तत्स्त्रीभिरुदाहृताम् ।
कि भणन्तीति पप्रच्छ प्रोल्लसद्भ्रूलतो मुहु ॥ ४८ ॥

ग ताभिर्नर्मसोत्प्रासमाधिक्षेपविडम्बनै ।
आयास्यमानो मत्ताभिरभूत् प्रहसिताानन ॥ ४९ ।

नाय किञ्चिन् महाभागो जानाति न च बुध्यते ।
इति नो भेजिरे लज्जा विवस्त्रा अपि तस्य ता. ॥ ५० ॥

ऋष्यशृङ्गवत सोऽथ वि ·· ... ... ।
तासा गोष्ठीरसाभिज्ञ स्तनौ पस्पर्श पाणिना ॥ ५१ ॥

स बीजाश्व इवोत्सृष्टो वडवामण्डले युवा ।
सिषेवे ललना सर्वा प्रोषितस्य नियोगिन ॥ ५२ ॥

भ्रातृजाया स्वसार न ता च भार्या मृगीदृशम् ।
अन्यान्धाम्य सदा स्वैरमकामयत दैशिक ॥ ५३ ॥

साम्तेन आरगुरुणा कृतदीक्षा वराङ्गना
बभूवु सर्वगामिन्यो निर्विकल्पव्रते स्थिता ॥ ५४ ॥

सभर्तृका

तया श्रमणिकादूत्या ततस्तेऽपि कृतोद्यमाः ।
धूर्ताः स्वाधीनतां प्राप्ताः स्वैरिणीं तां सिषेविरे ॥ ५५ ॥

अथाधिकारी तरुणीं सोत्कण्ठस्तां स्मरन् प्रियाम् ।
भृतवस्त्रो विवेशाशु मिथ्याग्रामचिकित्सया ॥ ५६ ॥

स सेवार्थं समानीतघृतमाक्षिकसर्पिषाम् ।
भारिकैर्वंचनिकैर्भीत्या नगरं समपूरयत् ॥ ५७ ॥

प्राप्तं विलोक्य सुचिरात् तं दृष्टानेककामुका ।
पीवरं ग्राम्यमासन्नरोगं पूर्णमिवाम्बुना ॥ ५८ ॥

तां च मेषघृतामिक्षाकिलाटमधुसम्पदम् ।
रुरोदैकेन नेत्रेण जहासान्येन तद्वधूः ॥ ५९ ॥

इदं सुरुचिरं वस्त्रं शीनमाभरणं च ते ।
तस्येतिवादिनो दृष्ट्वा सा चक्रे सर्वमश्रुतम् ॥ ६० ॥

सा शिरोवेदनाव्याजनिबद्धाभ्यङ्गपट्टिका ।
स्तनन्ती सस्वनं पत्युर्नाभवत् पार्श्ववर्तिनी ॥ ६१ ॥

ततो वाचालबालकालापकलकलाकुले ।
गृहे तस्याभवद् व्यग्रग्रामदासे महोत्सवः ॥ ६२ ॥

दिनान्ते बहुभक्ताशी सोऽहिनामवदुर्मदः ।
नियोगी शयने तस्थौ कुम्भकर्ण इवापरः ॥ ६३ ॥

अथ कृच्छ्रादिवाभ्येत्य रात्रिशेषे तदङ्गना ।
आलिङ्गने समुद्विग्ना चुम्बने वलितानना ॥ ६४ ॥

स्वधामा जघनस्पर्शमूदस्वस्तिकनिश्चला ।
गृहव्यापारखिन्नेव निद्रा चक्रे मुधैव सा ॥ ६५ ॥

तत प्रभाते प्रसूते भूर्जभाण्डादिके पुर ।
वदन्ती सर्वगात्रेषु शूल साप्यकरोत् क्लमम् ॥ ६६ ॥

अथाहूत परिजनैर्वैद्यो मद्यामिषप्रिय ।
निधि हस्तगत देवान मन्यमान समाययौ ॥ ६७ ॥

वैद्य

नमो विद्याविहीनाय वैद्यायावद्यकारिणे ।
निहतानकलाकाय मर्त्यायैवापमृत्यव ॥ ६८ ॥

भ्रान्तो गृहशत तूर्ण भाराकान्त इवोच्छ्वमन् ।
ललाटस्वेदसलिल पाणिना विक्षिपन मुहु ॥ ६९ ॥

वहन्नौपधसङ्केतनामसयागचौरिकाम ।
कृतान्ताधिकृतस्याग्राद य प्रायस्थ (?) इवागत ॥ ७० ॥

चिकित्सकोऽथप्राणाना व्याधीनामचिकित्सक ।
आजीवमीश्वर शूली यन न त्यज्यते जन ॥ ७१ ॥

स वैद्य कालकूटा वा व्याला वेताल एव वा ।
भूयमा याति मासेन य क्षिप्रमनुकूलताम् ॥ ७२

स वैद्य एव कुपितो वायुरायु क्षयङ्कर
हस्तस्पर्शेन त्रिमलक्षालक क्षपितेन्द्रिय ॥ ७३ ॥

कृच्छ्रगन्यासक्त पमा प्राणाचार्य विमुच्यते ।
म्रियत भुक्त नु पीत नु वैद्यननि प्रलापिन ।
योऽर्ति विधत्ते यत्नेन भिषगार्तोपजीवक ॥ ७४

नगरोत्सवयात्रासु विवाहप्वतिभाजनात् ।
जनता याति यत् मान्द्य तद् वैद्यस्य धने परम् ॥ ७५ ॥

गुह्याङ्गस्पर्शकृत् स्त्रीणा बह्वाशी जीवितापह ।
नृणा त्रिदोषकृत् मत्य वैद्य एव न तु ज्वर ॥ ७६ ॥

विद्याविरहिता वैद्या कायस्था प्रभविष्णव ।
दुराचाराश्च गुरव प्रजाना क्षयहेतव ॥ ७७ ॥

उपसृत्य स पस्पर्श स्तनौ तस्या सुसहतौ ।
कठिनौ सततस्पर्शौ खल खल्नगाविव ॥ ७८॥

लङ्घन सहते नैपा हित शूले न बृहणम् ।
करोतु मम चिन्तामु सर्वाहार मया सह ॥ ७९ ॥

जडा ह्यस्या स्थिता बुद्धिर्धातुश्च विपम स्थित ।
तस्मान् स्निग्ध दधि पूर्वमत्र योज्य सगर्करम ॥ ८० ॥

इत्युक्ते वैद्यनाथेन स्त्रीभिस्तूर्ण ससम्भ्रमम् ।
आहूत पादपतनैर्ज्योतिर्गणक आययौ ॥ ८१ ॥

गणक

ज्योति शास्त्रविद तस्मै नमोऽस्तु ज्ञानचक्षुषे ।
वर्ष पृच्छत्यवर्ष वा धीवरान् यो विनष्टधी ॥ ८२ ॥

ग्रहनक्षत्रतागणा मस्थानेऽप्यकृतश्रम ।
अतीतानागतज्ञानदम्भाय मत्पत्रभृत् ॥ ८३ ॥

तव वर्षत्रयीमध्य कश्चिद वित्तव्ययो भवेत ।
ज्वरश्च नेत्रपीडा च लाभागोऽप्यविचिन्तित ॥ ८४ ॥

न कश्चिदुपकार ते मन्यते गात्रवश्च ते ।
सन्ति तेभ्यो भय देहरक्षाया नैव बाधत ॥ ८५ ॥

दुर्बलो दृश्यसे भ्रातर्यूय न कुरुपे कथम् ।
अप्यस्ति वामला नून ना मन्त्रेण नुदाम्यहम् ॥ ८६ ॥

इति साधारणज्ञानमन्त्रवैद्यकमिश्रितम् ।
ज्योति.शास्त्रं विगणयन् सो मुष्णाति जडाशयान् ॥ ८७ ॥

प्राङ्नियोगिवधूवृत्तं जानन्नपि जनश्रुतम् ।
धूर्तो धूलिपटे चक्रे राशिचक्रं मुधैव स ॥ ८८ ॥

क्षिप्ते नियोगिना तत्र दीनारकुसुमोत्करे ।
दम्भस्तब्धश्चिरं तस्थौ स्वाङ्गुलीगणनापरः ॥ ८९ ॥

ततोऽवदन् मन्दमन्दं प्रात्क्षिप्तभ्रूलतो मुहुः ।
इयमापाण्डुरमुखी रतिकामेन पीडिता ॥ ९० ॥

दुर्निवारश्च नारीणां पिशाचो रतिरागहृत् ।
पुनः शून्यगृहे स्नाता गुह्यकेन निरम्बरा ।
गृहीतेत्यत्र पश्यामि चक्रे शुक्रसमागमात् ॥ ९१ ॥

स्थानपति (?) तृणरक्षको वा

ततः प्रयाते गणके चिन्तिते गुरुपूजने ।
निर्यत्पलालपूलीकः पादतो बलिधूसर ॥ ९२ ॥

दामबद्धकटिर्ग्राम्यः शीर्णकम्बलकावृतः ।
विसृष्टं तत्सहायेन ददौ लेखं नियोगिनः ॥ ९३ ॥

एडिकाव्यपदेशेन गावः पादेहृता दश ।
तासां मध्यात् मृताः पञ्च पञ्च शेषाः स्थिता गृहे ॥ ९४ ॥

तन्मुक्तये त्वरायाता महन्तोऽपि दिनत्रयम् ।
तदभावेऽपि लाभः स्त ग्रामे दण्डः पतिष्यति ॥ ९५ ॥

धृतनाडीनिमित्तेन यत्स्वामी बन्धने धृतः
सोऽपि विप्रो निराहारस्तीक्ष्णः पञ्चत्वमागतः ॥ ९६ ॥

पादान्तिके च प्रहित तस्य प्रधनपत्रकम् ।
बद्ध मया तत्कलत्र मुद्रित सकल गृहम् ॥ ९७ ॥

यान् स्कन्धकनिमित्तेन प्रायस्थान् परिपालक ।
प्रददौ मासवृत्त्यैव ते मया तद्गृहे धृता ॥ ९८ ॥

धान्यराशि प्रभूतोऽस्ति तूर्णमागम्यतामिह ।
तात्पर्यमिति विज्ञप्ता पादा ज्येष्ठार्कवासरे ॥ ९९ ॥

गुरु

वाचयन्नित्यसौ लेख तस्य कर्मण्यता तत ।
प्रशशस महायस्य नियोगी हर्षनिर्भर ॥ १०० ॥

सोऽभून् पूर्वतर बौद्धस्ततो दम्भाय वैष्णव ।
रक्षार्थमथ भार्याया जातकौलागमादर ॥ १०१ ॥

आनिनाय गुरु गर्वदम्भलाभनिकेतनम् ।
मायाकुहककौल्याना दीक्षासमयमण्डलम् ॥ १०२ ॥

नमस्ते गुरुनाथाय धनदारापहारिणे ।
क्षोभिणे सर्वभक्षाय मक्षायेव क्षपाशिने ॥ १०३ ॥

तालुन्यस्तार्धसिन्दूरपत्रिकापुष्पगुच्छिक ।
बिन्दूपबिन्दुनित्याद्रिमहाललाटकर्पर ॥ १०४ ॥

कर्णमूलशिखामात्रग्रथितस्वल्पजूटिक ।
कुङ्कुमाङ्कितकर्णाग्र वाचराक्षा महाहनु ॥ १०५ ॥

गल्वाटो विरलश्मश्रुर्दीर्घवाक् प्रस्फुरन् वदन्निन् ।
बिभ्राणो वदन वृद्धमहिषीभगविभ्रमम् ॥ १०६ ॥

क्षणान् पिबति यो मद्यघट घटघटारवै ।
तस्य कण्ठप्रणालस्य स्थौल्य केनोपमीयताम् ॥ १०७ ॥

मद्यमांसदुरामोदमलिनं योगपट्टकम् ।
दधानः स्तनसम्पूर्ण वक्षसा राक्षसाकृतिः ॥ १०८ ॥

सिन्दूरपूर्णगम्भीरनाभिरन्ध्रोपशोभितः ।
लोपिकापूपशफरीमिश्राभृतमहोदरः ॥ १०९ ॥

मधुमांसकृताजीर्णप्रत्यग्रामोददुःसहान् ।
धूमोद्गारगडङ्कारान् मुञ्चन् मेघ इवाकुल. ॥ ११० ॥

गुरुर्गुरुतराविद्यावद्यमद्यमदान्धधीः ।
अहङ्कार इवाकारमागतः प्रत्यदृश्यत ॥ १११ ॥

आकारेण गुरुर्गुरुश्च वचसा कौसीद्यमौर्ख्यैर्गुरु–
मेंढ्रेणातिगुरुस्तथास्यकुहरश्मश्रूदरस्फिग्गुरुः
वेश्याकामिनियोगिवञ्चनगुरुः मद्वृत्तशून्यो गुरु–
श्चित्रं सर्वगुरुः शिवोदितमहाशिक्षासु नित्यं लघुः ॥ ११२ ॥

अपि नाम स जायेत पवित्रचरितः क्षितौ ।
अशौचनिधयो येन गुरवो नोपसेविताः ॥ ११३ ॥

अहंपूर्विकया सर्वे पतितास्तस्य पादयोः ।
चक्रुः शिरोभिर्भूकम्पलुठत्पिठिरकभ्रमम् ॥ ११४ ॥

रक्षायै निजभार्यायाः सम्पदां च विवृद्धये ।
नियोगिना यागविधौ विज्ञप्तो भगवान् गुरुः ॥ ११५ ॥

लिखित्वा कुङ्कुमेनाशु स्वल्पसम्भारचीरिकाम् ।
हृष्टः प्रातः समेष्यामीत्युक्त्वा प्रायात् सहानुगैः ॥ ११६ ॥

आस्थानदिविरः

श्वशुरो यागसम्भारे यत्नाहूतो नियोगिना ।
पापाधर्माधिकरणदिविरोऽथ समाययौ ॥ ११७ ॥

तस्मै नमोऽस्तु नगराचार्यवर्याय भोगिने ।
यस्य हस्ते स्थिता भूमि सशैलवनकानना ॥ ११८ ॥

करोति प्रश्रय वक्ति मधुर दिविर पुर ।
जरच्छगलशृङ्गाभा न च त्यजति वक्रताम ॥ ११९ ॥

यस्माङ्कितकर्णेन भूर्जपत्रकपाणिना ।
आस्थानदिविरेणेय ग्रस्ता भगवती मही ॥ १२० ॥

मिथ्या महावराहेण दैत्येष्वाडम्बर कृत ।
आस्थानदिविरैर्ग्रस्ता यदिय नोद्धृता क्षिति ॥ १२१ ॥

उत्थाय वेश्याशयनात प्रभाते मद्यघूर्णित ।
धनार्थी दिविर शस्तमुख द्रष्टु प्रतीक्षत ॥ १२२ ॥

नून निशि भगापान करोति दिविर सदा ।
प्रात प्रातमृदा वक्त्र क्षालयत्यन्यथा कथम् ॥ १२३ ॥

स्नातो मृद्दर्भतिलभृत करोति सुचिर जपम् ।
दिविर कूटसङ्केतपटीपात्राणि चिन्तयन ॥ १२४ ॥

विप्र पुर ममयान्त थूत्कृत्य त्वरित पुन ।
प्रविश्य गेह निर्याति शङ्कमान पराभवम ॥ १२५ ॥

श्रीकामो गामयभ्रान्त्या वन्दत श्वशकृत् पथि ।
पुरश्चाप्ता सिद्धिकामश्चण्डाली सकरण्डकाम् ॥ १२६ ॥

सुप्रभाततरायातं मश्पष्टशटिकैर्वृत ।
आस्थान याति कल्यन् भृष्टमास सपानकम् ॥ १२७ ॥

भूर्जपीडालडत्विशन्नमसीसुभृनभाजन ।
पश्यन्निव गन्धेन माविनी नरकस्थितिम् ॥ १२८ ॥

मषीविषार्द्रया निघ्नन् साधून् कलमदंष्ट्रया ।
आस्थानजलधेरन्तर्दिविरो मकरायते ॥ १२९ ॥

तन् मषीविप्रुषस्तस्य दृश्यन्ते कलमच्युता ।
भुवो विलुण्ठ्यमानायाः साञ्जनाश्रुकणा इव ॥ १३० ॥

अधोमुखा विमानेभ्यः पतन्तो दिवि रोदनम् ।
कुर्वन्ति पितरस्तस्य यो भुङ्क्ते दिविरोदनम् ॥ १३१ ॥

जामातुः श्रीमतो दृष्ट्वा स गृहं हर्षनिर्भरः ।
अचिन्तयत् कदास्यापि शटिर्दैवाद् भवेदिति ॥ १३२ ॥

अधिकरणभट्टा, सात्रिका वा

तत्सङ्कुल्याप्यदृश्यन्त भूर्जभट्टा भयङ्कराः ।
तद्गृहे कलयन्तोऽन्तस्तस्य स्थावरविप्लवम् ॥ १३३ ॥

संहरन्ति सदा लोकान् ये सस्थावरजङ्गमान् ।
तेभ्यः प्रलयकारिभ्यो भट्टेभ्योऽस्तु नमो नमः ॥ १३४ ॥

शटीपाशसमाकृष्टः प्राप्तोऽधिकरणं भयात् ।
साधुर्निगीर्यते भट्टैर्मत्स्यैरिव जले बलिः ॥ १३५ ॥

भट्टैर्भट्टैः सदिविरैः शटीनिपतितो जनः ।
मुच्यते नास्थिशेषोऽपि रक्तक्षीवैरिव श्वभिः ॥ १३६ ॥

ब्राह्मण्याद् ये हृता नैव रामेण ब्रह्मराक्षसाः ।
आस्थानभट्टास्ते मन्ये सदा खादन्ति मानुषान् ॥ १३७ ॥

कृतः पराजितो जेता जयी यैश्च पराजितः ।
तेषां स्वतन्त्रवचसां वचसा केन जीव्यते ॥ १३८ ॥

अन्ते नरकपालैर्ये वृता वेतालतां गताः ।
शट्यन्तः कृतहृद्घण्टा भट्टास्ते कस्य नाम्नवा १३९

पश्यन्नन्धो वदन् मूक शृण्वश्च बधिरोऽधम ।
उत्कोचेन विना भट्टश्चिरं निद्रायते शठ ॥ १४० ॥

उत्कोचभक्षण छिद्रशिक्षण साधुतक्षणम् ।
शटिसन्धुक्षण कूटरक्षण भट्टलक्षणम् ॥ १४१ ॥

नर्मरन् नर्तकीभ्राता सङ्गरया नर्तकोऽभवत् ।
सोऽथ गारुडकल्पज्ञ प्रयात मस्यपालताम् ॥ १४२ ॥

सोऽपि ग्रामगणेशस्य प्राप्न प्रासादपालताम् ।
सन्धिविग्रहकायस्थचक्रिलासेवकोऽधम ॥ १४३ ॥

भट्टत्वमाप्तवान् दूतो द्रङ्गदेशगतागतात् ।
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च मर्वेऽधिकरणद्विजा. ॥ १४४ ॥

वृतोऽन्यथा भवत्येषा श्वचर्मकृतामिव ।
धर्क्षं सुमहती भस्त्रा शटिर्दीनारभाजनम् ॥ १४५ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितायां
नर्ममालायां द्वितीय परिहास

तृतीय परिहास

गुरुभटा

अथ यागोत्सवे तस्मिन् सर्वे दिविरबान्धवा ।
सलटकृताश्च ललना नियोगिगृहमाययु. ॥ १ ॥

खटिका वरणी हैमी पारली रत्नमूटिका ।
सिन्दूराद्या रजोभेदा पञ्चरङ्गवसूत्रकम् ॥ २ ॥

शालिचूर्णं सितच्छत्रं श्वेतवस्त्रं वितानकम् ।
नाराचा क्षुरिका सूत्रं दर्पणं वीरकर्तरी ॥ ३ ॥

पताका व्यजनं कूर्चं पुष्पलक्षाणि षोडश ।
वार्धानीकलशौ ताम्रौ तिलास्तैलं मृगाजिनम् ॥ ४ ॥

स्रुक्स्रुवौ समिधो दर्भा लाजा सिद्धार्थका घृतम् ।
बिल्वपूगफलाक्षोटजातीफलयवाक्षतम् ॥ ५ ॥

धूपकुङ्कुमकर्पूरकौतुकौपविचन्दनम् ।
पादुकापीठपर्यङ्कघण्टिकाघटकुण्डकम् ॥ ६ ॥

मद्यमांससुरापूपपलाण्डुशफरौदनम् ।
पिष्टभृष्टरसस्वच्छभक्ष्यरोचकमोदकम् ॥ ७ ॥

चटिकापूर्णपात्राणि क्षीरिणी तुम्बरा दधि ।
दश कृष्णा दश श्वेताश्छागा मेषाश्चतुर्दश ॥ ८ ॥

भस्त्रा चेत्यादिसम्भारश्चौरिकालिखितः क्षणात् ।
सज्जीकृतः श्रीसचिवैर्भोगिमित्रैर्नियोगिभिः ॥ ९ ॥

ततो नित्यावधानेन भगलिङ्गविभूषितम् ।
चकार मण्डलं शिष्यं सिन्दूरान्तरितान्तरम् ॥ १० ॥

अथात्मारामतादम्भमीलिताघूर्णितेक्षणः ।
गुरुर्गृहीतः शिष्याभ्यां सव्यदक्षिणहस्तयोः ॥ ११ ॥

दत्तमात्रेणानुयातः शिष्याणामग्रयौ शनैः ।
लुण्ठि कर्तुमिवात्युग्रो नगराधिपतिः स्वयम् ॥ १२ ॥

चर्मकृत् मौनिकश्चत्री धीवरो हट्टतापसः ।
वृद्धवेश्या कल्यपालो मद्यभट्टो जरद्विटः ॥ १३ ॥

पञ्च नारङ्गका रुणास्थिटाङ्कारोऽथ पाचकः ।
गोभक्षो भैरवाचार्यः कुलाचार्योऽथ वायकः ॥ १४ ॥

चूलिकाकृतरुद्राक्षो घटिलश्छिन्ननासिकः ।
महाव्रती भगमुखः शैवाचार्यस्त्रिघण्टिकः ॥ १५

नग्नो वेलाव्रती मौनी स्तोत्रकृज् जानुघण्टिकः ।
द्विशश्चोन्मत्तवनिताः श्वभिः परिवृतास्तथा ॥ १६ ॥

गूथलिप्तस्तथोन्मत्तो मन्त्रवादी रसायनी ।
इन्द्रजाली लतावेशी विज्ञानी कामतात्त्विकः ॥ १७ ॥

भट्टाश्चान्ये गुरोर्धूर्ताः पानभोजनसेवकाः ।
विविशुः स्विन्नसैवेद्यामोदमत्तोदकाकुलाः ॥ १८ ॥

अथामपक्वसंहारकारिणः सर्वहारिण ।
मत्ता गुरुभटाश्चक्रुस्तिलधूपघृतक्षयम् ॥ १९ ॥

एको द्वौ बहवः पश्चान् निर्युस्ते भस्मया तथा ।
शालिचूर्णयवाक्षोटबिल्वार्घघृतचन्दनम् ॥ २० ॥

रण्डा

ततः स्वभगिनी रण्डा बालैव व्रतशालिनी ।
धृता नियोगिना यागपरिचर्याविधौ गुरोः ॥ २१ ॥

जयत्यगण्डशोणांशुमण्डलद्युतितस्करी ।
पुण्डरीकमुखी रण्डा नवयौवनमण्डिता ॥ २२ ॥

मदशौण्डं समुद्दण्डचण्डं मुग्धकरण्डकम् ।
विना षण्डनरोद्घृष्टं रण्डा खण्डितमानसा ॥ २३ ॥

विस्तीर्णश्रोणिपुलिना पीवरोरुकुचस्थली ।
हरिणीहारिनयना रण्डा नेत्ररसायनम् ॥ २४ ॥

रण्डा स्कन्धद्वयासक्तमुक्तकेशी विराजते ।
नेत्रोत्पलमुखाम्भोजभृङ्गव्याप्तेव पद्मिनी ॥ २५ ॥

नि सूत्ररुचिर कण्ठ सुवर्णसुभगो भग ।
रण्डाया कर्णपाशौ च निराभरणसुन्दरौ ॥ २६ ॥

पुष्पताम्बूलरहिता रण्डा सत्यक्तभूषणा ।
लावण्येनातिमात्रेण सविभक्तेव वेधसा ॥ २७ ॥

हारेण किं सुमध्याया सुकेश्या- कुसुमेन किम् ।
किमञ्जनेनायताक्ष्या रण्डाया मण्डनेन किम् ॥ २८ ॥

किं धर्मो यत्र नो रण्डा धिक् सुख रण्डया विना ।
रण्डाहीनोऽस्तु मा मोक्ष प्रोढैरित्युदित विटै ॥ २९ ॥

रण्डा विलोक्य तरुण करोति भ्रुकुटिं मृषा ।
कण्ठग्रह चिन्तयन्ती मनसा तु प्रहृष्यति ॥ ३० ॥

सस्मरन्ती रतिसुख पीवरोरुकुचस्थली ।
रण्डा भगस्थली रात्रौ मृद्नात्युच्छ्वासिनी सदा ॥ ३१ ॥

वीक्षते तरुण तिर्यक् शान्त सुभगगानता ।
स्रवन्ती निर्भर रेतो रण्डा धेनु पयो यथा ॥ ३२ ॥

गौर सुपीवरो धत्ते रण्डाया मुण्डितो भग. ।
मेरोरर्धंहयोल्लीढशष्पहेमतटभ्रमम् ॥ ३३ ॥

सुरगाद्याचितानीतस्तब्धदीर्घध्वजो नर ।
यदि नाम रते शक्तो रण्डा तोषयितु न वा ॥ ३४ ॥

श्राद्धेषु मुग्धविप्राणां जटिनां च तपस्विनाम् ।
वशे पतति धन्यानां रण्डा रसतरङ्गिणी ॥ ३५ ॥

चूलिकान्यस्तकुसुमः कर्णे कृतपवित्रकः ।
युवा रण्डाप्रियो विप्रः कन्दर्पेणोपमीयते ॥ ३६ ॥

उदञ्चद्गुरुदण्डस्य चण्डस्य ब्रह्मचारिणः ।
रण्डा ददाति सततं श्रद्धया मृतभोजनम् ॥ ३७ ॥

तमेव तीर्थयात्रासु पश्चान् नयति सर्वदा ।
वहन्ती खड्गपात्रेण वल्लिधूपसमुद्गिकाम् ॥ ३८ ॥

परस्परप्रार्थनया सुमुण्डितभगध्वजौ ।
भूकम्पकारिणौ रात्रौ तौ रण्डाब्रह्मचारिणौ ॥ ३९ ॥

दिवा दम्भनिधानाय नमस्तीर्थोपसेविने ।
रात्रौ रण्डाभगापानक्षीवाय ब्रह्मचारिणे ॥ ४० ॥

रण्डा जटाभृतां भीत्या गोडलाटतपस्विनाम् ।
ददाति जिता प्रीत्या तल्लिप्तोरः वामकृत् ॥ ४१ ॥

गत्वा गुरुगृहं रण्डा पत्युः पर्वदिने सती ।
वपन्ती कटिमाभीष्ण्याद् रण्डा निर्दयमेहनं ॥ ४२ ॥

रण्डा तत्तन्मृतोद्धारदीक्षादिग्रनवारिणी ।
ददाति निशि निःशङ्का काममन्त्रं तपस्विनाम् ॥ ४३ ॥

लिङ्गार्चनापदेशेन दत्त्वा वेश्मनि तालकम् ।
करोति चर्मलिङ्गेन रण्डा कण्डूविखण्डनम् ॥ ४४ ॥

तयोपचर्यमाणोऽथ मृगाक्ष्या गुरुराकुलः ।
शिष्यांश्च तां पपुर्नेत्रैः क्षुधार्ता क्षीरिणीमिव ॥ ४५ ॥

गुरुकृत्यमहत्तमः

ततः प्रविविशुस्ते ते दीक्षासमयिनो नराः ।
बद्धनेत्रपटा मिथ्या मोहेनेवान्धकारिताः ॥ ४६ ॥

अथ व्यजिज्ञपद् भूमिन्यस्तजानुः कृताञ्जलिः ।
गुरुं नियोगिनः श्रद्धाशुद्धान्तं हट्टतापसः ॥ ४७ ॥

इहैव सुचिरं नाथ यागव्यग्रे त्वयि स्थिते ।
प्रतीक्षन्ते परे शिष्या यागोत्सवसमुत्सुकाः ॥ ४८ ॥

य एष प्रथितो लोके गृहकृत्ये महत्तमः ।
कृतयागसमारम्भः स भवन्तमुदीक्षते ॥ ४९ ॥

ब्रह्महत्यादि पापं यन्नि सख्यं तस्य विद्यते ।
एकघण्टाटनत्कारमात्रेण भवता हृतम् ॥ ५० ॥

मन्यते स तृणं सर्वं सर्वसंहारपातकम् ।
यतो मूर्ध्नि त्वया हस्तस्तस्य पञ्चफणो धृतः ॥ ५१ ॥

त्वत्प्रसादात् समुत्तीर्णो स कामपि दशां श्रितः ।
शङ्करापतनेभ्योऽपि नैवः सर्वं जहार यत् ॥ ५२ ॥

सर्वस्वहरणं धर्मसत्कार्यं ब्राह्मणक्षयः ।
यत् तस्य निर्विकल्पस्य तत् तवैव विजृम्भितम् ॥ ५३ ॥

वेश्या

स्वामियं नाथ गणिका निमन्त्रयितुमागता ।
षष्ठीप्रतिष्ठा गेहेऽस्याः क्रियतां शिष्यवत्सल ॥ ५४ ॥

दिनैर्निर्भवता नित्यं वशीकरणचूर्णकैः ।
अस्थिशेषाः कृतास्ते ते यया धनिनकामुकाः ॥ ५५

श्मशानकोशसपर्थं क्षीणजिह्वाश्वराधरा ।
त्वद्रक्षारक्षितैर्वैषा कामुकच्छद्मचारिणी ॥ ५६ ॥

संशोन्मृष्टे मनाक् स्नेहो वदने न तु चक्षुषि ।
वेश्याया क्षीणवित्तेषु सकोचो नान्त्यजातिषु ॥ ५७ ॥

यदि मद्राविती वेश्या यदि काल कृपापर ।
अचौरो यदि कायस्थस्तद्वेदयाप्यनुरागिणी ॥ ५८ ॥

चक्षुर्वैद्य

चक्षुर्वैद्योऽयमायातस्तपस्वी सर्वसंक्षय ।
विकारवर्तिभिर्येन सर्वमन्धीकृत जगत् ॥ ५९ ॥

ग्रीष्मेऽक्षिशोषबाहुल्यादस्य लग्ने शरत्फके ।
सम्पूर्ण म्रियता याग पाण्डुकन्धीनिरन्तर ॥ ६० ॥

शल्यहर्ता

नास्ति शल्यहर्तापि नृणा येनोपजीविना ।
नीतान्यण्डानि दुर्ग्रैर्स्थूलस्थालीप्रमाणताम् ॥ ६१ ॥

प्राक् प्रतिष्ठापिता येन चामुण्डा मण्डनार्थिना ।
यामो तस्यास्त्वया वर्षदिने याग समीहते ॥ ६२ ॥

मूल्येन महता धीमान् नागागस्त्येपणाम स ।
मासपेषीमपि च्छित्वा ददाति स्ववधूमगात् ॥ ६३ ॥

आरूढाऽपि रते यत्नादुत्थानोपहतध्वज ।
वृद्ध प्राप्नोति नो निद्रामृण न्यायन्निबाधन ॥ ६६ ॥

निष्पीडिताग्नसकाशशिश्नोऽपि सुरतोत्सुक ।
हस्त दत्त्वा भगे वृद्धो निधानमिव रक्षति ॥ ६७ ॥

मासक्षीरघृताहार कृत्वा वृद्धो रताशया ।
रात्रौ वमति तत् सर्व भजते वा विषूचिकाम् ॥ ६८ ॥

शुष्कचर्मोपम वृद्ध मधुपर्के क्षण पतिम् ।
गजन तरुणी दृष्ट्वा ह्रीता याति रसातलम ॥ ६९ ॥

एतेन वृद्धवणिजा द्रव्यैर्वृद्धविटोदितै ।
लिप्तलिङ्गन सतत दग्धवायासिता वधू ॥ ७० ॥

स एष बहुनिक्षेपमभक्षणकृतक्षण ।
द्रविणावस्करक्षत्र वणिग् वासरतस्कर ॥ ७१ ॥

नृत्यति व्याधिकारेषु कुटिल वणिग्जन ।
अज्ञाततृणकाष्ठादिविक्रयी द्रव्यनामभि ॥ ७२ ॥

तरुणावाडक्षिणी वृद्ध प्रियामविचक्षण ।
सोऽय निरीक्षत दूरान मिष्ट भोज्यमिवातुर ॥ ७३ ॥

तस्मात पोष्पिवमागाद्य प्रियता मन्मथसपद ।
गृहिणी रागिणी यत्र लब्धसगवत प्रजायत ॥ ७४ ॥

इत्यादि शिष्यस्याख्यान श्रुत्वा तन निवेदितम ।
सर्व करोमीत्यवदद् भ्रूविकारकृतो गुरु ॥ ७५॥

ततो दिनान्त त्रिपुरा कृत्वाग्र शिवकुण्टिकाम् ।
गुरुणा सह त शिष्या पप्रच्छुर्भुक्तोत्तर चिरम ॥ ७६ ॥

नियोगिललनाः सर्वास्ते च तन्मित्रबान्धवाः ।
कपालेषु तदुच्छिष्टं वन्दित्वा बहुशः पपुः ॥ ७७ ॥

कश्चिद् गातुं प्रवृत्तोऽथ कश्चिद् रोदिति सस्वनम् ।
कश्चिद् व्याघूर्णते कश्चित् प्लवते कृतशूत्कृतिः ॥ ७८ ॥

कश्चिदत्यन्तवैकल्यं नाटयन् भक्तिसम्भवम् ।
निश्चेष्टस्तिष्ठति चिरं संप्राप्तः शवतामिव ॥ ७९ ॥

कश्चिद् विलोलस्रग्दामभूषितो मदनिर्भरः ।
कृतकण्ठग्रहः पुंसा चुचुम्ब ललना अपि ॥ ८० ॥

ततः क्षीबो गुरुः किंचित् स्वकाव्यं देशभाषया ।
वीणावशरवोदग्रं कोच्छिकावाद्यकृज् जगौ ॥ ८१ ॥

अथैकभुजमानन्दादुद्यम्यैकेन पाणिना ।
गुरुर्ननर्त द्वाभ्यां च शनैरुत्थाय चासनात् ॥ ८२ ॥

ततः शिष्याः समुत्तस्थुरट्टहासनिनादिनः ।
कृताङ्गनापरिष्वङ्गा विस्रस्तकटिकर्पटाः ॥ ८३ ॥

शनैः प्रयाते रात्र्यर्धे विनष्टे दीपमण्डले ।
निर्विभागोऽभवत् तेषां रतिचक्रमहोत्सवः ॥ ८४ ॥

प्रभाते गुरुरुत्थाय त्वरया कलशप्रदः ।
स्नानवद् विदधे सर्वं शिष्यैरन्यैर्निमन्त्रितः ॥ ८५ ॥

ज्वरादिकाले वैद्यानां शरत्काले नियोगिनाम् ।
पुण्यकाले गुरूणां च हेमपूर्णा वसुन्धरा ॥ ८६ ॥

अथाविशन् पृथुश्वासः कम्पमानः स्फुटन्निव ।
पार्श्वावलोकी पुरुषः परमाप्तो नियोगिनः ॥ ८७ ॥

सोऽब्रवीदद्य राज्यर्थे गृहकृत्यमहत्तम ।
राजराशिधन भूरि हृत्वा यात सहानुग ॥ ८८ ॥

अनुक्त्वापसृते तस्मिंस्तत्सम्बन्धिनियोगिनाम् ।
पलायनव्यतिकर कोऽपि जातो गृहे गृहे ॥ ८९ ॥

चपेटोत्स्फोटितमुखस्तत्स्वामी बन्धन भटै ।
नीत पतत्पुरीषोऽग्रे स तावत् परिपालक ॥ ९० ॥

यावन्नोल्लुण्ठितश्मश्रुर्बद्ध्वा त्वमपि नीयसे ।
तावद् राजभय घोरे नीतिरस्मिन् विधीयताम् ॥ ९१ ॥

इति ब्रुवाणे तन्मित्रे तै शिष्यै सहिते गुरौ ।
तूर्ण प्रयाते नि श्वस्य नियोगी दु खितोऽब्रवत ॥ ९२ ॥

अहो नु कालदौरात्म्याद् घोरता कियती कलै ।
साधव सर्वथा नष्टा कष्ट धर्मोऽस्तमागत ॥ ९३ ॥

इत्युक्त्वा सानुगो यावत् पलायनकृतोद्यम ।
स सुस्राव भयान् मूत्र तावदेत्य भटैर्वृत ॥ ९४ ॥

स राज्ञा हृतसर्वस्व प्रविलम्बो बन्धने चिरम् ।
धनेन वेश्यया स्वस्रा मोचितो निरगात् तत ॥ ९५ ॥

ततो विभवहीनोऽसौ जापी स्वप्ननिरीक्षक ।
बभूव सर्वप्रणतश्चाटुकार प्रियवद ॥ ९६ ॥

योऽभूदभ्युत्थितस्तत्वो नियोगी लिङ्गसन्निभ ।
अधिकारपरिभ्रशात् स वृद्धवृषणायते ॥ ९७ ॥

अधिकारमदान्धाना दृष्टिकोपवता सदा ।
नेत्रनैर्मल्यजनन बन्धन परमाञ्जनम् ॥ ९८ ॥

य पादपतितानार्तान् पूज्यानप्यवमन्यते ।
अष्टाधिकाग्भरणौ शकृल्लिप्तौ स वन्दते ॥ ९९ ॥

अहो बत मुहूर्तेन भवन्ति न भवन्ति च ।
पलालदहनज्वालाचपला दिविरश्रिय: ॥ १०० ॥

स्वयमुत्थाय यातायां जायाया निर्धनोऽथ स ।
बभ्राम लौल्यनिलय पिण्डार्थी बन्धुवेश्मसु ॥ १०१ ॥

रूक्ष कृशोऽतिमलिन स्यूतदग्धपटच्चर ।
पिशाच इव दुष्प्रक्ष्यो दिनैरेव बभूव स ॥ १०२ ॥

सुपार्श्विकुविड्वातापदग्धस्फिग्व्रणोदर ।
वातशूलापनोदाय जानुग्रथितदामक. ॥ १०३ ॥

देवद्विजधनग्रामजातकोष्ठगलग्रह ।
क्षुत्क्षामकुक्षि शुष्कास्य पतितोऽवस्करे भ्रमन् ॥ १०४ ॥

श्वजग्धजानुचरण· प्रस्रवद्भूरिशोणित ।
कृपार्द्रोच्छिष्टभुग् दत्तभक्तगोलकनिर्वृत ॥ १०५ ॥

दग्धार्धकर्पटीनिर्यत्सवेगवृषणद्वयः ।
भस्मप्रक्षिप्तशीर्षाग्रवक्ष पार्श्वो गतत्रप ॥ १०६ ॥

प्रलपन् काञ्चिकाकाङक्षी केनचिद् दत्तमण्डक ।
प्रपापालिकया डोम्बभ्रान्त्या पाने तिरस्कृत ॥ १०७ ॥

रजस्वलापलालेन च्छन्नाङ्गस्तुहिनागमे ।
शराबकर्परादानकलहे याचकार्भकै. ॥ १०८ ॥

वह्निपात्रप्रहारेण दग्धभ्रूश्मश्रुलोचन ।
चण्डालै प्रेतकार्येषु लगुडैराहत सकृत् ॥ १०९ ॥

पङ्कशायी स चुक्रोश सत्रतीर्थाग्रवर्त्मसु ।
नृपुरीपप्रणालेऽथ पतितोऽसावधोमुखः ॥ ११० ॥

उच्चै.कृतकटिः प्राणानुत्ससर्ज नराधमः ।
इति दौर्गत्यतपसा प्रयातः सोऽस्थिशेषताम्
सशरीरः स्वय प्राप्तो नरकं नरकण्टकः ॥ १११ ॥

एवं क्रमेण शान्तेषु नियोगिदिविराग्निषु ।
मोदते गतसन्तापः सन्तोषसुभगो जनः ॥ ११२ ॥

इति दिविरनियोगिव्रातदुश्चेष्टिताना
कुसृतिचरितचर्चा नर्ममाला कृतेयम् ।
अपि सुजनविनोदायोम्भिता हास्यसिद्ध्यै
कथयति फलभूत सर्वलोकोपदेशम् ॥ ११३ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिताया
नर्ममालाया तृतीय. परिहासः
समाप्तेयं नर्ममाला ।

----

५ शृंगारः

(१) समयमातृका ।

प्रथम समय चिन्तापरिप्रश्न

अनङ्गवातलाम्त्रण जिता येन जगत्त्रयी ।
विचित्रशक्तये तस्मै नम कुसुमधन्वने ॥ १ ॥

यस्या दुर्धरघोरवक्त्रकुहरे विश्वक्षये ऽक्ष्यते
क्षुब्धाब्धाविव लोल्वालशफरी कुत्रापि लोकत्रयी ।
तामज्ञातविशालकाल्कलना तैस्तैः पुराणैरपि
प्रौढा देहिसमूहमोहनमयी काली कराला नुम ॥ २ ॥

क्षमन्द्रण रहस्यार्थमन्त्रतन्त्रोपयोगिनी ।
क्रियते वाररागाणामिय समयमातृका ॥ ३ ॥

अस्ति स्वस्तिमता विलासवमते सभोगभङ्गीभुव
केलिप्राङ्गणमङ्गनाकुल्गुरोर्देवस्य शृङ्गारिण ।
पश्मीरेषु पुर पर प्रवरताल्धाभिधाविश्रुत
सौभाग्याभरण महीवरतनो सङ्केतमद्म श्रिय ॥ ४ ॥

यत्र त्रिनेत्रनत्राग्निनिर्मस्तस्त्यक्त्वा जगत्त्रयीम् ।
पौरस्त्रीत्रिवलीकूले वसत्यसमसायक ॥ ५ ॥

तत्राभूदभिभूतेन्दुद्युतिः कन्दर्पदर्पभूः ।
कान्ता कलावती नाम वेश्या वश्याञ्जनं दृशोः ॥ ६ ॥

कुचयोः कठिनत्वेन कुटिलत्वेन या भ्रुवोः ।
नेत्रयोः श्यामलत्वेन वेश्यावृत्तमदर्शयत् ॥ ७ ॥

सा हर्म्यशिखरारूढा कदाचिद् गणिकागुरुम् ।
कामिनां नर्मसुहृदं ददर्श पथि नापितम् ॥ ८ ॥

श्मश्रुराशीचितमुखं काचकाचरलोचनम् ।
पीवरं तीरमण्डूकमार्जारमिव शारदम् ॥ ९ ॥

विटानां केलिपटहं तप्तताम्रघटोपमम् ।
दधानं रोममालान्तं स्थूलखल्वाटकर्परम् ॥ १० ॥

ताम्बूलष्ठीवनत्रासादुपरि क्षिप्तचक्षुषम्
आनिनाय तमाहूय सा नेत्राञ्चलसंज्ञया ॥ ११ ॥

स समभ्येत्य तां दृष्ट्वा चिन्तानिश्चललोचनाम् ।
पप्रच्छ विस्मितः कृत्वा नर्मप्रणयसंवृतिम् ॥ १२ ॥

ध्यानालम्बनमाननं करतले व्यालम्बमानालकं
लुप्तव्यञ्जनमञ्जनं नयनयोर्निःश्वासतान्तोऽधरः ।
मौनक्लीबनिलीनकेलिविहगं निद्रायमाणं गृहं
वेषः प्रोषितयोषितां समुचितः कस्मादकस्मात् तव ॥ १३ ॥

किं मेखला मदनबन्दिवधूर्नितम्बे
सुश्रोणि नैव बत गायति मङ्गलानि
भङ्ग कृशाङ्गि किमनङ्गगज.प्रभेण
कर्पूरचन्दनरसेन न लिप्तमेतत् ॥ १४ ॥

प्राप्त पुर प्रचुरलाभमसस्पृशन्ती
भाविप्रभूतविभवाय कृताभियोगा ।
किं केनचित् सुचिरसेवननिष्फलेन
मिथ्योपचारवचनेन न वञ्चितासि ॥ १५ ॥

लोभाद् गृहीतमविभाव्य भय भवत्या
दर्पात् प्रदर्शितमशङ्कितया सखीभि ।
दत्त तवाप्रतिममाभरण नृपार्ह
चौरेण किं प्रलपित नगराधिपाग्रे ॥ १६ ॥

दानोद्यतेन धनिकेन विशपमङ्गात
सवतोऽयमित्यथ शनैरवसायितेन ।
लब्धान्तरस्वजनमित्रविरोधितेन
किं त्वन्निकारकुपितेन कृता विवाह ॥ १७ ॥

दत्त्वा सकृत् तनुविभूषणमल्पक वा
यद वानुबन्धविरलीकृतकामुकेन ।
यक्षेण भवजनतासुखभू प्रपव
तीक्ष्णेन भीरु किमु केनचिदावृतासि ॥ १८ ॥

वित्तप्रदानविफलेन पलायमाना
कौटिल्यचारुचटुला शफरीव तोये ।
गूढ वशीकरचूर्णमुचा कचेषु
किं केनचिन् न कुहकेन वशीकृतासि ॥ १९ ॥

निष्कासितु हृदयमर्पितितीव्रवैरे
सदर्शितप्रकटकूटधनोपचारे ।
लोभात् त्वयानपचयं पुनरावृतव (?)
प्राप्त किमु प्रसभमर्थवशादनर्थ ॥ २० ॥

वैनित्यसंभवनिज वणिज त्यजन्त्या
यान्त्या तृणज्वलनदीप्तिनियोगलक्ष्मीम ।
नष्टे . वस्त्रविभवे विरते पुराणे
जातस्तव स्तवकितोभयलाभभङ्ग (?) ॥ २१ ॥

सिद्ध प्रयत्नविभवै परितोषितस्य
दातु समुद्यतमति स्वयमर्थशास्त्रम् ।
नीतस्तव प्रचुरमत्सरस्यान्यया किं
गेहान् निधिर्बहुधन स्वसखीमुखेन ॥ २२ ॥

किं वावमादपदवीमतिवाह्य कष्टा
लब्धाविकारविभवेन विवर्जितासि ।
किं मूर्च्छितासि विरतासि पुंसोज्झितासि
ध्यानावधानवधिरासि निमीलितासि ॥ २३ ॥

अप्युद्दामव्यसनमरणे सगमे कामुकाना
भद्र भद्रे भुवनजयिनस्त्वत्कलाकौशलस्य ।
अप्युत्साहप्रचुरसुहृद कामकेलीनिवासा
प्रौढोत्साहास्तव सुवदने स्वस्तिमन्तो विरामा ॥ २४ ॥

इत्यादि तेन हितमनिहितेन पृष्टा
स्पृष्टा भृश विभवभङ्गभयोद्भवेन ।
सा त जगाद सुहृदु सहायभूत
निश्वासशोषविवशा वहृश श्वसन्ती ॥ २५ ॥

शृणु बन्धु ममानन्ता चिन्ता सतापकारिणीम् ।
ययाहमवसीदामि ग्रीष्मकाननेव मञ्जरी ॥ २६ ॥

सा सखे करभग्रीवा मातुर्माता स्थितास्थिति ।
व्याघ्री गृहनिधानस्य रत्ना नैकाधर्मा मे ॥ २७ ॥

योऽस्मावयवविद्याविद् वैद्य सद्य क्षयोद्यत. ।
दर्पादातुरवित्तेन वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २८ ॥

तेन रोगधराख्येन दत्ता रसवती मम ।
त्रिभागशेषता नीता लौल्यलोभोद्भवात् तया ॥ २९ ॥

प्रपञ्चवञ्चनावैरात् सा तेनातुरता गता ।
काञ्चन्या पञ्चता नीता पश्यन्ती काञ्चन जगत् ॥ ३० ॥

हिरण्यवर्णी वसुधा तस्मिन्नन्तक्षणेऽपि सा ।
दृष्ट्वा मामब्रवीद् वत्से गृह्यता गृह्यतामिति ॥ ३१ ॥

ततस्तस्याममतीनाया गृह मे शून्यता गतम् ।
पराभवास्पदीभूत कामुकै स्वेच्छया वृतम् ॥ ३२ ॥

रिक्त. शवनो न निर्याति नाप्नोत्यवसर धनी ।
शून्यशालेव पथिकैर्निरुद्धा कामुकैरहम् ॥ ३३ ॥

तस्माद् विदेश गच्छामि नेच्छाम्युच्छृङ्खला स्थितिम् ।
कथ रक्तविरक्ताना तुल्या स्वायत्तता सहे ॥ ३४ ॥

इत्युद्बाष्पदृशस्तस्या प्रलाप वृद्धनापित ।
आकर्ण्य ता समाश्वास्य सोच्छ्वास प्रत्यभाषत ॥ ३५ ॥

भवत्या वित्तलोभेन निर्विचारतया परम् ।
भिषग् दुष्टभुजङ्गोऽसौ स्वयमेव प्रवेशित ॥ ३६ ॥

जनन्यो हि हतास्तेन वेश्याना पथ्ययुक्तिभि ।
किं कुट्टनीकृतान्तोऽसौ वैद्यो न विदितस्तव ॥ ३७ ॥

स रोगिमृगवर्गाणा मृगयानिर्गतः पथि ।
इत्यादिभि स्तुतिपदैर्विटचेटै प्रणम्यते ॥ ३८ ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहराय च ॥ ३९ ॥

अधुना दु खमुत्सृज्य मन स्थित्यै विधीयताम् ।
कृत्रिम क्रियता गेहे रक्षार्थं जननीजनः ॥ ४० ॥

व्याघ्रीव कुट्टनी यत्र रक्तपानामिषैषिणी ।
नास्ते तत्र प्रगल्भन्ते जम्बुका इव कामुका ॥ ४१ ॥

यत्र तत्र निमग्नाना वेश्याना जननी विना ।
मध्ययोर्दिवसस्यापि मुहूर्तार्धस्य न क्षण ॥ ४२ ॥

न भवत्येव धूर्तस्य वेश्यावेश्मन्यमातृके ।
चुल्लीमुप्तस्य हेमन्ते मार्जारस्येव निर्गम ॥ ४३ ॥

प्रविष्टा कुट्टनीहीनगृह क्षीणपटा विटा ।
गाथाः पठन्ति गायन्ति व्ययद्रविणमर्थिना ॥ ४४ ॥

अकण्टका पुष्पमही वेश्यायोषिदमातृका ।
मन्त्रिहीना च राज्यश्रीर्भुज्यते विटचेटकैः ॥ ४५ ॥

अथ पीनस्तनाभोगसौभाग्यविभवोचित ।
द्रविणोपार्जनस्यैव काल कुवलयेक्षणे ॥ ४६ ॥

खला इवातिचपलाः कृतालिङ्गनसङ्गमा ।
न गता पुनरायान्ति बाले यौवनवासरा ॥ ४७ ॥

प्रथम ·· ··· ··· ··· ··············· · ।
······ ··· ··· ना पुष्पवनीना लताना च ॥ ४८ ॥

तस्मात् मानिनि वापि हेमकुसुमारामोच्चयाय त्वया
माना नायकनेककूटकुटिला कामिन् ममन्विष्यताम् ।

एता सुभ्रु भवन्ति यौवनभरारम्भे विजृम्भाभुवो
वेश्याना हि नियोगिनामिव शरत्कान्ते घना सपद ॥ ४९ ॥

अस्त्येव सा बहुलशङ्कवती तुलेव
कालस्य सर्वजनपण्यपरिग्रहेषु ।
क्षिप्रप्रकृष्टपलकल्पनया ययासौ
भागी कृत परिमितत्वमुपैति मेरु ॥ ५० ॥

यासौ रामामल्यजल्तागाढसरोथल्लीला
नियन्त्राणा नियमजननी भोगिना मन्त्रमुद्रा ।
विश्व यस्या फलकलनया लक्ष्यतामेति पाणौ
तस्या जन्मक्रमपरिगत श्रूयता वृत्तमेतत ॥ ५१ ॥

तद्वृत्तमात्रश्रवणेन कोऽपि सजायते बुद्धिविशेषलाभ ।
तयोपदेश स्वयमेव दत्ते भवत्यसौ हस्तगता त्रिलोकी ॥ ५२ ॥

इति श्रीव्यासदासापरारव्यक्षेमेन्द्रनिर्मितायां समयमातृकायां
चिन्तापरिप्रश्नो नाम प्रथम समय ।

द्वितीय समय चरितोपन्यास ।

अथ दत्तावधानाया कलावत्या यथाविधि ।
कथामकथयत् कङ्क कुट्टन्या कपटाश्रयाम् ॥ १ ॥

सर्वभक्षा नमस्कृत्य तामेव भवभैरवीम ।
वदामि चरित तस्या कुक्षौ यस्या जगत्त्रयी ॥ २ ॥

परिहासपुर पूर्व पान्थावसथपान्थिका ।
बभूव भूमिका नाम ॥ ३ ॥

कन्यका ।
जाता घरट्टमालायामधघर्घटिकाभिधा ॥ ४ ॥

सा वर्धमाना सुमुखी पौरैः पर्वसु पूजिता ।
तद्गृहेष्वकरोच् चौरी पूजाभाजनसंक्षयम् ॥ ५ ॥

गप्तवर्षैव सा लोभाद् वाक्प्रौढा हट्टतोरणे ।
जनन्या पण्यता नीता लोके जालवधाभिधाम् ॥ ६ ॥

सुवृत्तशङ्खलतिका सकूटकुचकञ्चुका ।
कामुकाराधनं चक्रे चुम्बनालिङ्गनेन सा ॥ ७ ॥

कुङ्कुमार्थी वणिक्सूनुरथ तेनाययौ युवा ।
सुन्दरः पूर्णिको नाम पूर्णवर्णसुवर्णवान् ॥ ८ ॥

सभाया नेत्रवल्गनालोलभ्रूलास्यविभ्रमैः ।
कृष्टः कौतुकवान् भेजे चपलामङ्गमं निशि ॥ ९ ॥

सा तस्य क्षैब्यसुप्तस्य निशि कण्ठावलम्बिनी ।
निगीर्य कनकं सर्वं कर्णाभरणकाञ्चनम् ॥ १० ॥

अङ्गुलीभ्यः समाकृष्य हेमवालकवालिका ।
चौरग्रस्तेव चुक्रोश हा हतास्मीति सस्वनम् ॥ ११ ॥

प्रतिबुद्धोऽथ सहसा स तया मुषितो वणिक् ।
वाससाच्छादितशिरा ययौ स्वजनलज्जितः ॥ १२ ॥

तत सा यौवनवती रुचिराभरणाम्बरा ।
उवास शङ्करपुरे मल्लणेति कृताभिधा ॥ १३ ॥

भूरिभाग्यभरैः सक्ता सा कामिकुसुमोच्चयं ।
लेभे संभोगविश्रान्तिं न रजन्यां न वासरे ॥ १४ ॥

निर्गच्छता प्रविशता प्रतिपाल्यता बहिः ।
बभौ तद्गृहं सख्या न सुनामिव कामिनाम् ॥ १५ ॥

कूपे प्रपायामुद्याने सूदपौप्पिकवेश्मसु ।
सखीगृहे च तुल्याप्तान् सा सिषेवेऽह्नि कामुकान् ॥ १६ ॥

क्षपारम्भे क्षीब शिशुकमिव निक्षिप्य शयने
जगामान्य तस्मिन् सुरतघननिद्रापरमपि ।
निशाशेषे शूलाकुलनिजसखीवेश्मगमना-
पदेशेनान्य सा सततमगमत स्वक्रयभरे ॥ १७ ॥

नानावहारकुपितं सान्विष्टा सुभगैर्भृशम् ।
पलायमाना गुप्तेषु तस्थौ कामुकवेश्मसु ॥ १८ ॥

तत प्रासादपालेन नन्दिसोमेन सा निशि ।
गौरीगर्भगृहं रात्रौ रागान्धेन प्रवेशिता ॥ १९ ॥

नि श्वासनिद्रया तस्मिन् प्रयाते काष्ठभूतताम् ।
देवालङ्करणं सर्वं सा गृहीत्वा ययौ जवात् ॥ २० ॥

ततः समरसिंहस्य डामरस्यावरुद्धिका ।
भूत्वा नागरिका नाम प्रतापपुरवासिन. ॥ २१ ॥

प्रभूतपिशिताहारसभारैः स्थूलता गता ।
सा तस्य भीमसेनस्य हिडिम्बेवाभवत् प्रिया ॥ २२ ॥

सर्वस्वस्वामिभाव सा संप्राप्ता तस्य रागिण. ।
प्रेरण बन्धुयुद्धेपु विदधे निधनैषिणी ॥ २३ ॥

हते पितृव्रजे तस्मिन् बद्धमूला पर गृहे ।
साभूदपरपुत्रस्य श्रीसिंहस्यावरुद्धिका ॥ २४ ॥

विगलद्यौवना यूनः सा सपत्नीजिगीपया ।
चकार तस्य स्वीकारं वशीकरणमूलकै. ॥ २५ ॥

मत्स्ययूपघृतक्षीरपलाण्डुलशुनादिभिः ।
प्रत्यायनप्रसक्ताभूद् यौवनस्य प्रियस्य सा ॥ २६ ॥

अथ भूपभयात् तस्य प्रत्यासत्तेऽथ भूतपे (?) ।
भूरि द्रविणमादाय साविशन् नगरान्तरम् ॥ २७ ॥

तनग्ननुतरस्वच्छवसना विनतानना ।
रण्डा मृगवती नाम साभूत स्पर्शस्पृहामही ॥ २८ ॥

सदा सुरेश्वरी गत्वा शतधारातटे चिरम् ।
तिलवालुकदर्भाङ्का सा चक्रे पितृतर्पणम् ॥ २९ ॥

तत्र बन्धुरमारात्यमश्वारोह महाधनम् ।
तीर्थस्थिता सा जग्राह मत्स्य बकवधूरिव ॥ ३० ॥

गृह मुष्ट्या गृहीत्वेव चित्तग्रहणकोविदा ।
सर्वार्थव्ययकार्येषु सैव तस्याभवद् विभुः ॥ ३१ ॥

गामेन सा गते तस्मिन् पञ्चता बहुसचये ।
तस्थौ पादाववष्टभ्य तस्यानुगमनोद्यता ॥ ३२ ॥

तद्बान्धवैर्वार्यमाणा मिथ्यैवारब्धदुर्ग्रहा ।
धैर्यविष्टम्भगम्भीरमुवाचार्याङ्गनेव सा ॥ ३३ ॥

कुले महति वैधव्य वैधव्ये शीलविप्लव ।
शीलभङ्गे वियोगोऽस्य वह्निना मम याम्यति ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा तीव्रसकल्पनिश्चलाश्मसयीव सा ।
तद्वित्ताप्तहर्षेण सत्त्वव्यक्तिमिवावहत् ॥ ३५ ॥

ततस्तद्द्रविणस्वाम्य राजादेशादवाप्य सा ।
प्रार्थिता राजपुत्रैस्तस्थौ लीलावलम्बिनी ॥ ३६ ॥

सा तत्र ग्राहकाभावान् मृष्यन्ती पथिकाश्रलान् ।
सध्यायामकचलाकर्पैः स्वल्पभाटीमयाचत ॥ ५७ ॥

तपस्विनी शिखाख्या सा सङ्ग चक्रे तपस्विना ।
तत्र भैरवसोमेन भिक्षाभक्तार्धदायिना ॥ ५८ ॥

भस्मस्मेरशरीरमचितरुचिर्दत्ताक्षिजीवाञ्जना
विभ्राणा स्फटिकाक्षसूत्रममलं वैचित्र्यमिश्रं गले ।
निःसङ्कोचनिलीनकञ्चुकक्वचत्सुस्तब्धबाहुस्तनी
साभूत् क्षोभविधायिनी हतधिया भिक्षाक्षणे निर्गता ॥ ५९

जाते तत्राथ दुर्भिक्षे भिक्षाभक्तेऽतिदुर्लभे ।
सा रात्रौ देवमात्रादि ययौ हृत्वा तपस्विनः ॥ ६० ॥

सा कृत्याश्रमकं गत्वा विहारं हारितस्थिति ।
भिक्षुकी वज्रघण्टाख्या बभूव ध्याननिश्चला ॥ ६१ ॥

पात्रं तत्र गुणोज्झितं करतले कृत्वाथ भिक्षास्पदं
जीर्णं कामुककूटरागसदृशं काषायमादाय सा ।
चक्रे मुण्डनमण्डनं परिणमत्कूष्माण्डखण्डोपमं
पिण्डाप्त्यै विटचक्रनापरिचयश्रेणीविहारं शिरः ॥ ६२ ॥

पट्वी मण्डलशिक्षार्थं प्रणताना सदैव सा ।
गृहे गृहे कुलस्त्रीणा ददौ दौःशील्यदेशनाम् ॥ ६३ ॥

वश्यप्रयोगैर्वैद्यानां वणिजामृद्धिवर्धनैः ।
मन्त्रवादेन मूर्खाणा सा परं पूज्यतां ययौ ॥ ६४ ॥

तत्रोपासकदासेन मङ्गलाख्येन सङ्गता ।
सा गर्भं दम्भभोगाना मूर्तं विघ्नमिवादधे ॥ ६५ ॥

विच्छिन्ने पिण्डपाते सा लम्बमानमहोदरी ।
प्रसूता धर्ममुत्सृज्य जगाम नगरं पुनः ॥ ६६ ॥

कूटकेशवती तत्र चित्रसेनस्य मन्त्रिणः ।
पुत्रजन्मनि सा पुण्यैः पत्न्या धात्री प्रवेशिता ॥ ६७ ॥

मार्यक्षीराभिधा धात्री सिंहपादवृसीस्थिता ।
बालोत्सङ्गा गृहं सर्वं ग्रासीकर्तुमिवैक्षत ॥ ६८ ॥

क्षीरसक्षयरक्षार्थं गप्राप्तसरसाशना ।
सा मन्त्रिभवने धात्रा धात्री पात्रीकृता श्रियः ॥ ६९ ॥

कण्ठे विद्रुममालिका श्रवणयोस्ताडीयुगं राजतं
स्थूलस्थूलविभक्तिमत्तवटकप्राग्भारभाजौ भुजौ ।
गुल्फास्फालविलम्बिकम्बलघनारम्भा नितम्बस्थली
धात्र्याः सभृतभोजनैरभिनवीभूतं पुराणं वपुः ॥ ७० ॥

ततस्तदपचारेण शिशौ जातज्वरे व्यधात् ।
वैद्यदत्तोपवासा सा मत्स्यमूपपरिक्षयम् ॥ ७१ ॥

पानीयं विनिवारणीयमहितं भक्तस्य वार्तैव का
द्वित्राण्येव दिनानि धात्रि दयया धात्रीरसः पीयताम् ।
जीवत्येष शिशुर्भजस्व विविधैरस्योत्सवैः गद्गदं
वैद्येनेति निवेद्यमानमवरात् सा सवमेवाश्रुतम् ॥ ७२ ॥

दृष्ट्वा नष्टासुं बालं तृणवत् सुतरागिणी ।
सा ययौ निदया रात्रौ गृहीत्वा हेममूत्रिकाम् ॥ ७३ ॥

तत प्रत्यन्तविषये प्रभूतच्छागगोचरा ।
ख्याता धनवती नाम स्फीता चक्रे गृहस्थितिम् ॥ ७४ ॥

अथाश्वशालादिविरं स्वीकृत्य रतिवाडवम् ।
सा चक्रे जीवलोकस्य स्वनामपरिवर्तनम् ॥ ३७ ॥

तल्लाभसेवया नित्य सा तस्य स्नानकोष्ठके ।
विलासस्खरि नालापैर्दिविरस्याहरन् मन. ॥ ३८ ॥

कृत्वा लुण्ठि दिवममखिल भूरिभूर्जप्रयोगै–
भुक्त्वा पीत्वा निशि बहुतर कुम्भकर्णायमान ।
प्रात स्नानव्यतिकरकलादम्भसभावनाभू–
मद्यि दाह नयति दिविर. शान्तिमन्त्रजलेन ॥ ३९ ॥

प्रवृद्धापरपुत्राथ दिविराराधनव्रता ।
निखिल जीवलोक सा विक्रीय धनमाददे ॥ ४० ॥

सा वेश्मविक्रयादाने पुत्रैराकृष्य वारिते ।
गत्वाधिकरण चक्रे मठिभट्टोपसेवनम् ॥ ४१ ॥

उत्कोचारब्धसघट्टैर्भट्टैः कूटस्थादिभि
मादिष्टाभीष्टसपत्तिर्जग्राह जयपट्टकम् ॥ ४२ ॥

गृह विक्रीय सर्वस्व गृहीत्वा पुत्रशङ्किनी ।
सा चित्रवेषप्रच्छन्ना ययौ शाक्तमठाश्रयम् ॥ ४३ ॥

कृष्णीकृतश्वेतकचा रङ्गाभ्यङ्गेन भूयसा ।
··· ·· जलेव सा तत्र नवपण्याङ्गनाभवत् ॥ ४४ ॥

चलित्वाभ्यागता ······ ··· वणिग्वधू ।
इति तस्या प्रवादेन बभूवाधिकविक्रय ॥ ४५ ॥

सत्यासत्यवचातत्त्वमविचार्यैव धावति ।
गतानुगतिकत्वेन प्रवादप्रणयी जन ॥ ४६ ॥

क्षीणजिह्वाधरकरा कोपपानेन कामिनाम् ।
छिन्नाङ्गुलि सा जग्राह रागवेला पुन पुन ॥ ४७ ॥

सा चौरद्रविणादानाद् गृहीता शठचेटकैः ।
प्रत्यक्षापहृनववती सुबद्धा बन्धने धृता ॥ ४८ ॥

तत्र बन्धनपालेन भुजङ्गाख्येन सङ्गता ।
निर्विकल्पसुखा चक्रे मत्स्यापूपमधुक्षयम् ॥ ४९ ॥

साथ बन्धनपालस्य गाढालिङ्गनसङ्गमे ।
क्षीबस्य चुम्बनासक्ता जिह्वां चिच्छेद मुक्तये ॥ ५० ॥

सा जिह्वाछेदनिःसञ्ज्ञं तमानन्दविवर्जितम् ।
स्त्रीवेष स्वांशुकैः कृत्वा जगामोत्क्षिप्तशृङ्खला ॥ ५१ ॥

सा भग्ननिगडा प्राप्य रजन्या विजयेश्वरम् ।
महामात्यसुतास्मीति जगादानुपमाभिधाम् ॥ ५२ ॥

सा तत्र भोगमित्रस्य प्रीत्या रत्नैरवापिरत् ।
पुराणचित्ररूपस्य यौवनस्याल्पशेषताम् ॥ ५३ ॥

यन्नोत्क्षिप्तकुचा कचायततया · ··· करे
बद्धापाटलपट्टकेन सरलस्थूलाञ्जनव्यञ्जना ।
नामार्धावधि वामना च वदत सव्याय विद्याधरी
वेय नूतननिर्गतेति विदधे सा मुग्धसंमोहनम् ॥ ५४ ॥

तामेकवारं दृष्ट्वैव नष्टा प्रथमकौतुकात् ।
यथापि तेन वेश्यानां न कश्चित्पुनरागयौ ॥ ५५ ॥

नीतमालेव शिशिरे दीपमालेव यागरे ।
जीर्णा निर्माल्यमालेव वेश्या कस्योपयुज्यते ॥ ५६ ॥

साथ मेघावघातेन तस्मिन् पशुधने वने ।
स्ववाय इव मायाये याते चर्मावशेषताम ॥ ७५ ॥

गृहीत्वा पशुपालस्य स्थूल निक्षेपकम्बलम् ।
गत्वावन्तिपुर चक्रे तारारयापूपविक्रयम् ॥ ७६ ॥

नीत्वा गणेशनैवेद्यमण्टकाना करण्डकम् ।
पुन पाकाभ्मणा नित्यमकरोद विक्रय पथि ॥ ७७ ॥

माभुडक्त गृहनारीणा प्रभूतोज्जामतण्डुलम् (?)।
प्रभूतलाभलुब्धाना मूलस्यापि परिक्षय ॥ ७८ ॥

पान्थकन्या घृताभ्यक्ता कृत्वा कुशलिकाभिधा ।
मिथ्यामन्त्रविवाहार्थमयाचत गृहे गृह ॥ ७९ ॥

तत सा पञ्जिका नाम द्यूतशालापुर स्थिता ।
कपटाक्षशलाकानामकरोद् गूढविक्रयम् ॥ ८० ॥

मा पौष्टिकी मुकुलिका कृत्वा निर्माल्यविक्रयम् ।
देवप्रासादपालाना मूल्य भुक्त्वा ययौ निशि ॥ ८१ ॥

ग्रामयात्रासु सा वारिसत्रदात्री हिमाभिधा ।
रङ्गप्रेक्षणबालाना निनाय वलयादिकम् ॥ ८२ ॥

सा नक्षत्रपरावृत्ति कृत्वा पट्टकाष्टकेष्वपि ।
विवाहेष्वकरोद् यत्न वर्णाख्या कूटवर्णनै ॥ ८३ ॥

गणविज्ञानिका मुग्धप्रत्ययै ख्यातिमाययौ ।
नामाभिज्ञानमात्रज्ञा न तु चौरान विवेद सा ॥ ८४ ॥

भावसिद्ध्यभिधाना सा देवतावेशधारिणी ।
उपहारान् प्रयच्छेति वदन्ती नावदत् परम् ॥ ८५ ॥

तत उन्मत्तिका भूत्वा सा नग्नालिङ्गिता भ्रमि ।
कुम्भादेवीति विख्याता प्राप पूजापरम्पराम् ॥ ८६ ॥

क्षिप्रोपदेशलुब्धन कुलदासेन मन्त्रिणा ।
मार्चिता प्रययौ हृत्वा पूजाराजतभाजनम ॥ ८७ ॥

साथ तक्षकयात्राया चल्हण्ठा दिनत्रयम् ।
कल्पपाली कला नाम विदध मद्यविक्रयम ॥ ८८ ॥

कटिघण्टाभिधानस्य सा क्षीबस्य तपस्विन ।
रात्रौ तत्र प्रसुप्तस्य घण्टा मप्न समाददे ॥ ८९ ॥

तत सा भरिधत्तूरमधुना नष्टचेतसाम ।
पान्थाना सवमादाय निशि शूरपुर ययौ ॥ ९० ॥

एव कृत्वा लवणसरणौ भारिक भतृमन्न
तस्मिन निद्रावशमुपगते रात्रिमन्यै क्षिपन्ती ।
प्रानर्बद्ध्वा पृथुकन्तिट सङ्कटे दीर्घदाम्ना
मूर्ध्नी भार दिवममखिल मा विलासैरुवाह ॥ ९१ ॥

नि शुल्कैरतटैमहाहिमपथैरल्लङ्घ्य धाराम गिरीन
वस्या नाम दिनावसानसमय मान्याङ्गनारूपिणी ।
हेमन्ते वसनावगुण्ठिनमुखी पञ्चालधारामठ
शीतार्ता घनकम्पकम्पलवनी चक्रे स्पृहा कानरा ॥ ९२ ॥

साथ मत्यवती नाम वृद्धा ब्राह्मण्यवादिनी ।
बभ्राम सागरद्वीपस्नानाभरणा भुवम ॥ ९३ ॥

क्वचिद् यागकथाभिज्ञा क्वचिन् मासोपवासिनी ।
क्वचित तीर्थार्थिनी मिथ्या मा पर पूज्यता ययौ ॥ ९४ ॥

वेश्यधूननधूपेन मूर्खश्रद्धाविधायिनी ।
महती प्रतिपत्ति सा लेभे भूपतिवेश्मसु ॥ ९५ ॥

मेनास्तम्भ करिष्यामि राज्ञा कृत्वेति वर्णनम् ।
भुक्त्वा हेम ययौ रात्रौ प्रत्यासन्ने रणोद्यमे ॥ ९६ ॥

वेदागम्युगयाश्राद्धगङ्गास्नानादिवादिनी ।
तत्फल कन्यमाधाय सार्थेभ्य साग्रहीद् धनम् ॥ ९७ ॥

नष्टच्छायोपदेशार्थ मार्थिना पथि दस्युभि ।
रुद्धा शिविकया वर्ष प्रपलाय्य ययौ तत ॥ ९८ ॥

चीनानकानामण्डानि साथ रुद्राक्षसज्ञया ।
ददौ मूल्येन शिष्याणा रुद्राक्षाधिक्यवादिनी ॥ ९९ ॥

बिल्मसिद्धिधृतश्रद्धागृहीताभरणाम्बरान् ।
सा चिक्षेपान्धकूपेषु पातालललनोत्सुकान् ॥ १०० ॥

अङ्गविद्धविषाम्भोनि सुस्निग्धविषगण्डकै ।
सा बबन्ध गले माला विषजाङ्गुलिकाभिधा ॥ १०१ ॥

शुल्कस्थानेषु सर्वेषु शौल्किकेभ्य स्वभावत ।
मुहूर्तमोहन पुष्प सा दत्त्वा स्वेच्छया ययौ ॥ १०२ ॥

वर्षाणां मे सहस्र गतमधिकतर वेदम्यह धातुवाद
सिद्धो मे वाक्प्रपञ्च करतलकलित त्रैपुर कामतत्त्वम् ।
उर्वर्यां गर्वखर्वीकृतसकलगुरुग्रामभक्त्या तयास्या-
मित्याख्यानेन नीतश्चरणतललिहष्ठक्कुरा ठक्कुरत्वम् ॥ १०३

पूजामज्जा भजन्ते जयनुतिषु नति दिक्षु काम्बोजभोजा
सेवाशुष्कास्तुरुष्का परिचरणरसे कि च चीना. प्रचीनाः ।

उत्कण्ठार्तास्त्रिगर्ता परिचरणविधौ पीडयन्त्येव गौडा
दम्भारम्भेण तस्या विदधति कुसुमोत्सङ्गतामङ्गवङ्गाः॥ १०४

भ्रान्त्वा महीं जलनिधिप्रथितामशेषां
मायाविनीतिविदितावितोन्नति सा ।
प्राप्ता पुनर्निजपदं तनुवीरशेषा
क्षीणोऽपि देहमिव कस्त्यजति स्वदेशम् ॥ १०५ ॥

सा सर्वदेशपरिशीलितवेषभाषा
प्रभ्रष्टभूपतिसुताहमिति ब्रुवाणा ।
छिन्नाङ्गुलिर्दशनखण्डितनासिकाग्रा
लालाटनीलतिलकैर्विदिता ममैव ॥ १०६ ॥

सा चेत् प्रकीर्णधनगेहनिधानसर्पी
गृह्णाति लोभजननी जननीपदं ते ।
तत्कामिलोकरसकलार्थसमृद्धिमेता
यत्नाद् विना सुतनु हस्तगतामवेहि ॥ १०७ ॥

तस्मात्तामहमेव कूटकुटिला गत्वा स्वयं त्वत्कृते
सर्वज्ञा सकलार्थसार्थसरणेः सिद्ध्यै समभ्यर्थये ।
किं किं वा कथयामि सैव जगती जानाति जेतुं धिया
नास्त्यन्या गतिरित्युदीर्य हितवृत् तूर्णं ययौ नापितः ॥ १०८॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रनिर्मितायां समयमातृकायां
परितोषन्यासो नाम द्वितीयः समयः ।

तृतीयः समयः ।

प्रदोषवेश्यालापवर्णनम् ।

अथ सर्वार्थजननी जननी वेश्यायोषिताम् ।
मित्रे स्वभावमलिनामानेतुं गन्तुमुद्यते ॥ १ ॥

सङ्कोचक्लेशसंजाता शूरतामिव रागिणाम् ।
आसन्नश्रीवियोगानां स्वापम्लानिरजायत ॥ २ ॥

शनैर्दिनधने क्षीणे स्वल्पशेषाम्बरः परम् ।
अभ्रमत क्षणं रागी सन्ध्याधाम्नि दिनेश्वरः ॥ ३ ॥

सन्ध्यया क्षिप्ररागिण्या निरस्तः परितापवान् ।
नीरागः सागरजले चिक्षेप तपनस्तनुम् ॥ ४ ॥

तामिस्रतिमिरभारैर्वासरामाप्रसाधनम् ।
कृष्णागुरुभरोद्भूतधूपधूमोद्गमायिनम् ॥ ५ ॥

यामिनीकामिनीकीर्णकेशपाशोपमं तमः ।
दीपचम्पकमालाभिर्विश्रान्तिनियमं ययौ ॥ ६ ॥

अथ स्मरवेशवनितामाणिक्यकरकच्युतम् ।
अदृश्यत शशाङ्कार्धं दन्तपत्रमिवाम्बरे ॥ ७ ॥

रजनीरमणीयान्ते दिनान्ते तुहिनत्विषि ।
उदिते मुदिते लोके बभूव मदनोत्सवः ॥ ८ ॥

भुक्त्वा सहस्रनगरपदसम्पदश्रीः
शून्या जनस्मरणमात्रदशावशेषाम् ।
वेश्येव काममनपेक्षितपक्षपाता
क्षिप्रं दशाद्युतिमवासरणा बभूव ॥ ९ ॥

तत कर्तुं प्रवृत्तेषु वेश्यावेश्माग्रवर्त्मसु ।
विटेषु मधुलुब्धेषु निर्यापारं गतागतम् ॥ १० ॥

द्वाराग्रदत्तकर्णासु ग्रहणग्रहणप्सया ।
कुट्टनीषु तृणापातेऽप्युन्मुखीषु मुहुर्मुहु ॥ ११ ॥

दिनकामुकनिर्माल्यमाल्यताम्बूलिनीं भुवम् ।
समृज्य सज्जशय्यासु वेश्यास्वन्यप्रतीक्षया ॥ १२ ॥

आस्तीर्यमाणखट्वान्त किङ्किणीक्वाणमज्ञया ।
पारावतेषु विरुतैर्व्रजत्सु स्मरवन्दिताम् ॥ १३ ॥

गृहीतस्योपरि च य गृह्यते ग्रहण पुन ।
पूर्व कि नागतोऽसीति वदन्तीष्वपरासु च ॥ १४ ॥

उदरावद्धवमनैर्जटाग्रन्थिनिपीडनम् ।
कुर्वाणवारकलहे प्रारब्ध शठदेशिके ॥ १५ ॥

स्वय मात्रा च युगपद् गृहीत ग्रहणद्वय ।
द्वारे प्राप्त तृतीय च यान्तीष्वन्यास्वदर्शनम् ॥ १६ ॥

अनायाते परिचिते प्रत्याख्याते नवागते ।
उभयभ्रंशशोकेन सीदन्तीष्वपरासु च ॥ १७ ॥

भुक्ताज्झितानामन्यासु पुन प्राप्तार्थमपरा‌म् ।
जननीं दुर्जनीकृत्य कुर्वाणासु प्रसादनम् ॥ १८ ॥

यदि त्वा मा सुजननी न जानीयात् गुणामयम् ।
अभविष्यदुपायो मे तत कोऽसौ प्राणधारणे ॥ १९ ॥

नित्यायहारकुपित मर्यादैर्दण्डकारिणम् ।
ऋजुमारजयन्तीषु विदग्धासु तथेरिषु (?) ॥ २० ॥

अन्यनाम्ना प्रविष्टानां कलहे कूटकामिनाम् ।
कुट्टनीषु रटन्तीषु घण्टारणरणोत्कटम् ॥ २१ ॥

प्रसुप्तकटकक्षीबक्षीणक्षुद्राभृते गृहे ।
सखीभवनमन्यासु यान्तीष्वादाय कामुकम् ॥ २२ ॥

बालमार्जारिकाह्वानव्याजेनान्यासु वर्त्मनि ।
कटाक्षैः कलयन्तीषु दूरात् कामुकमामिषम् ॥ २३ ॥

एकः स्थितोऽन्तः प्राप्तोऽन्यः परस्याद्यैव दुर्ग्रहः ।
किं करोमीति जननीं पृच्छन्तीष्वपरासु च ॥ २४ ॥

निशा दीर्घा नवः कामी तनयेयं कनीयसी ।
व्यग्रेति कान्तहाराय वृद्धावर्गे कथोद्यते ॥ २५ ॥

नाज्ञाताद् गृह्यते भाटी चरन्ति म्लेच्छतापसाः ।
इत्यन्यासु वदन्तीषु शून्यशय्यासु लज्जया ॥ २६ ॥

आयाते वार्यमाणेऽपि निर्याते क्षीणकामुके ।
व्याजकुक्षिशिरःशूलाक्रन्दिनीषु परासु च ॥ २७ ॥

मुग्धकामुकमित्राणां स्वेच्छया व्ययकारिणाम् ।
प्रस्तुते स्थिरलाभाय कुट्टनीभिर्गुणस्तवे ॥ २८ ॥

लज्जामहे वयं स्वल्पधनेनेति विभाविनि ।
गण्यमाने दशगुणे धूर्तैः प्रथमकामिनाम् ॥ २९ ॥

प्रयामयवनैरधिकारिसूनोः स्थितावरुद्धा तनया ममेति ।
काचिद् वदन्ती विजने विगूह्य जग्राह भाटीं त्रिगुणां समृद्धात् ॥ ३०

अन्यं मनीनद् दुहितुर्न योग्य
न च क्षणोऽस्ति त्वमदृष्टपूर्वः ।

इति ब्रुवाणापि विट पटान्ते
गाढ गृहीत्वा न मुमोच काचित् ॥ ३१ ॥

अमात्यपुत्रेण मुताद्य नीता
क्षमस्व रात्रि प्रणयान् ममैताम् ।
उक्त्वेति काचित् जरती चकार
रिक्तस्य सक्तस्य च विप्रलम्भम् ॥ ३२ ॥

दानस्य न ददाति वारविरहे टक्कोऽद्य लब्धस्थल
क्रूर सैन्यपति. प्रयाति रिपुनामद्यैव वार विना ।
वृत्तिर्देवगृहात् कथ नु दिविरे वारोज्झिते लभ्यते
वाटीपेटकवारता गतवती प्रोवाच काचित् सखीम् ॥ ३३ ॥

अन्यास्ता सखि कूटपाशनिचयैराकृष्टमुग्धश्रिय
कुर्म कि वयमेव वञ्चनकला जात्या न जानीमहे
सद्भावे सतत स्वभावविमुख सर्वाभिशङ्की जनो
वाक्यै काचिदिति प्रकाशमकरोत् सक्तार्जवावर्जनम् ॥ ३४ ॥

सकलैव सा रमवती नीता क्षणेन क्षपा
पापेन क्षपित दिन निशि तया शय्याविहार कृत ।
इत्युद्वेगपरिग्रहग्लपितधी· पृष्ट महासैर्विटै-
र्व्याचष्टे पटुकुट्टनीकुटिलतामक्लिष्टकूटा विटः ॥ ३५ ॥

शास्मदगेहप्रवेश सगुणजनकथाकेलिमात्रोपचारै-
र्व्यापारारम्भसारप्रथमदवसरे वासरे कामुकानाम् ।
वृत्तिर्वृन्दानुरोधात् कथमपि विदिताद् गृह्यते यामवत्या
इत्युच्चै काचिदूचे बहुमतगणिकावर्गगर्वोपशान्त्यै ॥ ३६ ॥

गुरु तरल्वे हार कण्ठे गृहाण मनोहरे
कनकयुगल दोले श्रोत्रे विलोक्य मेखलाम् ।

भज मलयज चित्रे रात्रि प्रयाति कठोरता-
मिति चतुरताचार्यस्तासां बभूव सखीजन ॥ ३७ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रनिर्मितायां समयमातृकायां
प्रदोषवेश्यालापवर्णनं नाम तृतीय समय ।

चतुर्थ समय- पूजाधरोपन्यास ।

अस्मिन्नवसरे धूर्तवार्तालीना सुवृट्टनी ।
नापिताख्येन तमसा रजनीव सहायया ॥ १ ॥

अस्थियन्त्रशिरातन्त्री क्षीणान्त्रोदरकृत्तिका ।
शुष्ककायकरङ्काङ्कावृतेव कटपूतना ॥ २ ॥

वहन्ती सुबहुच्छिद्रं शरीरं चर्मबन्धनम् ।
अन्तर्गतजगद्व्याजशिक्षाशकुनिपञ्जरम् ॥ ३ ॥

सर्वस्वग्रहणेनापि लम्बमानमुखी सदा ।
तुलेवाङ्कसहस्राङ्का त्रैलोक्यतुलने चले ॥ ४ ॥

गमा समधने पाप सपापाधमगाधमे ।
धात्रा कृत्रिमरागस्य स्वरमालेव निर्मिता ॥ ५ ॥

सुस्पष्टदृष्टदीर्घोग्रदशना भीषणाकृति ।
प्रमथक्रूरकोपेन सस्थितास्थिरग्ना शुनी ॥ ६ ॥

उलूकवदना काकग्रीवा मार्जारलोचना ।
निर्मिता प्राणिनामङ्गैरिव नित्यविरोधिनाम् ॥ ७ ॥

वेश्यावनं कपालिन्या यया रागमहाव्रते ।
कृता कामुककाशस्य मद्वाद्यमशरणा ननु ॥ ८ ॥

सक्ताश्रुपातजननीं तां विलोक्य कलावती ।
अभिचारहुतस्याग्ने काली धूमशिखामिव ॥ ९ ॥

ससंभ्रमोत्थिता तस्या कृत्वा चरणवन्दनम् ।
दत्त्वा निजासन चक्रे स्तुतिं पूजापुरःसराम् ॥ १० ॥

वेश्योपदेशविषये चतुराननत्वान्-
मायाप्रपञ्चनिचयेन जनार्दनत्वात् ।
रिक्तप्रसक्तकलहैरतिभैरवत्वात्
सर्गस्थितिक्षयविधातृगुणा त्वमेव ॥ ११ ॥

उद्भिन्नयौवनमनोहररूपशोभा-
मभाविताभिनवभोगमनोभवानाम् ।
एणीदृशां त्वदुपदेशविवर्जितानां
मातर्भवन्ति न हि नाम समीहितार्था ॥ १२ ॥

तस्माद् भजस्व परिकल्पितपुत्रिकां मां
भक्तामनन्यशरणां शरणं प्रपन्नाम् ।
आत्मार्पणप्रणयिना नवदर्शनेऽपि
जात्यैव पेशलधियः सदया भवन्ति ॥ १३ ॥

इत्यर्थिता कलावत्या प्रत्यासन्नसुखस्थितिः ।
मनुष्यामिषकङ्काली कङ्काली तामभाषत ॥ १४ ॥

मत्प्रान्तहृदयस्नेहा निःशूलप्रसवोद्भवा ।
गर्भभारं विना पुत्रि त्वं सुताभिमता मम ॥ १५ ॥

कान्तेन जन्मसुहृदा त्वदर्थमहमर्थिता ।
स्मृतेयं मे विटच्छिन्ना नासा येन पुनः पुनः ॥ १६ ॥

पात्रं मदुपदेशस्य त्वमेव त्रिदशोचिता ।
सद्भिर्तिलिप्तिन चित्र चित्रनामेति नेत्रयो ॥ १७ ॥

श्रूयता प्रथम पुत्रि भूत्यं यत् कथयाम्यहम् ।
कलाकोप तु कालेन नित्याभ्यासादवाप्स्यमि ॥ १८ ॥

न कुलेन न शीलेन न रूपेण न विद्यया ।
जीविताभ्यधिक बुद्धिलभ्य धनमवाप्यते ॥ १९ ॥

प्रायेण जगति प्रज्ञा नाना ''   स्ति कस्यचित् ।
इयती जगती वेद्मि पूर्णामूर्णायुभिर्जडैः ॥ २० ॥

अज्ञातकालोचितकर्मयोगा रोगा इवाहर्निशपच्यमाना ।
जगत्त्रये देवमनुष्यनागा प्रज्ञादरिद्रा खलु सर्व एव ॥ २१ ॥

ज्येष्ठेन तावत परमेष्ठिनेव विचारशून्येन कृत किमेतत् ।
यत कामिनीपीनपयोधराणा विद्युद्विलोला किल यौवनश्री ॥ २२ ॥

का नाम बुद्धिहीनस्य विधेरस्ति विदग्धता ।
कूष्माण्डाना न यच्छ्रृङ्गे तैलमूर्णा च दन्तिनाम् ॥ २३ ॥

रत्नार्थिना जलनिधौ मधुसूदनेन
    क्लेश किलाद्रिवलनप्रभवोऽनुभूत ।
कि सैव पूर्वमखिलार्थविलुण्ठनाय
    कान्ताकृति कपटकाममयी न सृष्टा ॥ २४ ॥

निद्रा महीभारपरिग्रहश्च श्रीमश्रयत्व परयाचन च ।
अत्युन्नतत्व गुणहीनता च कि युक्तमेतत् पुरुषोत्तमस्य ॥ २५ ॥

वृद्ध शशी गणा नग्ना भार्या वस्त्रार्धहारिणी ।
शभोर्धनपतिप्रीतिर्न विद्म कस्योपयुज्यते ॥ २६ ॥

भस्माङ्ग प्रकट बिभर्ति ललना योऽङ्गे स कि युक्तकृन्
नि सङ्ग सतत गणेषु रमते य कि स सत्यव्रत ।

य सक्त परमेश्वरोऽपि वृषभृद्वर्गे स किं नीतिमान्
गोप्या य कुटिला कला स्फुटतया धत्ते स किं धीधन ॥ २७ ॥

किं कामिनीप्रणयिना दिननायकेन
सपातित भ्रमकृता कृतिना स्वतेज ।
अर्थेन किं न विहिताभिमुखा मृगाक्षी
वित्तेन तीक्ष्णतरमप्यवला सहेत ॥ २८ ॥

चन्द्रस्येश्वरसेवया कृशतनो क्षैण्य न निर्मूलित
मानी मूर्ध्नि जड स्थित कथमिव प्राप्नोति सपूर्णताम् ।
वृद्ध्यर्थी यदि किं करोति चरणोपान्ते न तस्यास्पद
हन्त्येव स्वसमीहित गुणमदादुच्चै स्थिति सेवक ॥ २९ ॥

यात प्रतारयितुमीश्वरमङ्गनाया
मार पुरा किमिति कार्मुकबाणपाणि ।
नाग्रे तनात वनितागुणवर्णनाना
यत् सौ तेन नियत विननाश मूर्ख ॥ ३० ॥

रक्तोऽप्यशोकविटपी परपुष्टगन्धा
प्राप्नोति यस्य विभव चरणप्रहारम् ।
तस्मै समृद्धिमचिरैर्मधुपैर्निपत्य
पूर्वैर्निपीतमधवे मधवे नमोऽस्तु ॥ ३१ ॥

स्वामी भवजगत्सु दिव्यमुनयस्तत्रोचिता मन्त्रिणो
राष्ट्र स्वर्गमही महामणिगुरु कोष सुधाम्भोनिधि ।
दुर्ग मेरुगिर स्वसैन्यममरा श्रीमान् मुरारि सुहृत्
सा वुद्धिर्विबुधाधिपस्य तु यया व्याप्त भगाङ्कैर्वपु ॥ ३२

रुग्णस्याप स्यालकूटकटुकक्रोधस्य निस्तेजस
सर्वाग्निनिपीडितस्य जठरेदर्तु प्रवृत्तस्य ते ।

संख्यातीतसमस्तरत्ननिवमतेर्मूर्खो विभेतावता
　　मोहादेकगजाश्वपादपसुरामात्रेण तुष्टः सुरः ॥ ३३ ॥

रामेण हेमहरिणाहरणोत्सुकेन
　　कूटाक्षकेलिसरणेन युधिष्ठिरेण ।
ईर्ष्याकृपा द्विजरुषा जनमेजयेन
　　दत्तं पर मनुजवर्त्मनि मौग्ध्यमेतत् ॥ ३४ ॥

नागैस्ताक्ष्यसमर्पित तदमृत यत्नश्रमैर्दुर्लभ
　　नो पीत न विलोकित न पिहित मोहात् पर हारितम् ।
तस्मान् नास्ति जगत्त्रयेऽपि विमल प्रज्ञाक्षण कस्यचित्-
　　सर्व प्राक्तनजन्मकर्म वशादर्थोद्यमे धावति ॥ ३५ ॥

एव जडेषु लोकेषु स्त्रीषु मुग्धासु का कथा ।
बुद्धिहीनप्रसादेन जीवाम केवल वयम् ॥ ३६ ॥

मुग्ध प्रत्ययमायाति प्रत्यक्षेऽप्यन्यथा कृते ।
मायाप्रपञ्चमारब्ध वेश्याना विभवोद्भव ॥ ३७ ॥

पुरा मठस्वाम्यस्य मया पाणौ द्विजन्मन ।
ताम्बूलवल्लयपतित ष्ठीवित हास्यलील्या ॥ ३८ ॥

मुग्धस्तमोऽवमानेन सोऽभिजातोऽभिमानवान् ।
जनसमदि जज्वाल क्रोधादात्मवधोद्यत ॥ ३९ ॥

साधो धातुप्रकोपेन मिथ्या पश्यसि विभ्रमम ।
न मया ष्ठीवित किंचिद् सितो पाणि प्रमृज्यताम् ॥ ४० ॥

जारसा चर्मसम चक्षुस्तस्मिन् स प्रत्ययस्तव ।
मम सत्यवचनोत्था प्रमाण वचन न किम् ॥ ४१ ॥

इत्युक्त्वा तीव्रशपथैर्गलहस्तादिवादनैः ।
स मया प्रकृतिं नीतस्तथेति प्रत्ययं ययौ ॥ ४२ ॥

पदे पदे जगत्यस्मिन् निधिर्दैवेन निर्मितः ।
विटचारणवेश्यानां बुद्धिहीनावलम्बनम् ॥ ४३ ॥

नवयौवनकाले मे गृह विप्रसुतः पुरा ।
विवेश रात्रिभोगाय नाम्ना शकरवाहनः ॥ ४४ ॥

शाण्ठ्यादिवातिकठिनं पीन प्रथमयौवनम् ।
त ब्रह्मचारिणं दृष्ट्वा सोद्वेगाहमचिन्तयम् ॥ ४५ ॥

कठिनोयं निशा दीर्घा क्षपिता कामुकैरहम् ।
तस्माद् भोगावहारोऽस्य मया कार्यः प्रयत्नतः ॥ ४६ ॥

इति सचिन्त्य सुचिरं मया तैस्तै. कथाक्रमैः ।
आसन्नशय्यावसरे याम. पूर्वोऽतिवाहित. ॥ ४७ ॥

आस्ता किमन्यद् वक्तव्य श्रुतमेतदितस्तत. ।
पतिता नेत्रयोर्निद्रेत्युवाच स पुन. पुन. ॥ ४८ ॥

कथाबन्धेऽथ विरते तरसङ्गमनिवृत्तये ।
शूलापदेशेन मया कृतः कृतकनि.स्वन. ॥ ४९ ॥

सोऽथ मुग्ध. प्रकृत्यैव सत्यप्रत्ययमोहित. ।
चक्रे शूलोपशान्त्यै मे चक्रे (?) सर्वाङ्गमर्दनम् ॥ ५० ॥

सादर मृद्यमानेषु तेनाङ्गेषु शनैः शनैः ।
प्रययौ गोपरोधेव क्षणदा क्षणवत् मम ॥ ५१ ॥

तत. प्रभाते तद्रोगवञ्चने विस्मिता मया ।
पत्नुबुद्धिर्गतोऽयं मया शूलेन वाहित. ॥ ५२ ॥

अनेन मेषमुग्धेन दत्ता भाटी चतुर्गुणा ।
भोगावहारन्यायेन ध्रुव तामनुयाचते ॥ ५३ ॥

तस्मादेष रतिस्पृष्टीकार्यस्तावद् यथा तथा ।
न्यायाय सुरतोच्छिष्ट कथ समुपसर्पति ॥ ५४ ॥

इति ध्यात्वाहमारब्धरतिभोगा क्षपाक्षये ।
प्रीत्येवाकरव तस्य पण्यानृण्याय चुम्बनम् ॥ ५५ ॥

आरूढरतियन्त्रो मे शूलक्लेशकृपाकुल ।
अन्ग मत्सङ्गमेवेति सानुरोधोऽवदत् स माम् ॥ ५६ ॥

आवर्जनाय तस्याथ निर्व्याजार्जवचेतस ।
मया मिथ्याप्रियालापैर्विहितो रञ्जनक्रम ॥ ५७ ॥

अहो यतामृतस्पर्शस्तवाङ्गेषु विभाव्यते ।
अधुनैव मया दृष्ट यस्य प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ ५८ ॥

गूढाङ्गेन त्वया स्पष्टे ममास्मिन् रमणस्थले ।
न जाने क्व गत शूल मत्पुण्यैस्त्वमिहागत ॥ ५९ ॥

इति श्रुत्वैव मद्वाक्य सहसा साश्रुलोचन ।
स्त्यर्धविरत शोकात् सोऽन्त मानुशय परम् ॥ ६० ॥

निज वक्षो ललाट च ताडयित्वा स पाणिना ।
हा कष्ट हा हतोऽस्मीति वदन् मामिदमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

पूर्वं नैतन् मया ज्ञात यन् मदङ्गसमागम ।
शूल हरति नारीणा मणिमन्त्रौषधादिवन ॥ ६२ ॥

मन्दपुण्यस्य जननी वात्सल्यजननी मम ।
सुचिरस्थायिना भद्रे शूलेन निधन गता ॥ ६३ ॥

विदितोऽयं प्रकारश्चेदभविष्यदसंशयं ।
तज्जनन्या वियोगो मे नाभविष्यद् विचेतसः ॥ ६४ ॥

इत्युक्त्वा वञ्चितोऽस्मीति स रुदित्वा विनिर्ययौ ।
पुरुषाकारसदिग्धनिर्विषाणवृषोपमः ॥ ६५ ॥

नित्यं भोजनमैथुनप्रणयिनस्त्यक्तान्यकार्याः परं
लोकेऽस्मिन् गलगर्तमात्रसुखिनः सन्त्येव शून्याशयाः ।
ये मेषप्रतिमाः क्षयोद्यतमते सर्वस्वहर्तुं क्षणा-
दाप्तस्यैव विनिक्षिपन्ति नितरां निःशङ्कमङ्कं गिरः ॥ ६६ ॥

इत्यबुद्धिधनाधाननिधानैर्विविधोदयैः ।
कूटपण्यैरसामान्यैस्तारुण्यमतिवाह्यते ॥ ६७ ॥

असत्येनैव जीवन्ति वेश्याः सत्यविवर्जिताः ।
एताः सत्येन नश्यन्ति मद्येनेव कुलाङ्गनाः ॥ ६८ ॥

सत्यं विनाशाय पराङ्गनानां
ममत्यसारा गणिकागणश्रीः ।
सत्येन वेश्या किल दृष्टसारा
दरिद्रशाला इव वश्यसेव्या ॥ ६९ ॥

दानेन नश्यति वणिङ्नश्यति सत्येन सर्वथा वेश्या ।
नश्यति विनयेन गुरुर्नश्यति कृपया च कायस्थः ॥ ७० ॥

वेश्याजनस्य विनवस्येव वञ्चनमायया ।
अहो वैदग्ध्यमित्युक्त्वा परोऽपि परितुष्यति ॥ ७१ ॥

गृहं पृथिवीमेता भ्रान्त्वा जलधिमेखलाम् ।
प्राप्ता वस्त्यास्पदं लाभात् पुरं पाटलिपुत्रकम् ॥ ७२ ॥

युट्टन्यस्तत्र सर्वज्ञा दृष्ट्वा मामल्पकौशलाम् ।
जहसु॰ मस्वन येन ह्रीताह क्ष्मामिवाविशम् ॥ ७३ ॥

ततस्तेनावमानेन गणेशायतनाग्रत ।
स्थिता व्रतोपवासाहमहङ्कारविवर्जिता ॥ ७४ ॥

अथ स्वप्ने गणेनाह पृष्टा शङ्करसूनुना ।
उपवासा कियन्तस्ते प्राप्ता इति पुन पुन ॥ ७५ ॥

स मयाभिहित कूटकृतप्राणान्तचेष्टया ।
मामद्वयमतिक्रान्त व्रतादनशनस्य मे ॥ ७६ ॥

तच् छ्रुत्वा स स्मितमुख सर्वज्ञ प्राह मा गण ।
अहो व्रतेऽपि स्वप्नेऽपि नासत्यादस्ति ते च्युति ॥ ७७ ॥

परितुष्टोऽस्मि ते भद्रे निश्चलासत्यनिश्चयात् ।
महामायामयकला लब्धभोगा भविष्यसि ॥ ७८ ॥

गणेशानुचर॰ पूर्वमिति मह्य वर ददौ ।
असत्येनैव वेश्याना भवन्ति धनसपद ॥ ७९ ॥

धनप्रधान जनजीवभूत लोकेषु तत्रापि विशेषयोगात् ।
जनाभिसारप्रतिपत्तिभाजा महीभुजा वेशमृगीदृशा च ॥ ८० ॥

धनेन लभ्यते प्रज्ञा प्रज्ञया लभ्यते धनम् ।
प्रज्ञार्थौ जीवलोकेऽस्मिन् परस्परनिबन्धनौ ॥ ८१ ॥

ईश्वर स जगत्पूज्य स वाग्मी चतुरानन॰ ।
यस्यास्ति द्रविण लोके स एव पुरुषोत्तम ॥ ८२ ॥

स एवाहृदयो सहृदयस्म स दानेश्वर ।
यत्र॰ कुजन्मा मनत वित्त यस्य न विद्यते ॥ ८३ ॥

सुजातस्य प्रयातस्य माङ्गल्यस्पृहणीयताम् ।
धनिकस्य विकारोऽपि क्षीवस्येव जनप्रिय ॥ ८४ ॥

धनिनश्चन्दनस्येव सच्छायस्य मनोमुष ।
निष्फलस्यापि लोकोऽय सपर्कं बहु मन्यते ॥ ८५ ॥

निस्त्रिंशा अपि सस्नेहा भवन्ति श्रीमत परम् ।
स्वकेशा अपि नि स्वाना नि स्नेहा यान्ति रूक्षताम् ॥ ८६ ॥

गेव्य कविबुधादीना गुर शूरकलावताम् ।
गतिप्रदोऽर्थवानेव व्योममार्ग इवोन्नत ॥ ८७ ॥

विक्रीय स्वगुण नि स्व स्वय मासमिव द्विज ।
मद्य पतति नि सत्त्व पतित केन पूज्यते ॥ ८८ ॥

गुणिना वित्तवैकल्याद गुणा निर्गुणवाञ्छया ।
हृदयेष्वेव सीदन्ति विधवानामिव स्तना ॥ ८९ ॥

विद्वद्भि परिवारिता सगुणतामायान्ति वित्तैर्नरा
शूरत्व सुभटै कुलोन्नततरं प्रख्यातसद्वशताम् ।
तस्माद वित्तसमाश्रय गुणगणे वित्ते च नान्याश्रये
वित्त वित्तमनन्यनिन्ननियना सप्तन्निमित्त नुम ॥ ९० ॥

अम्लानमाल्याभरणाम्बरस्य वराङ्गनानन्दनमन्दिरस्य ।
नित्यप्रकाशात्सवमेवितस्य स्वर्गस्य वित्तस्य च को विशेष ॥ ९१

अशेपदापापगमप्रकाशमित्रागमोत्साहमहामवाहम् ।
विकासशोभा जनयत्यजस्र धन जनाना दिनमम्बुजानाम् ॥ ९२ ॥

वित्तेनाभिजनी गुणी परिजनी मानी प्रमाणीकृत
सद्भिर्जन्तुरुपैति साधुपदवी किं वा बहु ब्रूमहे ।

वित्तेन व्रततीर्थसार्थसरणक्लेशाभियोग विना
तीर्यन्ते ततपातकव्यतिकरास्ते ब्रह्महत्यादय ॥ ९३ ॥

श्रूयता यत् पुरा वृत्त वाराणस्या स्वय मया ।
श्रुत विश्रुतसत्त्वस्य चरित गृहमेधिन ॥ ९४ ॥

तत्राभवद् गृहपतिर्धरातलधनाधिप ।
द्विजन्मा श्रीधरो नाम महाब्धिरिव रत्नवान् ॥ ९५ ॥

अधिकल्पतरोस्तस्य राजार्हवरभोजनं ।
अवारितमभूद गेहे भोज्यसत्र सदार्थिनाम् ॥ ९६ ॥

तस्य विप्रसहस्रेषु भुञ्जानेषु सदा गृहे ।
लोके युधिष्ठिरकथा श्लथादरकथा ययौ ॥ ९७ ॥

तत कदाचिदाचारनिधेस्तस्य समाययौ ।
नियतात्मा यतिर्गेह ज्ञानात्मा नाम दिव्यधी ॥ ९८ ॥

स पूज्य पूजितस्तत्र श्रद्धयापनिमन्त्रित ।
पाकशाला ययौ द्रष्टु भक्ष्यराशिशतान्विताम् ॥ ९९ ॥

तत्रापश्यत स सर्वान्नव्यञ्जनादिगणोपरि ।
सितयज्ञोपवीताङ्क लम्बमानतनु शवम् ॥ १०० ॥

स्रवद्भिस्तस्य गात्रेभ्य सूक्ष्मशोणितबिन्दुभि ।
अन्न सर्वजनादृष्टं सिच्यमान ददर्श स ॥ १०१ ॥

दृष्ट्वा तदतिबीभत्स घृणासकुचिताशय ।
सम्मृष्टवर्ण स ययौ ततस्तूर्णमलक्षित ॥ १०२ ॥

अथ सवत्सरे याते पुनरभ्येत्य कौतुकात् ।
सोऽपश्यत मांसहीन तत् स्नायुबद्ध कलेवरम् ॥ १०३ ॥

शिरामुखशतैस्तस्य क्लिन्नस्नेहकणैश्चितम् ।
स दृष्ट्वा भोज्यमगमत् जुगुप्सामीलितेक्षण ॥ १०४ ॥

वर्षेण पुनरायात सोऽस्थिशेषशवस्रुतं ।
अन्नं०यञ्जनमद्राक्षीद् व्याप्त द्विजैर्वसाकणै ॥ १०५ ॥

कौतुकाद वत्सरे याते सोऽपश्यन् पुनरागत ।
कपालशेषकलनादन्नोपरि रजश्च्युतम ॥ १०६ ॥

षड्भिर्मासैरथायात शुद्ध शवविवर्जितम् ।
रम्य महानस दृष्ट्वा पुरोहितमुवाच स ॥ १०७ ॥

अहो गृहपतेरस्य महासत्रेण पातकम ।
क्षीणमल्पेन कालेन लीढ याचककोटिभि ॥ १०८ ॥

बभूव पूर्वपुरुषोपार्जितास्य गृहाश्रया ।
ब्रह्महत्या शतवती सात्र दानात क्षय गता ॥ १०९ ॥

यैस्तस्य भवने भुक्त तैस्तत्पाप समाहृतम् ।
पापमनाश्रय पुसा भोक्तारमुपगच्छति ॥ ११० ॥

ब्रह्महत्या भवस्यापि या बभूव भयप्रदा ।
धनेन क्षपिता सेयमहो धनमहो धनम् । १११ ॥

इत्युक्त्वा स शिलापट्टे लिखित्वा श्लोकमादरात ।
पुरोहितेनाच्यमान प्रययौ ज्ञानलोचन ॥ ११२ ॥

वाच्यमान स विद्वद्भि सत्त्ववादभुतवादिभि ।
श्लोकाऽथगौरवस्मान् मया तत्र स्वय श्रुत ॥ ११३ ॥

शमयति चित पाप याप वितुम्पति दुःसह
कल्यति कुरु कल्याणाना कल्ङ्कणोज्झितम् ।

धनमकलुप तीर्थं पुमा तदेव महत्तप
मुकृतनिधये श्रद्धाधाम्ने धनाय नमो नमः ॥ ११४ ॥

एतदाकर्ण्य युक्तार्थमर्थस्तुतिमय मया ।
नीत दशापदेशाना समये सारतन्त्रताम् ॥ ११५ ॥

कुरु वित्तार्जन तूर्णं ·· भवति योषिता ।
न यौवनमहायोऽय तनये कायविक्रय ॥ ११६ ॥

तनुवल्लीवमन्तश्रीर्वदनेन्दुशरन्निशा ।
पयोधरोद्गमप्रावृट् चपला यौवनद्युति ॥ ११७ ॥

तारुण्ये तरले सुभ्रूर्भ्रमद्भ्रूभङ्गविभ्रमे ।
स्त्रीणा पीनस्तनाभोगा भोगा द्वित्रिदिनोन्मुखा ॥ ११८ ॥

अय मुखमरोरुहभ्रमरविभ्रम सुभ्रुवा
कुचस्थलकुरङ्गक पृथुनितम्बलीलाशिखी ।
न यौवनमदोदयश्चरति चारुकान्तिच्छटा-
कुलत्रिवलिकूलिनीपुलिनराजहंसश्चिरम् ॥११९ ॥

आलानमुन्मूल्य सुखाभिधान
तारुण्यनागे गमनोद्यतेऽस्मिन् ।
पलायिते कामिगणेऽङ्गनाना
विमर्दभीत्येव कुचा पतन्ति ॥ १२० ॥

युवतितटिनीप्रावृट्काल मपीनपयोधर
कृतमदनरारम्भ कामी विलासशिखण्डिनाम् ।
मदनपवनालोल .. . .
. ... ॥ १२१ ॥

श्रीडावल्लीकुसुमसमये रागपयाकरार्के
दर्पोद्याने वदनशशभृत्कौमुदीशार्तिकेऽस्मिन् ।

याते मुग्धद्रविणतुलया यौवने कामिमित्रे
पण्यस्त्रीणां व्रजति महसा दुर्दशाशेषता श्रीः ॥ १२२ ॥

न तु यौवनमात्रेण लभन्ते ललनाः श्रियम् ।
भोगार्हा वृद्धकरिणी तरुणी हरिणी वने ॥ १२३ ॥

रूपवत्यद्भुतास्मीति कान्ते त्याज्यस्त्वया मदः ।
वने मयूरा शुष्यन्ति बलिमश्नन्ति वायसाः ॥ १२४ ॥

पूर्णा वक्रचला .... ते जनाः ।
क्षीणोऽपि वृद्धिमायाति कुटिलैककलः शशी ॥ १२५ ॥

भ्रूयुग्मं कुसुमेषुकार्मुकलतालावण्यलीलाहरं
वक्त्रं न्यक्कृतचन्द्रबिम्बमधरो बिम्बप्रभातस्करः ।
रूपं नेत्ररसायनं किमपरं सुश्रोणि तथापि ते
शिक्षाहीनतया मदद्विरदवत् प्राप्नोति नार्थश्रियम् ॥ १२६ ॥

तवेयं यौवनतरोश्छाया विस्मयकारिणी ।
यया कामुकलोकस्य स्मरतापः प्रवर्तते ॥ १२७ ॥

रागसागरसंजातविद्रुमद्रुमपल्लवैः ।
तवाधरे स्मितरुचिः करोति कुसुमभ्रमम् ॥ १२८ ॥

भाति सचन्दनतिलकं कालागुरुकुटिलपल्लवाभरणम् ।
वदनं नन्दनमेनद् भ्रूलतिकालास्यललितं ते ॥ १२९ ॥

यातः सुन्दरि सुतरां स्तनभारपरिश्रमः शनकैः ।
प्रोषितमांसवशोवादिव मध्यः कृशतरत्वं ते ॥ १३० ॥

तथाप्युपायशून्येन रूपेणानेन सुन्दरि ।
न प्राप्यते प्रशस्तेन प्रयत्नेनेव संपदः ॥ १३१ ॥

गुणवती ललितापि न शोभते
　　तनुतराथकदर्थनयान्विता ।
मुकविसूक्तिरिवार्थवती परं
　　व्रजति वेशवधू स्पृहणीयताम् ॥ १३२ ॥

ममक्तेषु मुरामयी धनगुणाधानेषु लक्ष्मीमयी
　　स्फीतार्थेषु सुधामयी विषमयी निष्क्रान्तवित्तेषु च ।
वेश्या शङ्खमयी नितान्तकुटिला सद्भावलीनेषु या
　　देवानामपि सुभ्रु मोहजननी क्षीरोदवेलेव सा ॥ १३३ ॥

इति तया वचनामृतमर्पितं
　　श्रवणपेयमवाप्य कलावती ।
जननि मे द्रविणाधिगमोचितं
　　परिचयं कथयेति जगाद ताम् ॥ १३४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितायां समयमातृकायां
पूजाधरोपन्यासो नाम चतुर्थः समयः

पञ्चमः समयः रागविभागोपन्यासः

अथ मन्मथमत्तानां करिणामिव कामिनाम् ।
बन्धाय बन्धकीशिक्षामाचचक्षे जरच्छिखा ॥ १ ॥

श्रूयतां पुत्रि सर्वत्र विचित्रोपायवृत्तयः ।
मया दुहितृवात्सल्यादर्थ्यं किंचित् तदुच्यते ॥ २ ॥

पूर्वं भावपरीक्षैव कार्या यत्नेन कामिनाम् ।
ज्ञातरागविभागानां कर्तव्यौ त्यागसंग्रहौ ॥ ३ ॥

कुसुम्भराग सिन्दूरराग कुङकुमरागवान ।
लाक्षारागोऽथ माञ्जिष्ठो राग काषायरागभृत ॥ ४ ॥

हारिद्रो नीलरागश्चेत्यष्टौ वर्णानुकारिण ।
सुवर्णरागस्ताम्राम्यो रीतिरागस्तथापर ॥ ५ ॥

राग सीसकराज्ञश्च लौहो मणिसमुद्भव ।
काचरागस्तथा शैलो ह्यष्टौ धात्वनुकारिण ॥ ६ ॥

साध्यरागस्तथा चान्द्रस्तथैन्द्रायुध एव च ।
वैद्युताङ्गारकेत्वाख्यरविरागास्तथैव च ॥ ७ ॥

राहुरागोऽष्टमश्चेति रागा गगनसङ्गिन ।
श्रोत्ररागोऽक्षिरागश्च रसनाश्रयस्तथा ॥ ८ ॥

त्वग्रागो घ्राणरागश्च मानसो बुद्धिसभव ।
अहकाराभिधानश्चेत्यष्टाविन्द्रियसभवा ॥ ९ ॥

वृपरागोऽश्वरागश्च क्रकलामाह्वयस्तथा ।
मेपराग श्वरागश्च खररागस्तथापर ॥ १० ॥

मार्जाररागो हस्त्याख्यश्चेत्यष्टौ प्राणिभेदजा ।
शुकरागो हसरागस्तथा पारावताभिध ॥ ११ ॥

मायूरश्चटकाख्यश्च कृकवाकुसमुदभव ।
कोकिलो जीवजीवाख्यश्चेत्यष्टौ पक्षिजातय ॥ १२ ॥

केशरागोऽस्थिरागश्च नखाख्य पाणिसगत ।
दन्तरागस्तथा पादरागस्तिलकरागवान् ॥ १३ ॥

कर्णपूराभिधानश्चेत्यष्टावङ्गविभाविन ।
छायारागस्तथा भूतरागोऽपस्माराख्यवानपि ॥ १४ ॥

ग्रहरागोऽथ गान्धर्वो यक्षाख्य क्षोभरागभृत् ।
पिशाचराग इत्यष्टौ महारागा प्रकीर्तिता ॥ १५ ॥

कौसुम कुम्भरागश्च नारङ्गाङ्कोऽथ दाडिम ।
मद्यराग कुष्ठरागो विसर्पाख्यश्चिताभिध ॥ १६ ॥

भ्रामरोऽप्यथ पातङ्गो वृश्चिकाख्यो ज्वराभिध ।
भ्रमाख्य स्मृतिजन्मा च रतिरागो ग्रहाभिध ॥ १७ ॥

रागो रुधिरसञ्ज्ञश्च षोडशैते प्रकीर्णका ।
सक्षिप्त लक्षण तेषा क्रमेण श्रूयतामिदम् ॥ १८ ॥

कौसुम्भो रक्षित स्थायी क्षणान् नश्यत्युपेक्षित ।
स्वभावरूक्ष सैन्दूर स्नेहस्पेण धार्यते ॥ १९ ॥

अल्पलीन सुखायैव घनो दु खाय कौङ्कुम ।
तप्त विलप्यति लाक्षाङ्क श्लेष नायाति शीतल ॥ २० ॥

तप्त शीतश्च माञ्जिष्ठ स्थिरभोगक्षम मम ।
स्थिरो रौक्ष्येण कापाय स्नेहयोगेन नश्यति ॥ २१ ॥

सुरक्षितोऽपि हारिद्र क्षणेनैव विरज्यते ।
नीलो देहक्षयस्थायी वार्यमाणोऽपि निश्चल ॥ २२ ॥

सौवर्णश्छेदनिर्घर्षतापैस्तुल्यरुचि सदा ।
मृज्यमानस्य वैमल्य ताम्रसञ्ज्ञस्य नान्यथा ॥ २३ ॥

रीतिनाम्नस्तु मालिन्य स्नेहेनाप्युपजायते ।
सैसस्यादौ च मध्ये च क्षये च मलिना रुचि ॥ २४ ॥

तीक्ष्णस्वभावाल्लोहस्य काठिन्यात् च न नम्रता ।
मणिनामा च निर्व्याज सहजस्वच्छनिर्मल ॥ २५ ॥

स्वभावभिदुरः काचसंज्ञश्छलनिरीक्षकः ।
शैलोऽपि गौरवस्थायी हृदयाभावनीरसः ॥ २६ ॥

सांध्यश्चलश्च नित्यश्च कल्पदोषो दशाश्रयः ।
चन्द्ररागः प्रशान्तार्तिशीतलः क्षयवृद्धिभाक् ॥ २७ ॥

ऐन्द्रायुधो बहुरुचिर्वक्रमायाविलासभूः ।
वैद्युतस्तरलारम्भदृष्टनष्टविकारकृत् ॥ २८ ॥

अङ्गारः स्त्रीजनावज्ञाज्वलितो लोहिताननः ।
केतुसंज्ञः स्फुटानर्थकारी बन्धवधादिभिः ॥ २९ ॥

आर्कस्तीक्ष्णतया निरयसंतापः सततोदयः ।
मित्रक्षयैषी विषमो राहुरागो महाग्रहः ॥ ३० ॥

श्रौत्रः कर्णमुखाभ्यासाद् गुणाकर्णनतत्परः ।
अक्षिजन्मा परं रूपमात्रे परिणतस्पृहः ॥ ३१ ॥

रासनो विविधास्वादभोज्यसंहारलौल्यवान् ।
त्वङ्मयः सर्वमुत्सृज्य सर्वाङ्गालिङ्गनोत्सुकः ॥ ३२ ॥

घ्राणास्यः पुष्पधूपादिभूरिसौरभलोभभृत् ।
मानसः सतताभ्यस्तस्पृहामात्रमनोरथः ॥ ३३ ॥

बुद्ध्याख्यो गुणवत्कान्तासक्तिव्यसनवर्जितः ।
अहंकाराभिधः श्लाघ्यसङ्गमोन्नतिलक्षणः ॥ ३४ ॥

वृषसंज्ञश्च तारुण्यात् कायदर्पबलोद्भवः
अश्वस्तु रतमात्रार्थी तत्कालोद्यतकातरः ॥ ३५ ॥

कृकलासाभिधानश्च स्त्रैणदर्शनचञ्चलः ।
मेषाख्यः शष्पकवलाभ्यासतुल्यरतिस्पृहः ॥ ३६ ॥

श्वाख्यो रत्यन्तविमुख स्त्रीरहस्यप्रकाशक ।
गार्दभ क्रूरसमर्दतृप्तिमात्रपरायण ॥ ३७ ॥

मार्जारजन्मा सातत्यादत्यन्तनिकटस्थिति ।
कौञ्जर क्लेशबन्धादिनिरपेक्षसमागम ॥ ३८ ॥

शुकाभिधोऽन्तर्निस्नेह काम मुखमुखस्थिति ।
हंसज सुखस्थित्या गुणदोषविभागवृत् ॥ ३९ ॥

पारावताख्य सस्नेहरतिसर्वस्वलक्षण ।
मायूर स्ववपुस्फीतरूपप्रमदनृत्तवान ॥ ४० ॥

बहुश सुरतामङ्गमात्रार्थी चटकाभिध ।
कृकवाकुभव कान्ताकेशलेशविभागवान् ॥ ४१ ॥

कोकिलो मधुरालाप प्रभूतप्रसरस्त्वथ ।
जीवजीवकसंज्ञश्च परिचुम्बननिश्चल ॥ ४२ ॥

केशाख्य सप्तदिवसस्थायी कृच्छ्रानुरञ्जक ।
अस्थिसंस्थोऽन्तरस्थश्च प्रच्छन्नस्नेहजीवित ॥ ४३ ॥

नखाभिख्यो मासमात्रस्थायी याति शनै शनै ।
प्राणिनामा प्रबुद्धोऽपि बद्धमुष्टिन लक्ष्यते ॥ ४४ ॥

दन्ताभिधो यस्ताम्बूललीलामात्ररुचि सदा ।
पादारयश्चरणालीन प्रणामैरेव केवलम ॥ ४५ ॥

तिलकप्रतिमो नीचस्यात्तमस्त्रीसमागम ।
कर्णपूरश्च कौटिल्यात् कर्णलग्नोऽतिकत्थन ॥ ४६ ॥

सवत्रानुचर शोपकारी छायाग्रहाभिध ।
अज्ञातचित्त स्तब्धाख्यो भूतसंज्ञो विचेतन ॥ ४७ ॥

अपस्माराभिध क्रूरकोपाक्षेप क्षणे क्षणे ।
ग्रहो वस्त्राञ्चलग्राही मजने विजने पथि ॥ ४८ ॥

गान्धर्वो गीतनृत्तादिरम्ससमक्तमानस ।
यक्ष क्षिप्तो न निर्याति गूहावृत्तिविचक्षण ॥ ४९ ॥

यत्तत्प्रलापमुखर क्षोभाख्यस्त्यक्तयन्त्रण ।
पैशाचश्चाशुचिरतरतीव्रक्षतविदारण ॥ ५० ॥

कौमुम क्षणिकोदार. पूजामात्रपरिग्रह ।
भग्नोऽपि कौम्भ शकलश्लेष श्लिष्ट इवेक्ष्यते ॥ ५१ ॥

नारङ्ग मरसोऽप्यन्तर्बहिस्तीक्ष्ण वर परम् ।
वहुगर्भतया रुद्धो हृदये दाडिमाभिध ॥ ५२ ॥

क्षणक्षैव्योपमो माद्य स्वस्थो वैलक्ष्यलक्षण ।
बीभत्साचारवैरस्यात् कुठारयोऽतिजुगुप्सित ॥ ५३ ॥

वैरूप्य च समायाति च्छेदेनेवाङगमर्मणाम् ।
चिताभिधान सर्वाङगदाही वश्यप्रयोगज ॥ ५४ ॥

भ्रामर कौतुकास्वादमात्रो नवनवोन्मुख ।
पातङग कामिनीदीप्तिरसिक क्षयनिर्भर ॥ ५५ ॥

वृश्चिकाख्यो व्यथादायी द्वेष्योऽप्यत्यन्तनिश्चल ।
त्यक्ताहारोऽतिसतापनष्टच्छायो ज्वराभिध ॥ ५६ ॥

भ्रमनामा मतिभ्रंशाच चक्राम्ध इवाकुल ।
स्मरणाख्य प्रियस्मृत्या कृतान्यस्त्रीसमागम ॥ ५७ ॥

रतिग्रह मदा स्वप्ने सप्राप्तसुरतोत्सव ।
रौधिर कलहे रक्तपातैर्नीचस्य वर्धत ॥ ५८ ॥

इत्यशीति समासेन रागभेदा प्रकीर्तिता ।
विस्तरेण पुनस्तेषा क सख्या कर्तुमर्हति ॥ ५९ ॥

सुहृज्जनाजन कुर्यात् पूर्वं वारविलासिनी ।
वेश्याना पद्मिनीना च मित्रायत्ता विभूतय ॥ ६० ॥

सुहृद्भिरेव जानाति कामुकाना धन गुणम ।
हृदयग्रहणोपाय शीघ्र रक्तापरक्तताम ॥ ६१ ॥

महाधनस्य सुहृदा कामिना प्रमशालिनाम ।
प्रच्छन्नसुरतेनापि कुर्यादाराधन सदा ॥ ६२ ॥

एको वित्तवत सूनु पितृहीन सुयौवन ।
मुग्ध भूभुजि कायस्थ कामिस्पर्धी वणिक्सुत ॥ ६३ ॥

नि यातुरामात्यवैद्यप्रसिद्धस्य गुरो सुत ।
प्रच्छन्नकामो जाड्यधन ॥ ६४ ॥

नपुसकप्रवादस्य प्रशमार्थी फलागन ।
गत्तो धूतसहायश्च राजसूनुर्निरङ्कुश ॥ ६५ ॥

ग्राम्यो धातृद्विजसुत प्राप्तलाभश्च गायन ।
मद्य साथपति प्राप्त श्रीमान देवपरायण ॥ ६६ ॥

गतानुगतिको मूख शास्त्रोन्मादश्च पण्डित ।
नित्यक्षीवश्च वदयाना जङ्गमा कल्पपादपा ॥ ६७ ॥

प्रथम प्रार्थिना वेश्या न क्षणोऽस्तीत्यदाहरेत ।
जनस्याय स्वभावो हि सुलभामवमन्यत ॥ ६८ ॥

शिर शूलादिक व्याधिमनित्यमजुगुप्सितम ।
अवहारोपयोगाय पूर्वमेव समादिशत ॥ ६९ ॥

पत्नीव कुर्यादनुवृत्तिपूर्वं पूर्वं महार्थस्य वरोपचारम् ।
द्रव्यैस्त्वया मन्त्रजपादिभिर्वा वशीकृतास्मीति वदेन् न सर्वम् ॥ ७०

स्वयं प्रदत्तेऽपि नखक्षते च शङ्केत तद्भक्तिविवादशीलम् ।
निन्देत् प्रकामं जननीं विरुद्धां गच्छेत् स्वयं वेश्म च कामुकस्य ॥ ७१

विदेशयात्रामपि मन्त्रयेत तेनैव सार्धं विहितानुबन्धा ।
सुप्तस्य कुर्यात् परिचुम्बनं च गुणस्तुतिं चार्धविबोधभाजः ॥ ७२

स्वप्ने मदैव प्रल्पेत् सरागं सर्वं च तन्नामनिबद्धमेव ।
न चास्य तृप्तिं सुरतेषु गच्छेद् व्ययस्य कुर्याच् च मुहुर्निषेधम् ॥ ७३

तस्माच् च पुत्रार्थमनोरथा स्यात् प्राणात्ययं तद्विरहे वदेच् च ।
इत्यादिभिः स्वीकरणाद्युपायैर्निबद्धबुद्धेर्द्रविणं लभेत ॥ ७४ ॥

तावन् न तूर्णं धनमाहरेत यावत् स रागेण विनष्टसञ्ज्ञः ।
प्रशान्तरागानलशीतलस्तु स लोहपिण्डीकठिनत्वमेति ॥ ७५ ॥

याचेत सर्वं सुरतातिकाले तमूरुबन्धेन निरुद्धकायम् ।
प्रायेण तृप्ताय न रोचते हि विनम्रशाखापरिपक्वमाम्रम् ॥ ७६ ॥

संधारयेत् तं च विशेषवित्तं यावन् न निःशेषधनत्वमेति ।
पुनः पुनः स्नेहलवार्द्रवक्त्रा दीपं यथा दीपकदीपवर्तिः ॥ ७७ ॥

निष्पीतसारं विरतोपकारं क्षुण्णेक्षुशल्कप्रतिमं त्यजेत् सः ।
लब्धाधिवासक्षयकारिशुष्कं पुष्पं त्यजत्येव हि केशपाशः ॥ ७८ ॥

हेमन्तमार्जार इवातिलीनः स चेन् न निर्याति निरस्यमानः ।
तदेव कार्यस्तनुमर्मभेदी प्रवर्धमानः परुषोपचारः ॥ ७९ ॥

शय्यावहारैर्वचनप्रहारैः कोपप्रकारैर्जननीविकारैः ।
कौटिल्यसारैर्विविधप्रसारैर्विपद्विचारैर्गणितापचारैः ॥ ८० ॥

याच्ञाधिवादैरधनापवादैर्दत्तानुवादैः परसाधुवादैः ।
निन्दाप्रवादैः परुषप्रवादैर्विटप्रवादैः कथितावसादैः ॥ ८१ ॥

मुहुः प्रवासैः कलहोपवासैर्मायानिवासैः कटुवाधिवासैः ।
सभ्रूविलासैर्व्यसनोपवासैर्निष्कासनीयः स पृथुप्रवासैः ॥ ८२ ॥

स चेत् पुनः रागजतुप्रसक्तस्तीव्रावमानैरपि न प्रयाति ।
तदा तमुत्क्षिप्तभुजान्यवक्त्रा दासी वदेद् वित्तवियोगदीनम् ॥ ८३

यत्राभवत् कामुकलोकयात्रा
विचित्ररूपा सततं विभूतिः ।
गृहे चतुर्थं दिनमद्य तस्मिन्
दृष्टस्य दृष्टस्य वधूत्सवस्य ॥ ८४ ॥

क्लीबस्य यस्यास्ति न भोगसंपत् स किं भुजिष्याभवने करोति ।
न यस्य हस्ते तरमूल्यमस्ति स किं समारोहति नावमग्रे ॥ ८५ ॥

प्रक्षीणवित्तेन निरुद्यमेन किं रूपयुक्तेन करोति वेश्या ।
विच्छिन्नदुग्धा न पुनः सगर्भा सा कस्य गौश्चारुतयोपयुक्ता ॥८६ ॥

मिथ्यैव रिक्तः कुरुते जडानामावर्जनं प्रेममयैर्वचोभिः ।
क्षीरक्षये चुम्बनलालनेन बालस्य वृद्धिं विदधाति धात्री ॥८७ ॥

इत्यादिभिस्तद्वचनावमानैस्तस्मिन् गते ग्रीष्मतुषारतुल्ये ।
क्षीणं निरस्तं पुनराप्तवित्तं भजेत यत्नाहृतवित्तमन्यम् ॥ ८८ ॥

प्राप्ते कान्ते कथमपि धनादानपात्रे च वित्ते
त्वं मे सर्वं त्वमसि हृदयं जीवितं च त्वमेव ।
इत्युक्त्वा न क्षपितविभवं कञ्चुकाभं भुजङ्गी
त्यक्त्वा गच्छेत् सदनमपरं वैशिकोऽयं समासः ॥ ८९ ॥

उद्देशलेशेन यदेतदुक्तं तत् कार्यकाले विविधप्रयोगम् ।
तस्मात् स्वबुद्ध्यैव विचार्य कार्यमुक्त्वेति तूष्णीं जरती चकार ॥९०

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितायां समयमातृकायां रागविभागोपन्यासो नाम पञ्चमः समयः ।

षष्ठः समयः ।

अथ क्षणक्षीणधनायमाने शनैः शनैर्निष्प्रतिभे शशाङ्के ।
द्यौर्दोषमुक्तेव विलोकनेन सविप्लवा मीलिततारकाभूत् ॥ १ ॥

इन्दौ प्रयाते कृतरात्रिभोगे प्रवेशकाले चिरकामुकस्य ।
वेश्येव सन्ध्या गगनाङ्गनायाः निर्दिष्टताराकुसुमं चकार ॥ २ ॥

अथोदिते स्वस्थितिदानदक्षे बाले रवौ श्रीमति पङ्कजिन्या ।
विकासकान्ते मधुपानकेलिरभूद् विटानामिव षट्पदानाम् ॥ ३ ॥

कलावती मौक्तिकभूषणाङ्का धम्मिल्लमाल्यप्रणयप्रसक्तैः ।
भृङ्गैर्वृता दर्पणमीक्षमाणा सतारका चन्द्रवती निशेव ॥ ४ ॥

स्मराङ्गनाकेलिशुकायमानकरस्थताम्बूलविलासपूर्णा ।
ससातृका नापितदत्तहस्ता कान्ता तनुं पण्यदशां नयन्ती ॥ ५ ॥

सलीलमानान्तिविलोलकाञ्चीरवेण पारावतदत्तसंज्ञा ।
अर्थार्थिनी राजपथप्रकारं हर्म्यं प्रियोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ६ ॥

तामब्रवीत् त्परिभोगयोग्यं प्रातर्नवं कामुकमीक्षमाणं ।
विलोक्य कङ्कः शयनोत्थितानां पण्याङ्गनानां गणयन् विचेष्टाः ॥ ७

आसन्नमित्रागममुच्यमानसमागमे वासरवल्लभस्य ।
निर्यान्ति दीपा इव रात्रिभोग्याः पश्य प्रभाते गणिकागृहेभ्यः ॥ ८

एव प्रबुद्ध सहसा जटाभृल्लीलाशिव कुक्कुटकूजितेन ।
गृहान् नलिन्या परिहृत्य राजरथ्या कुमार्गेण मठ प्रयाति ॥ ९ ॥

एते निर्वेनिग्रहभट्टसूनो पृष्टा विटा रात्रिसुख प्रभाते ।
कर्तुं प्रवृत्ता पृथुभोज्यभूरिव्ययाय भद्राभवने विभागम् ॥ १० ॥

प्राप्ते गृहद्वारमनङ्गसारे महाविटे पश्य वसन्तसेना ।
शून्यप्रसुप्तापि पुर समेत्य निशीथभोग कथयत्यसत्यम् ॥ ११ ॥

भग्नाङ्गदा त्रोटितवर्णपाली मतङ्गनाम्ना गणपालकेन ।
आत्मापराध विनिगूहमाना विरौति रामा जननीजनाग्रे ॥ १२ ॥

निर्गच्छतो ग्रामनियोगिनोऽस्य ददाति गुप्तस्य समेत्य पश्चात् ।
इद तथेद च पुर प्रहेयमित्यादि सदेशशतानि वृद्धा ॥ १३ ॥

सप्रस्थितेय सह माधवेन कोश ध्रुव पातुमनङ्गलेखा ।
अग्रे यदस्या मधुकुम्भवाही मेष विकर्षन् पुरुष प्रयाति ॥ १४ ॥

टक्कस्य सा स्खलितस्य विप्राय यत स्कन्दकदानकाले ।
प्रमाधनाय स्वयमेव गन्तु समुद्यता पश्य शशाङ्कलेखा ॥ १५ ॥

उद्यानलीलागमने निशाया मुनिलिखिते मल्लिकयार्जुनस्य ।
वृत्त प्रभाते नवचीनवस्त्रदान विना पश्य मुहूर्तविघ्न ॥ १६ ॥

मेघप्रदस्येन्द्रवसोर्द्विजस्य मुक्त्वा प्रभूत निशि काल्यखण्डम ।
विपूचिकार्ता विटहर्षहेतुर्वैद्यार्थिनी क्रन्दति कुट्टनीयम ॥ १७ ॥

वैद्योऽप्यसौ मण्डलगुल्मनामा प्रभातचारी नगरार्जितानि ।
समुद्यत पूगफलानि दातु कुरङ्गिकायै निजमुष्टिपूरै ॥ १८ ॥

कक्षालनाम्ना निशि गायनेन वारावहारान् निश(?)भग्नभाण्डा ।
गृह्णाति वा नो(?)चरणस्पृशोऽस्य वराशुक कुम्भघटादिमूल्यात् ॥१९

प्राप्तस्य शम्भोर्वणिजस्तु वारे सुप्तस्य शून्ये शयने निशायाम् ।
नन्दा ममेत्यापरवामिगेहात् सविप्रलम्भ शपथ करोति ॥ २० ॥

पितुर्गृहाद भूरिविभूपणानि प्राप्त गृहीत्वा मदन मृणाली ।
निगूह्य सदर्शयति स्वगेह शून्य तमन्विष्टुमुपागतानाम् ॥ २१ ॥

भोज्य विना पाटलिका प्रविष्ट मुष्टिप्रद श्रोत्रियमत्रिरात्रम् ।
शुष्कान्नदाता पितृकार्यमेतत् किं किं करोपीत्यसकृद् ब्रवीति ॥ २२

मार्जारजिह वा जननी हरिण्या
पद्मास्य भोज्य निशि लुण्ठित यत ।
तस्मिन गते तद्द्विजने विशङ्का
पश्य प्रभाते कवलीकरोति ॥ २३ ॥

ईर्ष्याविशेषात् कृतकोपवादसमूर्छिताया मन्य रमण्याम ।
विभूपण तोपणमाशु किंचिदस्यै प्रयच्छेति वदन्ति सख्य ॥ २४

रागेण कृष्णीकृतकेश एप वलीविशेषस्फुटवृद्धभाव ।
योगागृह शम्बरसारनामा यागाय युग्येन गुरु प्रयाति ॥ २५ ॥

अय जनस्थानविनाशहेतु केतु खरकूरतया प्रसिद्ध ।
आस्थानभट्टस्त्रिटिवत्सनामा प्रयाति युग्येन विशीर्णवस्त्र ॥ २६

उच्चैश्चिरात सौधनिपक्तदृष्टिरश्वाधिरूढ कमलोऽधिकारी ।
वल्लावति त्वामयमीक्षमाण शूलार्पिताकारतुला बिभर्ति ॥ २७

श्रीखण्डोज्ज्वलमल्लिकातिलकवानक्षामहेमाङगद-
श्छिन्नश्लिष्टविनष्टनासिकतया प्रख्यातजारज्वर ।
एप त्वामवलोक्य मालवपतेर्दूत प्रपञ्चाभिध
पश्योद्दिष्टविवेष्टनानि कुरुते भोगीव मन्त्राहत ॥ २८ ॥

एष प्रख्यातकूट कपटविटघटानर्मकर्मप्रगल्भ
श्रीगुप्तो नाम धूर्त सकलकलिकलाकल्पनामूलदेव ।
दृष्ट्वा दूरात् प्रसिद्धा तव नवजननीमञ्जलिश्लिष्टहस्त
पद्माक्षणा दत्तसज्ञ स्मितचलचिबुक स्तोतुमेता प्रवृत्त ।।२९

पातालोत्तालतालुप्रविततवदनस्पष्टदृष्टोग्रदष्ट्रा
विश्वग्रासावहेलाकुलितशिखिशिखाविभ्रमोद्भ्रान्तजिह्वा ।
मेषाणा चण्डमुण्डाहरणकटकटारावपिष्टास्थिसस्था
सिद्धा शुष्कातिपूर्णा जयति भगवती कुट्टनी चण्डघण्टा ॥ ३०

एष स्फीतधनस्य लोभवसते पापस्य मूर्तिस्पृश
शङ्खाख्यस्य महार्घहट्टवणिज पङ्काभिधान सुत ।
आकृष्ट प्रतिवेशनिर्गतविटै सारङ्गममुग्ध शिशु
सुभ्रु त्वा तुपगशिलोलचटकाकार समुद्वीक्षते ॥ ३१ ॥

एष निधिर्विधिना तव नून मेषमतिर्विहित प्रहितो वा ।
स्थूलमुख पृथुचूलकलाप स्कन्धयुगाञ्चितकर्णसुवर्ण ॥ ३२ ॥

इत्यादि कङ्केन वितर्क्यमाण वणिक्सुत दृक्पतित विचार्य ।
मनोरथाभ्यर्थितलाभतुष्टा कङ्कालिका सस्मितमित्युवाच ॥ ३३

निर्यत्ताम्बूललालालवशबलचलन्दग्रीवकवक्त्रावलोकी
रक्तोपानद्युगोद्यत्सरसरमुखरप्रस्खलत्पादचारै ।
एवरूपोऽतिमुग्ध शिशुरखिलधनावाप्तये वन्धकीना-
मवश्याराधनार्ह स्वयमुपनमति प्रायश पण्यपुण्यै ॥ ३४

कल्यावति त्वन्मुखनिश्चलोऽस्य महाविटश्चारणचक्रचारै ।
निवेदितोऽग्रे तव देवताया शिशु पशुर्भोगविभूतिकामै ॥ ३५

पार्श्वे त्वमेषा व्रज वङ्क तूर्णं दूत करिष्यन्ति भवन्तमेते ।
तथेति दत्तोचितशासनोऽसौ जगाम सौधादवरुह्य हृष्ट ॥ ३६ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितायां समयमातृकायां
षष्ठ समय ।

सप्तम समय । कामुकसमागम

अथाययौ शनै श्रीमान् नवोद्भूतमनोभव ।
लतालिङ्गनहृद् बाल काल कुसुमलाञ्छन ॥ १ ॥

सभोगसुखसपत्ति पराधीनेव कामिनाम् ।
आलम्बे धनेशाशामितीवाकलयन रवि ॥ २ ॥

दक्षिणानिलसोच्छ्वासा लसत्कुसुमपाण्डरा ।
जातजृम्भा ययुस्तन्व्यो लता सोत्कण्ठतामिव ॥ ३ ॥

दग्धऽन्धकद्विषा रोषात् पुराणे पञ्चसायके ।
नव विनिर्ममे काममृतुराज प्रजापति ॥ ४ ॥

प्रस्खलत्कोकिलालापा गायन्त्यो भृङ्गशिञ्जितै ।
वेश्या इव मधुक्षीबा विरेजुर्वनराजय ॥ ५ ॥

नवकिसयलेखा पङ्क्तिसङ्गे लताना
नखमुखलिपिलीलालोभिनीमाकलय्य ।
मधुमदपरिरम्भे भेजिरे लोहितत्व
स्थलकमलवनानामीर्ष्ययेवाननानि ॥ ६ ॥

क्षीणक्षाम शिशिरसमय वृद्धमुत्सृज्य दूरे
त्यक्त्वा शीन तरुणमसकृद गाढरागानुबन्धम् ।
उद्यानश्रीर्मधुमभिमत बालमेवालिलिङ्ग
प्राय स्त्रीणा वयसि नियतिर्नास्ति कार्यार्थिनीनाम् ॥ ७ ॥

अथ नापितदूतेन कृतद्वित्रगतागता ।
मिथ्याकृतनिषेधापि ग्रहणाग्रहणे शिग्रो ॥ ८ ॥

कथचिदभ्यर्थनया गृहीतार्था कलावती ।
सध्याया मण्डनासक्ता ययौ वासकसज्जताम् ॥९॥ (युगलकम्)

कपोले कस्तूरीस्फुटकुटिलपत्राङकुरलिपि-
　र्ललाटे कार्पूर तिलकमलकालीपरिसरे ।
तनौ लीना हेमद्युतिपरिचिता कुङ्कुमरुचि
　स तस्या कोऽप्यासील ललितमधुरो मण्डनविधि ॥ १० ॥

प्रौढकामुकसभोगसाक्षिणी बालसगमे ।
नोचितास्मीति तामूचे लज्जया नतमेखला ॥ ११ ॥

हारिणी सा तनुलता हारिणी च कुचस्थली ।
दृष्टिश्च हारिणी तस्या बभौ स्मरविहारिणी ॥ १२ ॥

अत्रान्तरे वणिक्सूनुर्विवेश गणिकागृहम् ।
आसन्नलाभाभिमुखैरावृत क्षेत्रवासिभि ॥ १३ ॥

कर्णसक्तमुक्ताङ्कनकस्थूलवालक ।
बहुहेमभराक्रान्तिमव्यथश्रवणद्वय ॥ १४ ॥

कण्ठाभरणमध्यस्थहैमरक्षाचतुष्टय ।
जननीहस्तविन्यस्तसर्षपाङ्कितचूलिक ॥ १५ ॥

राजावतमणिस्थूलगुलिकाभ्या विराजितम् ।
राजत चरणालीन बिभ्राण कटकद्वयम ॥ १६ ॥

मुहुर्दीर्घाञ्चलदशा स्रस्ता सकलयन पटीम् ।
बहुचूर्णकताम्बूलदग्धास्यवृतसीत्कृत ॥ १७ ॥

म प्रविश्य प्रकामाशा ददर्शादर्शमादरात् ।
कलावती कलाकान्तलल्तिामिव शर्वरीम् ॥ १८ ॥

यत्र लालनयोग्योऽय बाल सभोगभाग् भवेत् ।
इतीव ताम्हारेण सस्मितस्तनमण्डलात् (?)॥ १९ ॥

द्रविणक्षयदीक्षाया वैचक्षण्यकृतक्षणा ।
ऋत्विज सप्त विविशु पुरस्तस्य महाविटा ॥ २० ॥

निर्गुट क्षीणसाराख्यो दिविर कमलाकर ।
रेचको भरतानार्य क्षुण्णपाणिस्तुलाधर ॥ २१ ॥

गणक सिंहगुप्तश्च तिक्तनामा भिषक्सुत ।
कटि कुटिलकश्चेति भोगाम्भोरुहषट्पदा ॥ २२ ॥

वेश्यासमागमे शैली शिक्षित स विटैर्वहि ।
प्रविश्य कामिनीपार्श्वे प्रौढवत् समुपाविशत ॥ २३ ॥

वामसाच्छाद्य नासार्धमप्रस्तावकटूत्कटाम् ।
नर्मगोष्ठीं स विदधे शिक्षिता शुकपाठवत् ॥ २४ ॥

तत्र प्रविश्य कङ्काली गृहीतोच्चतरासना ।
रञ्जनाय पुरश्चक्रे विटाना कपटस्तुतिम् ॥ २५ ॥

धन्योऽय बालक श्रीमान् भवद्भिर्यस्य सङ्गति ।
युष्मत्परिचय पुण्यपरिपाकेन लभ्यते ॥ २६ ॥

शिशुरप्ययमस्माक कामुकोऽभिमत परम ।
बाल एव महस्वानु कमलिन्या विकासकृत् ॥ २७ ॥

इत्यादिभि स्तुतिपदै कुट्टन्या विटमण्डले ।
स्वीकृत भूरभूत क्षिप्र ताम्बूलाबेलपाटला ॥ २८ ॥

तत काली कलावत्या धात्री वेतालिकाभिधा ।
ताम्बूलदानावसरप्रहर्षाकुलितावदत ॥ २९ ॥

अत्यल्प परिवारोऽय ताम्बूलप्रणयी स्थित ।
नास्माकमन्यवेश्यानामिवामम्य परिग्रह ॥ ३० ॥

कङ्क प्रथमपूज्योऽय देवाकृतिरदारधी ।
यस्यानुरोधात् सुलभा दुर्लभापि कलावती ॥ ३१ ॥

जामाता गौरवार्होऽय पूज्य कन्यार्पणेन न ।
शाडखिर समग्रो नाम समान पूर्वमर्हति ॥ ३२ ॥

अय पितु कलावत्या प्रेतकार्यप्रतिग्रही ।
ह्य पर्वदिवमावाप्त ·· शक्तिर्महाव्रती ॥ ३३ ॥

अय स्थलपते सूनु कपिल कलशाभिध ।
गुरुभ्राता कलावत्या कल्पपालो मधुप्रद ॥ ३४ ॥

मृदङ्गोदरनामाय कलावत्या स्वसु पति ।
मातुल कलहो नाम बिन्दुसार महोदर ॥ ३५ ॥

इय दत्तकपुत्रस्य कलावत्या कलायुष ।
धात्री कलावती नाम रणचन्द्रश्च तत्पति ॥ ३६ ॥

अय भरतभार्याज्ञ काम्बो भागवतात्मज ।
गायन मरदासोऽय महामात्यस्य वल्लभ ॥ ३७ ॥

निमित्र सूपकाराख्य कुम्भकारश्च खर्पर ।
चलच्छत्रधरश्चाय खञ्जनो युग्यवाहन ॥ ३८ ॥

रतिशर्मा द्विजन्माय गणिकाग्रहशान्तिकृत् ।
आगमिक करालोऽय नीलपतश्च नापित ॥ ३९ ॥

उद्यानपालः कन्दोऽयं मुकुलास्यश्च पौष्पिकः ।
नर्मकृद् वर्मदत्तोऽय मारच्छिद्रश्च धावकः ॥ ४० ॥

बहिरास्ते च चाण्डाली क्रोशन्ती घर्घराभिधा ।
डोम्बश्चण्डरवाम्यश्च कोष्ठागारप्रहारिकः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलं देयमेतेभ्यः प्रहेयं प्रातरेव तु ।
मन्ये शम्बरमालायै गुरवे दम्भभूतये ॥ ४२ ॥

उक्त्वेति पूगफललुण्ठिनिविष्टचित्ता
वैतालिका विविधवेशवनीप्रविष्टाः ।
चक्रुः प्रभूतमधुपानविघूर्णमाना-
स्ताम्बूलदानबहुमानगतागतानि ॥ ४३ ॥

ततः क्षीबैरसंभाव्य कथ्यमानैर्विटैः परम् ।
उद्वेजितेव रजनी धूपव्याजेन निर्ययौ ॥ ४४ ॥

नृपस्य बाहुर्युधि दक्षिणोऽहं
ममैव राज्यं कलमान्तरस्थम् ।
मयि स्थिते तिष्ठति नाट्यशास्त्रं
सूते तुला वित्तपतिश्रियं मे ॥ ४५ ॥

त्रैलोक्यवृत्तं गणितेन वेद्मि मयैव भोजस्य कृता चिकित्सा ।
भुक्ता मया भूपतयः स्वसूक्तैरित्यूचिरे मद्यमदोद्धतास्ते ॥ ४६ ॥

विसृष्टास्ते कलावत्या ताम्बूलार्पणलीलया ।
निर्ययुः कलयन्तोऽन्तर्भाविनी भोज्यसंपदम् ॥ ४७ ॥

अथ विततवितानं हंसशुभ्रोपधानं
शयनममलचीनप्रच्छदाच्छादिताग्रम् ।
अभजत हरिणाक्षी क्षीबमादाय बालं
निजपरिजननर्मस्मेरवक्त्राम्बुजश्रीः ॥ ४८ ॥

शिशुतररमणेऽस्या कौसुमामोदलुभ्यद्-
भ्रमरभरनिपातैर्घूर्णमाना प्रकामम् ।
प्रसरदगुरुधूमश्यामलाग्रा बभूवु-
र्वलितविरतवक्त्रा लज्जयेव प्रदीपा ॥ ५० ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितायां समयमातृकायां
कामुकसमागमो नाम सप्तमः समयः ।

अष्टमः समयः कामुकप्राप्तिः

अथ सितकिरणरतिश्रमखिन्नेव विनिद्रतारका रजनी ।
प्राभातिकसलिललवस्वेदवती क्षामतां प्रययौ ॥ १ ॥

गणिका ततः प्रभाते सकलनिशाजागरेण ताम्राक्षी ।
रात्रिमुखप्रश्नपरा प्रोवाच समेत्य कङ्कालीम् ॥ २ ॥

शृणु मातः शिशुवयसस्तस्य स्फुटतामकाल्पपुष्टस्य ।
यस्याल्पकस्य बहुलं मरिचकणस्येव तीक्ष्णत्वम् ॥ ३ ॥

आरोपितः स चेट्या खट्वामत्युन्नतां शनैः शिशुवत् ।
निश्चलतनुर्मुहूर्तं धूर्तः स च कृतकसुप्तोऽभूत् ॥ ४ ॥

ललनासुलभकुतूहलचपलतयालिङ्गितः स्वयं स मया ।
तत्क्षणनखमुरतान्ते महसा निःचेष्टतां प्रययौ ॥ ५ ॥

पूगफलमस्य लग्नं ज्ञात्वेति मया स शीतसलिलार्द्रम् ।
दत्त्वा वक्षसि हस्तं प्रलयभयाल् लम्भितः संज्ञाम् ॥ ६ ॥

बालमुखं तरुणतरं रभसरसेन प्रबोधयन्त्या तम् ।
कष्टं मयैव क्रुष्टो ज्वलिताङ्गारः स्वहस्तेन ॥ ८ ॥

रोदिति शिशुरिति दयया यस्य न दशनक्षतं मया दत्तम् ।
तेन ममाधरबिम्बं पश्य शुकेनेव खण्डितं बहुशः ॥ ९ ॥

मुहुरारोहणहेलापरिरम्भैर्वामनीकृतं तेन ।
शिशुसंगमात् क्षणं मे लज्जितमिव नोन्ननाम कुचयुगलम् ॥ १० ॥

अङ्गस्थाननखक्षतविक्षततनुवल्लरी परं तेन ।
गुप्तिं कथं करिष्ये विदग्धजनसंगमेऽङ्गानाम् ॥ ११ ॥

उक्त्वेति वाररमणी निखिलनिशीथप्रजागरोद्विग्ना ।
क्षोणीं निरीक्षमाणा वैलक्ष्येण क्षणं तस्थौ ॥ १२ ॥

तामवदत् कङ्काली सस्मितवदना विटङ्कदंष्ट्राभिः ।
भोगोद्भवे विटाना मनोरथं पाटयन्तीव ॥ १३ ॥

एवंविधैव मुग्धे परिशीलितहट्टचेटकटुकानाम् ।
प्रौढिः कण्टकतीक्ष्णा भवति परं पण्यजीवनशिशूनाम् ॥ १४ ॥

पितृभवनहृतं नियतं हस्तगतं विद्यते धनं तस्य ।
भवति न तद्विधमधिकं प्रागल्भ्यं रिक्तहस्तस्य ॥ १५ ॥

बिलनिहितद्रविणकणश्चपलगतिर्मूषकोऽप्यलं प्लवते ।
दानक्षीणस्तन्द्री मुषिरकरः कुञ्जरो भजते ॥ १६ ॥

विटविनिवारणयुक्त्या निर्मक्षिकमाक्षिकोपमं सहसा ।
गत्वा करोमि तावत् तवोपजीव्यं वणिक्तनयम् ॥ १७ ॥

अस्माकमङ्गमङ्गं पण्योपनतं महाधननिधानम् ।
दासीसुताः किमेते खादन्ति विटाः प्रसङ्गेन ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा तूर्णतर शय्याभवनस्थित समभ्येत्य ।
शिशुमवदत् कङ्काली विजनकथाकेलितन्त्रेण ॥ १९ ॥

अपि पुत्र रात्रिरखिला सुखेद ते कुमुदहासिनी याता ।
बन्धनयोग्योऽस्माक कलावतीहृदयचोरस्त्वम् ॥ २० ॥

ध्यान वलन जृम्भणमुच्छ्वसन वेपन परिस्खलनम् ।
त्वत्सगमेऽपि यस्या कि कुरुते निर्गते त्वयि सा ॥ २१ ॥

लङ्घिततरुणममुद्रा कलावती यत्पटाञ्चले लग्ना ।
यामर्थयते दूतैर्दक्षिणदिग्वल्लभो भोज ॥ २२ ॥

जन्मान्तरेऽनुबद्धा यदि नेय सगति कृता विधिना ।
तत्वि त्वयि मम जाता परलोके पुत्रकार्याशा ॥ २३ ॥

विघ्नस्तु सगमेऽस्मिन्नेक परिचिन्तितोऽस्ति मे भयद ।
यदय विटसघाल कण्टकजालायते परित ॥ २४ ॥

भुक्त्वा पीत्वा भवत परधनवर्णा स्ववित्तपरिहीणा ।
धूर्तास्त्वामेव पितुर्बन्धनयोग्य प्रयच्छन्ति ॥ २५ ॥

तस्माद् यदि दिनमेक तिष्ठसि सुतरामदृश्यरूपस्त्वम् ।
तदय कुटिलविटाना नैराश्याद् भिद्यते यूथ ॥ २६ ॥'

इत्युक्ते कुट्टन्या शैशवसरलाशयो वणिक्सूनु ।
तामवदत् सत्यमिद स्नेहात् मातस्त्वया कथितम् ॥ २७ ॥

अस्ति ग्रन्थिनिबद्ध मम किंचिज् जनकभाण्डशालात्तम् ।
तदिद गृहाण दुहितुर्मण्डनभोगव्यये योग्यम् ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वा सान्तर दत्त्वा तस्यै शिशुर्गुप्तद्रविणम् ।
तामदर्शितमविशच् छद्मपथ पृथुलहर्म्यतल्पकोष्ठम् ॥ २९ ॥

त प्रच्छाद्य सहर्षा कृत्वा मिथ्या मुख नवविषादम् ।
अभ्येत्य विटानवदत् वङ्गाली कलकलारम्भे ॥ ३० ॥

आजन्मसहजसुहृदामस्मत्प्रणयोपचारतुष्टानाम् ।
उचित किमयमकस्माद् भवता निन्द्य समाचार ॥ ३१ ॥

दस्युसुतस्तीक्ष्णतर स भवद्भि कि वणिक्सुतव्याजात् ।
रत्नाभरणाकीर्णं प्रवेशितोऽस्मद्गृह रात्रौ ॥ ३२ ॥

अन्यगणिकाप्रयुक्ता यदि यूय प्रहसनोद्यता प्रसभम ।
तत् किं स्त्रीवधमदृश क्रियते पृथुमाहस पापम् ॥ ३३ ॥

स पर प्रभातनिद्रालवविवशाया क्षण कलावत्याम् ।
आदाय हारसहित केयूरयुग गत कामी ॥ ३४ ॥

श्रूयन्ते प्रतिनगर भूषणलुब्धै पणाङ्गना निहता ।
निजदेवताप्रसादात् कलावती किं तु मुक्ताद्य ॥ ३५ ॥

तेन यदेतन् नीत राजकुले कस्य मूर्ध्नि परिपतति ।
प्रतिभूर्भवद्विधाना वय गृहीत पण्यललनाभि ॥ ३६ ॥

पश्यत पश्यत लोका कलिकाल कीदृश प्रवृत्तोऽयम् ।
स्निग्धा सुहृद सधना स्त्रीवधपाप भजन्ते यत ॥ ३७ ॥

को वेत्ति गुणविभाग हस्तेन परीक्ष्यते कथ जाति ।
दुर्ज्ञेय कुटिलाना चेष्टितमन्यद वचश्चान्यत् ॥ ३८ ॥

इत्युक्त्वा गृहपरिजनकलकलकल्होदग्रदु गहविकारा ।
वङ्काली राजपथे चुक्रोश गतागतैस्तारम् ॥ ३९ ॥

तद्भीत्यैव विटास्ते सपदि विवर्णा निरुत्तरप्रतिभा ।
निर्गत्योत्पथविवरैर्दूरतरे सङ्गम चक्रु ॥ ४० ॥

अथ ते विचार्य सुचिरं भोगभ्रष्टाः समापतितकष्टाः ।
मिथ्यापवादनष्टा विफलविलष्टा मिथो जग्मुः ॥ ४१ ॥

जाताक्षपटलदोषैरिव नास्माभिर्व्रजन् वणिग् दृष्टः ।
कङ्काल्यैव हृतोऽसावित्यवदन् निर्गुटस्तत्र ॥ ४२ ॥

राशिं निगूह्य वणिजः पश्यत भूर्जेन निग्रहोऽस्माकम् ।
पृष्ट्यैव कृतोऽत्र परिशोचनब्रवीद् दिविरः ॥ ४३ ॥

विहिताङ्गहारयुक्तिः कुट्टन्या पूर्वरङ्गयोग्योऽयम् ।
अस्मद्वृत्तं वृत्तं किमन्यदिति नाट्यवित् प्राह ॥ ४४ ॥

कपटतुला कटवालीमटरशनाङ्कामहं वेद्मि ।
विहितस्तया भ्रमोऽसावित्याह तुलाधरः कोपात् ॥ ४५ ॥

आकृष्य मेषभोगाद् दूरतरं मित्रमण्डलं वणिजः ।
कालकल्ययेव नीतं कङ्काल्या गणक इत्यूचे ॥ ४६ ॥

पेया मद्यसमृद्धिस्तयैव मा कृतचिकित्सायाम् ।
लङ्घनमिदमुपदिष्टं तापादित्यब्रवीद् वैद्यः ॥ ४७ ॥

नवमुखचरितं नष्टं कष्टं विभ्रष्टनियमवृत्तानाम् ।
अस्माकमेतदनुपममित्याह कविः श्वसन् विरसः ॥ ४८ ॥

इति दुःखकोपविस्मयलज्जाकुलिताः कथां मिथः कृत्वा ।
कुसुमारामभ्रष्टा इव मधुपास्ते विटाः प्रययुः ॥ ४९ ॥

अथ कङ्काली गूढं निःशल्या कामभोगसामग्रीम् ।
आस्वाद्य निशामनयन् निःशङ्कमहोत्सवोत्साहा ॥ ५० ॥

प्रातर्विचिन्त्य युक्तिं सा गत्वा हट्टभाण्डशालायाम् ।
कामिजनकस्य वणिजः स्फीतार्थसमृद्धिमद्राक्षीत् ॥ ५१ ॥

सोऽपि महाधनसंचयलाभविशेषेऽपि सद्ग्राहः ।
पुनर्हृतहेमचिन्तासंतापात् कातरतरोऽभूत् ॥ ५२ ॥

उन्नतवृसीनिविष्टः कोटिनयलेख्यसंपुटीहस्तः ।
अर्थिजनवदनदर्शनमीलितनयनप्रसक्तसततान्ध्यः ॥ ५३ ॥

बन्धादिमोक्षणागतलाभपरित्यागयाचने बधिरः ।
अत्यल्पपण्यदानप्रश्नप्रतिवचनजल्पने मूकः ॥ ५४ ॥

तैलमलकलिलाञ्छितमूषकजग्धार्धटुप्पिकाविकटः ।
शीर्णोर्णाप्रावरणप्रलम्बघनकञ्चुकाञ्चलालोलः ॥ ५५ ॥

नग्नोरुजानुजर्जरधूमारुणपृथुलशिथिलमोचोटः ।
रूक्षश्मश्रुकलापस्थूलप्रलम्बलट्टुम्पकग्रन्थिः ॥ ५६ ॥

निजगृहदिवसपरिव्यययाच्ञागतकन्यकाप्रहारोग्रः ।
रज्जुग्रथितबुभुक्षितमार्जारीरावनिर्दयप्रकृतिः ॥ ५७ ॥

दूराद् विनवर्यमाणः स तया नामार्पिताङ्गुलीलतया ।
ख्यातः स एव वणिगयमिति विदधे स निश्चितं तस्याः ॥ ५८ ॥

साथ शनैरुपसृत्य प्रविरलजननिर्मलावसरे ।
तमभाषत भाण्डपते वक्तव्यं किंचिदस्ति मम विजने ॥ ५९ ॥

पुत्रस्ते मुग्धमतिर्मृगशिशुरिव लुब्धकैर्विटैः दृष्टः ।
हारितभूषणवसनः संध्यायां ह्यो मया दृष्टः ॥ ६० ॥

दयया प्रवेशितोऽसौ मया स्वगेहं मनोहराकारः ।
अविशत् क्षणं न जाने केन पथा मत्सुताहृदयम् ॥ ६१ ॥

स तया स्नानानन्तरचित्राम्बरभूषणार्पणप्रणयैः ।
राजार्हविविधभोगैः कामं त्वाभ्यर्चितो भक्त्या ॥ ६२ ॥

वंशजगौरवयोगात् सुवृत्तताश्लाघ्यरूपसंभार ।
कण्ठे हार इवासीं कृतस्त्वया गुणगणोदार ॥ ६३ ॥

कायपणार्जितबहुविधराजसुतामात्यबहुधनेन सह ।
अधुना त्वत्तनयोऽस्या स्वामी प्राग्जन्मसंबन्धात् ॥ ६४ ॥

उचिततरसङ्गसुभगा दृष्ट्वैव बलाद्वती रागयौवनोन्मत्ताम् ।
तव हस्ते निक्षिप्त स्त्रीधनसहित मया गेहम् ॥ ६५ ॥

यातायां मयि तीर्थं कंचित् कालं त्वया कृपावत्या ।
मुद्रामुद्रितमखिलं सर्वस्व पालनीयं तत् ॥ ६६ ॥

अत्र तु भवता कार्ये पुनस्नेहात् स्नुषानुरोधाच्च ।
अस्मद्गेहे स्वल्पो भोज्योत्सवमङ्गलाचार ॥ ६७ ॥

उक्त्वेति साश्रुनयना कङ्काली तस्य वज्रहृदयस्य ।
निपपात चरणयुगले सुतलाभविशेषतुष्टस्य ॥ ६८ ॥

स च तामुवाच भद्रे सर्वमिदं हर्षकारि कुशलतरम् ।
किं तु त्वद्गमन मे नाभिमतं सह गमिष्याव ॥ ६९ ॥

परभोजननियमवता भोक्तव्य त्वद्गृहे कथं नु मया ।
सभोजनमूल्य मे गृह्णामि तदा गमिष्यामि ॥ ७० ॥

इत्युक्त्वास्या हस्ते दत्त्वा हृष्ट स रूपक माषम् ।
तामन्त स्मितवदना विसृज्य पश्चाद् ययौ भोक्तुम् ॥७१ ॥

तत्र पुन सविलास दृष्ट्वा सान्नामतरथसभोगम् ।
निर्व्ययभोज्यसमृद्ध्या निश्चिन्त प्रीतिमानभवत् ॥ ७२ ॥

कर्पूरैर्गापरिमलरसवासितविविधभोजन भुक्त्वा ।
पीत्वा च भूरि मद्य जगाद लुब्ध स कङ्कालीम् ॥ ७३ ॥

सततं दिनव्ययं वः सर्वमहं समुचितं प्रदास्यामि ।
एवंविधस्तु न पुनः कार्यः स्थूलव्ययारम्भः ॥ ७४ ॥

इत्युक्त्वा स गृहं निजमगमद् गगनस्थलीकृपिकृताशः ।
लाभप्रदर्शनं किल लुब्धधियां वञ्चनोपायः ॥ ७५ ॥

अन्येद्युर्दिवसव्ययमानेतुं कुटिलचेतसस्तस्मात् ।
चित्तग्रहणाय निजां विससर्ज कलावती दासीम् ॥ ७६ ॥

सुचिरात् समेत्य दासी शरावचञ्चत्सहिङ्गुकणभूर्जा ।
हस्तेन विस्फुटन्ती कलावतीं सस्मितामवदत् ॥ ७७ ॥

श्वशुरेण ते महार्घः प्रहितोऽयं भूरिभोज्यसंभारः ।
उत्तिष्ठ कुरु विभागं निमन्त्र्यतां बन्धुवर्गश्च ॥ ७८ ॥

तैलस्य तोलकमिदं तोलकयुगलं च चूर्णलवणस्य ।
दत्त्वा मामिदमूचे भ्रुकुटीकुटिलाननः स परम् ॥ ७९ ॥

तैलमिदं लवणमिदं शाकाय श्वेतिकाद्वयं दत्तम् ।
वेश्यायाः किं कामी ददाति दिवसव्यये लक्षम् ॥ ८० ॥

इत्युक्त्वा तत्प्रहितं दासी सदस्यं थूत्कृत्य बहुशः ।
क्षिप्त्वा दूरे तन्मुखदर्शनमलिनां निनिन्द दृशम् ॥ ८१ ॥

अन्येद्युः कङ्काली विचिन्त्य तद्वञ्चने सुखोपायम् ।
प्रययौ कृत्वा विजने कलावतीं विदितवृत्तान्ताम् ॥ ८२ ॥

सा वर्णमानमुद्रासदृशसमुद्गद्वयं विधाय नवम् ।
एकस्मिन्नाभरणान्यन्यस्मिन्नुपलखण्डिका विदधे ॥ ८३ ॥

स्थूलतरतूलपटिकाप्रावरणं प्राप्य भाण्डशालाग्रम् ।
सा पश्चात्करवृतसमुद्गयुगलावदद् वणिजम् ॥ ८४ ॥

वाराणसीप्रयाणे नक्षत्र क्षिप्रकृत् ममापनतम् ।
नास्ति पुनर्नगुनातरदर्शनमाय त्वयि गतायाम् (?) ॥ ८५ ॥

इदमाभरण सर्व ममुद्गवन्यम्लमम्ति रत्नाङ्कम् ।
स्त्रीबालधन भवता प्राणसम मवथा रक्ष्यम् ॥ ८६ ॥

इत्युक्त्वा तत् सर्व मदर्श्य पुन सुमुद्रित कृत्वा ।
निक्षिप्य पुर प्रचुर सा समवादीत महेल्वे ॥ ८७ ॥

पाथेयमन पृष्ठाल् लाभन ममापयुज्यते लक्षम ।
त्व दातुमर्हमि मम देवाल्यधान्यभुक्तिमत्तोध्यम् ॥ ८८ ॥

इति लीलया भ्रुराणा ममुदगयुगम्य विनिमर कृत्वा ।
लक्ष क्षणाद गृहीत्वा जगाम निजवेश्म कङ्काली ॥ ८९ ॥

अथ निर्वर्तितकृत्या जाता नामागता वणिग्भवनात् ।
गन्धसुत हर्म्यगता प्रोवाच वल्लावली विजने ॥ ९० ॥

त्वयि मे हृदयमवम्मादन्त मक्त बलान् न निर्याति ।
त्व तु धनवान विवाह करिष्यमीत्येव मे शङ्का ॥ ९१ ॥

दिनरमणीय पुसा जन्मजघन्यस्तु गेहिनीसङ्ग ।
तदपि विवाहे मोहादयिनाग्तरादरा पशव ॥ ९२ ॥

नित्यप्रमूतिहतमुस्थिरयौवनपु
　　वेशोपचाररहितेषु मदोज्झितेषु ।
गोष्ठीविलासरसकेलिनिरादरेषु
　　दारेषु का स्मररति वल्हाङ्कुरेषु ॥ ९३ ॥

जात्यैव कामिजनरञ्जनजीवितामु
　　वेशोपचारनिरतासु ममीरभासु ।

कामप्रमोदममकासु (?) सविभ्रमासु
वेश्यासु कस्य न रतिः सततस्मितासु ॥ ९४ ॥

कुरु मे प्रत्ययहेतोर्धनधारणपत्रिकां विवाहे त्वम् ।
विहिता सैव तवास्ते मत्तगजस्याङ्कुशशिलेव ॥ ९५ ॥

इत्युक्तः स रमण्या स्थूलतरोज्ज्वलपत्रिकामलिखत् ।
नाम्ना विक्रमशक्तेर्नृपमहिषीभ्रातृपुत्रस्य ॥ ९६ ॥

अथ शय्याभवनगतं प्रातः स्वयमेत्य कङ्काली ।
जामातरमिदमवदन् मिथ्यैव सखेदवदनेव ॥ ९७ ॥

आसन्नयौवनस्त्वं दुहितुर्मे यौवनं त्वया प्रायः ।
क्षपितमलक्ष्यं स्त्रीणां गलति हि सहसैव तारुण्यम् ॥ ९८ ॥

स्थिरयौवना प्रवृत्त्या पुरुषा किल तालसालसकाशा ।
इह कन्यकाद्य तरुणी प्रातर्वृद्धा भवत्येव ॥ ९९ ॥

मासादधिकायातं दिनद्वयं पुष्पदर्शनस्नाने ।
अद्यैव कलावत्या गर्भाशङ्काकुलं चेतः ॥ १०० ॥

यौवनविभ्रमतापस्तनुनलिनीतुहिननिकरघनपातः ।
प्रसवदिनं नारीणां पातकमुग्रं स्तनयुगस्य ॥ १०१ ॥

प्रसवहृतयौवनानामधोमुखे लज्जयेव कुचयुगले ।
भवति न पण्यवधूनां विक्रयचर्चा तृणेनापि ॥ १०२ ॥

स्थविरत्वे पुरुषाणां भवन्ति गुणजीविकाः परिज्ञानं ।
यौवननाशे वेश्या यदि परमटति स्फुटं भिक्षाम् ॥ १०३ ॥

तस्मात् जनकाभावादविकलमापन्न्यमाननिजविभवम् ।
अखिलस्पर्शनगर्भितं प्रयच्छ सुमते कलावत्यै ॥ १०४ ॥

इत्युक्ते कुट्टन्या मोत्माह प्रीतये वणिक्तनय ।
आपत्स्यमानमचिरं प्रददौ हृष्ट कलावत्यै ॥ १०५ ॥

अथ शिथिलादरया म द्वित्रैर्दिवसै ममेत्य कङ्कालया ।
कृतसकेत कङ्क   श्रुत्यै कलावतीमूचे ॥ १०६ ॥

अयि रागदग्धहृदये कलावति व्रतवतीव कस्य त्वम् ।
एष त्वामर्थयते ठक्कुरपुत्रो रणविलास ॥ १०७ ॥

देवगृहगञ्जदिविरस्तव सततप्रार्थनानुबन्धेन ।
पदमुचितधन्यकाले गणयति चण्ड मकरगुप्त ॥ १०८ ॥

अद्यापि महामात्य सत्यरथस्त्वत्कृते समर्घदिने ।
प्रहिणोति वस्त्रयुगल न च प्रमादस्त्वयास्य कृत ॥ १०९ ॥

प्रेक्षणके त्वा दृष्टवा माहसराजेन राजपुत्रेण ।
त्वद्गत सरभसमनमा वामवमेनावरुद्धिवा त्यक्ता ॥ ११० ॥

विरजमि वयमि नवेऽस्मिन्नेकश्चेदीप्सितस्तव स्वामी ।
तत्किं यौवनभङ्गे ददाति कश्चिद धन मुग्ध ॥ १११ ॥

याभिर्यौवनसमये रागण धनार्जन परित्यक्तम् ।
ता एता पश्यन्ते भस्माङ्गयश्चीवरिण्यश्च ॥ ११२ ॥

कुचकाञ्चनकलशवती नितम्बसिंहासना स्मितच्छत्रा ।
एकपुरुषोपसेव्या नून त्व रतिरमणराज्यश्री ॥ ११३ ॥

भवत मयास्य वित्त दाक्षिण्यमिति प्रनष्टविभवेऽपि ।
मा त्व कृथा सुमध्ये ह्यो भुक्त नाद्य तृप्तिकरम् ॥ ११४ ॥

दासी दासी तावद यावत् पुरुषस्य किंचिदस्ति करे ।
क्षीणधनपुण्यराशेर्दुष्प्रापा स्वर्गनगरीव ॥ ११५ ॥

ह्यो दत्त्वार्थं कथमिव गच्छाम्यद्येति निवसते प्रायम् ।
क्व वृत्त वश्याना तत्क्षणधनदानभोग्यानाम ॥ ११६ ॥

इति कङ्कवदननिर्गतवचनशरैर्दारितो वणिक्तनय ।
निश्चेष्ट क्षणमभवद वैलक्ष्याद वीक्षमाण क्ष्माम् ॥ ११७ ॥

अथ मूलबन्धुनिधनव्यसनाद्यङ्गप्रसङ्गकथनाद्यैः ।
शय्याव्यवहारमकरोत कलावती गडवतनयस्य ॥ ११८ ॥

अद्य व्रतनियमो मे दु स्वप्ननिरीक्षणात पर मातु ।
षष्ठीप्रजागरेऽद्य च राजकुले तत्र मे शय्या ॥ ११९ ॥

अद्य वयस्यासूनोश्चूडाकरण मृगाङ्कदत्तस्य ।
इत्यादिभिरपदेशै सा प्रययौ कामिना भवनम ॥ १२० ॥

त्वरिता तत प्रभाते कदाचिदभ्येत्य कम्पविकलाङ्गी ।
कङ्काली शङ्खसुत जगाद भयसभ्रमार्तेव ॥ १२१ ॥

उत्तिष्ठ पुत्र तूर्ण व्रज दत्त्वा शिरसि किंचिदविभाव्यम ।
अस्मत्कृतेऽद्य यूनो सपत्नकलहे वधो वृत्त ॥ १२२ ॥

नगरपतिर्विषमतर कलावती मित्रमन्दिर याता ।
त्व तु वणिक्सुत साधर्वनगन्धे धावनि क्ष्माप ॥ १२३ ॥

तूलपटी त्यज पृष्ठाद् गृहाण तुस्ती (?) घरट्टमालात ।
को जानीते मर्मनि किं कुरुते क पर्जिशाग ॥ १२४ ॥

इत्युक्ते कङ्काल्या मिथ्यैव विमत्यवेश्मवरणाय ।
सृत्वा तद्वचनमसित पङ्क प्रययौ कुमार्गेण ॥ १२५ ॥

वश्याल्ता सराग पूर्व तदनु प्रक्षीनतनुरागम ।
पश्चादपगतराग पल्लवमिव दर्शयन्ति निजारितम् ॥ १२६ ॥

इति समयमातृकाया कङ्काल्या बुद्धिसविभागेन ।
भुक्त्वा वणिज सर्व कलावती पूर्णविभवाभूत् ॥ १२७ ॥

इति बहुभिरुपायै कुट्टनी कामुकाना
कृतसुकृतविहीना वञ्चना सा कृतघ्ना ।
वनभुवि मृगबन्ध हन्त पश्यन्ति नित्य
तदपि हरिणशावा कूटपाश विशन्ति ॥ १२८ ॥

समयस मातृका सा कृत्रिमरूपा कृता कलावत्या ।
तन्नाम्नैव निबन्ध क्षेमेन्द्रेण प्रबद्धोऽयम् ॥ १२९ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृतायां समयमातृकायां
कामुकप्राप्तिर्नामाष्टम समय ।

सालङ्कारतया विभक्तिरचिरच्छाया विशेषाश्रया
वशा सादरचर्वणा रसवती मुग्धार्थलब्धा परम् ।
आश्चर्योचितवर्णनानवनवास्वादप्रमोदाचिता
वेश्या सत्कविभारतीव हरति प्रौढा कलाशालिनी ॥ १ ॥

सवत्सरे पञ्चविशे पौषशुक्लादिवासरे ।
श्रीमता भूतिरक्षार्थं रचितोऽय स्मितोत्सव ॥ २ ॥

अद्रिच्छिद्रविनिद्ररौद्रफणिनामन्तास्ति काल कुल
मत्तास्तत्र वसन्ति दन्तिपतय सिहाश्रयेय गुहा
इत्याप्तिप्रतिबद्धवृद्धशबरीवर्गेण मार्गाग्रगा
यद्वैरिप्रमदा सदा वनमहीगाढग्रहे वारिता ॥ ३ ॥

वीरस्यार्तदयाविधेयमनस शीलव्रतालकृते–
निस्त्रिंश परदारकृज् जयविधौ यस्यैककार्य सुहृत् ।
तस्यानन्तमहीपतेर्विरजस प्राज्याधिराज्योदये
क्षेमेन्द्रेण सुभाषित कृतमिद सत्पक्षरक्षाक्षमम् ॥ ४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृता समयमातृका समाप्ता ॥

---

६. आत्मवृत्तम्

आत्मवृत्तम्

१

दशावतारचरितोपसंहारस्य अन्तिमाः श्लोकाः १-५

यो मत्स्यकूर्मादिविचित्ररूपैराश्चर्यकारी हृदयस्थरत्नः ।
श्रीमाननन्तः स्फुटशाङ्कचक्रः श्रियेऽस्तु विष्णुर्विभवोदधिर्वः ॥ १

कश्मीरेषु बभूव सिन्धुरधिकः सिन्धोश्च निम्नाशयः
प्राप्तस्तस्य गुणप्रकर्षयशसा पुत्रः प्रकाशेन्द्रताम् ।
विप्रेन्द्रप्रतिपादितान्नधनभूगोसंघकृष्णाजिनैः
प्रख्यातातिशयस्य तस्य तनयः क्षेमेन्द्रनामाभवत् ॥ २ ॥

तेन श्रीत्रिपुरेशशैलशिखरे विश्रान्तिसन्तोषिणा
विष्णोः स्वल्पविलोकिताकृतिसुधा संवर्धितोत्कण्ठया ।
वाक्पुष्पैरमलैर्गुणप्रणिहितैरम्लानशोभैः स्थिरैः
भक्तिव्यक्तदशावतारसरसः पूजाप्रबन्धः कृतः ॥ ३ ॥

स्तुतिसङ्कीर्तनाद् विष्णोर्विपुलं यन् मयार्जितम् ।
तेनास्तु सर्वलोकानां कल्याणकुशलोदयः ॥ ४ ॥

एकाधिकेऽब्दे विहितश्चत्वारिंशे सकार्तिके ।
राज्ये कलशभूभर्तुः कश्मीरेष्वच्युतस्तवः ॥ ५ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितदशावतार-
चरितोपसंहारभूतात्मचरितम् ।

२

बृहत्कथामञ्जर्या उपसहारश्लोकसग्रहश्लोका २१-४१

काश्मीरका गुणाधारप्रकाण्डश्चाभिधोऽभवत ।
नानार्थिजनसकल्पपूरणे कल्पपादप ॥ १ ॥

यस्य मेरोरिवोदारकल्याणापूर्णसपद ।
अगणेयमभूद गेहे यस्य भोज्य द्विजन्मनाम् ॥ २ ॥

सूर्यग्रहे त्रिभिर्लक्षैर्दत्त्वा कृष्णाजिनत्रयम ।
अल्पप्रदोऽस्मीत्यभवत स लज्जानतकन्धर ॥ ३ ॥

स्वयम्भूनिलये श्रीमान य प्रतिष्ठाप्य देवता ।
दत्त्वा कोटिचतुर्भाग देवद्विजमठादिषु ॥ ४ ॥

पूजयित्वा स्वय शम्भु प्रसरद्बाष्पनिर्भर ।
गाढ दोर्भ्या समालिङ्ग्य यस्तत्रैव व्यपद्यत ॥ ५ ॥

क्षेमेन्द्रनामा तनयस्तस्य विद्वत्सु विश्रुत ।
प्रयात कविगोष्ठीषु नामग्रहणयोग्यताम् ॥ ६ ॥

श्रुत्वाभिनवगुप्ताख्यात साहित्य बोधवारिधे ।
आचार्यशेखरमणेर्विद्याविवृतिकारिण ॥ ७ ॥

श्रीमद्भागवताचार्यसोमपादाब्जरेणुभि ।
धन्यता य पर यात नारायणपरायण ॥ ८ ॥

कदाचिदथ मित्रेण स द्वादश्यामुपोषित ।
प्रार्थितो रामयशसा सम्म स्वच्छचेतसा ॥ ९ ॥

कथामेतामनुध्यायन् दिनेषु विपुलेक्षण ।
विदधे विबुधानन्दसुधास्यन्दतरङ्गिणीम् ॥ १० ॥

स श्रीदेवधराग्यस्य द्विजराज्यपदस्थिते ।
सर्वज्ञस्याज्ञया चक्रे कथामेतां विनोदिनीम् ॥ ११ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रकृताया
बृहत्कथामञ्जर्या स्वचरितम् ।

— —

३

भारतमञ्जर्युपसंहारस्य १५ श्लोकाः

काश्मीरको गुणाधार प्रकाशेन्द्राभिधोऽभवत् ।
नानार्थिसार्थसंकल्पपूरणे कल्पपादप ॥ १ ॥

सम्पूर्णदानसन्तुष्टा प्राहुस्त ब्राह्मणा सदा ।
इन्द्र एवासि किं त्वेव प्रकाशस्ते गुणोऽधिक ॥ २ ॥

कदाचिद् ब्राह्मणेनैत्य स रामयशसार्थित ।
संक्षिप्ता भारतकथा कुरुष्वेत्यार्यचेतसा ॥ ३ ॥

स तमूचे करोम्येव प्रागेतच् चरितं मम ।
दृष्ट स्वयवनीसूनु स्वप्ने ज्ञाननिधिर्ददौ ॥ ४ ॥

स नमस्कृत्य वरद सज्जोऽहं त्वत्स्मृतीरिति ,
इत्युक्त्वा स्वप्नदृष्टस्य मुनेरस्तुष्टाव तद्वपु ॥ ५ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितभारतमञ्जरी-
समुद्धृत स्वकीयचरितम् ।

——

—८—

रामायणमञ्जर्युपसंहारस्य १-७ श्लोकाः

कश्मीरेष्वभवत् सिन्धुजन्मा चन्द्र इवापरः ।
प्रकाशेन्द्रः स्थिरा यस्य पृथिव्यां कीर्तिकौमुदी ॥ १ ॥

सदा दयार्द्रहृत्तेन महता भद्रमूर्तिना ।
साधु कुञ्जरिता येन प्राप्ता नीतिपताकिना ॥ २ ॥

विद्वज्जनसपर्याप्तिपर्याप्तिस्वजनोत्सवः ।
कथासारसुधासारं क्षेमेन्द्रस्तत्सुतो व्यधात् ॥ ३ ॥

मुक्तात्मना रणत्तारहारनूपुरमेखला ।
विलासलासिका यस्य वदने भाति भारती ॥ ४ ॥

लोभाभिमानमलिनानि धनानि नित्यं
कान्ताकटाक्षचटुलानि च जीवितानि ।
ज्ञात्वेति चन्द्रधवलानि यशांसि येन
काव्ये स्थिराणि भुवनेषु निवेशितानि ॥ ५ ॥

आमोदयन्ति सम्मान्यतिकोमलानि
चित्रेण रामयशसा प्रणयार्थितानि ।
येनानिशं प्रणयभूषणतां जनस्य
नीतानि काव्यकुसुमान्यमितानि तानि ॥ ६ ॥

गुणा गुणितया भान्ति येषु वस्तेषु विस्मयः ।
निर्गुणेषु गुणानेव ये वदन्ति जयन्ति ते ॥ ७ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचितरामायण-
मञ्जरीसमुद्रस्य स्वकीयोदन्तम् ।

७. परिशिष्टानि

श्लोकानामनुक्रमसूची

क्ष

ख

ग

घ

द

प

य

र

व

श

ह

परिशिष्टम् (२)

क्षेमन्द्रोदोहृताः ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

(महाभाष्ये (१ ३.४८) उदाहृत किन्तु जानकीहरणे न दृश्यते)

गन्दिनक

करतरलितवन्धम् १०० । ४९

गौडकुम्भकार

लाङ्गूलेन गभस्तिमान् ३६ । ५८

चक्र

नेतु नीमिरिभा ११४ । ९०

सत्यं पातालकुक्षि १०८ । ७४

चन्द्रक

कुश काश खञ्ज २८ । ४०

कृष्णोनाम्ब गतेन २० । २१७

(लीलाशुकस्य कृष्णकर्णामृते (२ ६३) दृश्यते)

खगोत्क्षिप्तं २० । १९

यत्रानेके क्वचिदपि ८० । ५३

युद्धेषु भाग्य १९ । १६

स्तनौ सुपीतौ १७६ । ३१

तुञ्जीर

त्वन्मुखचन्द्रनिरीक्षण ३५ । ३१

दामोदरगुप्त

कुट्टनीमतम्

(४०२) अधरे बिन्दु कण्ठे २८ । ३

दीपक –

अयि विरह विचिते ५३ । ५१

तनुधनहर १०३ । ५८

पुण्ये ग्रामे वने ५० । ८५

श्येनाङ्घ्रिग्रह ५३ । ९०

धर्मकीर्ति

लावण्यद्रविणमद १४ । ३

परिशिष्टम् (३)

क्षेमेन्द्रस्य उदाहृताः स्वकीयाः श्लोकाः

अमृततरङ्ग· –

आवर्तशोभी ८० । १००

अवसरसारः –

भग्नाहितदवसित ३६ । ५७

कनकजानकी: –

अत्रार्यः खरदूषण २३ । २३

आर्यस्यास्त्रघन ३० । ४८

कर्णाभ्यर्णविकीर्ण ८० । ४९

जम्बूबिम्ब ८२ । ५७

वामस्कन्दनिषण्ण. ८२ । ५८

चतुर्वर्गसंग्रहः –

(४.२३) चित्तं वातविकासि ८३ । ६३

(४.७) भोगे रोगभयं २९ । ४३

(१.२६) मान्यः कुलीनः ८२ । ५९

चित्रभारतनाटकम्: –

दृतदचञ्चत् २२ । १९

नदीवृन्दोद्दाम ५२ । ८८

पयूनाहतकया ७९ । ४३

देशोपदेशः –

(४.५) भगदत्तप्रभावाढ्या ७८ । ४०

परिशिष्टम् (४)

क्षेमेन्द्रस्य अनिर्दिष्टग्रन्थाः स्वकीया श्लोकाः

परिशिष्टम् (५)

शब्दसंग्रह

अकालपुष्ट-, a — precocious ४०३ । ३
अकृतश्रम, a — one who has never studied ३२९ । ८३
अक्षरमक्षकमेलालिप्तमुख, m — whose mouth is besmeared with the black soot while licking off letters from writing, ३०५ । ४५
अक्षरशिक्षक, m — a tutor teaching the alphabets ४१५ । ३७
अक्षिकोप m — irritation of the eyes ३४१ । ६०
अक्षिराग m — eye love love as expressed by an exchange of glances (cf नम ग) ३८६ । ८
अक्षिजन्मन्, a — born of eyes ३८८ । ३१
अक्षिजीवाञ्जन, n — collirium making the eyes lively ३६८ । ५९
अक्षोट n — a walnut fruit ३१६ । १६
अङ्कशताङ्का-, a — marked out with hundred figures ४०७ । ४५
अङ्कसहस्राङ्क, a — marked with thousands of curves (hooks) ३७१ । ४
अङ्कुशशिखा, f — the tip of the goad (अङ्कुश) ४१२ । १५
अगारदाहिन्, a — (cf आगलाव्या in marathi) a legal term (?) ३२४ । २८
अङ्गमर्मन् n — vitals of the body ३९० । ५४
अङ्गरक्षक, m — cloth soft to touch ३११ । ४८
outer covering of the body (आंगरखा) ३१४ । ७२
अङ्गविद्धविषा, a f. — whose body is pervaded by poison (cf विषकन्या) ३६५ । १०१
अङ्गविभाविन्-, a — apparent on the body ३८६ । १४
अङ्गहारयुक्ति, f — a plan for gesticulation ४०७ । ४४

अङ्गाररराग-,m love representing charcoal or fire ३८६ । ७
अञ्चलाकर्ष ,a pulling at the end of the garment ३६१ । ५७
अचिकित्सक-,m one who does not diagnose ३१९ । १२८
अचुल्लीपाक-,m without anything ever being cooked in the fireplace २७७ । २८
अचोर ,m. not a thief, i e honest ३४१ । ५८
अज्वर ,a having no fever ३०० । ५८
अज्ञातचित्त ,a of an unknown mind ३८९ । ४७
अञ्जलिसृष्टहस्ता ,a f with hands closed (embraced) ३९६ । २९
अतिचौर ,a expert in theft, surpassing thieves, better than ordinary thief ३०२ । २७
अतिपूर्ण a excessively full (of wealth or pus) २७५ । ५
अतिरात्र ,m a proper name ३९६ । ४२
अतिसन्तापनष्टच्छाय ,a losing lustre through great heat or pain ३९० । ५६
अत्यन्तनिकटस्थिति- a staying very close ३८८ । ८
अत्यन्तनिश्चल-,a extremely steady ३९० । ५६
अदृष्टलवणा ,a f who had never seen salt (on account of stingyness) २७७ । १५
अधनापवाद ,m scandals concerning poverty ३९३ । ८१
अधमगा ,a f going to the wicked or the lowest persons, acting wickedly ३०१।५
(the three musical notes धमगा) ३०१ । ५
अधिकरणद्विज ,m the birds of the court, judicial officers ३३५ । १४४
cf. अधिकरणभट्ट ३३४ । १३३
अधिकरणपत्रलिखित-,n, writing on a stamp, a letter of authority ४१२ । १०४
अधिकरणभट्ट-,m an officer in the court (नाजर in marathi) ३३४।१३३
अधिकारपरिभ्रंश ,m loss of authority ३४४ । ९७
अधिकारमद ,m vanity of authority ३४४ । ९८
अधिकारिसूनु ,m the son of an officer ३९९ । ३०

अनङ्गलेखा,f	a proper name ३९५।१४
अनङ्गसार,- m.	the essence of love ३९४।१०
अनन्त-,a	having no end. N of a king in kashmir ३०७।३
अनन्यचित्तनियत-,a solely bent upon other's mind ३८०।९०
अनशनव्रतिन्-,a	having a vow of not eating; abstaining from food ३०१।२४

अनुपमा-,f	a proper name ३६०।५२
अनुवर्तनजीविन्-,a. living on compliance ३१०।३३
अनुवृत्तिपूर्वम्,ad. preceded by obedience ३९२।७०
अनेकजिह्व-,a	speaking in different languages; double tongued i.e.a deceiver २८७।२

अन्त सक्त-,a.	firmly attached ४११।८१
अन्त सानुशय-,a	internally repenting ३७५।६०
अन्तक्षण-,m.	last moment at the time of death ३९३।३१
अन्तरस्थ-,a	lying inside ३८९।४३
अन्तर्गलीन-,a	abiding within himself २८७।५
अन्तर्नि स्नेह-,a.	having no love in the heart ३८८।३१
अन्तर्मुख-,a	turned towards, self centred, introward २८७।५

अन्त्याङ्गुलि-,m	the small finger ३२०।१३२
अन्धकद्विष्-,m.	enemy of the demon अन्धक i.e. god siva ३९८।४
अन्यप्रकारता-,f.	assuming different form २८४।८
अन्यराशिप्रवण-,a. inclined to acquire other's wealth ३१६।९७
अन्यवक्त्र,a f.	with her face turned aside ३९३।८३
अन्याश्रय-,a	depending on others ३८५।९०
अन्नपाकिन् (स्वयंपाकिन्)-,a. one who cooks his own food himself २९०।३३

अन्यपुत्र-,m.	another's son or another son ३५८।२४
अपस्माररागः-,m	love resembling epilepsy ३८६।१४
अन्नव्यञ्जन-,n.	food and condiments ३८२।१०५
अन्नसंकाङ्क्षिन्- m. desirous of food

अपुनर्दर्शनचेतसा-,ad. not with a view of returning ३१८।११३
अर्थोल्पपरिपूरक-,a filling the wealth of the poor ३१२।५४
अप्रस्तावकटूत्कटा-,a f. bitter and impleasant on ccount of being inopportune ४००।२४
अभिचारहुत-,a. offered to for exorcising purpose, ३७२।१ fire to whom an oblation is offered of अभिचारहोम ३८५।१
अभ्यङ्गपट्टिका-,f. ointment bandage ३२८।६०
अमङ्गलाकृति-,a. having an inauspicious face २७७।६
अमृतस्पर्श-,m. nectarlike touch ३७७।५
अम्भोभर-,m volume of water २९९।१२
अभ्युत्थितस्तब्ध-,a. risen and stiff (prosperous and haughty) ३४४।७७
अयत्नसाध्य-,a available without effort, loose ३२२।५
अधर्मपथ-,m a path of sin ३०२।२७
अर्थप्राण-,a who regard wealth as his life i e richman ३२८।७१
अर्थलुब्ध-,a. greedy of wealth, desirous of good meaning २७१।१
अर्थस्तुति-,f. praise of money or wealth ३८३।११५
अर्थक्षीराभिधा-,f named अर्थक्षीरा ३६२।६८
अर्धघंटिका-,f a proper name ३५५।४
अर्धनिबोधभाज्-,a. half awakened ३९२।८२
अर्थोद्यम-,m. efforts for acquiring or earning ३८५।३५
अर्धवेलाम-,ad for half a time i e. for a short time ३११।७२
अवान्नतिलक ,a marked with a तिलक at the time of feeding २७०।५
अलिपिज्ञ-,a. not conversant with writing; ignorant; illiterate २१०।८
अर्थशास्त्र-,n. (should be as अर्थशातम्) plenty of wealth ३५२।२२

अलौकिकस्पृह-,a　pretending to be desireless ३१० । ३१
अल्पकौशला-,a f.　having little skill　३७९ । ३३
अल्पलीन-,a　sticking for a short time; disappearing in a short time　३८७ । २०
अवद्यकारिन्-,a　doing blameable actions; doing base actions　३२७ । ६६
अवद्यविद्याविद्-,a　knowing the censurable lore ३१३ । २८
अवनिसक्त-,a　rooted to the ground　२७६ । ११
अवरुद्धिका-,f　a woman secluded in the inner apartment; a kept woman or a keep ३५७ । २१
अवस्करक्षेत्र-,n　a place for a closet　तडाग, शौचकूप)　३४२ । ७१
अवसादपदवी-,f　state of distress　३५२ । २३
अवहारोपयोग्याय-,a　for use in breaking an appointment ३११।६९
अवारितम्-,ad　unrestricted　३८१ । १४
अविकार-,m　no change　३५२ । २३
अविचिन्तित-,a.　unexpected　३२९ । ८४
अविदितसकलसमास-,a. who did not understand the whole compound　३०४ । ४१
अशुचिरत-,a　attached to unclean things　११० । ५०
अशेष-,a　without a remainder i e a popper (M. W.)　२८४ । ४
अशेषायुस्-,a　about to die　३०१ । २०
अशौचनिधि-,m.　store of impurities　३३२ । २१३
अश्रुतपण्डित-,m.　conversant with ignorance, ignorant २९४ । ९
अविचलेक्षण-,a.　steady eyed　३४२ । ८३
अश्रुवर्षिन्-,a.　shedding tears; weeping　२९५ । ५
अश्वराग-,m.　horse-like love　३८६ । १०
अश्वशालादिविर-,m. a stable man; a groom or warder ३५१ । ३७
अष्टावतारस्तोत्र-,n　a stotra referring to the अष्टावतार or कृष्णस्तोत्र　३२५ । ४०
असाधुशब्द-,a.　using bad words　३०४ । ४१

असूचिभेद्य-a not to be pierced even by a needle, too young for the amorous sport २८०।१६

असत्याधारा-,a f, based on falsehood having a false principle ३७८।६१

अस्थाननखक्षत-a nail wounds given at an improper place (pudenda) ४०४।११

अस्थियन्त्रीतन्त्री f the frame of bones and a lute with strings ३७१।२

अस्थिरता-f unsteadiness, attached to or fond of bones (Sch) ३७१।६

अस्थिराग-,m bone like love २८६।१३

अस्थिशेष-a one whose bones have only remained २३४।१३५

अस्थिशेषता-,f reduction to a skeleton ३४६।२११

अस्थिसंस्थ-a lying in bones ३८९।४३

अहंकारस्तब्ध-a stiff or weak with vanity २९०।८

अहंकाराभिधान a having the name of ego ३८६।९

आ

आकारशीर्षहारिन्-a omitting sign of the long आ and the head destroying body and headlines of letters, २०५।४५

आक्रन्दवर्जित-a devoid of crying ३६०।५१

आखुविखण्डित-,a damaged or bored by rats ३१७।१०१

आचारनिधि-m store of good conduct ३८१।९८

आतरदर्शनमात्रम ad enough for the sight of freit for crossing the river ४११।८५

आतुरवित्त-n money received from a diseased person (by a physician) ३५२।२८

आन्त्रोदरत्वक्त्रिता-f having skin over bowels and stomach sunk deep inside ३७१।३

आत्मारामता–,f condition or state of rejoicing in one's self (M. W.) ३३६। २१

आत्मारामस्थिति–a staying in his own garden; rejoicing in self position २८७। ५

आपत्प्रशमन -,n. pacification of the distress; removing distress ३१६। ९७

आपत्स्यमान–,a what was going to be obtained ४१३। १०५

आपाण्डुरमखी–a,f. (पाण्डुमुखी) pale faced (M. W.) ३३०। ९०

आप्तवित्त–,a. with wealth obtained or acquired ३९३। ८८

आमावोट–,m a kind of dress; a piece of cloth (of sch) (कुड़ते in marathi) ३०४। ३८

आयव्ययकार्य-,n transaction concerning income and expenditure ३५८। ३१

आयातकार्य-,a. with whom people have some business ३१७। १०७

आयु:क्षयङ्कर-,a causing destruction of life ३२८। ७३

आरामिक-,m a gardener ४०१। ११

आरूढरतिपन्न -,a (रतिबन्ध –मयोग) being in the posture of cohabitation ३७७। ५६

आर्याङ्गना ,f a noble lady ३५८। ३३

आमपक्वसंहारकारिन्-,a. consuming or devouring raw as well as cooked food ३३७। १९

आसन्नयौवन-,a. approaching youth, adolescent ४१२। ९८

आसन्नरोग-,a. who is almost to fall ill ३२७। ५८

आसन्नलाभाभिमुख-,a with face turned towards eminent profit ३९७। १२

आश्लिष्टकूट-,a, deceitful without efforts ३७०। ३५

आस्थानदिबिर-,m the assembly clerk ३३२। ११७; ३३३। १२०

आस्थानभट्ट-,m a clerk of the assembly ३६६। २६

आस्थानभट्ट-,m. court officer, medical officer ३३४। २३७

इ

इन्द्रियसंज्ञक-,a. named after इंद्रियः ३८६ । ९
इन्द्रायुधराग-,m. rainbow like love ३८६ । ७
इन्द्रियेच्छा-,f. desire of the senses २८९ । ३६

ई

ईर्ष्यारिषु-,f. anger due to envy; wounded or scared with spite (vedic) २८१ । २७, ३७५ । ३
अरुष्-,f. scar or wounds (M. W.) ३७५ । ३४

उ

उच्छिष्टफालक-,n. a wooden tray for throwing the उच्छिष्ट फालकम्-,n. a showel ३२८ । ११२
उज्जामतण्डुल-,m. a kind of rice (?) ३५३ । ७८
उच्छृंखलायास-a, tormenting of perversed men १२३ । २२
उज्जास-,m. liberation कदजेपत्र; सावा in marathi) ४१२ । ९६
उत्कोचभक्षण-,n. swallowing bribes; corruption ३३५ । १४१
उत्क्षिप्तभुजा-,a f. with hands raised ३९३ । ८३
उत्क्षिप्तशृंखला-,a. one who has thrown off the chains ३६० । ५१
उत्तमस्त्रीसमागम-,m. intercourse with high class women ३८९।४६
उत्पथविवर-,m. hole made through wrong road or a byelane ४०६ । ४०
उत्पुंसिताक्षर-,a. who had rubbed off the letter ३२० । १३२
उत्सरत्पटलीमिश्रकंकावलयमालित-,a. having a large number of sandal bracelets interwoven with a moving golden ring (पटली) ३२० । १३६
उत्स्फोटितमुख-,a. (cf उल्लुञ्चितमुख) whose beard has been plucked ३४४ । ९०

उदञ्चितकच-a　with the hair raised up or combed backward २८८ । १६

उद्देशनिदर्शन-,n　illustration by the object of description ३०६ । ५२

उद्देशलेशेन-ad　in the form of statement, by way of sample ३९४ । ९०

उन्मार्जितानना-,a　having a clean face २८२ । ३३

उद्बाष्पदृश्-,a　having tearful eyes ३५३ । ३५

उद्वेष्टविवेष्टन ,n　writing and squirming १९६ । २८

उत्ताप m　pain, troubles, N of a demon ३१० । ३९

उपबिन्दु-m　smaller dot ३३१ । १०४

उपलखण्डिका ,f　pieces of stones, rubbles ४१० । ५३, ३३५ । २

उपस्करण n　utensils or house hold articles ३१७ । १०४

उपानत्कुत्सितारावगर्वित-,a　haughty on account of the despised noise of a shoe २९१ । १२

उपायशून्य ,a　devoid of expedient ३८४ । १३१

उपासकदास ,m　a buddhist servant ३६१ । ६५

उलूकवदन a　having owl like face, owl faced ३७१ । ७

उष्ट्रगल ,m　the neck of a camel २८५ । १३

ऊ

ऊरुस्वस्तिक-,n　a स्वस्तिक formed by crossing the thighs ३२८ । ६५

ऊर्णायु-,m.　a ram (मेष), a blockhead (vedic) ३७३ । २०

ऊर्ध्वनयन ,a　with his eyes upwards, looking up २९३ । ४०

ऊष्मन्- m　fire ३६३ । ७७

ऋ

ऋणराशि-,a　having a burden of debts, greatly in debts ३०४ । ३८

ऋद्धिवर्धन-,n. increase in prosperity, growth of wealth ३६१ । ६४

ए

एकदृष्टि-,a one eyed, concentrating solely upon one thing २७६ । १०

एकपुरुषसेव्य-,a fit to be enjoyed by one man only ४१३ । ११३

एकाङ्गनाशन-,a destroying one side of the body ३२३ । २३

क

कक्षाकुट्टन-,n pounding the sides ३२० । १४०

कक्षालनामन्-,m named कक्षाल ३९५ । १९

कङ्क-,m a proper name ४०१ । ३१

कङ्कमुख-,a a pincer, a sharp instrument, a sort of forceps (M W) २७४ । ११

कङ्काली ,f (पिशाचिनी) devouring human flesh, a female demon, a proper name २७२ । १४

कङ्क + आली ,(?) a row of birds २८४ । ९

कङ्कावलय- n a sandal bracelet ३२० । १३६

कञ्चुकाभ ,a like to a कञ्चुक ३९३ । ८९

कटि ,f a proper name ४०० । २२

कटक-,n (?) ३६९ । २२

कटीघण्टाभिधान ,a कटीघण्ट by name ३६४ । ८९

कण्टकतीक्ष्ण a as sharp as a thorn ४०४ । १४

कटीशूल ,m sciatic pain, plurisy २९१ । १८

कटुकाधिवास, m bitter smelling cosmetics ३९३ । ८२

कण्टकजालायते a behaving like thorns ४०५ । २४

कण्ठप्रणाल ,m throat passage ३३१ । १०७

कण्डूविखण्डन, a appeasement of itch (sexual desire of women) ३३९ । ४४

कथितावसाद-,m (?) expressed indifference ३९३ । ८१
कदन्न ,n bad food or little food २८१ । २६
कन्यामञ्जरी f a blossom like girl i e a beautiful young girl २९५ । ७
कपटकाममयी a f full of false love ३७३ । २४
कपटतुला f a balance of deceit ४०७ । ४५
कपटनाटक ,n a drama of deceit २८८ । ७
कपटाश्रय a based on tricks , full of tricks ३५५ । १
कपटाक्षशलाका f a false dice ३६३ ।८०
कपटाक्षशाला f. a gambling house for deceiving cf द्यूतशाला ३६१ ।८०
कपालपाणि a with a skull in hand ३०२ । २५
कपिमुख a having a monkey like face, N of a demon ३१० । ३६
कमल m a proper name ४०१ । ३२
करङ्क ,m (?) skeleton २९० । २
करणी f a mason s instrument (थापी in marathi)
करण्ड- m a bamboo basket २९१ । १४
करभग्रीवा- f long necked as a camel ३५२ । २७
करिका-,f water vessel ३१७ । १०९
कर्णपूरराग- m love resembling ear ornaments २८६ । १४
कर्णलग्न, a attached to the ear, constantly lacking ३८९ । ४६
कर्तरीहस्त a with a scissor in hand ४०९ । २५
कर्णसुखाभ्यास ,m practice of giving pleasure to the ear २८८।३१
कर्पर ,m a proper name ४०१ । ३८
कर्पटी ,f a torn cloth, a ragged cloth ३२० । १३७
कलमकर्तरी f a penknife or scissor to cut the ends of a pen ३१८ । ११२
कलमच्युत- a fallen or dropped down from the pen ३३४।१३०
कलमरेखा ,f the pen point ३२० । १३२

कलमशिखाहत-,a. beaten with a stroke of a pen i e destroyed through writing २९८ । ६
कलमाकर-,m. a mine of pens; working with a pen ३१० । ३४
कलमास्त्र-,n a weapon in the form of a pen ३०८ । १२
कलश-,m. a proper name ४०१ । ३४
कलशप्रद-,a (?) giver of a pot (pitcher) ३४३ । ८५
कलह ,m a proper name ४०१ । ३५
कलहाङ्कुर-,m. sprouts producing quarrels ४११ । ९३
कलहोत्कट-,a. furious in quarrel; quarrelsome २७४ । ७
कलहोपवास-,a. fast due as a result of quarrels ३९३ । ८२
कलङ्ककण-,m slighest blame ३८२ । ११४
कला-,f a proper name ३६४ । ८८
कलाकोश-,m. wealth of arts ३८२ । १८
कलाभृत्-,m. one holding some art, an artisan, the digit bearer, i. e the moon २८७ । १
god siva (M. W.) ३०७ । ८
कलावत्-,a possessing arts, skilled in fine arts, the moon २८४ । ६
कलिपन्नग-,m a serpent during the कलि age ३४२ । ७२
कल्मषमानस-,a. desirous of moral stain ३०९ । १८
कल्पदोष-,d. having the defects of a kalpa ३८८ । २७
३२४ । २४, ३३६ । १२
कल्यपाल-,m. a distiller or seller of spirituous liquors f. कल्यपाली ३६४ । ८८
कवलिताखिल-,a. swallowing every thing ३०८ । १६
कष्टं मयैव कृष्टः ज्वलितागारः स्वहस्तेन, alas, I have myself pulled out chestnuts out of fire ४०४ । ८
कस्तूरिकामधु-,n. liquor or honey scented with musk ३२१ । १४७
काकग्रीवा-,a (f) with neck just like a crow; crow-necked ३०१ । १

काचकाचरलोचन-,a. with glassy eyes; having eyes shining like glass ३५० । १

काचर-,a. (कपिल) tawny, brown ३१३ । ६७

काचराक्ष-,a. having glassy eyes. ३३१ । १०५

काचराग- m. glass like love ३८६ । ६

काञ्चनी-,a.f a poisonous medicine producing jaundice and ultimately death ३५३ । ३०

काञ्जिका- f sour gruel of rice (पेज in marathi) ३४५ । १०७

कान्ताकृति-,f the appearance or form of a lovely woman ३७३ । २४

कान्तावलेशलेशविभागवत्-,a. sharing in the least the pain of the female companion ३८९ । ४२

कापालिकव्रत-,n a vow observed by a कापालिक ३२४ । २४

कामतत्त्व-,n. principles of love ३६५ । १०३

कामतात्त्विक-,a ekpert in the science of sextual love ३३७ । १७

कामप्रमोदममका-,f. (? owned by (or subservient) or completely under the control of sexual enjoyment ४१२ । ६४

कामप्रमोद-,f sexual enjoyments ४१२ । ६४

कामभोगसामग्री-,f materials of enjoyment ४०७ । ५०

कामला ,f jaundice ३१३ । ६२

कामलाहरितच्छायशिर शाटककञ्चुक-,a. whose shirt and head-dress had a green lusture like that of jaundice ३१३ । ६२

कामसत्त्वम्-,n amorous sport, free enjoyment ३३६ । ४३

कामिगण-,m a friend of the lustful २८३ । १२०

कामिनीदीप्तिरसिक ,a. taking delight in the lustre of women ३६० । ५५

कामिस्पर्धिन् a vying with lovers ३९१ । ६३

कामुकछद्मचारिन्-,a (णी f)—(prostitute) practising deceit towards lovers ३४१ । ५६

कामुकलोक-,m. a group of lovers ३८४ । १२७

कामुकलोकयात्रा-,f. condut of lovers ३९३ । ८४

काम्ब-,m a proper name ४०१ । ३७
कायपण ,m. wealth in the form of body ४०९ । ६४
कायविक्रय-,m sale of body (prostitution) ३८३ । ११६
कायस्थनाथ-,m chief of writers ३००।२८
कायदर्पश्लोद्भुत-,a born of pride in one's own physique ३८८।३५
कायस्थसुन्दरी-,f the beautiful lady of the writer ३२१ । १४८
कायदूत-,m a messenger ३११ । ४६
कालकङ्काल-,a reduced to death-like skeleton २९० ।२
कालखण्ड ,m a part of time ३९५ । १७
कालदौरात्म्य ,n wickedness of time (age) ३४४ । ९३
कालाहार ,m. (कालापहार) whiling away the time, waste of time ३६१ । २५
काव्यहेवाकिन्-,a devoted to composing poetry ३०० । १८
कापायराग-,m. love resembling brown colour २८६ । ४
काष्ठभूतता-,m the state of being reduced to a piece of wood i e as if completely unconscious ३५७ । २०
किशारुवर्ति, f (?) ointment prepared from the beard of corn ३४१ । ५९
कितवचक्र ,n a group of gamblers ३०१ । २३
किलाट ,m inspissated milk ३२७ । ५९
कीलवर्त-,m a proper name, a helmsman (सुकाणूवाला) ४०१।३९
कुकुटीकोटरोदर ,n the inside of which is like the nest of a hen २१६ । ९९
कुक्षिभेद ,m splitting the sides, N of a demon ३१० । ३६
कुक्षिभेदिन ,a loosening the bowels, splitting the bowels २९३ । ३१
कुङकुमराग ,m love resembling कुङ्कुम ३८६ । ४
कुम्भादेवी-,f a proper name ३६४ । ८६
कुटुम्बिभट-,m hosts of family relatives ३०४ । २८

कुटिलक m a cook, a proper name ४०० । २२

कुट्टनी f a pestle (मुसळ in marathi) २८४ । ९

कुट्टनीकृतान्त a like god of death for a harlot ३५३ । ३७

कुण्डघण्टादिमूल्य n cost of कुण्ड (pots) bells etc ३९५ । १९

कुलालकभार्या ,f the wife of a potter (कुलालक) ३०९ । १९

कुलटागृह n the house of a prostitute (कुलटा) २८८ । ८

कुमुदहासिनी a f (a night) laughing through kumud flowers ४०५ । २०

कुशतिलराजतवालीकलितकरा a f whose hands are filled with कुश तिल and a silver ring who has got कुश तिल and a silver ring in hand ३०५ । ४९

कुलवागीशी f family deity of learning ३०० । १७

कुशलवादिन a speaking good २९७ । २८

कुलाली ,f a potter woman २९४ । ४५

कुल + आली कुलपरंपरा f the ways and customs of the family २९४ । ४९

कुष्ठराग n loprosylike love ३८७ । १६

कुसुम्भराग m love resembling the colour of saffron ३८६ । ४

कपटकामिन a false lover ३९९ । २१

कूटकुटिला a f crooked in her tricks ३६६ । १०७, ३५४ । ४९

कूटकुचकञ्चुक m a bodice containing falsies (false breasts) ३५६ । ७

कूटमरणप्रचेष्टा ,f pretonding to attempt to end one's own life ३७९ । ७६

कूटकेशवत a f (ती) having false hair ३६२ । ६७

कूटकपटप्रकटाक्षरकोविद ,a export in कूट (ambiguous) कपट (trick) and प्रकट (clear) writing ३१९ । १२९

कूटवाणिज्य ,n deceitful trade ३७८ । ६७

कूटरक्षण n hiding or guarding of the tricks ३३५ । १४१

कूटरथ ,m a proper name ३१९ । ४२

कूटसंकेतपटीपात्र-,n (?) cloth and pot containing secret signs ३३३।१२

कृतकनिद्रा- f. feigned sleep; pretended sleep २८१।२७

कृतकनिस्वन-,m false groaning ३७६।४९

कृतकोपवादतामूर्च्छित-,a. fainted on account of angry speech ३९६।२४

कृतद्वित्रगतागता-a.f. come and gone twice or thrice ३९९।८

कृतदीक्ष-,a. initiated ३२६।५४

कृतविस्मरण-,n. forgetting of services rendered ३७६।३१

कृतरात्रिभोग-,a. who has enjoyed the night; who has enjoyed during night ३९४।२

कृतान्यस्त्रीसमागम-,a having intercourse with another's wife or another woman ३९०।५

कृतान्ताधिवृत्-,a. an officer of death i e यम ३३८।७०

कृताभियोग-, making efforts ३५१।१५

कृतारुचि-,a. having loss of apetite; one who has created displeasure २९४।४

कृतोपवास-,a. one who has fasted २८८।१२

कृत्ताङ्गुष्ठ-,a. whose thumb has been cut off ३१९।३०

कृत्याश्रमक-,a. hermitage of a witch ३६१।६१

कृत्रिमकुञ्चित-,a artificially made crooked; curled २८९।१८

कृत्रिमराग-,m. false (artificial) tunes ३७१।५

कृत्रिमरागिणी-,a(f) showing false love; pretending to love २८०।९

कृपापर-,a. kind, compassionate ३४१।५८

कृसरा-,(f) (खिचडी) a mixture of rice, peas with a few spices ३३६।६

कृष्णीकृतकेश-,a one who has darkened(dyed)his hair ३९५।२५

केतुराग-,m. love resembling केतु ३८६।७

केवलभक्त-,m. a mere devotee ३०२।२५

केलिपटह-,m. a drum for sport; playfully struck again and

again ३५०।१०
केलिप्राङ्गण-,n. courtyard for playing sports ; a playing ground ३८९।४
केशधन-a having good hair as his wealth (finelooking on account of hair) २८९।१८
केशरञ्जन-,n colouring of the hair २८२।३१
केशराग-,m love resembling the hair ३२६।३१
कौच्छिकावाद्य-,n, a musical instrument called कौच्छिका. ३४३।८१
कोपप्रकार-,m ways of causing or showing anger ३९२।८०
कोपविवृत-a estranged with anger २७६।५
कोषपानम्-,n swallowing of treasurer or money ३६०।४०
कोष्ठागलग्रह-,m (?) seigure of abdomen and throat ३४५।१०४
कोष्ठागारप्रहारिन्-a a robber of treasury ४०२।४१
कोकिलराग-,m cuckoo-like love ३८६।१२
कौटिल्यसार-a essentially crooked ३९२।८०
कौतुकास्वादमात्र-,a interested only by way of curiosity ३९०।५५
कौतुकौषधी ,(f) (?) an herb or plant used in ceremony
कौलप्रथा-,(f). family tradition; the tradition of the kaulas
कौसुम-a flowery, coming from flowers ३८७।१६
क्रयविक्रयविध-a having rules of sales and purchases ३१६।९५
क्रूरकोपावेग-,n. convulsed on account of great anger ३९०।४८
क्लान्तशतेषु-,(ad) out of whom hundreds have faded (died) ३१८।१२०
क्लेशबन्धादिनिरपेक्षसमागम-,a indulging in intercourse without caring for the pain or bandage ३८८।३८
क्लेशमूल्य-,n. price of trouble (?) २७७।१६

क्ष

क्षणक्षीणधनवदाचरत्-,a. behaving like a person quickly grown poor ३९४।११

क्षणिकोदार ,a. noble for a moment ३९० । ५९

क्षत्रिन्-,a. (?) २९० । ३

क्षपारम्भ-,m. beginning of the night; evening ३५७ । १०

क्षपाशिन्-,a eating during the night ३३१ । १०३

क्षपितविभव-,a. whose wealth is lost ३९३ । ८९

क्षपितेन्द्रिय-,a. destroying the limbs of others; killing others ३२८ । ७३

क्षय-,m undergoing waning and waxing ३८८ । ३०

क्षयहेतु -,m cause of destruction ३२९ । ७७

क्षयनिर्भर-,a. deeply attached to destruction ३९० । ५५

क्षयवृद्धिभाक्-,a undergoing waxing and waning ३८८ । २७

क्षयोद्यतमति -,a. with mind bent on destruction ३७८ । ६६

क्षयोद्यत-,a. ready for destruction ३५३ । २८

क्षिप्तचक्षुस्-,a directing the eye upwards ३५० । २१

क्षिप्रद्रुत्-,a. hastening; fast approaching ३४१ । ८५

क्षिप्रोपदेश -,a. quick advice, quick instru tion ३६४ । ८७

क्षिप्ररागिणी-,a (f)showing transitory (quick) love or colour ३६७ । १४

क्षीणपटा-,a.(f) with saintly cloth; having no cloth i e. poor

क्षीणवित्त-,a. having tatted clothes; one whose wealth is exhausted ३४१ । ५० (cf क्षपितविभव-, ३९३ । ८९)

क्षीरक्षय-,m } drying up of mother's milk ३१३ । ४७
क्षीरमदक्षय-,m. } ३६२ । ६७

क्षुण्णपाणि -,a proper name; with hands folded ४०० । २०

क्षुण्णेक्षुशकलप्रतिम-,a similar to the crushed sugar cane chips (शकल) (चिपाड in marathi) ३६२ । ७८

क्षुत्क्षतोदर-,a. whose belly has been sufferin through hunger ३१४ । ७१

क्षुत्क्षामकुक्षि-,a having his stomach imatiated through hunger ३४५ । १०४

क्षुद्राभृत ,a　supporting the harlots (क्षुद्रा) (sch) of कुट्टनीमत ३६६ । २२

क्षेत्रवासिन् ,a　living in the region ३९८ । १३
क्षेमकारिन् ,a　conferring happiness or security (M W) ३२५ । ४१

क्षैण्यक्षाम ,a　imatiated through weakness ३९८ । ७
क्षव्यसुप्त -,a　who had slept due to intoxication ३५६ । १०
क्षोभराग ,m　love causing fury ३८७ । १५
क्ष्माप m.　a king ४१४ । १२४
क्षुरिकापट्ट -,m　a belt for holding a dagger २९१ । १३

ख

खञ्जन ,n　a proper name ४०१ ३८
खटिका ,f　a chalk ३३५ । १
खट्वाङ्गधरण a　supported on the खट्वाङ्ग or leaning on the staff (M.W.) ३७१ । ८
खडखडाराव ,m　the noise खडखड ३१६ । ९९
खण्डितमानस ,a　having a disappointed mind, distracted, broken hearted ३३७ । २३
खञ्ज m　a javelin (खजिर) ३१७ । ११०
खड्गपात्र m　a vessel made of a rhinoceros horn (M W) ३३९ । ३८

खड्गपत्र ,n (?)　the blade of the sword ३१८ । ११९
खण्डलेख्य-,n　difficient records ३२३ । २२
खरदास ,m　a proper name ४०१ । ३७
खलमैत्री ,f　friendship of a wicked person ३८४ । ७
खरक्रूरता ,f　cruelty of the खर demons, terribly cruel ३९६ । २६
खरराग ,m　donkeylike love ३८६ । १०
खरस्वन -,a　speaking like a donkey, having a harsh noise as that of a donkey ३८८ । ९

खशकुटीरक-,n. a hut made of khasha grass २८९ । २५
खलतर-,a very wicked ३२९ । ७८
खलपण्डित-,m. a learned rogue २७५ । १८
ख्वाश -,m. (?) death ३३० । ९२
ख्वाशपति -,m (?)one who brings on death ३३० । ९२
खेदक्लान्त-,a. weary on account of sexual pleasures (खेद-sexual passion of महाभाष्य 1st वार्तिक) ४०३ । ७
खल्वाटकर्पर-,n. a cranium of a bald man; a bald cranium ३५० । १०

ग

गगनसंगिन्-,a. attached to the sky ६८६ । ८
गगनस्थलीकृषि-,f. farming in the sky ४१० । ७५
गगनाङ्गन-,n. the courtyard of the sky i e. the sky ३१४ । २
गंगामृत्-,a earth from the ganges ३१८ । ११२
गञ्जदिविर-,m. chief clerk in charge of treasury (गञ्ज) or a treasury officer ३१५ । ८३
गडंकार-,m. the sound गडगड ३३२ । ११०
गणनापति ,m. an arithmetician; a calculator; an accountant or accounts officer ३०८ । ९
गणपालक-,m. गणपति-,m. गणाधिपति-,m. protector of clans, tribes, corporations ३९५ । १२
गणविज्ञानिका-,f. one who has the knowledge of गण i.e. female astrologer ३६३ । ८४
गणिकागुरु-,m preceptor of courtezans २५० ८
गणितापचार-,m. astrological troubles; trouble indicated by astrology ३९२ । ८०
गणेशनैवेद्यमण्डक-,m sweet balls (मण्डक) to be offered to Ganesha ३६२ । ७७
गतिप्रद-,a. giving final beatitude ९८० । ८७

गण्डक-,m. (?) a ball ३६५ । १०१

गन्धयुक्ति-,f blending of fragrant substances i. e. perfumery २८९ । २७

गन्धयुक्तिकथा-,f stories relating to the preparation of perfumes २८९ । २७

गर्भभार-,m responsibility of carrying a womb ३७२ । १५

गर्भशंका-,f fear of pregnancy ४१२ । १००

गलसुखम्, गर्तसुखम्-,n pleasure of cohabitation ३७८ । ६६

गलगर्तमात्रसुखिन्- a finding pleasure only in gullet and cavity (of a woman) ३७८ । ६६

गलग्रह,m seizing by the throat ३४५ । १०४

गलपूरम्-,ad upto the throat २११ । १३

गलहस्तादिवादन-,m.(?) sound produced with throat and hands ३७६ । ४२

गान्धर्वराग-,m. love belonging to a singer ३८७ । १५

गान्धर्विक-,m a singer ३२६ । ४६

गारुडतन्त्रज्ञ-,a one who knows the गारुडतन्त्र ,m (jugglery)art of a charmer-(MW) ३३५ । १४१

गीतनृत्तादिरससंसक्तमानस-,a greatly attached to singing, dancing etc ३९० । ४९

गुणदोषविभागकृत्-,a. making a distinction between virtues and vices २८८ । ३९

गुणवज्जनानुरागनिर्व्यसनवर्जित-,a. voidg attachment towards a virtuous २८८ । ३४

गुणमद-,m. pride of one's merits ३७४ । २९

गुणविभाग-,m. classification of merits; distribution of merits

गुणाकर्णनतत्पर-,a. bent on (engaged in) listening to the qualities (of wife) २८८ । ३१

गुणोचित-,a. adjusted with strings, or appropriated to qualities ३६१ । ९२

गुरुवित्त-,n. father's money ४०५ । २९

गुणोज्झित ,a. void of merit i e worthless, free from the presence of the three qualiteis (सत्व रजस तमस) २७९ । २

गुरुभ्रातृ m uncle or father s brother, an elder brother ४०१ । ३४

गुल्फदामन n string reaching the ankles ३११ । ४१

गुरुभट्ट- m venerable preceptor (गुरु) ३३५ । १, cf गुरुनाथ ३३१ । १०३

गुरुनाथ m lord preceptor (ironical) ३३१ । १०३

गुल्फास्फालन n (?) the expanse of the ankles ३६२ । ७०

गुह्याङ्ग ,n the private part, secret part of गुह्यागम २९६ । १९ / ३७७ । ५१

गूथलिप्त a besmeared with ordure ३३७ । १६

गृहकृत्य ,n affairs of a royal house ३१० । ३२

गृहकृत्यमहत्तम a supervisor of the household affairs ३४४ । ८८

गृहकृत्याधिपति ,m a chief person looking after the household affairs ३०७ । १

गृहभञ्जन n demolishing the house ३१९ । १२२

गृहनिधान n a house treasure ३५२ । २०

गृहव्यय m household expenses २७६ । ७

गृहावृत्तिविचक्षण a expert in returning to the house ३९० । ४९

गृहाश्रय ,a residing in a house ३८२ । १०९

गृहोल्मुक m a fire brand in the house N of a demon ३१० । ३६

गेहिनीसङ्गम m intercourse with one s own wife ४११ । ९२

गृहनारी ,f a woman of the household १२५ । ३९

गोग्रासलवणच्छिद् ,a stealing salt and grass meant for the cow ३०१ । २६

गोचर ,m a pasture land ३१२ । ७४

गोपालता ,f state of a herdsman ३११ । ३२

गोप्रदक्षिणकृत्-,a. circumambulating a cow or the earth
३१७ । १०३

३३७ । १४
गोभक्ष- a. a cow eator
गोष्ठीविधायिन्- a making conversation ३२६ । ४७
गोष्ठीरसाभिज्ञ-,a. knowing tho pleasure of association
(with women) ३२६ । ५१
गौडदारण्ड-,m a gaud rogue २९१ । १४
गौरवस्थायिन्-,a. lasting for the duration of respeotabilty
३८८ । २६
(गौरव)
गौरीगर्भगृह-,n. inner apartmont of tho gauri temple ३५७।१९
ग्रन्थिजूट-,a having knotted hair २९२ । २५
ग्रन्थिनिबद्ध- a kopt in a knot; porfeotly knotted ४०५ । २८
ग्रन्थिभेदिन् ,a. a pick-pooket; breaking open the baskets
of others २७१ । १४
ग्रस्तस्थावरजङ्गम-,a. swallowing or capturing tho moveablos
and immoveablos; destroying all moveablo
and immoveable oreation १०९ । २१
the fees of a prostitute ३६८ । ११
ग्रहण .n double foes ३६८ । १६
ग्रहणद्वय-,n (गृहवारः) planetary days; eating at
गृहवार-,m. different houses by turns •९० । ४
planot like love ३८७ । १५
ग्रहराग-,m position of stars २८३ । ४४
ग्रहस्थिति-,f known as planots (ग्रह) ३८७ । १७
ग्रहाभिध-,a. a leador of tho village ३३५ । १४३
ग्रामणेत-,m medical practice in a village ३२७ । ५६
ग्रामचिकित्सा-,f a village sorvant ३२७ । ५२
ग्रामदास-,m appointmont in the village ३१० । ३२
ग्रामनियोग-,m. villago officer ३९५ । १३
ग्रामनियोगिन्-,a. a villago fish; a fish in tho villago tank
ग्राममत्स्य-,m. ३१८ । ११६

ग्रामयात्रा-,f. village fair; pilgrimages ३६३ । ८२

ग्राहकघट्टन-,n. pushing the customers, bringing round the customers or deceiving the customers ३०० । १५

ग्रासीकर्तुम्-,inf. of p. to swallow or steal ३६२ । ६८

ग्रीष्मतुषारतुल्य-,a. like the dew or frost in the summer ३९३।८८

ग्रीष्मग्लान-,a. withering due to summer ३५२ । २६

घ

घटघटारव-,m. the noise घटघट while drinking ३३१ । १०७

घटिल-,a. having a prominent neck (गणरत्नमहोदधि gives घाटाल) ३३७ । १५

घटी-,f. a water jar or a small bell ३१६ । १३

घटीप्रतिष्ठा-,f. ceremony performed on the first day of आश्विन (known as घटस्थापना) ३४० । ५४

घण्टा-,f. a large bell ३१६ । १२

घण्टिका-f. a smoll bell ३१६ । १३

घरट्टमाला-,f series of grind stones; ३५५ । ४
a proper name ४१४ । १२४

घर्घरा,-f. a proper name ४०२ । ४१

घर्घरस्वन-,a. having indistinct sounds २८३ । ४६

घुणजग्ध-,a. eaten by worms २९९ । २५

घृणासंकुचिताशय-,a with mind repulsed with disgust (घृणा) ३८१ । १०२

घृताभ्यक्त-,a. annointed with ghee ३६३ । ८१

घ्राणरस-,m love resembling the nose ३८६ । १

घृतनाडी-,f. a नाडी for feeding घृत (ghee) १३० । १६

च

चक्र-,n. (?) the part of the body ३७६ । ५०

चक्रचारिन्-,a. acting crookedly २८८ । १

चक्रनाराचसंचय-,m. (?) collection of wheels and arrows २९१।१०

चक्रलिका ,f. patches ३१४।७२
चक्रारूढ-,a. riding on a wheel ३९०।९७
चक्रिकाशिव-,m (?) fraudulent sivas ३१६।९०
चक्षुर्वैद्य-,*m* *quack-eye specialist, eye-doctor* ३४१।५१
चटकरति-,a. having a sparrow-like intercourse ४०३।१७
चटकाराग. m a sparrow-like love ३८६।१२
चटिका-,f. (चटणी) chatnee ३३६।४
चण्डघण्टा-,a f having harsh bells ३१६।३०
चण्डतरोद्घृष्ट-,a. rubbing fiercely (violently in sexual intercourse) ३३७।२३
चण्डरथ,m. a proper name ४०२।४१
चतुरत्वाचार्य-,m a preceptor teaching cleverness ३७०।३७
चातुर्भुज-,a one who had taken all the four sides; four sided, all sided ३१६।९५
चतुराननत्व-,n god Brahma; state of being clever mouthed i. e. clever in speech ३०२।२१
चन्द्रापीडान्वयिन् ,a born in the family of चन्द्रापीड(a kashmerian prince of the 9 th century) ३०४।३६
चरणतललिह्-a licking the soles of the feet ३५५।१०३
चरणस्पृश्-,a touching the feet ३९१।१९
चरणालीन-,a lying at the feet, worn on the feet; sticking to the feet ३८९।४५
चरणोपान्ते-,ad near the feet; at the feet ३८४।२९
चर्मकारगुरु-,a. who has become the guru of the shoe-maker ३२०।१३३
चरकुटा-,f. (चरकुटा) a female hawker having a moving shop ३५४।८८
चर्मकृत्-,n. (चर्मकार) a shoe-maker ३२६।४६
चर्मबद्ध-,a. tied or covered in a skin ३७१।३
चर्मलिङ्ग-,n artificial penis made of skin (this was

known even to the Greeks in olden times) ३३१ । ४४

चर्मवसन- a (कृत्तिवास्) covered with hyde; wearing only skin clothes २८६ । ९

चात्रिक-,n (?) trickery ३११ । ४७

चात्रिक-,a moving in bad company २३३ । ३१

चान्द्रराग-,m. love resembling the moon;-moon-like love ३८६ । ७

चाम-,m (?) water in which rice is boiled (पेज in marathi) ३२१ । १४७

चारुवेश-,m pretty dress (M W.) २८३ ४८

चिकित्साचतुर-,a. expert in curing, expert in diagnosing ३१९ । १२८

चित्रवत्स-,m a proper name ३९६ । २६

चिनाभिध-,a pyrenamed; a proper name ३८७ । १७

चित्तग्रहण-,n. captivation of the heart (cf मनोग्रहणम) ३५८।३१

चित्रगुप्तविचेष्टित,a acting or behaving like चित्रगुप्त ३२३ । २१

चित्राम्बर-,a having multicoloured clothes २९१ । १०

चीनातक- m (?) some kind of a bird ३६१ । १९

—चिरिका-,f a piece of paper ३२८ । ७०

चीरिकालिखित-,a. written on a slip of paper ३३६ । ९

चीरीचीत्कारतार-,a as loud as the noise of a cricket or the tip of the pen-point (चीरी) ३२० । १३२

चीवरिन्- a clad in rags ४१३ । ११२

चुम्बनलालन-,n. kissing and caressing ३९३ । ८७

चुल्लमुख-,a having blear face ३०४ । ३६

चुल्ललोचन-,a having blear eyes (cf क्लिन्नस्य चिल् पिल्. लश्चास्य चक्षुषी,चुल् च P. v. 2-35 वार्तिक) २७८ । २९

चुल्लीसुप्त-,a. lying in (at) the fireplace ३५४ । ४३

चूर्णलवण-,n. salt powder ४१० । ७९

चोरिका-,f a female thief ३३६ । ९

चौरग्रस्त-,a robbed by thieves ३५६ । ११

चौरद्रविण-,n the money of a thief or stolen money ३६० । ४८

छ

छगलशृङ्गम्-,n. horn of a he-goat ३३३ । १२०

छन्नपथ-,m. a closed path;(a) having a secret path or way ४०५ । २९

छद्मनिरीक्षक-,a observing all pretences or tricks ३८७ । २६

छागगोचर-,a having a large number of goats and pasture land ३६२ । ७४

छागशृङ्ग-,n the horn of a goat २८५ । १३

छायाग्रहाभिध-,a. named छायाग्रह ३८३ । ४७

छायाञ्जन-,n. a magic ointment २८३ । ४७

छायाराग-,m shadow-like love ३८६ । १४

छिन्ननासिक-,a (छिन्ननास) cut-nose ३३७ । १५

छिन्नार्धनासिका,a f having half the nose cut off २७६ । २४

छिद्रविज्ञान-,n acquisition of knowledge of other's weak points ३३५ । १४१

ज

जगदुन्मूलनव्रत-,a. who has taken a vow of destroying the world ३०९ । १९

जघनस्पर्श-,m touching of pudenda (cf गुह्यस्पर्श) ३२८ । ६५

जटाधर-,a an ascetic, one who has matted hair ३०५ । ४६

जटाभृत्-,a. wearing matted hair ३१४ । ९; ३३९ । ४१ (जटाधर)

जतुरक्षा-,f. (?) protection with the help of lac (जतु) used as a charm २८२ । ११

जनजीवापहार-,a. taking away the life of people; killing the people ३३० । ११९

जनदुष्कृत ,n wicked actions of the people sins ३११ । ४६
जननीविकार m disturbance due to her mother ३९२ । ८०
जनपुण्यम- n meritorious actions of the people २८४ । ९
जनस्थानविनाशहेतु m cause of destruction of an area ३९६ । २६
जनाभिसार m meeting of the people ३७९ । ८०
जनादन ,a name of the vishnu, tormentor of people ३७२ । ११
जनितशिर शल ,a having head-ache ३०४ । १९
जन्मजघन्य a condemnable throughout life ४११ । ९२
जन्मदिनोत्सव ,m birthday celebrations २८२ । २९
जन्महीन a not having birth ३०८ । ८
जन्मसचित a acquired during life-time ३७६ । ५
जन्मावधि m the lower limit of adult life (the age of puberty) २८१ । १८
जपोच्छलत्कूर्च a whose beard is moving while muttering ३१७ । १०२
जयपट्टक n a record of victory in a law suit ३५९ । ४२
जयनति ,f eulogy for victory ३६५ । १०४
जरच्छिला a f a grey haired women ३८५ । १
जरद्विट m an old paramour or keeper of harlots ३३६ । ११
जरठाखु ,m an old rat or an old thief ३१६ । ९६
जाड्यधन a having foolishness as his wealth i e a fool ३९२ । ६४
जानुघटिक a to whose knees bells are tied ३३७ । १६
जापिन् a muttering something to himself ३४४ । ९६
जारगुरु m a paramour in the guise of गुरु (preceptor) ३२६ । ५४
जारोत्सव m merry-making with a paramour २७७ । २३
जालवध ,m killing after catching in snares or tricks ३५६ । ६

जीर्णवीणारम्याकृति a having a form just like an old lute २९९ । २०
जीवनलिपिक m a dairy clerk, a clerk in charge of births and deaths ३२३ । २०
जीवनहृत a robbing of life life destroyer ३२३ । २३
जीवजीवराग m pheasant-like love ३८६ । १२
जीवितापहा a taking away life, destroying life ३२९ । ७६
जीवितात्प्रियक a more precious than life ३७३ । १९
ज्येष्ठार्कवासर m sunday in the month of ज्येष्ठ ३३१ । ९९
ज्योतिर्गणक m an astrologer or astronomer १२९ । ८१
ज्वराभिध a called ज्वर १८७ । ४७
जुगुप्सामीलितनयन a with his eyes closed through disgust ३८१ । १०४

ज्योतिःशास्त्रविद् a one knowing astrology or astronomy i e an astrologer or astronomer १३९ । ८२
ज्ञानसर्वस्व n the whole essence of knowledge २९८ । ४
ज्ञानलोचन m with (having) an eye of knowledge i e, a wise man ३८२ । ११२
ज्ञानसेन m a proper name ३८१ । ९८

झ

झिल्लीका f cymbals (ताल) ११६ । ९४

ट

टक्क m a salesman (sch) १३० । ३३
टक्क m a proper name ३९९ । १५
टक्कारकोटि f crores of blows, millions of blows २८९ । २१
टक्कर n blow on the head ३९९ । ६२
टङ्कार m (टणत्कार twang of a bow (M W) ३८० । १०
टिप्पिर n (?) (टुपिर) cap ३११ । ४३

टिप्पिकाबन्ध-,m. (?) arranged with the help of a gloss(टिप्पिका) (बन्ध composition such as गद्यबन्ध, पद्यबन्ध, सर्गबन्ध of टिप्पणी-) ३०४।४०

टुप्पिका-,f. a cap ११८।११०

ठ

ठक्कगृह-,n the house of a merchant २९३।४०

ठक्कुरपुत्र-,m. the son of a chief (सरदारपुत्र)

ड

डामर-,m, a lord; a baron, (adj) causing tumult ३५७।२१

त

तक्षकयात्रा-,f. the Naga fair held in honour of तक्षक or a naga prince. ३६४।८८

तत्कालोद्यतकातर,a. agitated or overpowered on account of being ready for immediate intercourse ३८८।३५

तत्क्षणधनदानभोग्य-,a. enjoyable on account of wealth to be paid then and there. ४१४।११६

तनुतराम्बर ,n. thin cloth २८८ १३

तनुतरार्थकदर्थना-,f. distress on accout of scantiness or shortage of money ३८५।१३२

तनुमर्मभिद्-,a. piercing the vitals of the body ३१२।७१

तनुविभूषण-,n. ornament for the body ३५१।१८

तनुवीरशोषा-,a f. (?) (wrong reading for तनुचीरशेषा) having rags on her body ३६६।१०५

तन्त्रमन्त्रहीन ,a void of तन्त्र & मन्त्र ३०५।४६

तन्त्रस्थानायात- a who had come to or from a तन्त्रस्थान (a place of worship or a temple) ३०५ । ४८

तरमूल्य-,n freit for crossing a river (तरीचा उतार) ३१३ । ८५

तरलारम्भ-,m. with a fickle beginning ३८८ । २८

तरुणाकाङ्क्षिन्-,a (॰णी f) desirous of young men ३४२ । ७३

तर्यरिपु-,m. (?) ३६८ । २०

तसा-,f (तसर, तसरिक) something woven (झोळी in marathi) ३०४ । ३६

तरुणीभार्य-,a. having a young wife ३४१ । ६४; २९७ । २९

तरुशिलाप्राय-,a. full of trees and rocks ३०६ । २

ताडीयुग-,n. a pair of ear ornaments ३६२ । ७०

ताम्बूलकल्कक्लित-,a full of remains of ताम्बूल ३७५ । ३८

ताम्बूलगण्डूप-,m. spitting of a ताम्बूल (विड्याची चूळ) २८८ । १५

ताम्बूलप्रणयिन्-,a. attached through receiving the ताम्बूल ४०१ । ३०

ताम्बूलावेलपाटल-,a. red with spitting of the chewed betel ४०० । ३८

ताम्बूलचोलामात्ररुचि ,a desirous of only of chewing the betel

ताम्रकुण्डक-,n. copper vessel २१७ । १०८ (cf ताम्रकुण्ड)

ताम्रज-,a made of copper ३११ । १२

ताम्रारुण-,a (love) resembling copper colour ३८६ । ६

ताम्राक्ष-,a (॰क्षी f) red eyed ४०३ । २

तालक्षुद्र- m (?) as small as- (span) measure (ताल) (M. W.) २९८ । ७

तारी ,f a proper name ३७३ । ८६

तिलकराग ,m. love resembling sandal (तिलक) ३८६ । १३

तीक्ष्णाक्षितारल-,n. keen eye (अक्षितारल=क्षि) ३२३ । २१

तीरमण्डूक-,m a frog at the bank ३५० । १

तीर्थार्थिन्-,a (॰नी) desirous of a holy place ३६४ । १४

तीर्थोपसेविन्-,a. resorting to sacred places ३३९ । ४०

तीव्रक्षतविदारण- a tearing through terrible wounds ३९० । ५०

तीव्रदर्प-,a.	full of strong (great) pride; greatly proud	३१३ । ६४
तीव्रशपथ-,m.	strong oaths	३७६ । ४२
तीव्रावमान-,a	bitter dishonour; strong insults	३९३ । ८३
तुलाधर-,m.	a goldsmith or a scale holder; a proper name	४०७ । ४५
तुल्यरुचि-,a	having the same lustre; having the same attachment	३८७ । २३
तुल्याप्त-,a.	equally obtained; equally intimate	३५७।६
तुहिनत्विष्-,a	the moon	३६७ । ८
तुहिनागम-,m	advent of winter	३४५ । १०८
तूणरक्षक-,m.	a person in charge of arrows (if may be a mistake for तृणरक्षक a stable-man)	३३० । ९२
तूस्तप्रावरण-,n.	covering of dust lying in dust	३८९ । २१
तूस्ती-,f.	dust	४१४ । १२४
तृणबुस-,n.	chaff i. e. worthless stuff	३७६ । ७
तृणापात-,m.	falling down of a blade of grass or straw	३६८ । २१
तैलोन्मृष्ट-,a.	rubbed with oil	३४१ । ५७
त्यक्तयन्त्रण-,a.	losing restraint; unrestrained	३९० । ५०
त्यक्ताहार-,a.	avoiding or giving up food	३९० । ५६
त्रिगुणावर्तवालिक-,m.	a thin ring with three golden threads	३११ । ४९
त्रिघण्टिक-,a.	having three bells	३३७ । १५
त्रिदशकार-,m.	(?)	३२७ । १४
त्रिदशोचित-,a.	fit for gods	३७२ । १७
त्रिफलाक्षालनविमल-,a.	without dust on account of washing with त्रिफला	३०५ । ४७
त्रिमलक्षालक-,a.	purifying the three unclean humours	३२८ । ७१

त्रैलोक्यतुलन-,n. weighing or comparing of the three worlds ३७१ । ५

त्रैलोक्याक्रमण-,n crossing the three worlds as in the incarnation of vaman ३०९ । २७

त्रोटितकर्णपाली-,a f with ear-ornaments broken ३१५ । १२

त्वग्राग-,a. love resembling skin ३८६ । ९

थ

थूत्कृत-,a disregarded; scorned २८५ । ६
(of राजतरंगिणी 7 1116; ४१० । ८१

थूत्कृतमुख-,a whose face has been spit upon २८७ । ६

द

दमन-,m destroying ११३ । ६१

दण्डत्याजनलेख-,m. letters as to the acquitance to condone punishment or fine ३११ । १२६

दण्डधृत्-,a. having a stick in hand २९३ । ३५

दण्डनिर्बंधिन्-,a. who oppose punishment or fine ३११ । ४३

दत्ताक्षिजीवाञ्जना ,a.f. who had made her eyes lively ३९१ । ५९

दत्तानुवाद-,m. repeated mentoning of what is given by others ३९३ । ८१

दधिक्षीर-,n curds and milk २९३ । ३५

दन्तताम्बूल-,m having a betal-nut under his teeth २८८ । १७

दन्तराग-,m. tooth like love ३८६ । ११

दन्तरूप-,a. prominently looking an account of teeth २९४ । ४५

दम्भनिधान-,n. store house of hypocricy i.e excessively hypocrite

दम्भध्वज-,a. having hypocricy as his characteristic ३१० । ३४

दम्भभूति-,m. a proper name ४०२ । ४२
दम्भ.ोग-,m. feigned enjoyments ३६१ । ६५
दम्भसंभावित-,a. being honoured on account of hypocricy ३१० । ३२
दम्भस्तम्भ-,a. stiff with hypocricy ३३० । ८७
दम्भहरार्चन-,n. pretended worship of siva ३१० । ३८
दरिद्रशाला-,f. a house of a poor man ३७७ । ६६
दर्पणपरा-,a f frequently looking in the mirror ३२१ । १४३
दर्वी-,f. a ladle ३१५ । ८०
दशाश्रय-a. depending on condition or wick ३८८ । २७
दस्युसुत-,m. the son of a rogue or a thief ४०६ । ३२
दाक्षिणात्यभगिभणिति-,f clever way of talking of the दाक्षिणात्य people २८६ । ३५
दाडिम-,a (love) resembling a pomegranate ३८७ । ६५
दानक्षीण-a. emaciated on account of exudation of rut; poor on account of giving alms ४०४ । १६
दानोद्यत-,a. ready for giving alms ३५१ । १७
दाप्यप्रसारितकर-m. who had spread out the hand for bribe (दाप्य) ३१४ । ७८
दारिकम्-n,- (?) ३१६ । १२८
दारिद्र्यनिकेतन-,n. abode of poverty ३०२ । २६
दारिद्र्यशाला-,f. house of poverty; i. e poor ३७८ । ५६
दारुगिरि-,m. a wooden mountain २९३ । ४१
दारुपात्री-,f. a wooden vessel ३१७ । १०१
दिग्वार्तामात्रसेवक-,m. serving only by bringing news from all quarters or directions ३२४ । २८
दिनरमणीय-,a. charming only for a day ४११ । ५२
दिनव्यय-,m. (दिवसव्यय) daily expenses ४०० । ७४
दिविर-,m. a secretary, the chief clerk १०८ । १७
दिविररूपिन्-,a. having the form of a secretary (दिविर) ३०८ । १७

दृष्टानेककामुक-,a who has seen or enjoyed many lovers ३२७ । ९८

देवद्रव्य-,n. wealth of gods, offerings given to the gods ३१६ । ६०

देवप्रासादपाल-,m. a keeper of the royal palace or temple १६३ । ८१

देवमात्रादि-,a money i. e belonging to the god or temple

देवालंकरण-,n. ornaments of god statue) ३५७ । २०

देवालयधान्यभुक्ति-,f dues to be paid for enjoying or consuming the grain belonging to a temple ४११।८८

देशभाषापद,n. local words; words of the ordinary people २९७ । १

देशोपदेश-,m painting out some circumstances ३९२ । ११५

देशोत्सव-,m local festival २७७ । १७

देहक्षयस्थायिन्-,a remaining to the end of life ३८० । २२

देहमल-,m. impurities of the body. ३०१ । २२

दैत्यावतार-,m. incarnations of the demons ३१० । ३९

दैन्यजननी-,f. causing poverty २८३ । ४६

दैशिक-,d. a kind of dance ३२५ । ४०

दोष- m. a blame २७४ । १५

दोष-,m. the three humours of the body; defects ३०३। ३४

दोषयोगिन्-,a. attempting to find faults ३१८ । ११९

दौर्गत्यतपस्-,n. poverty and penance or penance imposed by poverty ३४६ । १११

दौःशील्यदेशना-,f wicked advice ३६१ । ६३

द्रगदेश-,n. name of a country ३३५ । १४४

द्यूतशाला,f. gambling house ३६३ । ८०

द्रविणक्षयदीक्षा-,f initiation in stealing the wealth ४०० । २०

द्रविणावस्करक्षेत्र-,n. like a अवस्करक्षेत्र for money ३४२ । ७१

द्रविणाधिगम-,m. acquisition of wealth ३८५ । १३४

द्रविणोपाय-,m. means of getting wealth ३५४ । ४६

द्वादशीव्रत ,a one who odserves the द्वादशीव्रत (observance on the 12th day of the first half of भाद्रपद called वामनद्वादशी) ३१७ । १०३

द्वारभञ्जक ,a breaking the door, n of a demon ३१० । ३६

द्विजरुष f anger towards Brahmin (cf महाभारत for this story) ३७५ । ३४

द्वित्रिदिनोत्सवा ,a f whose festivity lasts only for two or three days ३८३ । ११८

ध

धनधारणपत्रिका f a document regarding holdings of wealth, receipt for keeping money ४१२ । ६५

धनप्रधान ,a having wealth as the chief thing ३७६ । ८०

धनमत्त ,a intoxicated with wealth २७४ । २७

धनवती f a proper name ३६२ । ७४

धनादानपात्र ,n the object of getting wealth ३९३ । ८९

धनाधान ,a (धनाढ्य) rich ३०८ । ६७

धनिककामुक ,a rich lovers ३४० । ५५

धनदाशा f the north ३१८ । २

धर्मसत्काय n noble deed in accordance with religion (धर्म)

धातुप्रकोप ,m imitation of humours ३ ५ । ४०

धातुवादिन- a an assayer, a metalurgist २८६ । २८

धातुवादिनी f speaking about the humours of the body

धातृद्विजसुत ,m a paramour an adulterer and a brahminson ३११ । ६६

धातृ ,m a paramour ३११ । ६६

धान्यराशि m heaps of grain ३३१ । ९९

धान्यसहस्र n. thousand of grains ३१६ । ९५

धात्रीरस- n juice of the धात्री plant (given to a wet nurse) (cf धात्रीफल) or the milk of a nurse ३९२ । ७२

धावक ,m a washerman ४०१ । ४०
धीधन ,a having wisdom as his wealth, a wise man ३७४ । २०

धूपहीन a void of incense ३०८ । १२
धूमकेतु m a comet N of a demon ३१० । ३१
धूमपिङ्गत्व n brown through smoke २७८ । १०
धूर्तवार्तालीन a engaged in talking to or about rogues ३०१ । १

धूर्तसहाय a with rogues as friends ३९१ । ६५
धूलिलिप्त a covered with dust ३०८ । १३
धूलिपट n (धूलिपट्ट) a wooden slab covered with sand and used for writing on ३१० । ८८
ध्याननिश्चल a motionless in contemplation ३६१ । ६१
ध्यानशिव m siva in meditation ३०५ । ४६
ध्यानालम्बन a resorting to contemplation engrossed in deep thought ३५० । १३

न

नक्ताशिन a eating at night time (cf नक्तभोजिन) २७७ । १३
नक्षत्रपत्रिका f a calender (पञ्चाग) ३१८ । २११
नक्षत्रपरावृत्ति f change of stars, returning of stars ३६३ ८३
नखराग- m nail like love ३८६ । १२
नगराचार्य m (नगराधिपति)-town chief ३३३ । ११८
नगरार्जित a earned or obtained in the town ३१५ । १८
नटायते v behaves like an actor २८८ । ७
नन्दिसोम m a proper name ३५७ १९
नपुंसकप्रकृति ,a neuter by nature ३०४ । ४१
नपुंसकत्ववाद m scandal of impotency ३९१ । ६५
नयनपीड a having an eye sore eye sored ३०४ । ३६
नयनशिव m siva in eyes ३०५ । ४६

नरकप्रतिमा-,f similar to hell ३१८ । १२०
नरकपाल-,m a guard of hell ३३८ । १३९
नरकण्टक-,m. as if a thorn amongst men; a wicked man
नरकप्रद- a leading to hell ३१० । २९
नरकसंपद्-,f. wealth of hell ३१८ । ११८
नरकस्थिति-,f. residence in hell ३३३ । १२८
नर्तकीभ्रातृ-,m. brother of a dancing girl (नर्तकी) ३३५ । १४२
नर्ममाला-,f. series of jokes ३०७
नवचीनवस्त्रदान-,n gift of new china cloth ३९५ । १६
नवदरकारिन्,a causing new fears, making new holes while writing ३०५ । ४५
नवदर्शन-,n first appearance ३७२ । १३
नवनवोन्मुख-,a inclined towards new objects ३९० । ९५
नवोद्गतमनोभव a having a new adhesion in love; during which there is upsurge of passion ३९८ । १
नष्टच्छायाञ्जन-,n lustreless magic ointment, disappearing or vanishing ointment ?) २८३ ४७
नष्टच्छायोपदेश-,m. a clue, advice as regards hidden articles ३६५ । ९८
नष्टतारका ,a f with stars disappearing, having lustreless pupils of the eyes २८२ । १७
नागरिका ,f a proper name ३५७ । २१
नानावहारकुपित- a enraged through failure to keep various appointment ३५७ । १८
नापितदत्तहस्त ,a. supported or helped by a barber ३९४ । ५
नापितदूत ,m the barber messenger ३९९ । ८
नामग्रहणकारिन्-,a (णी f) causing the continuity of some body's name (by bearing a son to him) २९९ । २२
नामनिबद्ध-,a connected with his name ३३२ । ७३
नामपरिवर्तन-,n change of name ३५९ । ३७

नामाभिधानमात्रज्ञ-,a. who only knows the names; or signs of the thieves ३६३ । ८४
नारङ्गक-,m libertine ३३७ । १४
नारंगिक-,a. love having a sign of an of an apple; or orange like love ३८७ । १६
नासासंश्लेषण-,n. joining the nose by surgery
निक्षेपक्षयकारिन्-,a destroying the deposit ३०० । १४
निक्षेपकम्बल-,n. a blanket to lie upon; or a blanket kept as a deposit ३६३ । ७६
निगिल-,m. (?) a swallower ४०१ । ३८
निगीर्य-,ad. taking off stealing ३५६ । १०
निग्रहभट्टसूनु-m. the son of a jail superintendent ३९४ । १०
निग्रहभट्ट-,m, the superintendent of the jails ३९४ । २०
निजदारा-,m (pl) one's own life ३१८ । ११८
नित्यक्षीब-,a. constantly intoxicated ३९१ । ६७
नित्यनैमित्तिकच्छिद्-,a. destroying all the regular and recurring ceremonies ३१० । २८
नित्यसंताप-,a. constantly painful; scorching ३८८ । ३०
नित्याभ्यक्त-,a constantly anointed २८३ । ४३
नित्याभ्यास-,m constant practice ३७३ । १८
निधनावधि ,ad till death ३१८ । १२१
निधनैषिन्,,a ('णी. f) wishing for death ३५७ । २३
निन्दाप्रवाद-,m. words of censure ३९३ । ८१
निबद्धबुद्धि-,a with mind fixed; brhught under control ३९२।७४
नियमजननी-,f. the creator of rules; one formulating rules ३५५ । ५१
नियोगविद् ,a. one who knows the appointment or occupation ३१६ । ९७
नियोगिनिबिड-,a. crowed with officers ३११ । ४५
निरुत्तरप्रतिभ-,a. whose intelligence could give no answer; unanswerable ४०६ । ४०

निरुद्धकाय,m whose body is bound ३९२ । ७६
निर्गुंट- m a low grade clerk or officer ४०० । २० } ३०४ । ३६; ४०७ । ४२ }

निर्गुणवाञ्छा-,f. desire for worthless persons ३८० । ८९
निर्दग्धचन्दन-,n (?) burnt sandal ३२५ । ३४
निर्दिष्टताराकुसुम-,a with star like flowers placed ३९४ । २
निर्धामधूमकृत्-,a. (?) producing smoke without the house (ad to निर्योगिन्) ३११ । ४२
निर्गुणान्तक-,m destroyer worthless people ३२३ । २१
निर्मक्षिकमाक्षिक,n honey comb without bees; empty honey comb ४०४ । १७
निर्मान,a devoid of self respect (sch) ३९९ । २७
निर्यन्त्र-,a. having no check; unrestricted persons ३५५ । ५१

निर्वर्तितकृत्य-,a. who had completed the business ४११ । ६०
निर्वाणदीक्षित-,a initiated in निर्वाण २७३ । ६
निर्विकल्पव्रत n vow of nonhesitation or nondiscrimination with regard to paramour ३२६ । ५४
निर्विकल्पसुख,a. who had complete happiness ३६० । ४९
निर्विचारसुरत-,n. thoughtless or uncontemplated intercourse २८१ । १९

निर्विभाग-,a uninterrupted ३४३ । ८४
निर्व्याजार्जवचेतस्-a having a sincerely honest mind ३७७ । ५७
निशाशेष-,m end of the night ३५७ । १७
निशीथभोग-,m night enjoyment ३९५ । २१
निश्चलासत्यनिश्चय-,a adhering to the firm falsehood ३७९ । ७८
निःशब्द-,a faultless, without any fault or object ४०७ । ५०
निःशेषस्वत्व-,n. state of being pennyless; pennylessness ३९२ । ७७

निश्वासतान्त-,a. withering with sighs ३५० । १३
निश्वासनिद्रा-,f. sleep accompanied with deep breathing(sound sleep) ३५७ । २०

निष्कासनोपाय-,m. ways or means of driving away २८६ । ३२
निष्क्रान्तवित्त-,a devoid of wealth ३८५ । १३३
निष्पीतसार-,a whose wealth has been completely swallowed or sucked out ३९२ । ७८
निष्पुरुष-,a having no company of a man २८३ । ४२
निष्प्रतिक्रिय-,a. one who cannot be retaliated ११३ । ६४
निःसत्त्व-,a devoid of magnanimity; character void of creatures २७६ । २१
निःसंख्य-,a innumerable (M. W.) ३४० । ५०
निह्नवकारिन्-,a expert in concealing १०० । १४
नीचयाच्ञा-,f. begging by a low person. २८३ । ३६
नीराजदण्ड-,m. public punishment ३०४ । ३८
नीलराग-,m love resembling blue colour ३८६ । ५
नृपार्ह-,a befitting a king ३५१ । १६
नृपुरीषप्रणाल-,m. a channel for the excrement of men; drains or gutters ३४६ । २१०
नेत्रनैर्मल्य-,n. clarity of sight ३४४ । ९८
नेत्ररसायन-,n. elixir to the eyes ३८४ । १२, ३३८ । २४
नेत्रपीडा-,f. eye sore or pain in the eye ३२९ । ८४
नेत्रान्तचलसंज्ञा-,f. a sign with a side glance or eye-corner ३५० । ११

प

पक्षिजाति-,a classified according to birds २८६ । १२
पंक-,m *a proper namo* ३३७ । ३१
पङ्कशायिन्-,a lying in mud ३४६ । ११०
पंचफण-,a having five hoods (i. e. five fingers) ३४० । ५१
पंचभद्राक्षर-,a. leaving five beautiful things २६३ । ३२
पञ्चरंगक-,n. five coloured (thread) ३३५ । २
पंचालधारामठ-,m. an as'ram at पंचालधारा १६४ । ९२

पञ्जिकाभिध-,a, named पंजिका ३६३ । ८०

पटल्विका-,f a little chest, a small basket ३११ । ८०

पटला ,f an ornamental mark on the forehead (गादले in marathi) २९८ । ८

पण्यजीवन-,a business-man, a trader ४०४ । १४

पण्यता-,f trade ३५६ । ६

पण्यदशा-,f. vendible stores, state of something to be sold ३९४ । ५

पण्यवृद्धि ,f increase in trade २८१ । २३

पण्यानृण्य ,n paying off the charges or fees ३७७ । ५५

पण्योपनत-,a brought or presented for sale ४०४ । १८

पतितपंक्ति ,a missing the lines in writing ३०५ । ४८

पतत्पुरोप-,a voiding excrement (through fear) ३४४ । १०

पदमन्दमानुनासिक-,a slow in nasal-like speech ३०४ । ३९

पदमद-,ad. slow in speech; low in steps ३०४ । ३९

पदमुक्तिधन्यकाल-,m auspicious time of the release of his post

पदार्थसंहारिन्-,a. destroying the meaning of words, destroying everything ३०५ । ४५

पदालग्नाशिन्-,a that has inauspicious things attached to the foot ३११ । ४७

पदस्थ-,a occupying an important position २७४ । १७

परगुणोत्कर्ष-,a excellence of other's merits ३०६ । २

परदारानुबद्ध-,a attached to another's wife, bent upon rending others excessively २८७ । ३

परदोषानुदर्शन ,n observation of other's faults ३२४ । २६

परधनवर्ण-,a. colour shining or flourishing through other's money ४०५ । २५

परनाम्ना ,ad in other's name २९१ । १८

परपुष्टबन्धु ,m friend of cuckoos ३७४ । ३७

परबीज-,n. another's seed २९६ । ३३

परभोजननियमवत् ,a making a rule against परभोजन (taking food at other's house ४०९ । ७०

परयाचन- n begging others ३७३ । २५

परमाञ्जन ,n. very effacious ointment १४४ । ९८

परिकल्पितपुत्रिका-,f adopted daughter ३७७ । ९३

परिघ ,m a bolt, name of a demon ३१० । ३६

परिचुम्बननिश्चल- a steady while kissing ३८९ । ४२

परिज्ञान n perception ४१२ । १०३

परिणतस्पृह ,a with longing developed ३८८ । ३१

परिपालक-,m caretaker ३१५ । ८९, ३१३ । ६१

परिहासपुर ,n a town of jokes, N of a place ३५५ । ३

परुषवाद m harsh words ३९३ । ८१

परुषाचार ,m harsh treatment १९२ । ७९

पर्यन्तनिष्फल-,a ultimately useless २७९ । ४

पर्यन्तविरस a unpleasant in the end २८१ । २४

पर्यन्तातीसार- m fatal dysentry ३०१ । २२

पर्वदिन (श्राद्धदिन) ,n an anniversary day ३३९ । ४२

पलाल-,n. grass ३६० । ९२

पलालदहनज्वालाचपला fickle like the flames of straw fire ३४५ । १०

पलालपूली ,f straw bundles ३३० । ९२ ,

पलालशयन ,n a straw bed, lying in dust २८९ । ११

पल्प (?)

पवित्रचरित्र-,a pure charactered १३२ । ११९

पवित्रसूत्रक ,n the sacred thread ११८ । १११

पशुपालता-,f state of a hardsman ३२२ । २२

पशुबुद्धि ,a having an intellect as that of a beast i. e. a blockhead ३७६ । ५२

पशुप्रकाश-,a appearing like an animal १०२ । २६

पशुसंस्पर्श-,m the touch of an animal २९९ । ९

पथ्ययुक्ति-,f. device of pretending to prescribe wholesome food ३५३ । १७

पाकोष्मन्-,m cooking fire ३६३ । ७७
पाचक ,m a cook ३३७ । १४
पाणिसगत ,a. attacted to the hand, similar to hand ३८६ । १३
पाण्डुवल्ली ,f. (?) a white creeper ३४१ । ६०
पातङ्ग- a pertaining to a butterfly ३८७ । १७
पाताललल्लना-,f women of the Patala ३६५ । १००
पान्थावसथपालिका-,f a female keeper of a tavern (hotel) ३५५ । ३
पारावतदत्तसंज्ञ ,a being given a sign by the pigeons, i e awakened by the pigeons ३९४ । ६
पांसुलित्पसत्रप-,a drinking at muddy tank or pond २९२ । २४
पांसुशायिन् a lying in dust, sleeping on ground २७६ । २
पादराग ,m foot like love ३८६ । १३
पादसंवाहन-,n rubbing the feet, shampooing the feet २९६ ।२३
पादा ,m your honour ३३१ । ९९
पादास्फोटन ,n. kicking with the foot २९५ । ९
पादान्तिक-,ad towards your honour ३३१ । ७७
पानभोजन-,n drinking and eating २७८ । २५
पानभोजनसेवक-,m looking after or (serving in respect of) drinking and eating ३३७ । १८
पान्थकन्या ,f a daughter of a traveller ३६३ । ७९
पारदारिक ,m an adulterer ३३१ । ६
पारावतराग ,m pigeon like love ३८६ । ११
पार्श्वावलोकिन्-,a looking side-wards ३८३ । ८७
पार्षदोपभुक्त-,f the food or possession given to an attendant of God ३१६ । ९०
पिङ्गतैल-,n yellow oil ३०० । ११
पिठरक ,m (पिठीरक) a pan ३३२ । ११४
पिण्डपात- m abortion ३६२ । ६६
पिण्डाप्ति ,f obtaining food ३६१ । ६२
पितृदिन ,n (श्राद्धदिवस) day for the dead (anniversary day २७७ । १७

पिण्डार्थिन्-,a.	asking for food wishing for food	२७४ । ७ ३४५ । १०१
पितृव्रज-,m.	going to pitris (father's side)	३५७ । २४
पिशाचनिचय-,m.	a group of demons or ghosts	३०९ । ९५
पिशाचराग-,m.	love of a ghost	३८७ । १७
पिशितवेश्मन्-,n.	a store house for flesh	
पीतकोश-,m.	having his funds exhausted	१९३ । ३३
पुण्यपरिपाकेन-,ad.	through good fortune or fortunately	४०० । ३६
पुत्रकार्याशा-,f.	expectation for ceremony to be performed by the son	४०५ । २३
पुत्रशङ्किन्-,a.	(°नी f) suspicions of a son	३५९ । ४३
पुत्रार्थमनोरथ-,a.	having a desire for a son	३९२ । ७४
पुश्चलक-,m.	an arrogant man	३१२ । ९१
पुराणचित्ररूप-,a.	old and wonderful	३६० । ५३
पुराणपुश्चली-,f.	an old harlot	३२४ । ३१
पुरहारिन्-,a	destroyer of the city i. e. god s'iva	३०८ । ७
पुष्पकाल-,m.	the time of blossoming i. e. the spring or (?) time of worship; summer	३४१ । ८६
पुष्पदर्शनस्नान-,n.	adolescent after the menseful period	४१२ । १००
पुष्पधूपादिभूरिसौरभलोभभृत्-,a.	having a strong greed for the rich fragrance of flowers and ungeants etc.	३८८ । ३३
पुष्पमही-,f.	region or area full of flowers	३५४ । ४५
पूजाधर-,m.	worshipper of a temple	३७१ । १
पूजापुरःसर-,a.	preceded by homage	३७२ । २०
पूजामात्रपरिग्रह-,a	accepting only worship or praise	३९० । ५१
पूजासज्ज-,a.	ready for worship	३६५ । १०४
पूर्णपाणि-,a	full of money or other things obtained as bribes	३१५ । ८९
पूर्णवर्णसुवर्णवत्-,a	having pure or the best of gold ornaments	३५६ । ८

पूर्णविभव-,a full of prosperity ४१५ । १२०
पूर्णिक-,m a proper name ३५६ । ८
पूर्वरंगयोग्य ,a fit for the previous stage ४०१ । ४३
पृथुचूलकलाप-,a having big side locks ३१७ । ३२
पृथुप्रवास-,m. long sojourn ३९३ । ८२
पृथुभोज्यभूरिव्यय-,m. great expenses (larg amount of money) for the purchase of many things ३९४ । १०
पृथुश्वास-,a. panting ३४३ । ८७
पृथुसाहस-,a. demanding a great dare ४०६ । ३३
पेशलधी-,a. having a compassionate mind; kind hearted ३७२ । १३
पैशुन्यमातृका-,f magic formula २७५ । २२
पौष्पिक-,m a seller in flowers (a flower man) ३४२ । ४४
पौष्पिकम् (?) flower money i. e. remuneration for favour ३४२ । ७४
पौष्टिकी-,f. (?) belonging to one of the nourishings
प्रकटतस्कर- m open thief, open rogue ३१० । ३३
प्रकाशाशा-,f. clear quarters; the east ३९८ । १८
प्रक्लिन्न ,a moved with compassion; moist; sweated (rotten in prison) (M. W.) ३४४ । ९५
प्रक्षीणवित्त-,a whose wealth is lost i. e poor ३९३ । ८६
प्रचुरमत्सर-,a having a great envy; excessively zealous ३५२ । २२
प्रचुरलाभ-,a. plentiful gain ३५१ । १५
प्रच्छन्नसुरत ,n. secret intercourse ३९१ । ६३
प्रच्छन्नस्नेहजीवित-,a. regarding concealed love as his life ३८६ । ४३
प्रजोपसर्ग-,m. calamity amongst the subjects ३०७ । ४
प्रज्ञाकण-,m. a particle of intelligence or wisdom ३७५ । ३५

प्रज्ञादरिद्र a pooi in intelligence, pooi talented, weak-minded ४०७ । २१
प्रणालनिष्कर्ष m the chief out-drain ३०० । १६
प्रतापपुर ,n N of a town ३५७ । २१
प्रतीपचारिन् ,a behaving in a contrary manner २८४ । ६
प्रत्यक्षलक्षण ,n obvious sign ३७७ । ५८
प्रत्यन्तविषय ,m neighbouring country (place) ३६२ । ७४
प्रत्यासत्त ,a (प्रति+आ+सद) (vedic past passive participle) seated, come, approached ३५८ । ३९
प्रत्युत्तरार्ह a fit to be answered ३०६ । २
प्रथमपुष्पिता a f having menses for the first time (mense sweating for the first time) २८१ । १९
प्रथमयौवन-,a one in early youth i e a youth or young
प्रथमकौतुक ,n initial curiosity ३६० । ५५
प्रथितस्थान n a place of prestige ३११ । ४६
प्रधनपत्रक ,n list of valuable goods ३३१ । ९७
प्रबलवत a very strong ३२१ । १४६
प्रपुराण ,a very old (M W) २८२ । ३५
प्रभातचारिन ,a walking in the morning ३९५ । १८
प्रभातवेला ,f morning time २८२ । ३७
प्रभुभक्तिकृत ,a devoted to some god ३१२ । ५७
प्रभूतप्रसरत्कथ ,a talking at great length ३८९ । ४२
प्रम्लाननयन ,a having faded eyes २८३ । ४६
प्रयत्नविभव ,m wealth of efforts, great efforts ३५२ । २२
प्रलयकारिन-,a causing destruction or ruin ३३४ । १३४
प्रवादप्रणयिन् ,a believing in rumours ३५९ । ४६
प्रवासक्ति a attached to travels ३६१ । ३०
प्रशान्तरागानलशीतल a ca m on account of the love fire having been cooled down ३९२ । ७५
प्रशान्तार्ति ,a soothing all pain ३८८ । २७
प्रसवनूरकोपा a f furious disorder of the humours furious

anger at the time of delivery ३७१ । ६
प्रसवदिन-,n. day of delivery ४१२ । १०१
प्रसवहृतयौवना-,a f. whose youth has been destroyed by delivery ४१२ । १०२
प्रसिद्धायतन-,n. well known sanctuary २८३ । ४१
प्रस्ताववर्जित- a. without talking, without making any reference २८९ । १९
प्रहसनोद्यत-,a. bent on ridicule ४०६ । ३३
प्रांशु-,a strong २९३ । ४१
प्राग्जन्मसम्बन्ध-,m relation of the former birth ४०९ । ६४
प्राग्भार-,m presents ३६२ । ७०
प्राणहृत्-,a. taking away life; a killer ३१३ । ६४
प्राणाचार्य-,m. a physician ३२८ । ७४
प्राणिनामन्-,a. called प्राणि ३८९ । ४४
प्राणिभेदज-,a. named after various animals ३८६ । ११
प्राप्तपद-,a. reaching the place ३२४ । ७७
प्राप्तलाभ-,a. getting benefit; getting wealth ३९१ । ६६
प्रायकृत्-,a starving २९३ । ३१
प्रायतपोभि-,ad. with penances; causin death of ३०९ । ४८
प्रायस्थ-,a (प्रायगत) approaching death ३२८ । ७१
प्राय स्था-,a f. about to die ३२८ । ७१
प्रायस्थसत्कार-,m ill treatment given to those approaching death ३१५ । ८४
प्राय स्थान-,n. death place ३११ । ४१
प्रासादपाल-,m a palace guard ३५७ । १९
प्रासादपालता-,f. the keeping of the palace; a palace keeper (चौकीदार) ३३५ । १४३
प्रेक्षणक-,n. a show; spectacle ४१३ । २१
प्रेतकार्यप्रतिग्रहिन्-,a. receiving money for obsequal rites ४०१ । ३३

प्रेमशालिन्-,a	shining through affection i. e affectionate	३११ । ६२
प्रोत्क्षिप्तस्तनी-,a f.	having her breasts thrown out	२८२ । ३६
प्रोषितयोषित्-,f.	wife of a man dwelling abroad	३५० । १३
प्रौढाभिलाषिणी ,a f	longing for an adult, desirous of an adult person	२८० । १६
प्रौढोत्साह ,a	having great enthusiasm	३५२ । २४

फ

फट्कार-,m	flapping sound	३२० । १३७
फल ,n	wealth	३०४ । ३८
फलाशन- a	eating fruit	३११ । ५५

ब

बद्धमुष्टि- a	having his fists closed	३८९ । ४४
बन्धकीभोजकारिन्- a	giving enjoyments to a courtesan	२८५ । २१
बन्धकीशिक्षा- f,	advice given by a harlot	२८६ । १
बन्धनपाल-,m	superintendent of prisons	३६० । ४९
बन्धनयोग्य ,a	fit for being tied or bound	४०५ । २०
बन्धुनिधन ,n	death of a relative	२८२ । २९
बन्धुरसार-,m	a proper name	३५८ । ३०
बन्धुयुद्ध ,n	fight amongst the relatives	३५७ । २३
बन्धुवेश्मन्-,n	house of a relative	३४५ । १०१
बद्धनेत्रपटा ,a f	having eyes tied or bound with a cloth (for ceremonial purposes)	३४० । ८६
बम्बा-,f	a proper name	३६४ । ९२
बहुलष्ठीविन् ,a	spitting frequently, ejecting much	३२२ । ११
बहिर्देशगत ,a	gone outside his native region	
बहुगर्भतया-,ad	having a full inside	३९० । ५२
बहुचर्णकताम्बूलदग्धास्य- a	with his mouth burnt (scorched) with	

a तम्बूल containing excess of chunam (चूर्णक) ३९८ । १८

बहुतारकवती-,a f having many marks on the body (वेश्या) having weights of high dimensions (?) (balance) ३५५ । ५०

बहुबाहु-a,. having many hands; doing wicked actions ३०९ । २३

बहुभक्ताशिन्-,a eating too much rice ३२७ । ६३

बहुमाय-,a. having many tricks ३०९ । २३

बहुमुख-,a. having many mouths i e. flattering very much ३०९ । २२

बहुरूपि-,a. multi-coloured ३८८ । २८

बहुविभ्रम -,a causing a great illusion २९७ । २

बहुसञ्चय-,a. possessing great wealth ३५८ । ३२

बालकंकाली-,f (?) approaching young men (धातपा. कक to go ९४) २८४ । ९

बालमुख-,a child faced; looking like a child ४०४ । ८

बालसंगम-,m. intercourse with a young boy ३९९ । २१

बिन्दुसार-,m. a proper name ४०१ । ३५

बिलज्ञान-,n giving information of the cave; knowledge of the pit, बिलम् (?) a mine २८९ । २७

बिलसिद्धि-,f. supernatural power to enter a hole ३६१ । १००

बिल्ववृषभ-,m. (?) ३२५ । ३३

बीजाश्व-,m. a stallion ३२६ । ५२

बीभत्साचारवैरस्य-,n unplesantness on account of scornful conduct ३१० । ५३

बुद्धवैविक-,m a buddhist rustic २९३ । ३७

बुद्धिलभ्य-,a obtainable by talent or skill ३७३ । १९

बुद्धिसम्भव-,a. produced by intellect ३८९ । ६

बुद्धिसंविभाग-,m distinction of talent ४१५ । १२७

बुसरज्स ,n	straw dust	३०६ । १
बृसी ,f	a seat for an ascetic	३१५ । ८०
ब्राह्मणवादिनी a f	professing to be a brahmin	३६४ । १३
ब्राह्मणक्षय m	destruction of brahmins	३४० । ५३

भ

भक्तगोलक- m	balls of cooked rice	३४५ । १०५
भक्तपानीयकाङ्क्षिन् ,a	desiring for boiled rice and water	३०८ । १३
भक्तिविवादशील ,n	nature contrary to devotion (विवाद=विसंवाद)	३९१ । ७१
भक्तिसंभव ,a	born of devotion	३४३ । ७९
भक्ष्यराशिशतान्वित ,a	full of hunderds of heaps of food	३८१ । ११
भगमुख a	(भगास्य) whose mouth is used as uluva	३३७ । १५
भगवत्पाद a	having auspicious feet	३१७ । १०९
भगस्थली ,f	(भग) ulva	३३८ । ३१
भगाङ्क m	marks of uluva N of Indra	३७४ । ३२
भगापान n	sucking or licking of female organ	३३३ । १२३
भगार्चनकल्प a	(?) (writing) like or similar to that done in worshipping भग (siva)	३०५ । ४३
भग्नदन्त ,a	having the teeth broken (broken toothed)	२७५ । १८
भग्ननिगड ,a	one whose fetters are broken	३६० । ५२
भग्नकुम्भघट ,a	who has used a broken pot for a seat	३२० । १६८
भग्नमुख a	with his face hanging down, with a drooping head	२९१ । २४
भग्नव्यथ a	who has lost (appeased) the agony	३१० । ३१
भग्नाङ्गद ,a	having the armlets broken	३११ । १२

भटमुख्य-,m　chief servants or soldiers　३१० । ३७

भट्टभागवतार्थित-,a. who was requested by the wise and devotees of vishnu　३१५ । ८३

भट्टभोजकश्राद्ध-,n. a श्राद्ध in which learned men are fed　३०५ । ५०

भट्टव्यय-,m.　*remuneration given to a learned man (a bard)*　२०७ । २३

भद्राभवन-,n.　the temple of the goddess; the house of भद्रा　३२५ । १०

भरतभाषाज्ञ ,a.　conversant with the language of the actors (भरत) or conversant with rules of भरत　४०१ । ३७

भवभैरवी ,f.　a terror (भैरवी) to the whole of the world　३५५ । २

भस्मभूष- a.　ornamented with ashes　३८९ । २८

भस्ममुष्टिहतयूक ,a　in whose head the lice have been killed with handful of ashes　३०५ । ४७

भस्माङ्गी- a f.　whose body is besmeared with ashes　४१३ । ११२

भस्नाकद्याभिधान-,a. named भस्नाकद्य　३०१ । २५

भस्माङ्ग-,m.　N. of s'iva; one whose body is besmeared with ashes (M. W)　३७३ । २७

भागसन्तोष-,m　satisfaction regarding his spheres　११५ । ७७

भाटकानीतघोटक ,a　for whom a horse has been brought on hire　३१८ । २१४

घोटक- m　horse, भाटकम् (hire; wages)

भागीकृत्य-,ad.　dividing; making a division; sharing २९३।२९

भाटी-,f.　earnigs of a prostitute　२८० । १७

भाण्डपति ,m.　lord of vessels; a vessel merchant　४०८ । ५९

भाण्डशालाग्र-,n.　formost of the vessel shops　४१० । ८४

भाण्डोपस्कर-,m.　pots and ornaments　३१८ । ११३

भारव-,m.　hard labour　३२३ । २२

भारिक- m. a porter; a carrier ३२७ । ५७
-रिका-,f a female carrier ३१९ । १२३
भारिकम्-,n. a load ३६४ । ९१
भांकारपार्ष्णिप्रहृति-,a. one who has given a kick with heels ३१८ । ११४
भावपरीक्षा-,f. test of feelings ३८५ । ३
भावसिद्ध्यभिधाना- a. who had assumed the name भावसिद्धि ३६३ । ८५
भीषणाकृति-,a. having a terrible appearance ३७१ । ६
भिक्षास्पद- n. receptacle of begging ३६१ ।६२
भिक्षाभक्त-,m cooked rice obtained by begging ३६१ । ६०
भिक्षाभक्तार्धदायिन्-,a who gave half the cooked rice obtained by begging ३६१ । ५८
भुक्तफल-,a. whose wealth has been enjoyed ३०४ । ३८
भुक्तोज्झित-,a enjoyed and left ३६८ । १८
भुक्तोत्तर-,ad after eating ३४२ । ७६
भुजग-,m. a proper name ३६० । ४९
भुजिष्याभुवन-,n. house of a prostitute ३१३ । ८५
भुवनजयिन्-,a conquering the whole world ३९२ । २४
भूतप-,m. (?) ३५७ । २७
भूतराग-,m. love resembling ghost ३८६ । १४
भूतशंका-,f. fear of ghosts or demons २८२ । ३८
भूतावेश-,m. demoniac possession (M. W) २८३ । ४७
भूपभय-,n. fear of the king ३५८ । २७
भूमिका- f a proper name, a place ३५५ । ३
भूरिभूर्जप्रयोग-,m many documents ३५९ । ३९
भूर्जज्ञ ,a. *one who knows the written documents (भूर्ज)* ३१० । ३२
भूर्जभट्ट ,m a person in charge of documents; a record keeper ३३४ । १३३
भूर्जभस्त्रा-,f. a leather bag for keeping the written documents ३१७ । १०९

भूर्जभाण्डादिक-,a. documents and pots etc. ३२८।७६९
भूर्जयोजन-,n. arrangements for documents; modifying written document ३१९।१३०
भूषणलुब्ध-,a. greedy for ornaments ४०६।३५
भृगुतुङ्ग-,a m a sacred mountain in the Himalayas; having a high peak २८६।२७
भृङ्गशिञ्जित-,n. humming of bees ३९८।५
भृतवस्त्र-,a one who has carried or acquired his dress २२७।५६
भैरवसोम-,m. a proper name ३६१।५८
भोगभ्रष्ट-,a devoid of pleasures ४०७।३१
भोगमित्र-,n. a partner or a companion in enjoyment १३६।९
भोगमित्र-,m a proper name ३६०।५३
भोगवञ्चन-,n cheating of enjoyments ३७६।५२
भोगविरतिकाम ,a. with desires for great enjoyments २१७।३५
भोगाम्भोरुहषट्पद-,m. the bees in lotus in the form of enjoyments ४००।२४
भोगार्ह-,a. deserving enjoyment or pleasure (M.W.) (c f. मानार्ह ३८४।१२३)
भोगापहार-,m. avoiding of enjoyments ३७६।४६
भोजनपानैकसेवक-,m. mainly addicted to food and drink ३०२।२७
भोजनमैथुनानन्दिन्-,a. desiring for food and sexual intercourse १७८।६६
भोज्यपरिग्रह-,m acceptance of dinner १९२।३०
भोज्य-,n. festive dinner
भोज्यदान-,n. (अन्नदान) food giving २८७।९९
भ्रमकृत्-,a causing confusion; going round १७४।२८
भ्रमोदर-,a called confusion २८७।८७
भ्रष्टमांस-,n roasted meat ३११।१२०

भ्रष्टाधिकार, a fallen from a high position who has lost his authority ३४५ । ९९

भ्रष्टालय, a m void of residence, who has lost his residence ३०८ । १३

भूर्जगुप्त, a protected with documents ३१० । १४

भ्रामर- a pertaining to a bee ३८७ । १७

म

मगल, m a proper name ३६१ । ६५

मठक्षय m tuberculosis for the मठ, destruction of the hermitage २९३ । ३४

मठचट्ट, m (?) a man eating voraciously in an आश्रम a voracious man २९४ । ४५

मठतपस्विन m an ascetic of a hermitage, an ascetic of a cloister ३०५ । ४८

मठदेशिक m residing in a मठ ३२५ । ३६

मठरक- m a proper name ३७५ । ३८

मठश्मशान, n cemetery in the form of an asrama २९४ । ४२

मठिभट्ट m a priest in charge of a मठ ३९९ । ४१

मणिसमुद्भव, a produced from jewels ३८६ । ६

मण्डकार्थिन् a wishing for (desirous of) ricegruel ३४१ । ६२

मण्डलगुल्फनामन a named मण्डलगुल्फ ३९५ । १२

मण्डलशिक्षा f teaching of the group or multitude ३६१ । ६३

मतग m a proper name ३९५ । १२

मतिभ्रंश m loss of intelligence ३९० । ५७

मदनिर्भर a completely intoxicated ३४३ । ८०

मदशौण्ड a (?) intoxicated with liquor fond of liquor ३३६ । ७३

मद्यघट, m (मद्यकुम्भ) a liquor vessel ३३१ । १०३

मद्यघूर्णित-,a. rolling or tottering; faltering on account of liquor ३३३ । १२२
मद्यराग ,m. wine coloured; love resembling wine ३८७ । १६
मद्यसमृद्धि- f. excessive wine; excess of wine ४०७ । ४७
मद्यामिषप्रिय - a. fond of wine and meat ३२८ । ६७
मधुकुम्भवाहिन्-,a. carrying a pitchter full of liquor ३९५ । १४
मधुघट-,m a pot of wine ३११ । १२४
मधुपानकेलि-,f sport of drinking liquor or honey ३९४ । ३
मधुलुब्ध-,a. coveting for liquor ३६८ । १०
मनुजपन्थन्-,n. a path traversed by human beings ३७५ । ३४
मनोमुष्-,a. (मनोहारिन्) stealing (captivating) the mind ३८० । ८५
मन्त्रपुस्तिका-,f. a booklet containing मन्त्र-s ३५७ । ११०
मन्त्रसंपद्-,f. wealth or abundance of charms (मन्त्र-s) ३४२ । ७४
मन्त्रमुद्रा ,f. secret seals ३५५ । ५१
मन्मथमत्त-,a intoxicated with love ३८१ । १
मर्मघातिन्-,a. wounding mortally ३०९ । १९
मलदिग्धाङ्ग-,a. having the body besmeared with dust ३२० । ११९
मलपत्र-,n. (?) dirty marks of tatoos; a dirty paper २९१ । १० ३२५ । ३६
मलपत्रभृत्-,a. carrying a मलपत्र ३२९ । ८३
मलपूर्ण-,a. full of dirt, dirty २७९ । ३०
मलिनवस्त्र ,a. having a dirty cloth २७४ । १५
मठच्छात्र-,m a pupil of the मठ २९३ । ३५
मल्लिका-,f. a proper name ३९५ । १६
मषीभाण्ड-,n. ink pot ३२० । ११८
मन्त्रिहीन-,a. void of ministers ३१४ । ४५
मषीलिप्तलेखन-, n. a pen besmeared with ink ३०९ । २४
मषीलिप्तसर्वाङ्ग-,a. having the body besmared with ink ३०९ । २१

मषीविप्रुष ,m a drop of ink ३३४ । ३३०
महत्तम-,a the great man ३१३ । ६१
म त्कोप- a having a very great anger, highly angry ३१३ । ६४
महामणिगुरु-,a precious (rich) on account of excellent jewels ३७४ । ३२
महामत्सर-,a greatly envious ३०६ । ७८
महामायामयफल ,a. full of deceitful acts ३७९ । २
महाराग ,a having great love ३८७ । १७
महार्घहट्टवणिज्-,m a merchant doing business in precious jewels ३३७ । ३१
महाविट m chief keeper of prostitutes ३९५ । २१
महीभण्ड ,m a jester, a bafoon on earth ३१० । ३४
महीभारपरिग्रह-,m the assumption of burden of the world ३७३ । २५
मल्हणा-,f a proper name ३५६ । १३
मांगल्यस्पृहणीयता f desire for auspiciousness ३८० । ८४
मजिष्ठराग ,m love resembling मजिष्ठा ३७६ । ४
माद्य n wine pertaining to liquor ३११ । ३९
माधव- m a proper name ३९१ । १४
मानसराग ,m love resembling the mind ३८६ । ९
मान्यांगना मानिनी-,a f assuming the form of reseptable ladies ३६४ । ९२
मायानिवास ,a full of tricks, abode of tricks ३३१ । ८२
मायाविधायिन् a (मायाविन) acting with the help of mystic power ३०८ । ७
मयूरराग ,m peacock like love ३८६ । १२
मायूरपानत् ,f a shoe having the shape of a peacock, a shoe studded with peacock feathers ३११ । ११४ ३५१ । १३४

मारछिद्-,a (मारजित्) N of s'iva; a proper name ४०२ । ४०
मार्गपति-,m. a road inspector ३१६ । ९७
मार्जनरेणु-,m. washing powder ३०० । १५
मार्जारजिह्वा-,af having a cat-tongue: propei name ३९६ । २२
मार्जारलोचन-,a. (मार्जाराक्षी) having catlike eyes ३७१ । ७
मासमात्रस्थायिन्-a. lasting only for a month १८९ । ४४
मार्जाररागः-,m. catlike love ३८६ । ११
मासमूल्य-,n. monthly wages, or salary ३२५ । ३७
मासवेतन-,n ,, ३२६ । ४४
मासवृत्ति-,f. ,, ३३१ । ९८
मासान्तवर्तिनी-,a f lasting for a month
मण्डलशिक्षा-, (?) mass education ३६१ । ६३
मित्रार्थिन्-, desiring distribution of friend or the Sun ३८८ । ३०
मित्रमन्दिर-,n. house of friends ४१८ । १२३
मित्रायत्त-,a. dependent on friends ३९१ । ६०
मीलिततारका-, having pupils the eyes closed, in which stars have disappeared १६४ । १
मुकुन्द-,a a proper name ४०२ । ४०
मुकुन्दिका-,f. a seller of birds; a proper name १६३ । ८१
मुखकूणन-,n. contraction of mouth; i. e. without opening the mouth ३०० । १८
मुखकरण्ड-,a. (??) basket faced ३३७ । २१
मुखसुखस्थिति-,a. existing only in the pleasure of mouth (i. e. talking) १८९ । ३५
मूर्खात् भुङ्क्ते-, enjoys with the fools ३८९ । २१
मुण्डावगुण्ठन-,n a piece of cloth tied round the head (मुण्डासन्) (मुंडासे in marathi ३१७ । १००
मुद्गद्वय-,n. two measures of मुद्ग (मूग pulse) ३१९ । १३७
मुद्रामुद्रित-,a market with seal, sealed ४०९ । ६६
मुष्टिपूरम्,ad fistful ३९७ । १८

मुष्टिप्रद-,a. giving by handfuls ३९६ । २१
मुष्टिमानेन-,ad. measured with one fist; fistful २७७ । १६
मुहूर्तमोहन-,n. causing a swoon for a moment ३६६ । १०२
मुहूर्तार्ध-,m. half a moment ३५४ । ४२
मुहूर्तविघ्न-,m. momentary obstacles ३९५ । १६
मूत्रविरोध-,m. obstruction in urine; garudal (मूतरखडा in marathi) ३०१ । २४
मूर्खखल-,m. a foolish rogue २७५ । १८
मूर्तिस्पृश्-a. touching the body or the image ३९७ । ३१
मूलदिविर-,m. chief secretary; chief clerk ३११ । १२८
मूल्यकुल्या-,f. a river of earnings; source of getting money २८५ । १४
मूषामुख,m. having the mouth of a crucible ३०१ । ३१
मृगवती-,f. a proper name ३५८ । २८
मृगयानिर्गत-,a. gone out for hunting ३५३ । ३८
मृतकाशौच-,n. (मृतामशौचम्)impurity contracted through the death of any one २७७ । १७
मृतकोद्धार-,m. uplifting of the dead ३०५ । ५०
मृतजीविन्-,a living on the dead ३२४ । २४
मृतभोजन-,n. food offered to the dead (श्राद्धभोजन) ३३९ । ३७
मृदगोदर-,m. a proper name ४०० । ३५
मेघाघात-,m. drought (दुष्काळ; अवर्षणम्) ३६३ । ७५
मेघक्रीडानुकारिन्-,a. (?) resembling a strong sport ३१३ । ६३
मेरुशिरस्-,n. the top of the mountain मेरु ३७४ । ३२
मेला-,f. black substance used in writing ३०५ । ४५
मेलाकलमस्फारभारमलत्र-a. (?)having a dirty bag full a big load ink and pens ३१४ । ४०
मेषप्रद-,a giver of rams; a proper name ३९५ । १७
मेषमति-,a. a block-head ३९३ । ३२
मेषमुग्ध-,a. silly like a ram ३०३ । ५३
मेषराग-,m. enjoyment of eating a ram ४०७ । ४६

याञ्चाविकार-,m. quarrels over asking demands (for fees) १९३।८१
युक्तकृत्-,a. (युक्तकर्मन्) doing proper actious ३७३।२७
युग्यवाहन-,a. a coachman or a driver ४०१।३८
यूकाङ्ग-,a. full of lice ३०४।३६
योगपट्टक-,m. a cloth thrown over the back and knees in meditation ३१८।२१२
योगा-,f. a proper name ३९६।२५
योगावह-,a. bringing out union ३९६।२५
यौवनभंग-,m. loss of youth (cf. यौवनच्छेद। ४१८।२११
यौवनवास-,m. a day of youth ३५४।४०
यौवनसहाय-,a. a friend of young age i.e a helper ३८३।२१६

र

रसक्षीब-,a. intoxicated with liquor ३३४।१३६
रक्तापरक्तता-,f. attachment and non-attachment ३९१।६१
रक्तविरक्त-,a. attached and indifferent ३५३।३४
रंगप्रेक्षणबाल-,m. boys looking at a theatre (रंगप्रेक्षण) ३६३।८२
रङ्गाभ्यङ्ग-,a. besmearing with colours or coloured powders ३५९।४४
रञ्जनक्रम-,m. course of pleasing ३७०।५७
रण्डा-,f. a slut ३३७।२२
रण्डाप्रिय-, dearer to a slut; Lover of a slut ३३९।३६
रतिमात्रार्थिन्-,a. longing only for sexual intercourse ३८८।३५
रतिस्पष्टीकार्य-,a touched by way of intercourse ३७७।५४
रतिकाम-,a desirous of intercourse or (amorous enjoyment) ३३८।८९
रतिवाडव-,m a stallion in love ३९९।३७
रत्यन्तविमुख-,a in different or disinclined at the end of intercourse; with faces overturned ३८८।३७

रसवती-,f. medicine containing mecury (रस) ३५३ । २९

रसायनसिद्ध-,a expert in chemical production; an alchemist ३०१ । २०

रत्यर्धविरत-,a. stopping mid way in the intercourse ३७७ । ६०

रक्तच्छाय-,a. having red appearance २८२ । ३८

रक्ताकर्षण-,n. extracting of blood; attracting of lovers २८४ । ४

रक्षा-,f. (?) the thread round the wrist ३१८ । ११२

रज्जूपीकृत-,a. reduced to the form of a rope ३८५ । ८५

रजस्वलोत्सव-,m. celebration at the appearance of the first menses २९५ । १६

रजोभेद-,m. varions minerals of the earth ३३५ । २

रणोद्यम-,m. war efforts, beginning of a war ३६५ । ९६

रण्डावेश-,m. faith less devotion in the guise of a रण्डा २८३ । ४०

रत्नाढ्क-,a. set with jewels ४११ । ८६

रतिराग-,m. love resembling the sixth digit रति of the moon ३८७ । १७

रतिरागकृत्-,a arousing desire for amorous enjoyments ३३० । ९१

रतिविघ्न-,m. prevention of amorous enjoyments २७९ । १६

रतिशर्मन्-,m a proper name ४०१ । १९

रइनइसइसी-, (?) ३२५ । ४२

रसतरंगिणी-,f. river of pleasures, enjoyments ३११ । २५

रङ्गक-,m. colour ३३५ । ४२

रणविलास-,m. a proper name ४१३ । १०७

रत्नमुद्रिका-,f (रत्नपुत्रिका) a small jewel basket ३१५ । १

रजस्वलापलाल-,m straw used by a रजस्वला (a women in mensee) for sleeping १४५ । १०८

रसायनिन्-, an alchemist ३३७ । २७
रसायन ,, ३३७ । १७
रतिचत्रमहोत्सव ,m an orgy of amorous enjoymente ३४३ । ८४
रतिविक्रय ,m sale of sexual intercourse (cf मैथुनविक्रय) २८५ । १५
रतिसुख ,n pleasure of sexual intercourse ३३८ । ३१
रभसरस-, desire to be impetuous ४०४ । ८
रमणस्थल ,n (रतिमन्दिरम्) a place of enjoyments ३७७ । ५९
रविराग ,m lover resembling the sun ३८६ । ७
रसनासिद्ध a resorting to the tongue ३८६ । ८
रागजतुप्रसक्त ,a attached with lac in the form of love ३९३ । ८३
रागदग्ध ,a suffeiring from love ३२२ । १२
रागवेला ,f limit (time) of love ३६० । ४७
राजावर्तमणि ,m. the best jewel ३९८ । १५
रात्रिभोग ,m night pleasure night enjoyment ३७६ । ४४
रात्रिसुख- n enjoyment during night } ४०३ । २ ; ३९४ । ४०
राहुच्छाया f the shadows of राहु २८४ । ६
राक्षसाकृति ,f having an appearance of a demon ३३२ । १०८
रामायण ,n she great epic, the ways of beautiful women i e the prostitutes २८५ । १५
रागमहाव्रत-,n first great vow of love ३७१ । ८
रागविभाग- m classification of love २८५ । १
राजरथ्याप्रकार ,m (?) free or open to the public having compound walls along the main road ३९४ । ६
राजराजधन n money belonging with king ३४४ । ८८
राजरथ्या-,f the main road ३९४ । ९
रात्रिभाग्य a enjoyable at night, night lover ३९४ । ८
रात्र्यर्ध- m midnight } ३४४ । ८८ ; ३४३ । ८४

राशिमार्गप्रदर्शक-,a one who shows the path of stars and an astrologer ३१२ । ५२

राहुराग-,m lover resembling राहु १८६ । ८

रिक्तहस्त-,m one who has no money in hand; empty handed ४०४ । १५

रीतिराग-,m love resembling bell colour रीति, (bell metal i e कांस्य) १८० । ६

रुतकारिन्-,a causing a sound २९८ । ३

रुधिरसंज्ञ,a called रुधिर ३८७ । १८

रूपयुक्त-,a. having beauty, beautiful १९३ । ८६

रूपशिव-,m. s'iva in appearance ३०५ । ४६

रेचक-,m a proper name ४०७ । २०

रोगचन्द्र-,m a proper name ४०१ । ३६

रोगधर-,am carrying or preserving a *disease; a proper name* ३५३ । २१

रोगार्ति-,f sufferings caused by diseases ; २८३ । ४७

रोममालान्तम्-ad. filled with the garland of hair ३५० । १०

लब्धशक्ति-,a. one who has acquired strength ३४२ । ७४
लब्धस्थल-,a. occupying a place ३७० । ३३
लब्धाधिवासक्षयकारिशुष्क-,a. dry on account of being withered after being used for fragrance ३९२ । ७८
लम्बमानतनु-,a. with body hanging ३८१ । १००
लम्बमानमुखी-,af. long faced; discontented ३७१ । ४
लवणसरणी-, (?) a path leading to a salt mine ३६४ । ९१
लवणहीन-,m not having salt in the house २७६ । ८
लाक्षाराग ,m love resembling lac ३८६ । ४
लाभलवोद्गति-,a. arising out of slightest profit २७८ । २४
लाभलोभ-,a. averice for gain ३७९ । ३६
लाभांश-,m. amount of gain ३२९ । ८४
लालनयोग्य-,af fit to be fondled ३९८ । ११
लालाट-,a. existing on the forehead ३६६ । १०६
लालापूर्ण-,a. full of saliva ३९९ । १०
लालिन्-,a. running saliva; slobbering ३२१ । ६५
लालास्य-,a. having mouth full of saliva ३७७ । २९
लीलावलम्बिन्-,af. (०नी) resorting to pleasures ३५८ । ३६
लीलाशिव-,m. pretending to be s'iva ३९४ । ९
लुण्ठि-,f plunder ३९९ । ३९
लुब्धचेतस्-,a, covetous minded २७९ । ३५
लेखपत्र ,a letters, records ३१९ । ८२
लेखाधिकारिन्-,a keeper of records ३१४ । ७४
लेखकोपाध्याय-,m. (?) the chief writer ३१४ । ६७
लेखशतद्वय-,n two hundred writings (letters) ३१४ । ७९
लेखसंस्कार-,m refinement of writing records ३१४ । ७४
लेख्यसंपुटीहस्त-,m having a box of documents in hand ४०८ । ५३
लोकोपहास-,m rediculle of people ३०६ । ५२
लापिका ,f a kind of sweetmeat ३३३ । १०९
लोभवसति ,f. abode of greed, greedy ३९७ । ३१

लोहपिण्डीकठिनत्व, n hardness as that of a lump of iron ३९२ । ७१
लोहराग, m love resembling iron ३८६ । ६
लोहितकम्बल, m red blanket ३१८ । २२१
लोहितानन a having a red face ३८८ । २९
लोहितासव m red wine ३२७ । ६३
लौल्यनिलय, m abode of greediness ३४५ । १०१

वर्तिवृत्तनयना-,af having eyes besmeared with collirium (वर्ति) २८३ । ८४

वर्मदत्त-,m a proper name ४०२ । ४०

वर्षदिन-,n anniversary day of a temple ३४१ । ६२

वलिविशेषस्फुटवृद्धभाव m having old age manifested through particular wrinkles ३९६ । ४५

वश्ययोग-,m (वशीकरणयोग) tame tricks ३२४ । २९

वशीकरणयोग-,m tame tricks २८२ । ३९

वशीकरणचूर्णक-,n powder for bewitching (वशीकरण) ३४० । ५५

वश्यप्रयोगत - ad born of (वशीकरणप्रयोग) ३९० । ५४

वसाकण-,m a particle of fat ३८२ । १०५

वस्त्राञ्चलग्राहिन्-,a catching the skirts of cloth ३९० । ४८

वस्त्रालंकरणेप्सित-,a desirous of cloth and ornaments ३१७ । १०५

वश्याञ्जन-,n ointment for bewitching or subjugating ३५० । ६

वह्निपात्र ,n a fire vessel ३४१ । १०९

वाक्यप्रपञ्च m the entire phenomenon of speech, the entire expanse of speech ३६५ । १०३

वाक्प्रौढा ,af expert in speech ३१६ । ६

वाक्यसमन्वय m, coordination of speech or sentences ३०४ । ४०

वाटापेटकवारता f (?) the condition of a garden basket which is used by a number of persons by turns ३७०।३३

वातज a airy (M W) ३४३ । १

वात्सल्यजननी f mother or source of affection ३७७ । ६३

वान्तभोजन a having food vomited २८६ । २३

वान्तासव- m vomitting the liquor २९१ । १३

वायक ,m a weaver ३३७ । १४

वायुभक्ष a wind swallower i e serpent ३१४ । ७४

वारकलह ,m quarrel for turns ३६८ । १९

वारविग्रह m	missing the turns ३७० । ७०
वारापहार m	avoiding an appointments ३१५ । १८
वारिधानी ,f	a water container ३१६ । ९८
वारिसत्र n	water session (पाणपोई in marathi) ३६३ । ८२
वारोज्झित a	losing his turn ३७० । ३३
वार्धानी f	a water container ३३६ । ४
वार्षसहस्र u	extending over a thousand year ३०८ । १०
वासरवल्लभ	a lover visiting a prostitute during day ३९४ । ६
विक्रयचर्चा f	talk of sale ४१२ । १०२
विक्रीतनिजसर्वस्वा a f	who had disposed of their all and all ३१५ । ८८
विक्रीतशेष ,a	which has remained after disposal or selling ३११ । ९१
विगलद्यौवना a f	whose youth is declining २५७ । २५
विगलल्लोचन a	loving eyes flowing (oozing) i e full of tears ३१५ । ८२
विचित्ररूपा a f	having unsual nature, of various kinds ३९३ । ८४

विटभोज्य n to be eaten or enjoyed by knaves (विट) २७५ । १

वित्तपतिश्री f wealth of Kubera ४०२ । ४५

वित्तव्यय- m expenditure of money ३२९ । ८४

वित्तवियोगदीन a meek on account of loss of wealth ३९३ । ८३

वित्तसमाश्रय a depending on wealth ३८० । ९०

वित्तार्थिन a desirous of wealth २८५ । १९

विद्युद्विलोल , fickle like lightning ३७३ । २२

विनम्रशाखापरिपक्व a ripening on a bending branch ३९२ । ७५

विनष्टधी ,a one who has lost his understanding or sense ३२९ । ८२

विनष्टमन a (विनष्टमति) out of mind losing the power of thinking ३९२ । ७५

विपत्र a without a vehicle or without a leaf leafless ११८ । १२०

विपद्विचार ,m thought of adversity ३९२ । ८०

विप्लवशील a habitually causing trouble habitually jumping (monkey) २८७ । ४

विफलविक्लिष्ट- a miserable on account of having failed ४०७ । ४१

विबुधवैरिन् a enemy of gods hostile to gods २७५ । १९

विबुधवर्जित a avoided by wise men or gods २८४ । २

विभक्ति f separation ३६२ । ७०

विभवोद्भव m source of prosperity ३७६ । ३७

विभाविन् a (?) ३६९ । २१

विरजस ad blameless clean ४१३ । २११

विरतोपकार m having his usefulness completely stopped or disappeared १९२ । ७८

विरलश्मश्रु a having a sparse beard ३३१ । १०६

विरागान्त a ending in aversion २८८ । ७

विराटायते v behaves or appears like the king विराट २८८ । १२

विल्वण-,a. saltless ३११। १२७
विलवणाशन–,n saltless food २७६। ५
वक्रमायाविलासभू-,a generated by the play of crooked tricks ३८८। २८

विविधप्रयोग-,m various appliances ३९९। ९०
विविधप्रसार-,a moving in various directions ३९२। ८०
विविधास्वादभोज्यसहारलौल्यवत्–,ad having a strong greed for a large variety of tasty food ३८८। ३२
विविधोदय–,ad. bringing about various properties ३७८। ६७
विशल्यवेश्मकरण-,n. making the house free from any sort of horror ४१४। १२५
विशीर्णवस्त्र- a having cloths torn ३९६। २६
विशेषवित्त–,a particularly rich ३९२। ७७
विश्रान्तिनियम m restriction due to abatement (विश्रांति) ३८७। ६

वैद्यार्थिनी a f requesting for a physician ३९२ । १७
विद्युद्राग– m love resembling lightning ३८६ । ७
व्यथादायिन्– a causing pain ३९० । ५६
व्ययकारिन्–, a spending money ३६९ । २८
व्ययद्रविण n money for expenditure ३५४ । ४४
व्ययभीरु–, a afraid of spending money २७७ । २३
व्यसनोपवास, m (?) fasts due to troubles ३९३ । ८२
व्याधिकाल, m a period in which an epidemic prevails, a period of a prevailing epidemic ३८२ । ७२
व्यापारिका f female trader ३१६ । ७७
व्रतवती a observing a vow ४१३ । १०७
व्रतखिन्न a depressed (weakened) by a vow २९० । ६
व्रतशालिनी– a f observing a vow ३३६ । २१

श

शकलश्लेष m joining of parts ३९० । ५३
शकृल्लिप्त a besmeared with excrement ३४५ । ९७
शक्रपुर n a name of a city ३५६ । १३
शक्रवाहन m a proper name ३७६ । ४४
शंकरायतन n siva s temple ३४० । ५२
शक्तिदरिद्र a weak in strength feeble २९६ । १८
शक्तिदारिद्र्य n poverty of potency impotency ३४१ । ९४
शङ्खमयी, a (शङ्खावर्त) crooked like the hole in a conchshell ३८५ । १३३

शटीजपध्यान n
शटाजटाजपध्यान n } matted hair and meditation ३०५ । ४८

शटीदीनारभाजन n a pot for money obtained in an auction ३३० । १४५

शटीपाशसमाकृष्ट a drawn in the snares of auctioning or confiscating ३३४ । १३५
शटीनिपतित a fallen in auctions ३३४ । १३६

शटीसंधुक्षण-,n. (?) kindling or causing the auction to take place ३३५ । १४१

शटिल- m. a person engaged in auctioning; a bankrupt ३३३ । १२७

शतधारा-,f. N. of a river; having hundred streams ३५८ । २९

शतवत्-,a. hundred folded १८२ । १०९

शब्दाटोप-,m a show of words (cf शब्दाडम्बर) ३०३ । ३५

शम्बरमाला-, a proper name ४०२ । ४२

शम्बरसार-,m a proper name १९६ । २१

शय्यानिकेतन-,n a bed chamber (शय्यागृह) २९५ । १४

शय्यावसर-,m. time of going to bed ३७६ । ४७

शय्यावहार-,m. avoiding going to bed (for sexual intercourse) (sleeping on the same bed) ३९२ । ८०
३७० । ३१
४१४ । ११८

शरत्फल-,n. the fruit coming in शरद्; autumn crops ३८१ । ६०

शरत्समाकल्पना-,f report on account of the autumnal half year ३१५ । ८४

शल्यहर्तृ-,m remover of thorns, a surgeon ३४१ । ६१

शशाङ्कलेखा-, a proper name ३९५ । १५

शष्पकवलाभ्यासतुल्यरतिस्पृह-,a whose love (desire) has been similar to the swallowing of fodder ३८८ । ३६

शस्तमुख-,n. face of an auspicious person i. e an auspicious person ३३३ । १२२

शाङ्खिक-, a dealer in shells; a conch blower ४०१ । ३२

शाटक-,m a piece of cloth ३०४ । ३७

शाण्ढ्य-,n celibacy, virginity; bacheloarship ३७६ । ४५

शालिचूर्ण- n rice flour ३३६ । ३

शास्त्रोन्माद-,a insane through excessive learning ३९१ । ६७

शिवा-, a woman's name ३६१ । ५८
शिथिलस्थूलवसन-,a having loose, and heavy clothes ३१८ । ११५
शिल्पसंपादन-,n accomplishing an art, completing or preparing an object of art ३२३ । १७
शिरःशाटी-,f. a piece of cloth round the head २९२ । २०
शिवकुण्डिका-,f. a basket for keeping शिवलिंग ३४२ । ७६
शिवतासिद्धि- f. becoming s'iva १०५ । ४८
शिशुसङ्गम- m intercourse with a young boy ४०४ । १०
शिष्यवत्सल-, affectionate towards pupils ३४० । ५४
शीतशाला ,f a cold house, a summer house ३६० । ५६
शीताम्बर ,a not having warm clothes २८३ । ४२
शीलविप्लव-,m. destruction of character (शीलभंग) ३५८ । ३४
शुकपाठवत्-,ad. parrot like ४०० । २४
शुकराग-,m parrot love ३८६ । १२
शुक्रपूजन-,n worship of the planet शुक्र ३३० । ९२
शुक्रसमागम- m union with the planet शुक्र ३३० । ९१
शुल्कस्थान-,n a toll house ३६५ । १०२
शुष्कान्नदातृ-,a. giver of dry food ३९६ । २२
शुष्काशिन्-,a eating dry food (devoid of butter or milk) २७८ । ३१
शुष्कास्य ,a whose mouth has dried up ३४५ । १०४
शूत्कृति- f (शूत्कार) hissing or drizzling sound ३४३ । ७८
शून्यगृह ,n empty house ३३० । ९१
शून्यप्रसुप्त a sleeping in an empty place ३९५ । २१
शून्याशय- a vacant minded, absent minded (शून्यचित्त) ३७८ । ६६
शूरपुर-,n. N of a town ३६४ । ९०
शूलारूढ-, a fixed on stake ३९३ । ४०
शूलोपशान्ति- f removal of pain ३७६ । ५०
शृङ्गग्राहिन्-,a carrying a शृंग, without asking any one (cf शृंगहारिन्) २९३ । ३५

शैवाचार्य-,m a s'aiva preceptor ३३७ । १५

शैलराग ,m love resembling a rock or mountain ३८६ । ६

शैशवसरलाशय- a simple hearted on account of childhood, simple hearted simple ४०५ । २७

शोषकारिन्- a causing dryness ३८९ । ४७

शौल्किक-,m a superintendent of tolls and customs, a customs-officer ३६५ । १०२

श्यामलगल a blue necked, black necked, (नीलकण्ठ), having a dirty neck २७६ । ९

श्रद्धाधामन्-,n receptacle of faith ३८३ । ११४

श्रीधर-,m a proper name ३८१ । ९१

श्मशानकोश-शपथ ,a. swearing by cemetary and treasures ३४१ । ५६

श्रीसंश्रय-,m. resort of लक्ष्मी ३७३ । २५

श्रीसचिव ,m a companion possessing wealth or accompanied by riches i e a rich man ३३६ । १९

श्रोत्रराग-,m love resembling the ear ३८६ । ८

श्रीसिंह-,m a proper name ३५७ । ३४

श्लथादरकथा ,f talk without respect ३८१ । ९७

श्लाघ्यसंगमोन्नति लक्षण a having the characteristic progress (prperty) due to the company of good people ३८८ । ३४

श्वभ्रजात-,a form in a den २९४ । १

श्वलीढास्य a having his mouth licked by dogs २९९ । १३

श्वेतिका- f. a cowry (कवडी in marathi) ४१० । ८०

श्वशकृत्-,n. excrement of a dog ३३३ । १३९

श्वेतवस्त्र ,n. white cloth ३३६ । ३

श्वतुल्य-,a comparable to a dog ३२४ । ३४

ष

षट्काष्टका-,f. the sixth and the eighth places of the horo- scope ३६३ । ८४

षष्टिवर्ष-,a (षष्टिवर्षिन्) sixty years old २७८ । ३२

षष्ठीप्रजागर ,m waking on the sixth day of a child's birth २९६ । २६ ४१४ । १२९

स

संशितव्रत-,a. firmly adhering to a vow; faithful to an obligation (स+शो P.P.P.) २९० । ४

सशुद्धिसंत्रास-,m fear of purification or clearing २७८ । २५

संसारवञ्चक-,m. cheating everybody ३०१ । २४

संसारवर्तिन्-,a found in the world; worldly; temporal २८१ । २४

संस्थितास्थिरता-,a f assuming unsteadiness, becoming unsteady ३७१ । १

संस्पृष्टकर्ण-,a touching the ear by way of disgust or fear; ३८१ । १०२

संहृतेन्द्रिय-,a. restraining the senses २८७ । ५

सकरण्डक-,a. having a small basket (करण्ड) in hand ३३३ । १२६

सकलम-,a having pens in hand ३०८ । १६

सर्वोपाय-,a. using all tricks ३०८ । १६

सकलज्ञ-,a knowing all arts २९६ । १७

सकृत्रिमस्तना-,af having falsies (false breasts) ३५६ । ७

सरस-ad. (might be समस्त) ३३४ । १३३

संकरयितृ-,m. who causes mixture २०५ । ४४

संकेतगृह-n house for assignation; rendezvous ३४९ । ८

संकेतनामन्-n. code name (of medicine) ३२८ । ७०

संकोचिताङ्गी-,a f. making the limbs shrink (old age) cont-racting ulra २९३ । ६

संक्षय-,m.	theft ३५६ । ५
सग्रह- a.	accompanied by planets; tenacious २७६ । १०
सग्रह-.m.	collection or material २९८ । ७
सग्रहरहित-,a	having no cause of medicine; a quack doctor ३०३ । ३४
संसारचेष्टित,-n	the ways of the world ३२० । १३५
सततस्पर्श-,a	touched constantly ३२८ । ७८
सज्जशय्या ,a f	one who had prepared a bed to receive a lover (cf. वासकसज्ज) ३६८ । १२
सतताभ्यासस्पृहामात्रमनोरथ-,m	having the only intention for constant desires ३८८ । ३३
सततामेध्य-,a	always impure; constantly nepharious ३०५ । ४४
सततोदय ,a	rising day after day ३८८ । ३०
सत्त्वविवर्जित-,a	void of truth; false ३७८ । ६८
सत्त्वव्यक्ति-,f.	manifestation of reality ३५८ । ३५
सत्यरथ–,m.	a proper name ४१३ । १०१
सत्रच्छेद-,m.	closing of the free eating house २९२ । २८
सत्यवती-,f.	a proper name २९२ । २८
सत्रतूर्य-,m	a musical instument belonging to the सत्र २९३ । ३७
सत्रभोजन-,n.	food supplied at a free eating place ३२४ । ३३
सत्रसन्निपात-,	like the colapse of the free dinner house २९३ । ३४
सत्रपाली ,f.	keeper of a free dinner house २९४ । ४५
सत्रान्न-,n.	food given at the free dinner house २९३ । ३७
सथूत्कारम्-,ad.	spittingly; accompanied by spitting ३१९।१२६
सदाचारपथ-,m	the path of good behaviour ३१९ । १०२
सदाच्छत्रिन् ,a	always carrying an umbrella २९३ । ३५
सद्ग्राह-,m	(?)
सन्तोषसुभग-,a	blessed with contentedness ३४६ । ११२

—सभोगनिधाति)

सदंष्ट्र-,a. having largo teeth २८४।८

सद्भावलीन-,a stopped in goodness २८५।१३३

सद्भावशील-,f good natured ३७१. ४०

सपत्नकलह-,m. quarrels amongst the rivals ४१४।१२२

सन्धिविग्रहकायस्थ- m. a secretary for managing (foreign) affairs in making peace or war (M.W.) ३३५।१४३

सत्यक्तकर्पट-,a who has thrown off the rags (कर्पट) ३१५।८४

सन्त्रासभैरव,m greatly horrible, (भैरव) causing a great fear; a यक्ष causing great fear २१८।४२

सप्तदिवसस्थायिन्,a. lasting for seven days ३८९।४३

सद्भावलीन-,a steeped in goodness; devoted to goodness ३८८।१३३

सभोजनमूल्य- n price of a meal ४०० । ७
सममार्जिताङ्गन a whose courtyard has been swept clean ३१७ । १०९
समुद्गिका ,f (समुद्गक) a round box or caslet (M W) ३३९ । ३८
समुद्यतमति f ready witted ready minded ३५१ । २२
सर्वगुरु a big or large in everything ३३२ । ११२
सर्वगामिन a approaching everybody २७९ । ४
सर्वजनादृष्ट a not seen by all men or by anybody २८१ । १००
सर्वसंहारपातक n sin of killing all ३४० । ५१
सर्वगामिनी a f (वेश्या) indulging in sexual intercourse with all ३२६ । ५४
सर्वप्रणत a saluted to by all or saluting all ३४४ । ९६
सर्वप्राणहर a robbing the life of all i e killing all ३५४ । ३९
सर्वभक्ष a devouring all ३३१ । १०३
सर्वमङ्गलहेतु m cause of all auspiciousness ३२१ । ४३
सर्वमाता f the mother of all २८५ । १८
सर्ववृत्तिविरोधिन- a causing the destruction or loss of livelihood of all २०९ । २०
सर्वाश्रय m resort of all resorted to by all ३४१ । ५९
सर्वस्वाभिमान m ownership of all his wealth ३५७ । २३
सर्वस्वहर a stealing or snatching everything ३७८ । ६६
सर्वस्वापहृति f stealing everything robbing everybody's sleep i e awakening everybody २८२ । ३७
सर्वाङ्गदाहिन m burning the whole body ३९० । ५४
सर्वाङ्गमर्दन n shampooing the whole body ३७९ । ५०
सर्वाङ्गालिङ्गनामुक a eager for the embrace with the whole body २८८ । ३२
सर्वाधिकारिन् a the sovereign dominating over every body ३०८ । ८
सर्वापराधिन a who commits all faults ३१८ । १११

सर्वापहारिन्-, a. सर्वहारिन्-,	seizing everything ३०९ । २० (M W) ३३७ । १७	
सर्वाभिशङ्किन्, a.	suspecting everybody ३७० । ३४	
सर्वार्थजननी f.	effecting or producing things, accomplishing all desired objects ३५७ । १	
सर्वार्थसिद्धिद-, a.	giving or bringing success in all undertakings ३०८ । १६	
सर्वतोनिष्फल a.	fruitless on all sides, barren २७५ । १	
सर्वाहार-, m.	full meal (पूर्णाहार) ३२९ । ७९	
सर्वेन्द्रियोज्झित, a.	one who has abandaned faculties of senses १७७ । २०	
सर्वोद्भव, a.	producing anything २८९ । १९	
सर्षपाक्तचूलिक, a.	having locks of hair besmeared with mutard ३९८ । १५	
सस्नेहपरिहासस्वलक्षण, a.	characterised by affectionate intercourse ३८९ । ४०	
सस्मितालाप, a.	talking smilingly ३२६ । ४७	
सविग्ना, a.	troubled ३९४ । १	
सशर्कर- a.	containing sugar (M W) ३२९ । ८०	
सस्यपालता f.	state of being a grain keeper, cropkeeper or field guard (M W) ३३५ । १४२	
सहस्रभग, a.	N. of Indra, having thousand marks of female organs २८१ । ३२	
सहस्राक्षश्रवस् a.	having a thousand ears and eyes ३१२ । ६१	
सत्रिन्-, m.	a person engaged in a free dinner house (सत्र) ३३४ । १३३	
साधारणज्ञान- n.	common sense, general knowledge ३३० । ८१	
साधिक्षेपम् ad.	scornfully ३१९ । १३६	
साधुच्छेदन-, n.	cutting or destroying of the good ३३५ । १४१	
साधुपदवी f.	a good position, a position of a noble man ३८० । ९३	

साधुवाद-,m. good sayings; praise of the good ३१३ । ८१
सांध्यराग-,m. love resembling twilight ३८५ । ७
सारणा-,f. note of a lute ३०२ । ३१
सारणों दत्वा-, producing a note on the lute ३०२ । ३१
सारतन्त्रता-,f essential doctrines ३८३ । ११५
सारङ्गमुग्ध-,a. silly like a सारंग bird ३७९ । ३१
साश्रुविलोचन-,a having tears in eyes ३१० । ३८
सितच्छत्र-,n a white umbrella (M.W.) ३३६ । ३
सिद्धगुणा-,m accomplishments of a सिद्ध (an ascetic with supernatural power) २८: । ४७
सिद्धार्थक-,m. white mustard; an ointment १३१ । ५
सिद्धिकाम-,m. desirous of success or prosperity ३३३ । १२६
सिन्दूरराग-,m. love resembling सिन्दूर ३८६ । ४
सिन्दूरोदरमन्दिर ,n a house which contains a temple painted with bitumen (सिंदूर) ३१७ । १०६
सिंहपादपूमी-,f. a chair having the legs shaped like those of a lion; a lion footed seat (सिंहासन)
सिंहगुप्त-,m. a proper name ४०० । २२
सीमकराग-,m. love resembling lead ३८६ । ६
सुकृतनिधि-,n. store house of virtue ३८८ । २१४
सुखजीविका-,f. happy livelihood ४१२ । १०३
सुखस्थिति-,f. comfortable position ३८६ । ३१
सुखोज्झित-,a abandoned by happiness ३५२ । २३
सुचिरस्थायिन्-,a. staying for a long time ३७७ । ६३
सुतोपरोध-,m trouble due to a son ३२२ । १२
सुधाधवलित-,a. white washed ३१७ । १०६
सुधौतसितकर्पट-,a whose cloth has been well washed ३१६ । ११६
सुप्रभाततरम्-,ad. earliest dawn; very early in the morning ३३३ । १२७
सुरतमन्त्र-,m. (?) the मन्त्र which is like सुरत (talk about the sexual intercourse ३६६ । २२

स्कन्दकदानकाल-,m. (?) time of offering her body (for prostitution) ३९९ । १५

स्कन्दक-,m. (?) a body ११५ । १५

स्कन्दक-,m (?) ३३१ । ९८

स्कन्धयुगान्वितकर्णसुवर्ण-,a having the golden earnings touching the shoulders ३९७ । ३२

स्कन्धवाद्यरव-,m sound of the musical instiument in the form of shoulders ३२० । १४०

स्तनसंपूर्ण- a. completely full with bieasts ३३२ । १०९

स्तब्धाख्य-,a known as स्तब्ध ३८१ । ४७

स्तुतिपद ,n. object of praise (M.W.) ३५३ । ३८

स्तोत्रमन्त्र-,n. stotras and mantras ३१८ । २१२

स्तोत्रवृत् कारिन्-,a reciting a स्तोत्र ३३७ । १६

स्त्रीजनावज्ञाज्वलित-,a. burning though dishonour shown by woman ३८८ । २९

स्त्रीबालधन-,n. women's or children's property ४२१ । ८६

स्त्रीक्षणदर्शनचञ्चल-,a. fiekle through the sight of women ३८८ । ३६

स्त्रीरहस्यप्रकाशक-,a ievealing the secret (parts) of a woman ३८९ । ३५

स्थलपति-,m. a proper name, a land loid ४०१ । ३४

स्थावरविप्लव ,a. iuin or taking away or iobbing of immoveable propeity ३३४ । १३३

स्थिरभोग-,n contract with oil; long lasting enjoyment ३८७ । २१

स्थिरलाभ-,m. coustant gain ३९९ । २८

स्थिरस्थिति-,a. fi,mly established (cf. स्थिरस्थायिन्) ३५२ । २७

स्थूलगुलिका ,f. large balls ३९८ । १५

स्थूलतूलपट्टी-,f. think (costly) cotton cloth ३२१ । ४८

स्थूलत्रिगुणवालकी-,a.f. having a treble and thick caiing २९२ । २३

स्थूलमुख-,a. having a thick or big flat face ३९७ । ३२

स्थूलवसन n — a course cloth २८८ । १३

स्थूलव्ययारम्भ- m — beginnings of heavy expenses ४१० । ७४

स्नानकोष्टक n — a bath room ३५९ । ८

स्नानशाटिका f — a piece of cloth worn round the waist while bathing ३१७ । २१०

स्नायिन् a — one taking a bath ३१७ । १०२

स्नायुबद्ध a — tied to a bowstring ३८१ । १०३

स्नुषाभिलाषिन् a — desirous of or longing after having an intercourse with his own daughter in law ३२४ । २६

स्नेहलार्द्रवक्त्र a — having a mouth soft on account of soft or tender love, having top of the wick wet with little oil ३९२ । ७७

स्नेहश्लेष- a — having adhesion of oil, mixed with oil, affectionate embrace ३८७ । १९

स्पर्शस्पृहाभूमी f — (?) a place of longing and touch ३०८ । २८

स्फुटकृत्रिमकुचा a f — having prominent falsies (artificial breasts) ३८० । १७

स्वप्ननिरीक्षण m having a vision ३४४ । ९९
स्वभावभिदुर-,a fragil ३८७ । २६
स्वभावमलिन a impure by nature ३६७ । १
स्वभावरूक्ष ,a naturally dry ३८९ । २९
स्वभावविमुख- a disinclined by nature, adversed by nature
स्वमूत्रचुलुकाहार ,a having only a handful of one's own urine as food ३७० । २४
स्ववित्तपरिक्षीण- a not having money as his own or difficient in his own wealth ४०१ । २५
स्वरमाला ,f series of notations of music ३७१ । ५
खरस्वर ,a having a donkeylike sound ३२० । १३४
स्वर्गमही- f heavenly region or world ३७४ । १२
स्वल्पभागी- f low wages ३६१ । ५७
स्वल्पसमारचोदिका- f a list of requisite materials ३३२ । २१९
स्ववपुःस्फीतदर्पमदनृत्यत्-,a dancing with great vanity of his physical beauty ३८९ । ४१
स्वरक्रूरता f cruelty of terribly harsh words ३९९ । २६
स्वल्पभाटी ,f low fees ३६१ । ५७
स्वस्थितिदानदक्ष ,a skilful to show his own position, about to rise ३०४ । ३
स्वापग्लानि ,f loss of sleep, ३६३ । २
स्वार्थोपाय m means of serving self interest ३११ । ८९
स्वीकरणाभ्युपाय ,m means of स्वीकरण (bringing under the influence of) ३९२ । ८७
स्वीकारवित् ,a one who has the knowledge of acceptance, knowledge of acceptance ३१५ । ८७

ह

हंसराग-,m swan love ३८९ । १२
हट्टचेट- m a market servant ४०० । १४

हट्टतापस m	one who professes to be a sage in a bazaar	३३६।१३ ३४०।४७
हट्टतोरण n	the portal of a market place	३५६।६
हट्टपिशाच m	demon in the market place	३००।१५
हट्टभाण्डशालाग्र n	vessel store of the bazaar	४०७।५१
हठमठ m	abode of violence an abode of rogues	२९३।४१
हट्टनिगड m	chains in the market place	३००।१६
हरणच्छिता f	anxiety to snatch everything	३१८।११८
हर्षनिर्भर a	full of joy or overjoyed	२३४।१३२
हस्तिराग m	elephant like love	३८६।११
हा कष्टवादिन् a	uttering हा कष्ट हा कष्ट alas alas	२९५।१३
हारितस्थिति a	who had caused the residence or maintenance to be removed deprived of maintenance	३६१।९१

हृदयपरिमल- m. joy of heart; fragrance of the heart २०६ । १
हृतसर्वस्व-,a. who has seized or stolen everything २८० । १०
हृदयविहीन ,a heartless; cruel ३०९ । १४
हृदयाभावनीरस-,a. dry on account of heartlessness ३८७ । २६
हेमन्तमार्जार-,m. a cat in the winter ३९२ । ७९
हेमपूर्ण ,a. full of gold ३४३ । ७६
हेमवालकवालिका- f golden bracelet and rings ३५६ । ११
हेमवालिका-,f. a thin golden ring २८६ । २९
हेमसृत्रिका-,f golden rings; necklace ३६२ । ७३

परिशिष्टम् ६.

शुद्धाशुद्धसूची

पृष्टम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३	४	काव्यास्य	काव्यस्य
१७	४	विकटो दरम्	विकटोदरम्
२२	३	ध्रुवम	ध्रुवम्
२३	१०	लावण्यावत्याम्	लावण्यवत्याम्
२७	१६	भयास्य	भयस्य
३०	२	शिवशिवशिवेती	शिव शिव शिवेति
३१	१	अड्गाडिगभावो	अङ्गाङ्गिभावो
३२	१७	शृंडाररसस्य	शृङ्गाररसस्य
३९	२५	—	कुन्दी. १
५१	९	—	(८३ । ३४)
५५	२२	अलंकृत	अलकृत
५६	११	—	add काव्यकौतुके
५९	१८	दशितेपु	दर्शितेपु
६०	१	—	(६४ । ११७)
६४	२	निगहनम्	निगूहनम्
६४	१३	प्रमोदिनीम	प्रमोदिनीम्
६९	७	व तिना	व्रतिनाम्
७७	२१	प्रकीर्णउ	प्रकीर्णेषु
७८	४	प्रायण	प्रायेण
८१	५	व्यटारस्को	व्यूटोरस्को
९६	४	गाट	गाढ
१००	४	वल्लीवलून	वल्लीवालून
१०२	६	असमामे:	असमार्से :
१०६	१६	—	add दूतांगदे ९
१०७	१२	यनुवेस्रैत्र	यत्स्वस्रैत्र
११२	२	—	कु. सं. ८ । ६३

पृष्टम्	पक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
११२	११	नत्नाकरस्य	रत्नाकरस्य
११२	१७	कलिदासस्य	कालिदासस्य
१२०	५	काम	काम
१२१	५	प	पर
१२२	८	पर्ण	पूर्ण
१२६	६	विवत	वित्तम्
१२७	७	स्मशर	स्मरशर
१२७	१३	विलद्विलाम	विलमद्विलास
१३०	२१	य	न
१३१	१८	भोगाग्नि	भोगनाग्नि
१३३	१७	सत्यसुखामृतय	सत्यसुखामृतस्य
१३८	४	पदन	वदन
१४२	१५	फल्कलश	पल्कलेश
१४३	९	बन्धुमथन	बन्धुमथन
१४५	३	दपमर्पासंर्णात्	दर्पसर्पाणमर्पणात्
१४८	७	दरिद्रण	दरिद्रेण
१४९	८	स्यात	स्यात्
१४९	२२	निरीक्षणविद	निरीक्षर्णविदधति
१५०	५	रिजाम	निजाम्
१५१	१०	लुल्तिाक्षरे	ललिताक्षरे
१५३	१५	दवदल्ने	दर्पदलने
१५८	१२	पापाला	पापाप्तौ
१५८	१९	भूभजा	भूभुजा
१५९	१३	परिपान	परिपोष
१६१	८	भोगभद्ग	भोगभङ्ग
१६१	१९	नग्नाम्यतृमि	नग्नाम्यतृमि
१६२	१९	दृष्टवा	दृष्ट्वा
१६४	११	मुमूर्पणा	मुमूर्षणा
१६५	२१	पाटितानुका	पाटितांशुका

१७१	१	दपदलतम्	दपदलनम्
१७१	११	विकृात	विकृति
१७६	५	तमिन	तस्मिन्न
१७८	८	तनैव	तेनैव
१७८	१२	तमूचुत्रिदि	तमूचुस्त्रिदि
१८०	५	विम्वम	विम्वम्
१८४	१	द्ष्टव्य	द्रष्टव्य
१८७	१७	परात्क्षेमेन्द्र	परात्यक्षमेन्द्र
१९४	२	वाच्यदानन	वाच्यदानेन
१९८	१३	मुलम्	मूलम्
२००	६	आकृण्य	आवर्ण्य
२०५	१२	मयन	मथेन
२२०	२२	मुग्धानम्	मुग्धानाम्
२२१	१७	सचूर्णन	सचूर्णन०
२३२	२१	०लुब्धन	०लुब्धेन
२३३	११	महेश्ववरस्तेन	महेश्वरस्तेन
२५०	१७	पुण्शायतन	पुण्यायतने
२५१	९	इरयव	इन्यव
२५४	२०	मदवर्णन	मदवणन
२५६	२०	क्षयदास	क्षपदास
२५७	१	तहृतविभवा	तेहृतविभवा
२६०	१३	स्थितस्ते	स्थितास्ते
२६०	१७	०परिवर्त	०परिवर्त
२६३	१९	सनमर्वचिन्पै	सनर्मवैचित्र्यै
२६६	१	सुचिरतर	सुचिरतरक
२६८	७	०वनुत्सेव	०त्वनुत्सेव
२६८	२०	वर्वस्ति मिर	वपस्तिमिर
२६९	१९	०.र्णाणाम	०वर्णानाम्
२७९	१०	वेद-वर्तनम्	वेश्यावर्णनम्
२७९	२२	घनता	जनता
२८०	१४	कृठरधारेव	कुठारधारेव

२८१	९	पुण्यवधूलग्ने	पुण्यवधूलग्ने
२८३	२१	वेशोपदेशे	देशोपदेश
२८५	२१	भोजकरिणा	भोजकारिण
२८७	१५	परदानबद्धस्य	परदानुबद्धस्य
२८९	१९	रसायनैविल	रसायनैविन
२९३	१८	पुर	पुर:
२९५	१२	नत	वत
२९५	२२	वृद्धस्व	वृद्धस्य
२९६	२१	अजीर्णकारिण	अजीर्णकारिणा
२९७	१७	सक्षित्पधिया	सम्भिन्निधिया ?
२९९	१७	भैरव	भैरवम्
३०१	१६	धुतकर	धूनकर
३०३	१०	श्रातुणा	श्रोतृणा
३०६	१२	श्लाघ्य	श्लाध्य
३०९	१९	ननत	ननर्त
३१०	२	कापस्थ	कायस्थ
३११	२२	वागातकुर्वाण	ःवासात कुर्वाण
३१४	६	लटत्	लुटत्
३१५	२	वृसी	वृसी
३१६	१८	लुण्डने	लुण्ठने
३१६	१७	लुण्डनें	लुण्ठने
३१९	७	गृहापस्करणादिग	गृहोपस्करणादिकम्
३२०	२१	वानेनवानल	वानेनैवानल
३२३	१४	जावन दिविर	जीवनदिविर
३२५	२१	मूर्ण	मूर्णकुम्भयो
३२८	८	नाया	ना या
३३०	१७	पादेहती	पादेहृता
३३१	१७	निस्पदि	निस्पादि
३३२	७	गूद	गूर
३३३	१५	समयाग्न	समागान
३३५	१७	गुम्भदा	गुम्भद्रा

३३६	९	रापूप	रायण
३३९	२१	गुरुराकुल	गुरुगाकुलः
३४४	७	लुण्ठित	लुञ्चित
३४५	८	दुष्प्रक्षयो	दुष्प्रेक्ष्यो
३४७	४	तस्मै	तस्मै
३४८	६	अर्थशास्त्रम्	अर्थजातम्
३५५	६	भागी कृत	भागीकृत
३५५	१८	भवभैरवीम	भवभैरवीम्
३५९	१२	चग्र	चक्रे
३६०	२२	करयो	कर्यो
३६४	१३	प्रानर्व	प्रातर्व
३६८	२०	भुवम	भुवम
३६९	५	तनुवीरशीपा	तनुचोरशेषा
३७०	१४	मवरोत	०मकरोत
३७०	१८	कुटलगा	कुटिल्ता
३७४	२२	बुद्धि	बुद्धि
३७५	१२	वुद्धि	वृद्धि
३७६	१८	चत्र	चत्रे
३७९	१०	०दगित	०दस्ति
३७९	१०	०दगित	०दस्ति
३८१	२२	अदद्यन	अपद्यन्
३८६	१६	०ताभिध	ताभिध
३९०	९	वट.	वटु
३९०	१३	समायति	समायाति
३९२	१०	लभत	लम्भेत
३९३	१३	प्रक्षिण	प्रक्षीण
३९४	१९	ण्यारिभोग	परिभोग
३९७	१६	कट्टकालिका	कटुकालिका
३९७	१९	तिमाव	अतिमुग्ध
३९८	८	पराधीनेव	पराधीनेव
३९८	१६	विरायन्लेया	विमलयलेखा

४०४	१०	वैरम्यण	वैरम्येण
४०५	३	सुखेद	सुखेन
४०६	४	०भरउस्माद्	०मलस्माद्
४०६	११	पणाङगना	पण्याङगना
४०९	१७	साधम	साधम्
४१०	१	सगनित	समुचित
४११	२	नाग्ति	नाम्ति
४१३	१२	त्वदगत सरभस	त्वदगतमरभम
४२२	८	क्षेम द्रस्त	क्षेमेंद्रस्त
४२१	१०	३१। ३५	३१। ५५
४५१	४		
४७२	२७	सपूवते	सपूत्नौ
४७४	६	विवाग्तम्य	विवासस्तम्य
४७४	११	विश्रा त विग्रह्	विश्रांतविग्रह्
४७५	३	वक्षारोहसहम्त्रपु	वृक्षारोहसहस्त्रपु
४७६	१८	पयुपामच्च	पयुपासुच्च
४७६	८	समारोहत	समार हात
४७६	१८	शिग्गुरप्पऽस्माक	शिग्गुरप्ययमस्माक
४७६	२४	वृणुककक	शृणु कक
४७८	१०	श्रगता	श्रयता
४७८	२६	वेतार्का	श्वेतार्का
४७८	२८	पडभिर्मरथ	पडभिर्मासरयम्
४७९	१०	य तौ	स तौ
४८०	१	सत्वाक्षर	सप्ताक्षर
४८०	१४	नेत्रत्लन्न	नेत्रवलन
४८१	१२	साकाराद्यक्षर	साकाराद्यक्षरे
४८१	१८	जिव्हा-छद	जिव्हा-छद
४८२	६	साधयद्धमका	साधयेदधम
४८३	२१	स्तनौ सुपीतं	स्तनौ सुपीतौ
४८४	७	सवद्धिस्तस्य	सर्वद्धिस्तस्य
४८७	२	क्षमेंद्रोहा।	क्षमेंद्रोदाहता

शुद्धाशुद्धपत्री

४८७	७	आलोलामळावली	आलोलामलावली
४८७	१७	अज्चलो जल	अज्जलोजल
४८९	३	गन्दिनक	गर्दिनक
४९३	२६	हिण्डीर	हिण्डीर
४९४	२३	म-मा हाद्रोण	महाभा द्रोण
४९८	६	पद्माकदम्बरो	पद्मकादम्बरी
५०३	५	m	a
५०३	१३	n	n
५०३	१५	n	a f
५०६	३	on ccount	on account
५०६	६	—	m
५०५	१०	अमृतस्पर्ा	अमृतस्पर्श
५०९	८	आपाण्डुरमखी	आपाण्डुरमुखी
५०९	२४	c f	cf.
५११	१२	seigure	seizure
५२०	१६	a	m
५२१	२६	ग्नर demon	खर (demons)
५२३	९	onl,	only
५२३	२३	voidy	void of
५२४	२३	towards a nouse N.	towards the house; N.
५२६	२५	घ्राणरग	घ्राणराग
५२७	२८	चर्मकत्	चर्मकृत्
५३०	२१	ज ठाखु	जरठाखु
५३२	११	the Naga	the
५३२	२०	तनुमर्मभदिन्	तनुमर्मभेदिन्
५३३	२६	esembling	resembling
५३३	२७	अक्षिपटल=क्षि	अक्षिपटल=अक्षि
५३४	१२	il may	it may
५३४	१४	of dust lying in dust	of dust; lying in dust

५३०	१२	दगन	दमन
५३६	१६	दण्डनिषधिन	दण्डनिषेधिन
५३७	१	peculrnor	peculrar
५३७	१८	द मास्छास	द माष्छवास
५३७	२७	विरारमृत	रभक्वर्ता
५३८	८	god statue	god (statue)
५३८	२०	दार्पाद्यागिन	दार्पाद्यागिन
५३९	४	n of	N of
५३९	१६	घनडच	घनाढ्य
५३९	२९	धातुमकोप	धातुप्रकोप
५३९	२१	धातुवादिन	धातुवादिन
५३९	२२	धतुवादिनी	धातुवादिनी
५४२	२४	braught	brought
५४२	२९	नियागिनिविड	नियागिनिविड
५४३	८	ad to	adj to
५४७	१९	पत्तालनाशिन	पदालनाशिन
५५४	८	विमवाद	विमवाद
५६१	१६	pupils the eyes	pupils of the eyes
५६१	२८	मुदपल्डय	मुदगपल्लय
५६२	१६	मृतान्गोन	मृतान्नीवम
५६३	१३	garulous	garrulous
५६८	२९	rediculouse	rediculouse
५६९	६	लेंल्यनिलय	लौल्यनिलय
५७०	४	वपहिन	वपदिन
५७०	१५	वश्यान्जान	वश्याञ्जन
५७१	६	वाधामी	वाधीना
५७१	१५	ving eyes	having eyes
५७२	२४	souise	source
५७३	२४	विसपरिण्य	विसर्पाल्य
५७४	१८	वेधघूननघूप	वेधनघूननघूप
५७४	१९	woundn	wound
५७५	१	वद्याधिना	वैद्याधिनी
५७५	१६	नड्लिप	नड्लिप्त